

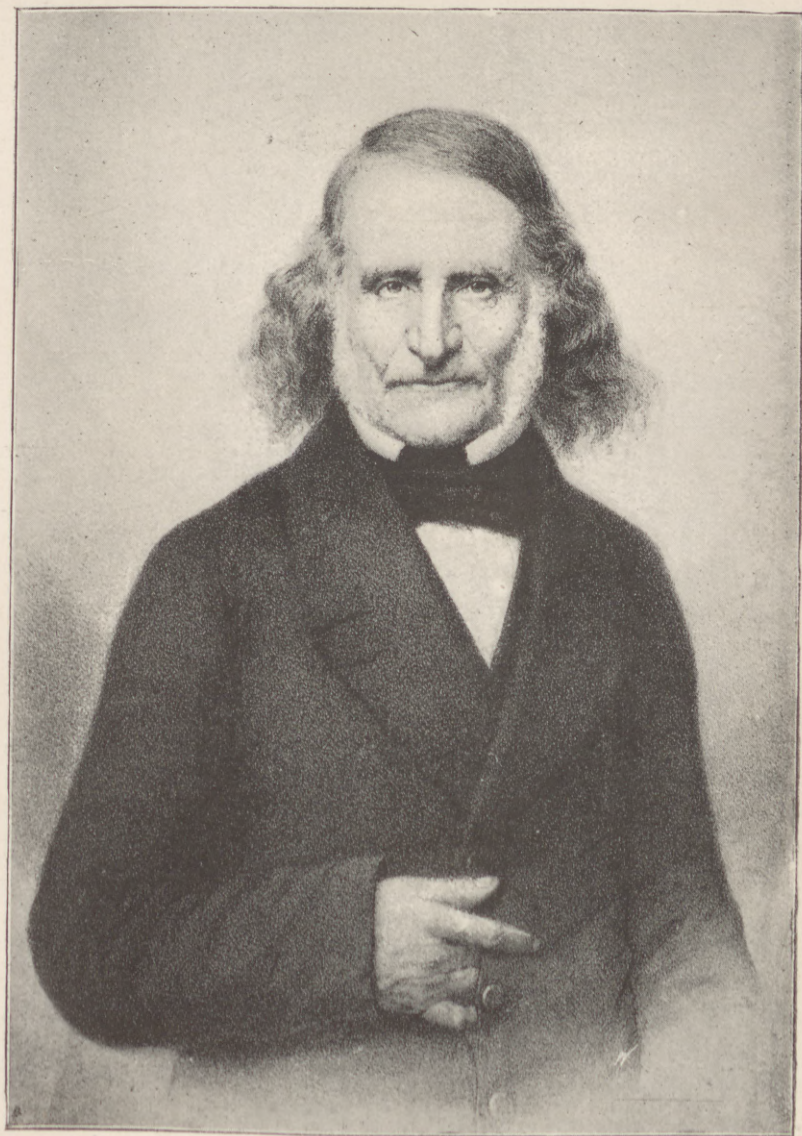

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 320.

Kaufmann.

ר' יום טוב ליפמאן ד"ר צונץ .

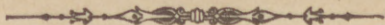
ר' יום טוב ליפמאן צונץ

חיוו, זמנו וספריו

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

הוצאת חברת „אחיאסף“.

ווארשא

ברפוס האחים שולדבערג ושותפם, דויקא № 1

שנת תרנ"ז לפ"ק.

Д-ръ ЦУНЦЪ

Біографія Д-ра Цунца

соч. Ш. П. Рабиновича.

Изданіе „Ахיאсафъ“.

ВАРШАВА

Тип. Братъевъ Шульдбергъ и Ком., Дикая № 1.
1898.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 12 Ноября 1896 г.

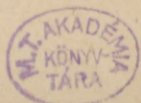

• פתח דבר •

ספרי תורה שבכתב ושבעל פה נאחזים איש ברעהו, אין נביא ואין חכם עומד בפני עצמו, אין מאמר ואין מדרש יושב כרד. הפרטים יובנו על ידי הכלל, והכלל—על ידי השכלת הפרטים. אם נסגרים לנו פתחי ראשונים נתעה נבוכים בין ספרי האחרונים. (ר' יו"ט ליפמאן צונץ בהקדמה לספר מורה נבוכי הומן).

האב לחכמת ישראל וחקירת תולדתו בדור האחרון, רבי יו"ט ליפמאן צונץ המכונה דוקטור ליאופולד צונץ, נולד ביום י"ד אב שנת ה'תקנ"ד (1794) ומת י' אדר שני שנת ה'תרמ"ו. (1886).

המקרה הזה, כי היתה לידתו של החכם המופלא הזה לעת קץ המאה השמנה עשרה ומותו באחרית המאה התשע עשרה למספרם; לידתו בדור הפילוסופים ובעלי „בקרת התבונה המהורה“, ושנות חייו ופעולתו והשפעתו נמשכות והולכות בדור ה„בקרת המדעית“—המקרה הזה היה כעין סימן לבעלי בינה לעתים בישראל, המסמך את הדרך אשר בחר בו צונץ בתור חכם חוקר בן המאה התשע עשרה. כי באמת היה צונץ הראשון בין חכמי ישראל באשכנז, שעזב דרך גאוני החקירה המופשטת, אשר ההשכלות הפילוסופית כשהיא לעצמה היא להם למטרה ותכלית; הוא עזב דרכי „בקרת התבונה המהורה“, דרך ההיקשים וההגיונות השכליים, ויבחר ללכת בדרך ה„בקרת המדעית“ לאהוז בדרכי החקירה, אשר תשים כל מעינה בהענין המבוקר, תתחקה על שרשי חזיונות ההיסטוריה והמבע, על דרכי החברה האנושית והתפתחותה, ואת הכלל תנתח לפרטיו, לחלקי חלקיו, ועל פי הנסיון והבחינה בחלקי החלקים תבא לידי הכרה שלמה את חזיוני התולדה, תשכיל לדעת תכונת נפש הלאם או החברה הידועה, ועל פיהם תקבע

עקרים ויסודות בתורת תקון העולם וסדרי הישוב. סוף דבר: צונג לא היה מבעלי החכמה המופשטה, אך בן דור הדעת, בן הדור המתאמץ לשמוע קול האמת ההיסטורית דובר אלינו מגלים נצים בערים נבחרות, לדעת דרך הרוח (Evolution) ותנועת בני האדם לפניו או לאחור בדורות עולמים משברי לוחות ושרידי מגלות סתרים להבין ולהשכיל איך לקרב את העצמות המפוררות על פני בקעת החיים מימי עולם עצם על עצמו, להקציע אבני אפל ואבני גיר מנופצות, ליפותם ולהטיבם עדי היותם לאבני פנה למוסדות בנין החכמה ההיסטורית. בין אנשי הדעת אלה נראה גם את צונג, ומיום שעמד החכם הזה על דעתו ומראשית מפעליו נראה את תשוקתו העצומה להועיל לבני עמו בפנה זאת — כי יכיר ישראל את עצמו, עצמותו ומחותו, וידע את אשר היה לפניו, למען שים כבוד ותהלה להיהדות ונושאי הגלה. יש שנראהו נמשך אחרי הדעות השולמות בימיו ובמסכת מרעיו ומיודעיו, וגם הוא יאמר להושיע את ישראל בתקונים היצוניים אם גם לא קיצוניים, בחקויים ומנהגים הממעשים דמות האומה ומביאים את היהדות לידי כליה בזמן קרוב או רחוק; אך גם בתעותו הביא צונג ברכה לעולמו של ישראל. לתשוקת הריפורמה שהתנוססה בצונג במחצית הראשונה לשנות פעולתו אנו חייבים להודות, כי און וחקר התפתחות הררשה והפיטנות וסדרי העבודה באהלי יעקב משנות דור ודור, ובוה כבש הדרך לחכמי ישראל בדרישת תולדות ישראל. אך כמעט הכיר וידע, אשר בעקבות התשוקה לפניו חדרות כרוכה סכנה גדולה לקיום תורת היהדות והלאמית הישראלית, עזב דרכו ויסב פני חקירותיו, אשר עמל בהן עד הנה לשם הריפורמה, לעבר אחר: לבנין בית התולדה הישראלית וחזוק תורת היהדות. כי התלמוד והחקירה היו לצונג רק אמצעים להשיג על ידיהם את המעשים הרצויים בעיניו. גם בפעולתו והתעצמותו להטיב מעמד בני עמו הנמוסי והמדיני הננו רואים בצונג איש מופלא ומצוין מטובי חכמי ישראל באשכנז שהיו לפניו וגם בימיו. הם התאמצו ובקשו לפתוח לבני עמם שיערי רחמים; בכל עת חננו קולם, כי יתמלאו המלכים ושריהם רחמים על עם עני ואביון לחן אותו בסבלנות ורחמינה, לשאת ולסבול בארצם את תורתו, לקיימו ולהחיותו בחסד לאמים. גם בפעולתם או בהתעצמותם לפעולה בקרב עמם הננו רואים אותם בעבודתם לכבוש דרך להשכלה הכללית, כי „נהיה ככל הגוים“, ומעולם לא שמו לב לעם ישראל, באשר הוא עם בפני עצמו ויודע ומרגיש את עצמותו ומחותו; כי היו כל החכמים והמתחכמים עד צונג נעדרו חוש ההרגש והמעם התולדי. ועל כן, במדה כזאת שנראתה עצמת פעולתם

על היהודים בארצם, היתה פעולתם על היהדות קלושה וחלושה. לא כן רבי יו"ט ליפמאנן צונץ. כל דבריו ידבר צונץ בשם האמת ההיסטורית, ובשם היהדות וקיומה. כמעט ראה את השוהה העמוקה אשר תכרה הריפורמה החקויית ללאם ישראל, הריפורמה האוהבת להתקשט ולהתהדר במלבושי כבוד לפי טעם הזמן ורוח המושל בכל עת, ענה הוא ואמר: סוד תקומת ישראל בלאמים הוא בהחזק העם בהמדות והמעשים הטובים שהשרישה בו היהדות בדרך התפתחותה על פי דרכה. וכשם שהיה חוקר אמת, כן היה דורש משפט לבני עמו, וכאשר יהפך פניו כלפי האשכנזים בני יפת, לא יחנן קולו ולא יבקש רחמים, כי אם ידרוש משפט. בכל ספריו ומאמריו הננו רואים התעצמות כפולה: עקרית ומפלה. העקרית, להורות לבני עמו דרך תכונות בחקר היהדות וספרותה, ולפקוח עיניהם לראות אור במחשכי העתים; והמפלה — להוכיח לה עמים וחכמיהם, כי מאז ומעולם היתה החכמה נאמנת ביתה של היהדות ונותנת רוחה בקרבה. ובהיות צונץ חוקר בפרטים, אך לא הוגה דעות חדשות, ועוד פחות מזה חושב מחשבות מופשטות ופילוסופיות, — נשאו לבו ביותר לשמוע קול יעקב מאהלי יעקב, לשמוע דפיקת הלב העברי במקדשו המעט — בבית הכנסת. מעטות הנה חקירותיו על דבר בן מיימון ותלמידיו הספרדים, המעמיקים לדעת „כוונות הפילוסופים“, ורבות הנה מאד בהלך-דורות מימי היהודים בצרפת ואשכנז, מימי רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י ובעלי התוספות עד אחרוני האחרונים שברבני אשכנז, בימי המאה החמישית והששית לאלף הששי. בגלל הדבר הזה היו חביבים עליו יותר פיוטי הקליר, שאין קולם ערב ואין טעמם יפה, מהשירים הנפלאים של חכמי ספרד ומליציהם; כי בהראשונים ראה צונץ את תמימות הכנסיה הישראלית, מסירת נפשה לאלהיה ותוקף הרגש הלאמי בלי כל פרכוסים וקשומים. כפסיכולוג מובהק ידע לחדור אל מורשי לב העברי, להבין הגיגו ולשמוע את האנחות שהתפרצו מעמק לב הפייטנים והמקוננים. בהקינות והסליחות ראה צונץ נהרות הדמעה והים של דם אשר טבעה בהם כנסת ישראל שנות מאות רבות. ומבין שורות הקינות והסליחות שמע את קול התאניה והאניה ההולך מסוף העולם ועד סופו מימות עולם ושנות דור ודור...

רבי יום טוב ליפמאנן צונץ היה לא לבד מופת הדור, כי אם גם בן דורו. והדור ההוא (ביחוד מן תקע"ה עד תר"ח = 1815 — 1848) היה דור תהפוכות. רוב בניו ראו רק לפנים, רבים מהם התנשאו לעשות גדולות בתחבולות קמנות ונם לא תמיד — כשרות; ועל כן בכל

עמל צונץ להתרומם ברוחו על בני דורו, בני עמו בארצו, דבקו גם בו תכונותיהם, ולא עלתה בידו להשתחרר מדעות האנשים אשר בא בחברתם עד לחצי ימיו. פעמים רבות נראה בו דירפרצופים: יהודי דבק בלאמו עד למסירת נפש, ועם זה שואף להתבוללות ולהתאשכנזות במדה מרובה; בכל מאמר וכמעט בכל דף מספריו נמצא אוצר של יראת שמים, וכפעם בפעם נשוב נראהו מגלה דעת בבקרת המקרא בפנים סותרים ועוקרים את המקובל; הוא היה מחבב את הלשון העברית גם ידע להביע בה הגיוני לבו בסגנון מלא דבר; אך בימי נעוריו, בהמשכו פעם אחרי רוח הריפורמה ששלטה או כברלין ויתר ערי אשכנז, היה דברו, כי בבית ספר ללמודי דת ישראל אין כל צורך שיסגלו התלמידים להם את הלשון העברית כהלכתה. אך בכל אלה נראה כי זפו דרכיו גם בעיני אמוני התורה המסורה וגם בעיני החרדים על הדינים ודקדוקיהם; יען ידעו, כי חקירות צונץ, תורה עיונית הן לו, אך מעולם לא הרשה לנפשו לפרוק עול מצוה, וחביבה היתה עליו היהדות התורנית כמו שהשתלשלה ובאה לנו מדורות הרבנים והגאונים; הוא לא בזה ושקץ כל מנהג ממנהגי ישראל, כי אם הביט עליהם בעין חוקר ובודק לערות מקורם ולהתחקות על שרשם.

החכם הזה ידע בעצמו כי אי אפשר לאדם להיות שלם בכל הדעות, ידע כי בקיאותו הנפלאה אינה כבקיאות הלנים בעמק הלכה, הגבורים במלחמתה של תורה והוויות הגמרא; גם לא חשב עצמו לפילוסוף הוגה דעות בחקר-אלוה, על כן קיים בעצמו מאמר חכמינו: „עשה לך רב וקנה לך חבר“, ולרבותיו וחבריו בחר לו את שני החכמים בני פולין: את הגאון המופלא רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (שו"ד) ואת רבי נחמן קראכמאל; הראשון, בחקר התלמוד ונושאי כליו וספרות הרבנים. והשני, בחקר אמונה צרופה וחכמת-ישראל התולדית וקדמוניות עמנו. שני החכמים האלה תמכו בידו, וצונץ יודם ויברכם בקהל, על כי היו לו לעינים ותמיד היה נאות לאורם.

והנה אין מכוונת הספר הזה לתת להקוראים העברים תולדות צונץ לפרטי פרטיהן עם תוכן כל ספריו ומאמריו — תולדה מפרטת כזאת עוד לא נמצאה גם בלשון הארץ אשר בה חי ופעל החכם הזה — אך מגמתנו היא רק לתת ציור כללי מחיי האיש הגדול הזה, תמצית דעותיו ודוגמאות מספריו, למען ידע ישראל, במה זכה צונץ להיות מורה דרך ומאיר עיני חכמי ישראל בדורו ודור שאחריו.

עוד תכלית אחרת שמנו לפנינו בספר הזה, ואם כי איננה עקרית רק טפלה לתעודתו של הספר, אך בפנה ידועה נכבדה מאד להקוראים

בארצנו: לשום לפניהם פרצוף פני תקופת התמורה בהחיים הרתיים והתנועה לשינויים כבירים בהחברה הישראלית אשר במלכיות אשכנז באחרית המאה הששית וראשית השביעית לאלף הששי. לרגלי עבודתנו לא יכלנו, מבלי התרחק מתעודת הספר העקרית, להרחיב דברים בפרטי תולדות התנועה הזאת וחזיונותיה השונים, אך בכ"ז חתרנו לתת גם בפנה זאת קיום ושרמומים, אותות וציונים, המסמנים את התנועה הזאת. בכל תולדות הימים ההם נראה פעולות צונץ, בכחו או בכח כחו, בפנות שונות ונמיות מתחלפות. נדמה כי הקוראים ימצאו גם במקצוע זה דברים חדשים להם, דברים שמהם נוכל ללמוד תורה שלמה ע"פ הדרך אשר עלינו ללכת בזמנינו בארצנו והמעשים אשר נעשה או נחדל מעשותם.

פרק ראשון .

פני הדור .

קהלות ישראל במלכויות אשכנז לפני ה"א תק"ס . התמורה בחיי הדת והצבור במשך השנים תק"ס — תקפ"ה . הרבנים הגאונים תופשי ישיבות : רבי יחזקאל לנדא בפראג , רבי רפאל כהן בהאמבורג (רב בקהלות אה"ו) , החסיד רבי פינחס הלוי איש הורוויץ בעל ההפלאה בפראנקפורט דמיין . זאת בני הדור מתמימות ויראת חטא לפריקת על הדת . סכנת התמורה , מצב היהודים באשכנז בחיי החברה והמדינה בימי המהפכה בצרפת ובימי מלחמות נאפוליון בונופורטי . דוד פריעדלאַנדער ובני הדור תלמידיו כן־מנחם ובאי ביתו . המרת הדת ושכחת התורה והלשון העברית , ימי ילדותו של צונץ בבית אבותיו בדיטמוולד ושכתו בבית תלמודו של ר' הירץ שמשון בווּאָלפּענ-בוטעל . מצב החנוך , התורה וההשכלה בישובי היהודים אשר במלכויות אשכנז . הישיבה משנה פניה לבית הספר עפ"י הפץ מחזיקה בני ר' הירץ שמשון . השפעת מנהל בית הספר עהרענבערג על הנוכחי בכלל ועל בחירי תלמידיו צונץ ויאסט בפרט . צונץ בא לבית ספר הגימנאזיום ובכלותו את חק הלמודים שמה בא לברלין . שימת עין על מצב היהודים בפרוסיה ויתר מלכויות אשכנז באחרית ימי מלחמות בונופארטי ובתקופת השלום וכריתת ה"ברית הקדושה" . ישראל יעקבזון ופעולתו בימי ממשלת הצרפתים באשכנז ואחרי כן כאשר העתיק משכנו לברלין . יסוד ההיכל עם סדרי עבדת־אלהים „מתוקנים" בערי וויסטפאלען וברלין . צונץ נתמנה לדרשן בהיכל המתוקן הזה וישם את משכנו בימי תלמודו בברלין בבית האשה העניועטטע הערץ .

חיוון בודד בחזיונות התולדה הישראלית באלפי שנות הגלות , הוא השנוי הפתאומי והתמורה הכבירה והנמרצה בחיי הדת וההשכלה של כנסיות ישראל במדינות אשכנז , שבאו ונהיו בראשית ימי המאה התשע עשרה למספרם . חזיוון מפליא כל בעלי בינה לעתים בישראל , שאין דוגמתו בכל העתים שעברו על העם הקדמון הזה , הוא , כי בני

עם קשה ערף, מחזיק בכל עז באלפי שנות נדודיו בדעות ומסורות אבות, משמר חקי תורתו וגם מנהגיו וארחות חייו בשמירה מעולה, ולפתע פתאום והנה בני העם הזה משנים בימי דור אחד (תק"ס—תקפ"ה) דרכי חייהם מן הקצה אל הקצה, פוסעים פסיעות גסות ויוצאים בבהלה ובחפז מיראת שמים ותמימות גדולה ויתרה, מאדיקות באמונות ומנהגים שאינם לא משרשי הדת ואף לא מענפיה, לחיים חפשים בתכלית החפש, ומקצתם מרחיקים ללכת עד גבול ההפקרות ופריקת על הדת. בשנת ה' אלפים תק"ס או סמוך להזמן הזה, עוד נראה בערי אשכנז העתיקות, ויותר נכון בשכונות היהודים אשר בהערים ההן, ישיבות של מעלה לדרישת התלמוד ונושאי כליו, ובראשן עומדים גאוני ההלכה וגבורים במלחמתה של תורה, כהחסיד רבי פינחס הלוי הורוויץ בעל המקנה והפלאה בפראנקפורט ע"נ מאין (1), גאון הדור רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה והצל"ח בפראג (2).

(1) רבי פינחס הלוי איש הורוויץ היה מעור ליאזבוביץ בפלך מינסק בנו של גאון גדול ונכמד בדורו רבי מאיר בן צבי, והצעיר בשלש בני רבי מאיר — רבי נחום ורבי שמואל שמעלקא. רבי פינחס הצעיר עלה על אחיו בחריפות ובקיאות. לראשונה נתמנה לרב בעיר מצער וויטקוב, ואחרי כן נתקבל לרב בעיר ליאזבוביץ. עוד מעט ושם תהלתו הגיע עד אשכנז הדרומית ונקרא לשבת על כסא הרבנות בפראנקפורט ע"נ מאין. בגסיעתו לפראנקפורט סר אל החסיד רבי בער המגיד ממעועירטש הלטיד ר' ישראל (הבעש"ט) ואומרים כי שם מסר לו „המגיד“ את חורת החסידות. נתקבל לרב כפ"פ בשנ' תקל"א ושמש ברבנות עד שנת מותו תקס"ה. הספרים אשר חבר המה: „הפלאה“ הדושים על כתובות, „המקנה“ הדושים על קדושין ושו"ת „גבעת פינחס“. הוא היה מראשי הקנאים המערערים על התרגום האשכנזי של כ"רמנחם וביאוריו — והרבה לדרוש ברבים ולהזהיר את העם לבלי להבוא את ספרי כ"רמנחם לביתם. תולדתו בפרשות נמצאה בקונטרס „שבת אחים“ אשר בסוף ספר הפלאה ובספרו של הד"ר האַרְוויץ הרב בפ"פ בשם פראנקפורטער ראבבינער בש' תרמ"ג.

(2) רבי יחזקאל לנדא בעל נודע ביהודה וצל"ח נולד בש' תע"ד בעיר אמטא בפולניה והיה אח"כ רב ביאמפאלי אשר בפודוליה ומשם נקרא לשבת על כסא הרבנות בפראג בשנת תקמ"ו וכארבעים שנה עמד שם על משטרתו ותפיש ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. הוא היה בין המתנגדים הראשונים לספרי כ"רמנחם והמאספים (ע' צל"ח ברכות דף כ"ח ע"ב). מת בשנת תקנ"ד. אך בניו הרבנים (ר' יעקבא ור' שמואל) כבר היו נוטים לדעות חפשויות, וכן בנו ר' משה לנדא היה אחד מראשי דורשי הריפורמה במדינת ביהם. (עיי' בהקדמת בנו ר' יעקבא על ס' נ"ב ואגרות כ"רמנחם בלשון אשכנז וקאיערלינג בס' מאועס מענדעלזאהן מעמוד 294 ולהלן, ובגראַטץ חלק י"א ציון א').

הגאון הירא והחרד לדתו רבי רפאל הכהן בהאמבורג¹, כלם ילידי פולין וליטא שהיו ראשי המדברים ובעלי ההשפעה על עניני הדת והנהגת הקהלות בכל כנסיות ישראל שבאשכנז, גם בהקהלות שלא היו מרובות באוכלוסין מבני ישראל כהערים הנזכרות, בהישובים האמצעים והקטנים, היה כל רב בקהלתו מהדר להיות מרביץ תורה ל"בחורי חמד", ו"בעלי בתים" חשבו לחובה קרושה לעצמם להחזיק את ה"בחורים" על שלחנם, וגם בעצמם היו משכימים ומעריבים על פתחי בית המדרש וקובעים עתים לתורה. יד היהדות התמימה (השם אורתודוסיה לא נודע אז עוד בין החיים) היתה ככל משלה: בחיי הקהלה והצבור, בחליכות המשפחה ואין צריך לאמר בסדרי התורה והעבודה. דברי הרבנים וגזרותיהם יצאו לפעלם על ידי הפרנסים שעמדו לימנם, ובה היתה ידם תקיפה עדי מצאו און בנפשם גם להחרים ולהבריל מן הקהל את אלה שנראו להם כפורצי גדר או פוגמים בכבוד התורה ונושאי דגלה, ולא נמצא איש שיערער או יהרהר אחר מדותיהם. כבוד התורה היה

¹ רבי רפאל כהן או רבי רפאל האמבורגער היה אחד מהגאונים החריפים שבימיו, נולד לאביו הגאון ר' יקותיאל זיסקינד אב"ד במדינת ליפלאנד במרחשוון תפ"ג ומת במרחשוון תקס"ד. אביו היה סופר מהיר בכתב ולשון פולנית והיריעה הזאת הנחיל גם לבנו אחריו. בנעוריו שמש את הגאון בעל שאגת אריה שהיה אז אב"ד במינסק, אחרי כן נתמנה לרב בוויילקאמיר ובמינסק במקום רבו הגאון הנ"ל, בצאתו לשבת על כסא הרבנות במיץ אשר בצרפת. בשנת תקכ"ג נתקבל לרב בפרינסק, משם נתקבל לרב המדינה בפוזנא ואחרי כן באה"ו (אלמונא האמבורג זאנובעק). הגאון רבי רפאל נודע אחריו כן בשביל כן בתוג' ריא ל ריעסער, והוא היה מראשי הרבנים המקנאים להיהדות המעשית והרבנית בצורתה בדורות המאה החמישית והששית לאלף הששי. — רבי רפאל כהן היה קנאי גדול, אך נפלא מאד היה במדת האמת, בישרו ותומתו, ענותו וצדקתו, וגם האנשים אשר הרבו לברר רוחו ע"ד דעות ואמונות מעידים עליו כי לא נשא פני איש. הוא נתן לחרם כל איש אשר יקרא את התרגום האשכנזי של בן-מנחם, והרבה השתדל זה האחרון להסיר את האסור מעל הספר על ידי אוהבו השר הענינגם היושב בחצר מלך דאניה (כי היתה אז העיר אלמונא נחשבת למלכות דאניה ומצורתו של האב"ד בקהלות אה"ו היתה פרושה על רוב קהלות ישראל בהמלכות הזאת). לרבי רפאל הכהן היו אז דין ודברים גם עם הפילוסוף התועה בדרכי החיים שלמה מיימון, להלן בהערה ובפנים עוד נשזז לתולדות הרב הזה. (פרטי הולדתו נמצאים בקונטרס "מעללי איש" מאת חתנו ר' ליוער ריעסער או קאצינליבויון, אביו של גבריאול ריעסער; בתולדות ריעסער בשם: "ריעסער'ס לעבען" מאת איסלער, אשר בראש ספריו. ע"ד מחלוקתו עם בן-מנחם עיין מכתבו מינדלזון N 32, 525 S. ספרו של קאווערלינג, תולדות מינדלזון" בפנים ע' 253 ובאנהאנג ע' 525, וכציון א' בגרמאץ חלק י"א).

חדש עמה ומנהגי ישראל נשמרים ונעשים בכל פרטיהם ודקדוקיהם. — ובסוף ימי התקופה הקצרה הזאת הננו רואים: לדול כבוד התורה התלמודית ושפלות הרבנים, עוד מעט והם יורדים מעל במת החיים בכל הקהלות הגדולות. הישיבות נתבטלו מאין דורש ומבקש ללמוד את התלמוד והפוסקים, המנהגים מתבטלים מאליהם וחיי הדת מקבלים פנים חדשות ותמונות משונות לא שערון זקני הדור ההוא. ברוב המשפחות המיוחסות שבישראל, בבתי הרבנים הגדולים שומרי חומת התורה קמה עליהם הרעה מתוך ביתם ורבים מכניהם ובני בניהם יצאו לגמרי מתחום היהדות, ואלה אשר רגלם האחת היתה עוד עומדת בתוך התחום כבר זרה להם דעת התורה התלמודית ויבטלוה תכלית בטול (1). ולא לבד על

(1) מהערה 2 כבר נראה איך היו בני בניו של הגאון בעל גודע ביהודה מהראשונים לדרושי החדשות בפראג; גם התנו של ר' רפאל כהן בהאמבורג, ר' ליוור ריעססער, כבר עמד לימין בעלי ה"היכל" ובנו גביראל ריעססער, היה כמעט כל ימיו לדובר דבר התקונים בסדרי העבודה בביהכ"נ, וככל אהבתו לעמו נוכל לחשבוה לאחד מראשי האסימילציה. פרצוף פני העתים ההם בולט ביותר במשפחת הגאון רבי צבי הירש לעווין (או הירשל) שהיה רב בלונדון ואח"כ בבדלין (עד תק"ס). הוא היה מופלג בתורה וחסידות, ולבנו רבי שאול אב"ד בפראנקפורט דאדר ומדינת שילוויה הלא ידענו מה היה לו; למרות היות אביו אחד מאנשי ריבו של ר' נפתלי הירץ וויזל וגם הפך להתרומם לולי מיחו בידו כן-מנחם, פריעדלאַנגדער וחונג דיאל איטציג; גם ידענו כהגאון רבי צבי לעווין שהיה מהמיר מקצה האחרון (עיין שו"ת גודע ביהודה חלק א"ח סימן צ"ט וספ"א ובספר בנין אריאל לרבי שאול אב"ד באמשטרדם בדבר תגלחת בחול המועד); למרות כל אלה היה בנו הגאון המופלא (כן יכנהו רבי יחזקאל לנדא בעל גו"ב) ר' שאול בפ"פ דאדר ואח"כ רב המדינה בשילוויה בעל דעות חפשיות ואח ורע לדוד פריעדלאַנגדער, כנודע דבר המחלוקת שבין הרב החפשי הזה שהיה נוטה כבר לריפורמה, עם רבי רפאל הכהן בהאמבורג בדבר ספרו של זה האחרון „תורת יקותיאל“, המחלוקת אשר הרעישה אז עולם הרבנים באשכנז ותגיע עד פולין וליטא (פרטי הענין הנכבד הזה לתולדות הזמן בראשית העת החדשה באשכנז נמצאים בתולדות אנשי השם מאת לאנדסהוטה, ברלין תרמ"ב ע' 87—105); הרב הזה לא לבד שלא הלך בדרך אביו לאסור תגלחת הראש בחול המועד, כי גם התיר גלוח חזק בכל ימות השנה (בשו"ת „בשמים ראש וכסא דהרסנא“, ספר מלא קולות ואותות דעות חדשות, שהוציא הרב הנ"ל וייחס דבריו להרא"ש, החכם התלמודי המחמיר שבמחמירים בימי המאה הראשונה לאלף השני). בנו של ר' שאול זה, נכדו של ר' צבי לעווין ותלמידו ומצד אמו נכדו של הגאון ר' יצחק יוסף האומים אב"ד בכרעסלוי והמדינה, היה הרב אריה ליב, ששמש גם את הגאונים בעל ההפלאה בפ"פ ע"ג מאין ורבי ישעיה ברלין (פיק) בכרעסלוי והיה רב המדינה בשילוויה, ואחריתו היתה — כי המיר דתו בדת הקתולית, היה נע ונד בארץ וכמעט שמת מות נבל בבית החולים לב"י בפראנק-פורט, שלשת האותות האלה מוכיחים כי קמה הרעה על הרבנים מתוך ביתם ונגע הדעות החפשיות נראו לראשונה בין בניהם ובני בניהם.

התלמוד ומפרשיו ונושאי כליו עלה הכורת, כי אם גם דעת הלשון העברית, אשר היתה הנס להתנוסס אל המאספים הראשונים ושליחי תהשכלה הברלינית, גם היא נשכחה מלב בני הדור תכלית שבחה (1). שנוי פתאומי כזה הוא אחד ואין שני לו בכל התולדה הישראלית. הן גם בכנסיות ישראל אשר במדינות רוססיה ופולין נראה חזון כזה לפני ששים שנה, וכבר עברו ימי שני דורות מימי בכורי ה"השכלה" בארצנו, החיים קבלו תמונה משונה; אך תמורה כבירה, עקרית ומחלמת כזאת, לא היתה ולא תהיה עוד בינינו בזמן קרוב. והדבר היותר מפליא הוא, כי כל זה נעשה לא בכח דחיפה מן החוץ, לא ברוח המושל אשר עליהם, אף לא בהשפעת רוב טובה, ועל ידי יציאה מעברות לחירות. מאז ומעולם לא היתה הממשלה באשכנז האפטרופסית להשכלת ישראל ולא דאגה להתפתחות העם הזה גם בחיי האזרח והמדינה. בתי הספר באשכנז כבר היו קבועים בכל עיר ופלך וגם בכפרים וחצרות, חובת החנוך היתה חובת הגוף על כל ראשי בתי אבות ברוב מלכיות אשכנז ודוכסותיה, אך היהודים לא נחשבו לבעלי המדינה ואזרחיה, אותם רק נשאה וסבלה הממשלה, אם את כל הקהלה או את כל יהודי ויהודי לברו, ובכך לא שמה לבה כלל לזה, אם משלחים הם את בניהם לבתי הכפר אם לא. ברבר הזה נפלינו אנחנו—יהודי ארצות הסלבים מיהודי אשכנז; בארצנו לקחה הממשלה הטורח על עצמה להשכיל את היהודים ולמעת בקרבם את רגש החברה הכללית במדה הדרושה והנחוצה כפי מ ב ט ה ו ח פ צ ה; עוד פחות מזה שמה הממשלה באשכנז את לבה לעניני העדה והקהלה הישראלית (2). הממשלה בפרוססיה לא שמה לבה, עד שנות השלשים להמאה הנוכחית למספרם, לסדר קהלות ישראל ובתי

(1) שכחת הלשון העברית משנת תק"ס, כן כבר יתאונן על זה כן זאב בהקדמה לספר תלמוד לשון עברי ויאמר: "השפה העברית כבר נשכחה מלב העברים, ורבי יצחק אייכל בסכתבו לרבי שלום הכהן בשנת תקס"ב יאמר: "... כוס התרעלה אשר עבר על עם ה' ועל מושכיליו, חלפו ימי האהבה, עברו ימי הברית... מאסו בלשון אבותיהם והשליכוה אחרי ג'ם". עוד קודם לו יתאונן מרה הרוקטור מרדכי גימפל לויסון (פרופיסור לתכמת הרפואה באופסלה אשר בשוודין והאחד מחכמי ישראל שהתנגד לבנימנחם על דבר באוריו ותרגומיו) על כי "לא ישמרו בני ישראל משמרת לה"ק וכו'" (עיון תולדות הייני לשולטאן, הערה 17).

(2) כל הדברים האלה אמורים בפרוססיה והדוכסיות השונות באשכנז, ולא באוסטריא, ששמה עמדה בראש התנועה ההשכלית הממשלה בעצמה על ידי מלכת הקיסר יוסף השני, והדברים ארוכים כזה ואין כאן מקום להאריך.

הספר והחסד אשר להם, וכל אשר עשו יהודי אשכנז בפנה זאת מראשית ימי המאה הנוכחית עד שנות השלשים עשו מדעתם.

סבות השנוי הפתאומי הזה והתמורה הנמרצה בימי שנים אחדות, ובכלל חולשת הכח המעמיד אשר ליהדות העתיקה באשכנז מאשר בכנסיות ישראל שבארצות הסלבים, הן לפי דעתנו : א), בתכונת התקופה הקצרה אך רבת עלילה בדברי ימי האנושית בכלל, תקופה המהפכה בצרפת ושרוד מערכות החברה האירופאית שהיתה בשנת ה"א תקמ"ט (1789). בימי המרד והמהפכות בצרפת במשך עשרת שנים למדו בני האדם להרוס בתעופת עין את כל אותות העתות שעברו, לקוות כל טוב ומלכות הצדק האימישרים על הארץ בשנוי סדרי המשטר, לתקן עולם בתקון הישוב החיצוני. רוח אהבת החדשות נחה אז גם על בני ישראל באשכנז, וימצאו בנפשם און להרוס פעם אחת את כל דרכי החיים הטובים והרעים, אשר התנחלו להם מאבותיהם בחומות הגניזו. ב), לפי הערך מעט הוא ישוב היהודים במדינות אשכנז מאשר בארצות הסלבים. מלבד הערים הגדולות ישבו יהודי אשכנז בישובים קטנים וקבוצים מעמי המספר ורחוקים זה מזה, ועל כן לא עמד מעם היהדות הקדומה בהכנסיות הקטנות האלה, כאשר בכנסיות ישראל ברו"פ המרוכות באוכלוסים, והקבוצים הגדולים שם הם עולם בפני עצמו ורחוק יותר מהשפעה רוחנית מחוצה לו (1). ג), בהתקרבותם לבני עם הארץ בלשונם. בכל שהיו יהודי אשכנז נלעגי לשון, הנה דברו בשפת בני עם הארץ, ואלה האחרונים הבינו גם את ה"מוישעל" העברי, והעברי הכין את שפת הנוצרי; ועל כן בנשוב רוח חדשה במערכות הנוצרים, באה הרוח ותנוח גם בבתי בני ישראל וביחוד העשירים שבהם, שהיו להם עניני משא ומתן עם נאורי הנוצרים. ד), עוד מעט ונפל החיץ והקיר המבדיל בין ישראל לעמים במדינות רבות אשר בממלכת אשכנז, כפרוש הצרפתים את מצודתם על מדינות מערב הארץ הזאת, כל נפות הרהיין וחבל הארץ נגבה מערבה; ביחוד בדוכסיות הקטנות, מקומות ישבו היהודים בקבוצים קטנים, שם יצאו באמת מאפלה לאור גדול. בכל ימי הבינים היו היהודים רק רוכלים מחזירים על הכפרים או סוחרים קטנים בכלוי סחבות ובגדים ישנים, ואשר עלו למעלה היו למלואים ברבית ושלחנים.

¹ את המצב המושכלי והמוסרי של הקבוצים והישובים בממלכת אשכנז בשנות תק"ס יתאר ואטט בספרו: „פאָר אײנעם האַלבען יאהרהונדערט“. בספרים לפאשעלעם חלק ג' ג' מעמוד 146, ובדברים רבים נעזרנו בהספר הזה.

להיהודים נאסר להיות בעלי קרקעות גם בערי מושב, וגם להיות בעלי מלאכה לא יכלו עוד בראשית המאה הנוכחית, כי הנוצרים ראשי חברות האומנים נעלו דלת העבודה בפניהם, וליהודים לא נתנו תעודת כשרון העבודה, אף לא נתנום לעמוד על הבחינה. ויהי כאשר במלו פעם אחת כל הגזרות האלה, הותרו כל האסורים ונתקו כל הקשרים, וימהרו רבים אשר הקדישו בניהם ללמוד התורה ללמד בניהם אומנות וגם זה הועיל לא מעט להתמעטות עסק התורה וירדת כבוד לומדיה (1). (ה), בין כה וכה רבים מעשירי היהודים עלו למעלה וישנו חיל בעשר בימי המלחמות והמהומות על ידי עסקי קבלנות וגם בשנויי העתים בעסקי השלחנות ומסחר השמרות במעלות ומורדות הבאָרוע; ולעומת אשר החזיקה הממשלה הפרוסית — בימי פֶּרִידְרִיך הַגְּדוֹל — במעוזי החקים הישנים ותתמיד לגזול משפט היהודים ולהכבדילם לרעה מכל בני עם הארץ, נמצאו חכמי אומות העולם שפרצו הגדר בהליכות החברה ויתקרבו כמעט לעשירי ישראל ומשכיליהם, אשר עלו במעלות העשר, והיו לבעלי רכבות ויבנו להם בתים גדולים והיכלי כבוד לתפארה. בני העשירים ההם ובנותיהם למדו בבתי הספר או התכשרו הכשר דעת בבית אבותיהם ומשם באו בבתי מדרש החכמות — באוניברסיטות — ללמודי החכמות הכלליות. בבתי יחידי סגולה אלה החלו טובי הנוצרים וחכמיהם להיות יוצאים ונכנסים: והבאים היו: גדולי השועים והשרים, חכמים וסופרים, ויתאספו לפרקים לקרוא מקראי מדע, להתרועע בשיחות מושכלות כמעט ה"השכלה החדשה".

אחרי מות בֶּן־מְנַחֵם היו בניו ובנותיו לנושאי ההשכלה היומית ומפוציה בין העם, הם ודוד פֶּרִיעֵדֶל אֶנְדֶּרְוֶה ורופא מאַרְקוֹס הערץ היו כהני ההשכלה הברלינית ומדברים בשם עם ישראל מול הממשלה ופנות גדולי הנוצרים. בית זה האחרון היה לבית ועד לחכמים בימי מלוכת המלך פֶּרִיעֵדֶרִיך ווילהלם השני. המלך הזה היה איש אין אונים, נוטה בטבעו לרמיון והויה, אך טוב המוג ונוח לבריות, והיתה עת, אשר דוד פֶּרִיעֵדֶל אֶנְדֶּרְוֶה וחותנו דניאל אימצו דמו, כי יעלה בידם לשנות למוכה גם את מצב היהודים בחברה ונמוסי הממלכה. השתדלותם לא נשאה פרי, רק המשתדלים בעצמם השיגו זכויות ופויי כח להם לברם, וכיוצאים מן הכלל נתנה פקודה למערכות השלטון שלא לכנות את היחידים האלה בכתיבי הרשות בשם

"יהודים" (1). בין כה וכה ורוח הזמן, אשר נשבה אז במערכות "המשכילים" והאזרחים, היהודים והנוצרים, הלכה הלוך והתקדם על דרכה, הלוך ופרוץ גרדי החיים ומחיצות המפלגות. בבית מארקוס הערץ נאספו ובאו כל אצילי הרוח וכל בעלי הכשרון כחכמה ומלאכת מחשבת בפרוסיה, ואבן החן אשר משכה אליה לב נבוני האשכנזים וצעיריהם היתה אשת הרופא הערץ — הענרי עטמטע היפה בבנות ברלין והחכמה כנשי הרור הוא. מבלעדה היו עוד נשים גדולות מזכות החן והשכל כבנות בן דמנחס ובנותיו של העשיר בעשירי ברלין דניאל יפה אימציג (2). והבאנקיר מאיר כהן ובית אפרים; הנה היו הנותנות מהודן על האספות — ובטוב טעמן ונעם הליכותיהן שמו להן לזית חן. עוד מעט ולהסופרים החכמים מנוצרי ברלין נוספו גם בני האצילים אוהבי ימים לראות טוב, בחורי פרחי שרי הצבא, עלזי החיים וברחי הדעת, ובין הבאים היו גם היושבים ראשונה במלכות ובתוכם יורש העצר פריעדריך ווילהעלם השלישי; כחבלי אהבה כאלה נמשכו יהודי ברלין וביחוד עשיריהם אל החברה הנוצרית. לא ארכו הימים וכל נושאי ההשכלה היומית, הקמנים עם הגדולים, הוקנים עם הצעירים ונחו את המקור הראשון שממנו שאבו את השכלתם, את הספרות העברית, נמשו עמם ונחלתם — חיי האומה הישראלית וחכמתה המקורית, וישישו משוש את חיי הדעת, או יותר

Annalen d. Juden in Preussischen Staaten. S. König' S. 336; (1)
 בשם, שוטצורדען" ונקראו בשם "שטאדטישע בירגער" עיין להלן ועיין שולמית לשנת 1809 עמוד 160, גראמץ XI ע' 316 וע"ע גראמץ בהג"ל ע' 159—161.
 (2) האמת נתנה להאמר בהתולדה, כי לא ממקום טהור היתה ראשית עשרם של היהודים עשירי ברלין בימים ההם או מקצת מהם, כי היו שלוחים לזכר עברה. ובעזרתם עשה המלך הפילוסוף פריעדריך הגדול את מעשהו, להטביע מטבעות אוסטריה מוויפות, למען רושש את ממלכת בית האכסבורג בימי מלחמת שבע שנים פרוסיה באויסטריא ע"ד שילזיה. פרטי הדברים ע"ד המרקליונים (Salons) של היהודים, ויותר נכון; היהודיות, כברלין נמצאים באילוסטרוירטע מאנאטסהעפט פיר דיע געזאמטען איג-טערעססען דעם יודענשהוטס I באנד. ובעברית נמצאים דברי הפץ גם בתולדות הייני וברני מאת ר"א שולמאן. הותנו של פריעדלאנדער היה דניאל יפה איטציג וגיסו איטציג דניאל, או שלשתם היו במיפדי בית הספר, הנק' נערים" וראשי החברה "אהבת רעים", או "שוחרי הטוב והתושיה". מדה טובה מצינו כבנות המשפחה דניאל איטציג מאשר כבנות בן-מנחם והאשה הענירעטטע הערץ, כי נשאו נאמנות לעמן והורחן וגם נחלו כבוד ותהלה ונכבדו לעמוד לפני מלכי ארץ בימי הקונגרס כווינא 1815 וגם לפני הקיסר אלכסנדר הראשון להמליץ טובה על בני ישראל וישובי ממלכתו.

נכון, את השעשועים והגעגועים על חזיוני לב העם האשכנזי, החרימו מקרבם את הרוח הישראלי ויתאוו תאוה לשאוף רוח מנשמת חיי העם אשר בקרבם ישבו. ובאשר כי ה"השכלה" הזאת נעקרה ממקום גדולה ולא היה לו עוד מעמד חזק ברוח האומה הישראלית ולא שרש וענף בתורת העם וחכמתו, אף לא סמוכים בחברת ישראל — המון היהודים בקהלת ברלין ובערי המדינה — נהפכה ה"השכלה" הזאת לרועץ להיהדות, במלה את התורה ורגש הלאם; ובעליה לא מצאו גם את אשר בקשו: זכויות והשוואת משפטי היהודים למשפטי כל האזרחים. במבקרי טרקלינה של האשה הערץ היו אשכנזים נלהבים שונאי ישראל וצורריו. וגם אלה אשר ראו את בנות ישראל כי טובות הנה ויקחו מהן להם נשים ככל אשר בחרו, אחרי אשר המירו את דתן, גם המה עם נשותיהם היו מן המצירים לישראל ונוספו גם הם על שונאי היהודים ורודפיהם ברבות הימים, בימי הרעמים והרעשים על יהודי אשכנז משנות תק"פ ולמעלה. וזה וזה לא עלתה בידי כהני ההשכלה הברלינית בימי הדור ההוא.

היתה עת, אשר עשירי היהודים בברלין וכל שליחי ההשכלה כבר דמו, כי תשוקתם — הזכויות האזרחים — קרובה לבא, אך שמחתם היתה עד ארגיעה ותקותם למפח נפש. עוד מעט ונוכחו לדעת, כי עוד לא בא הקץ לממשלת האדם באדם בכח משפטים קדומים לרע להם, ויום תשועת ישראל עוד ירחק חק. מלך פרוסיה פריעדריק ווילהעלם השלישי הוכה עם חילו מכה רבה על יד העיר יענא מאת נאפוליון בונפארטי (סוף שנת 1806); תבוסת הפרוסים היתה שלמה ובתעופת עין היתה הממלכה האדירה לממלכה שפלה סרה למשמעת הגבור הנערץ קיסר הצרפתים. בימי עניו ומרודו של המלך, בהיותו הוא עם אשתו המלכה נורד בארץ וכמעט שנשבתה פרוסיה מהיות עוד ממלכה בארץ, לולא חסדי קיסר רוססיה אלכסנדר הראשון שעמדו לה, להקץ לב הגבור המנצח ולהמות לבו להשאיר למלך פרוסיה מלוכה שפלה, בימים הרעים ההם הרבו היהודים להוכיח חבתם להארץ אשר כגרים וכעבדים שפלים נחשבו בקרבה ואמונת רוחם להמלך אשר בזה להם ויבדילים לרעה מכל בני העמים היושבים בממלכתו. היהודים הרבו להביא תרומות כספם לאוצר המלך הרוק ויאספו סכומים עצומים לחדש פני הצבא, לחזק המבצרים ובכלל לשובב נתיבות הממלכה ההרוסה אחרי שלום טילזיט. אך גם המלך הוזה המנוסה בכמה נסיונות לא מצא את לבו לתת צדק לפעולת היהודים; כל טובו היה, כי חדלו לקרוא ליהודים בשם "יהודים תלואים בחסדי המלך" — שומציודעין

ויתחשבו מני או לתושבי הערים ושם „בירגער“ נתן גם להם, ולזה היו צריכים לחזור ולהשבע שבועת אמונים כאורחי הממלכה, אבל לאזרחים בפועל ולא רק בשם עוד לא היו, וגם לא הוסיקו אותם לעבוד בצבם ועוד נחשבו כגרים, ומחוץ להערים לא נתן להם גם חנייה בקרקע, אף לא נפטרו מתשלומי המסים לעוברים ושבים בכל גבולות הממלכה. אך בשנת תקע"ב (1812), כאשר כבר נתמלאה סאתו של קיסר הצרפתים ובסוד יועצי מלך פרוסיה ידעו, כי עוד מעט והאשכנזים עתידים לעמוד על ארצם ועל חירותם לפרוק מעליהם על הגבור הנורא למלכי ארץ, חשבו מחשבה לקנות גם לב היהודים למען תכון גם ידם עם פרוסיה בהתעורר הרגש הלאומי באשכנז להשיב להעם את חירותו ועמידתו ברשות עצמו. ביום 11 מארץ 1812 קים ואשר המלך את כתב הדת: „כי מעתה כל היהודים היושבים בעת התפרסם הדת בגבולות ממלכת פרוסיה, חק אחד ומשפט אחד להם כאשר ליתר התושבים; שערי בתי הספר ובתי ישיבות של מעלה לדרישת החכמות פתוחים גם לפני בניהם באין מעצור; אך להעמידם על משמרת ופקודה במלכות, תלוי ברצון המלך וחוות דעתו בכל פעם ופעם. יחד עם ההזכיות קבלו גם חובות האזרחים להרים מקרבם אנשים לעבודת הצבא. בסדור עניני הדת שלהם ומשמרי הקהלות תתעסק הממשלה אחרי עבור שעת החרום ומהומות המלחמה — ואז יתיסד ועד משרי הממלכה בצרוף צירי היהודים, אנשים של צורה וחושים בעיני העם בגלל חכמתם וישרת לבם“ (1).

אך התשועה הזאת היתה כקצף על פני מים. עוד מעט ובני המיימנים, אשר הראו מלפיהם, הוכיחו במעשיהם כי השנאה לישראל המבעה בלבם מדורות עולמים, ותהי למבע שני שאי אפשר לעקרה משרש; חבל סופרים שונאי בני שם יצאו אז ללמד קמגוריא על ישראל. כהפילוסוף דירינג היום כן היה פייכטע הפילוסוף תלמידו של קאנט אז, רבם של צוררי ישראל; השנאה והקנאה התגברו, כתב הדת לקשנאת היהודים במשפטי האזרחים נשאר חרות על לוחות התולדה ולא יצא לפעול אף במקצת מן המקצת; עתותי הרעמים והפרעות קרבו אז לבא, ועם ישראל אשר בכל ממלכות אשכנז היה שנית לרצון משפט ועשוק תורת האדם באשר הוא אדם.

המרות הדת החלו וילכו הלוך ורב עוד לפני תק"ם, מראשית ימי

Preussisch Gesetzsammlung 1812 S. 17, Köne u. Simon, Lage (1)

ד. Juden etc. p. 264. ועיין גראמן חלק י"א ע' 317.

„המאספים“ בהתרבות ההשכלה. בהפצת הדעות החפשיות של הריפי חכמי צרפת ועוד ביתר שאת ועז על ידי המהפכה הצרפתית וחוקרי אשכנז כפֿיכמע וחבריו, רבו מאד קלי הדעת ובעלי ההנאה שבין היהודים החפצים להשליך מעליהם עבותות תורתם. גם אלה שנשארו ביהדותם, נקעה נפשם ממנה; רק בהיותם מטבעם בעלי מדות ומוסר, גם ידעו את התורה מבית רבם, נשארו בתחום היהדות. ויש מהם שגם בעזבם התורה לא זוו מחבב את ספרות ישראל. הראש והראשון מסוג היהודים ההם היו דוד פריעדלאַנדער וחברו אלעזר בן־דוד. שניהם כבר נמצאו אז מחוץ לתחום היהדות במעשה ומחשבה. הראשון מצא עוד לפני שנת תקס"ט את לכבו להציע לפני הכהנים הגדולים בפרוסיה רתת להם להכנס כבֿרית הכנסיה הלותירית בלי קבלת יסודות הדת הנוצרית, לאמר: לרכוש להם משפטי אורח במחיר חצי הדת, או לבא לידי פשרה עם הדת השלמת, כי תסתפק רק בפריקת על היהדות בלי קבלת יסודות התורה הנוצרית (1). הפשרה הזאת היא רבת־הענין בתולדות התקופה הזאת וגדולת התוצאות. אך בכל זאת נשארו הנחשלים האלה במחנה ישראל. לא כן עשו בני דורם, אשר תורת היהדות מעולם לא ידעו, המה כראותם כי מדת דינים קשים מתוחים על ישראל, כי מיום ליום תתגבר שנאת בני מרום עם הארץ וקנאת המון העם לאחיהם בני בריתם, ראו כי בזמן קרוב לא תקום עוד תשועת השואת משפטם למשפט בני עם הארץ, ותקצר נפשם בעמלם ויבעטו ביהדותם ויחישו גאולה לנפשם בהתמורה, ויש שהכניסו בניהם ובנותיהם לברית הכנסיה השלמת, והם בעצמם עוד נקראו בשם יהודים עד יום מותם.

אלה תולדות התקופה הקצרה בימיה ורבת העליליה לאדם ולישראל, תולדות עשרים וחמש שנה הראשונות למאה הנוכחית. בדברינו התאמצנו רק להעביר לפני הקורא את ציור הזמן ומאורעותיו בכלל, בלי ציוריו וקטיו בפרט, מבלי לבאר היטב את הסבות ומסוכביהן, כי נסמכנו על נבונת הקוראים, אשר ידעו לתור אחרי כל הדברים האלה בספרי דברי ימי ישראל. ההיסטוריה הישראלית כבר חרצה משפטה על הדור הזה ועלילותיו ותשפוט במשפט צדק את האישים הפועלים על במת

(1) דבר פריעדלאַנדער ואחרים מראשי כתי אבות בישראל אשר כבֿרלין, בהעמידם על המטבר את חצי דתם בשכר האימנציפציה, בהמכתב הידוע להכהן טעללער, הוליד ספרות שלמה: ספרי התוכחות מזה ומזה, ועיין בגראָטץ בהנ"ל 171—175. רשימת הספרים האלה ופרטים נכבדים מהמאורע הזה נמצאים במאמרו של הד"ר ריפנער בספר היובל לכבוד גראָטץ במלאות לו שבעים שנה.

חזיון התולדה. אך כל הדברים האלה דרושים ונחוצים לדעת תולדות האיש המופלא רבי יום טוב ליפמאן צונץ, לתפן רוחו ולהעריך ערך ספריו וחשיבות פעולתו, כמורה אבן־פנה להכמת ישראל ודרישת תולדתו, וכפועל ומשפיע על בני דורו, בני כנסת ישראל שבאשכנז, בדבריו ובספריו. הצעת התולדה הישראלית בממלכת אשכנז בימי התקופה הזאת, מספקת לתת לנו השגה ברורה מפני הרור ההוא ותכונת האנשים אשר עמדו בראש קהלות יעקב שבאשכנז בימי ילדותו של צונץ ובחרותו; ומעתה נדע את אשר הורה והוגה הנער צונץ בבית תלמודו בוואלפענביטשעל ובגאָמנינען, נדע גם את חזיוני רוחו בשבתו בסוד משכילי ברלין. מני אז, תולדות החכם הזה עד ראשית שנות ת"ר, ובמדה מרובה גם תולדות ספריו, סבת יצירתם, תכונתם, מיבם ותכליתם קשורות כשלהבת בנחלת בהליכות העתים ודרך הרוח בכנסת ישראל האשכנזית לכל מפלגותיה וכתותיה באחרית המאה הששית וראשית השביעית למניננו, ואותן נחזה בפרקי הספר הזה.

על פי פתגם חכמינו: „תורה מחזרת על אבסניא שלה“ או לפי תורת החיים בזמננו, לפי שיטת האַפְּבִיזֶם, היה לנו לכאר בארוכה גם את גזע החכם צונץ וכל שלשלת יחוסו, מאבותיו ואבות אבותיו עד ראש אבות המשפחה צונץ בֶּפֶרֶאנְקֶפֶורט ע"נ מאין, הראש הקצין והפרגס רבי מיכל צונץ שנפטר בשנת שמי"ז, עם יתר אנשי השם ששים איש במספר שהקימה מקרבה המשפחה הזאת בימי שלש מאות שנה, רבנים גדולים, פרנסים הקהלות רבי הפעלים ונשים גדולות ויקרות (1). אך לא בחבור ספר יוחסין הננו עוסקים הפעם, די לנו לדעת כי

(1) בדבר שלשלת היוחסין של אבות צונץ נמצאים שלשה מאמרים גדולים של החכמים קויפמאן ובראָנן בכתב העתי היוצא על ידם מאנאטס שריפט פֶּיר געשיכטע אונד וויסמענישאפט ד, יודענטהומס לשנת 1894 הודש אויגוסט. על פיהם שלשלת יחוסו תעלה למעלה בקדש עד שנת שמי"ז. הראשון שבהם הוא רבי יחיאל מיכל צונץ הנוכח בפנים והחשוב שביניהם הוא רבי יצחק יהודה ליב צונץ יליד פראנקפורט רב בהעלישווא (במאָהרען) ובפינטשוב אשר בפולין. יש רגלים להחשעה כי הוא היה אבי משפחת צונץ אשר בפולין והחשוב שבהם כדורו של רבי ליפמאן צונץ היה הגאון רבי ליב בעל מלא העמר הרב בפלאגק. שני החכמים הנ"ל, בספר הירחון שלהם בחדש אויגוסט 1894, מונים ששים אנשים ונשים רבנים ופרנסים בין אבות צונץ ורושמים חמשים נוסחאות מצבות, ולפי תכלית הספר הזה לא נוכל להכניס עצמנו בדיוקים אשר בספרי יוחסין אלה.

התורה היתה ירושה לרבי עמנואל מנחם צונץ אביו של ר' יום טוב ליפמאן — ולפי עדות בנו החכם היה אביו מופלג בתורה, אך הִשְׁתָּחוּ ה' עֶשֶׂר וּנְכָסִים וּגַם אִשָּׁה לָקַח לוֹ לֹא מִמְשַׁפַּחַת עֲשִׂירִים, כִּי אִם בַּת הַשִּׁיץ וְהִנָּאֵמָן בְּקִהְלַת בְּיַטְמוּלֵד, וְשֵׁם נוֹלֵד לָהֶם כִּנָּם הִנְקָרָא בְּשֵׁם יוֹם טוֹב כַּחוּדֶשׁ אֵב תִּקְנִי"ד. עוֹדוֹ יֵלֵד מֵת עֲלָיו אֲבִיו וְאֵז הוּבֵא יוֹם טוֹב לִיפְמָאן לוֹוֹאֲלֶעֱנִיבִיטֶעֶל אֲשֶׁר בְּרוּכָסִית בְּרוֹנְשׁוּוִיג, וְהוּא אֵז בֶּן תִּשְׁעֵי שָׁנִים. בְּעִיר הוּאֵת נוֹסְדָה אֵז יִשִּׁיבָה אֵז תִּלְמוּד תוֹרָה עִ"י אַחַד מֵעֲשִׂירֵי אֲשַׁכְנּוּ רְבֵי הִירִץ שִׁמְשׁוֹן, סְרוּסוֹד וּמְלוּת, יוֹצֵא וּנְכָנָם בַּחֲצֵד הַדּוּכָם מִבְּרוֹנְשׁוּוִיג. מְדַבְּרֵי הַנְּעָר צוֹנֵץ לֹא נָדַע דְּבַר, רַק מִמָּה שִׁזְכִּיר דֶּרֶךְ אֲנֵכּ הַחֲכָר הַטוֹב אֲשֶׁר מִצֵּא לוֹ בְּבֵית הַמְדַרְשׁ הַזֶּה, ר' מֵרְדֵכִי יֶאֱסֵט, הִרְאִשׁוֹן בּוֹמֵן לְסוֹפְרֵי תוֹלְדוֹת יִשְׂרָאֵל בְּלִשׁוֹן אֲשַׁכְנּוּ. מִמֶּנּוּ נָדַע כִּי שֶׁקֵּד אֵז צוֹנֵץ עַל חֻכְמַת הַתוֹרָה, הַתִּלְמוּד וְהַפּוֹסְקִים. מִצַּב הַחֲנוּךְ הִיָּה אֵז פְּרוּעַ מְאֹד וּבִפְנֵה זֹאת מִתְאַר אֹתוֹ יֶאֱסֵט בְּתִמוּנָה מוֹרָאָה וְאִזּוּמָה בְּדַבְרֵים אֱלֹהִים לֵאמֹר: „בְּיָמִים הָאֵם כָּבֵר הָיוּ בְּתֵי הַסֵּפֶר קְבוּעִים בְּכָל עִיר וּפְלֶךְ בְּרוּכָסִית אֲשַׁכְנּוּ וְהַשְׁכֵּלָה עוֹמְדָה עַל מַדְרָגָה גְבוּהָה בְּעִירֵי הַמְדִינּוֹת כֹּאֲשֶׁר בְּעִירֵים הַגְּדוּלוֹת שְׁבֵאֲשַׁכְנּוּ. אֵךְ הִיהוּדִים לֹא דִמּוּ וְלֹא עֲלָתָה עַל לִבָּם אֵז לְשִׁלוּחַ בְּנֵיהֶם לְבְּתֵי הַסֵּפֶר הַכִּלְלִיִּים; כִּי עוֹד הָיוּ נִגְרָרִים אַחֲרֵי מִנְהַגֵי הוֹמֵן הַקְּדוּם, וּגַם מִדַּעְתָּם אֵת שְׁנֵאת הָאֲשַׁכְנָזִים לָהֶם הָיוּ נִמְנָעִים מִבְּאֵ חֲבַחְתָּם וְהָיוּ גַם יֹרְאִים לְתֵת לְבָנֵיהֶם לְבֵא בֵין הַגּוֹיִם; בְּכִלְלֵ הַסִּיחּוֹ הִיהוּדִים אֵת דַּעְתָּם מִטּוֹבַת עוֹלָם הַזֶּה וְרָאוּ אֵת תְּעוּדָתָם רַק בְּשִׁמּוּרַת כָּל הַמִּצְוֹת שְׁבִין אָדָם לְמִקּוֹם. אֲמָנָם לֹא חִפְצוּ הַהוֹרִים כִּי יִהְיוּ בְּנֵיהֶם כָּלֵם רְבָנִים בִּישְׂרָאֵל, כִּי דַל מְאֹד הִיָּה חֶלֶק הַרְבָּנִים בְּהַעֲרִים הַקְּמִנּוֹת וְלָרׁוֹב הָיוּ מַחוּסְרֵי לֶחֶם; אֵךְ זֹאת הִיָּתָה תִּשְׁוֹקַת כָּל אֵב כִּי יִהְיֶה בְּנוֹ יוֹדַע סִפְרֵי: מִקְרָא, מִשְׁנָה וְתִלְמוּד וּמִפְרָשִׁיו, בְּהִישׁוּבִים הַקְּמִנִים הִיָּה עַל פִּי הָרׁוֹב הַחֲזוֹן אֵז הַשׁוֹחֵט גַּם הַמְלַמֵּד לְכָל בְּנֵי הַקְּהֵלָה הַקְּמִנָּה. הַמְלַמֵּד הַזֶּה, אִם גַּם לֹא עָשָׂה מְלֹאכֶת ה' רְמִיָּה, לֹא יוֹדַע דְּרֵכֵי הַחֲנוּךְ וְיִהְיֶה רוּדָה בְּתִלְמוּדֵיו בְּמִקְלֵ חוֹבָלִים וּבִיד חוֹקָה וּמוֹרָאִים גְּדוּלִים, וּבְמִקְל וְרִצּוּעָה הִבִּיא אֵת הַתוֹרָה הַמְעֻטָּה אֲשֶׁר לְמֹד הוּא כְּלָב תִּלְמוּדִיו"1).

1) יֶאֱסֵט בְּכוֹרֹנוֹתָיו, פֶּאֶר אִיוּנַעַם הָאֲלֵבֶעֶן יֶאֱחָרְהוֹנִדְרַעֲרֵט" יֶתְאַר בְּצַכְעִים כְּוִים מְאֹד אֵת מַעֲמֹד הַשְׁכֵּלָה הַכִּלְלִית בְּהִישׁוּבִים וְהַקְּבוּצִים שְׁבַעֲרִים הַקְּמִנּוֹת כֹּאֲשַׁכְנּוּ, וְכִי גַם הַמְטָשְׁלָה לֹא שְׁמָה כִּלְלֵ אֵת לְבָה לְהַרְבּוֹת הַשְׁכֵּלָה בִּישְׂרָאֵל. אֵת הַבְּעוּרוֹת בַּתוֹרָה יֶתְאַר הַנ"ל וְיֹאמֵר: „הָאִישׁ שֶׁנִּבְחַר לְהִיּוֹת חוֹן הִיָּה גַם הַשׁוֹחֵט וְהַמְלַמֵּד, אֵךְ כִּי אִישׁ לֹא בָחַן אֹתוֹ וְלֹא יוֹדַע אִם לְמַד מִיִּמּוֹ מִקְרָא מִשְׁנָה וְתִלְמוּד וְאִם יֵשׁ לוֹ אִזּוּהַ כְּשִׁרׁוֹן כְּהוֹרָאָה וְחֲנוּךְ. יְהוּדֵי אֲשַׁכְנּוּ חֲשָׁבוּ אֵז, כִּי לְמֹלַכֶת הַתוֹרָאָה דִּיה — רִיָּאָה בְּרִיָּאָה

הנערים יאסם וצונץ תורה מפי מלמד עני ברעת בזה, אך התמידו בלמודם וצונץ עשה חיל במדה יתרה, ולפי עדות חברו כבר נגלו בו אותות כשרונו העצום, כח הזכרון והתפיסה היה נפלא במאד וירבה

להשמיע קול אדיר בחדר למודו ויד הוקה לרדות בתלמידיו במקל חובלים וכו". להיות הכלית הספר הזה, מלבד דעת תולדות צונץ והכרת פניו המאירות על פי עבודתו בהכמת ישראל, גם דעת תולדות ההנועה לחדשות ותקונים באשכנז בראשית המאה הנוכחית, החוכה עלינו להעיר, כי יאסם גם במאמרו „סאר אי ינעם האל בען יאהרונדערט", כדרכו בההיסטוריא, לרון לכף הובה את ישראל ולראות אור והיים רק בפמליא של אומות העולם, ירבה גם במקום הזה להאשים את המימי היהודים בהערים הקטנות באשכנז, כי לא ישלחו בניהם לבתי הספר של הנוצרים האשכנזים; ובאמת אין הרבר כן. פהאָכום פֿיליפּפּון שבשום אופן אין לחשרו בשנאת ההשכלה והאסימילציה, יספר, כי כאשר עלה על לב הדוכס בדעסוי, ליאופולד פֿריעד-ריך פֿראַנץ, לכונן בארץ מטשלתו בתי ספר עפ"י תורת התנוך החדשה של באזירוב, שהיה מהאוהוים בשיטת ההנוך של הצרפתי רוס, והדוכס ובאזירוב היו שניהם אנשים גאורים ודורשי טובת היהודים, בכל זאת לא קבלו אחרי כן, אחרי באזירוב, תלמידים יהודים בבית הספר שיסד ושנקרא „בית אהבת הבריות (פילנטרופין)". כאשר הפין המורה העברי הנודע או לתהלה משה פיליפפון להביא את בנו לבית ספר הגימנאזיום בשנת 1814 היה דרוש לו רשיון מיוחד מאת הדוכס בנו של הדוכס פֿריעדריך הנ"ל, וכאשר מת, ואלמנתו בקשה לתת לבנה החופש משכר למוד, היתה תשובת ראש בית הספר כהן פרוטסטנטי לאמר: „מה את הפצה, כי נלמד אנחנו את ילדי היהודים בחנם? להפצך זה המצא בית תלמוד ליהודים". פֿיליפּפּון יוסף, כי אמנם לא אבן היהודים לשלוח בניהם לבתי ספר הכוללים, כי בעת ההיא עוד היו שני היסודות: הדתי והתנוכי אחוים ודבוקים זה בזה, וילדי העברים היו מלבד זה צפויים לנגישות ומצוקת, מריבות והכאות מוצר חבריהם ומוריהם האשכנזים.

ומדי דברנו בדעסוי עיר מולדתו של בן-מנחם, ובהתפתחות ההשכלה בכנסת ישראל שבמלכות אשכנז, לא נוכל עצור ברוחנו מבלי להביא בזה יזכר מפליא בתולדות בן-מנחם, אשר כל כותבי תולדותיו במתכוין או שלא במתכוין העלימו עיניהם ממנו, ולגו יושבי רוסיה נכבד הרבר, כי דוטה הוא בכמה פנים למקרה מיוחד בקורות השכלתנו, לעת יסוד בתי מדרש הרבנים ובתי ספר לנערי בני ישראל בשנת ת"ר.

הפרגוג באזירוב מיסד בית הספר הגדול הנקרא או בשם „הפילנטרופין" בדעסוי בשנת 1782, פנה בשם הדוכס גם אל בן-מנחם ויבקשהו כי ישלח קול קורא אל אחיו בני עמו יושבי עיר מולדתו והמדינה, כי יביאו גם הם את בניהם לבית הספר, ובהבטחה, כי לא יעשה שם שום דבר נגד דת ישראל. על המכתב הזה ענה הפילוסוף היהודי, בתודה להדוכס ולהחכם האוסן הפרגוג, אך מאן למלא הפצם ויאמר: „איך אדבר לבני הנעורים מבני עמי כי יסגלו להם טוב ההשכלה, כי תפקחה עיניהם לראות אור וחיים, והמה עודם נבדלים לרעה מכל בני האדם? ואם יעוררו בקרבם התשוקה לחיים של אור ודרור, הלא שבעתים יגדל כאב לבם, כי כלואים המה בארבע אמות של הגיטו וסביב שתו עליהם חומות וגדרים חקים מעיקים ושמים ככשול

ללמוד מקרא משנה וגמרא, מקיץ ארבע שנים נשתנו פני הבית הזה, ומתלמוד תורה היה לבית ספר מסודר כהלכתו. איש חכם ומשכיל עהרענבערג נקרא מאת בני דשמשון לעשות סדרים בבית הזה, מורה התלמוד נשאר על כנו, אך הוסיפו על הלמודים העברים גם לשון אשכנז ודקדוקה, ועהרענבערג בעצמו היה מופלג בודיעת הלשון העברית, ושני תלמידיו המצוינים הודו אחרי כן, כי רוב תורתם ודעתם את הלשון העברית וספרותה הוא מהמורה הזה. מעצמם למדו שני בנידעניים אלה תורה וחכמה מתוך הדחק ושימו לילות כימים, נרות למאור עשו להם, ללמוד תורה בלילה, מהדונג הממפמף מנרות היארצייט שהביאו המתפללים לבית המדרש אשר שם היתה דירתם הקבועה; ויעשו חזק בלמודיהם. ובמשך ששה ירחים בשנת תקס"ט נתקבו צונץ בבית הספר הכללי אשר בוואלפענביטטעל, ויאסט נסע לברוינשווייג לכא להגימנאזיום על חשבון בנידשמשון. הם היו מהראשונים לתלמידי הגימנאזיום מן היהודים באשכנז, כי אף אם כבר היו בתי ספר מתוקנים מעטים לבני ישראל בערים אחדות בממלכת אשכנז, אך בבתי ספר לבני עם הארץ לא באו בני ישראל במספר גדול רק עד אחרי המלחמות להירות אשכנז מעל צרפת בשנות 1812—1815 (1).

על דרכיהם. האם לא תגדל אז תשוקתם לחליץ נפשם מן המצר ולהתיר אגודתם עם דתם? ואם גם יעמדו בנסיון, האם לא יחושו ולא ירגישו את מעמדם השפל? ואמללים יהיו אז עוד יותר מאשר הם עתה?" תשובה כזאת השיבו היהודים החמימים החרדים אשר במינסק כבא אליהם לוליענטהאל כהור ציר שלוח מאת המיניסטער אוברוב — תשובה דומה לתשובת בן מנחם בטעם ובמלות, ובשביל זאת נתנו אותם "משכילינג" לסורדי אור וכשם Мракобѣи קראו אותם. ובני מינסק דברו דבריהם אלה בשעה שהיו הדינים מתוחים, בשנת 1846, והמעמד האורחי היה דוסה או גרוע עוד ממעמד היהודים במלכויות אשכנז לפני ששים שנה. בכלל, לראות את בן-מנחם כמתנגד זה השכלה (לפי ההבנה-ההמונית של המלה הזאת), הוא חזון מפליא וראוי לבעלי התולדה לשום לב לזה. מכתב באזירוב ותשובת בן-מנחם נמצא נדפס כהושורנאל של בית הספר "פילגטרופין" בדעסוי, וכל זה נמצא בספרו של פיליפסון, "ביאגראפישע שקיצען" ע' 53—55.

⁽¹⁾ יאסט בהג'ל יספר: "אין וואלפענביטטעל וואר צונץ דער ערשטער יודישע גימנאזיסט אונד אין ברוינשוויג אין דער צווייטע, אויך אין ברלין ווארען נור וועניגע גימנאזיסטען, אין פ'עלען גראָסערן שטאָדטען גאר קיינע". — גם בספרו תולדות ישראל (חלק ג' ע' 339) יספר: "בזו צום פרויהייטסקריעגע (1818) וואר גימנאזיאל-בילדונג אונטער דען יודען איינע גראססע ועלטענהייט". וכזאת יספר גם צונץ במחברתו לכבוד מורו עהרענבערג, ובכלל יתאר גם הוא פני דורו בערי אשכנז הקטנות כאשר יתאר יאסט, ועוד יוסיף לספר איך התנהגו הממשלות עם היהודים אז באיבה ומשטמה

מוכרונות צונץ בימי בחרותו אין לנו רק דברים מקומעים, שאינם מספיקים לתת לנו ציור שלם מדרכי מחשבותיו והגיונותיו בימים ההם. חכמי ישראל באשכנז הקרובים לצונץ במקום ובזמן עוד לא אספו את החמר הנמצא בידם לספר שלם ומסודר; גם ספר הזכרונות שכתב החכם הזה בעצמו בימי ילדותו וקרא אותו בשם „דאס בוך צונץ, קינפטיגהין עהרליכען ליימען געווידמעט" עודנו בכ"י בידי האשה מאיר יורשת רבושו וכתבי ידו. לענייננו נוכל רק להגיד ברור, כי גם בשנות למודיו בגימנאזיום וכן אחרי כן בבאו לכקר באוניברסיטה הברלינית עשה את תורתו—תורת ישראל—קבע, וזמן רב הקדיש לכל מקצועות ספרותו, יען כי ממאמריו הראשונים כבר נראה בו בקיאות עצומה, הגיון ישר והחפץ לכבוש דרך תבונות, לגלות עמוקות חכמה בשפוני ממוני ספרותנו העתיקה. ובימים ההם עוד לא רבו ספרי השמוש גם לחכמים, והבקיות לא היתה נקנית בלי עמל ושקידה עצומה. בחדש אלול לשנת תקע"ה יצא צונץ מוואלפענביטמעל ודרך האמבורג ואלטונא בא בראשית שנת תקע"ו לברלין וכתבי תעודה מגידים תהלתו ושקידתו, וכתבי מליצה מספרים בשבחו בידו, ובבאו סר לבית אחד הפרנסים בברלין רבי ראובן שמואל גומפירץ, נשוא פנים ונכבד מאד בהקהלה, ומני אז היה הפרנס הזה לאב ופטרון לצונץ ומגן לו בכל ימי שבתו בברלין. פה עלינו להפסיק מעט בספור תולדות צונץ ולשוב לעדת ברלין והלך־דרוח עשירי ישראל באשכנז בימים ההם, ימי התעוררות הקנאה הלאומית באשכנז, אחרי אשר במלחמות רבות ועצומות נשתחררו המלכים והדוכסים שבאשכנז משעבודם לנאפוליון בונפארטי, שבה יד הדעות הנושנות לחיות תקיפה במערכות העם האשכנזי. בבתי המדרש ובפמליא של מעלה, בימי ממשלת הצרפתים ברוב מחוזות אשכנז נפל הקיר ונהרס החיץ שהיה חוצץ בין ישראל לעמים בגמוסי המדינה; יהודי אשכנז טעמו אז טעם החירות, בני הנעורים כבר הקדישו עצמם לתורה לחכמה ומלאכה; בימי המלחמות בעד חירות שבמי העם האשכנזי, או יותר נכון, בעד שחרור המלכים הקטנים והדוכסים והנסיכים מהשתעבדותם

גלויה. אספקלריא על זמן התפשטות השכלת העת החרשה באשכנז, חכה זמני חתיסרות בתי הספר לבני ישראל במאה העברה: בברלין נחיסד בית הספר „חנוך נערים" בשנת תקמ"א; בברעסלוי בהשתדלות נציב המדינה הגראף הוואיס ע"י יואל ברי"ל (לאווע) בשנת תקנ"א; בדעסוי (פראנץ־שולע) ע"י פראנקל — תקנ"ט; בוויזן (Seesen) ע"י יעקבזון בש' תקס"א; בפ"ס ע"ג מאין — בש' תקס"ד; ובוואלפענ-ביטמעל ביה"ס לבני שמשון (ושם קבלו תורתם יאסט וצונץ) בש' תקס"ו.

להגבור הרודר עמים וחולש על גוים וממלכות, לכשה רוח גבורה גם את בחורי ישראל; רבים מהם מתו מות גבורים על שדה קמל ורבים מהם הצמינו ברוח גבורה ואמץ לב ויעלו במעלות לשרי חמשים ושרי מאות, וגם שרי צבאות פרוסיה הרבו לספר בשבח אנשי הצבא ומצביאיהם היהודים. במשך העת הזאת — בימי חמש עשרה שנה — נתעורר עשיר נדיב רב פעלים, אך גם שואף לשם ותהלה ורודף אחרי הכבוד, לפעול טובות לישראל במערכות המושלים והשרים ולשנות פני הדת בעבודת אלהים ומנהגי בית הכנסת חוצה, שם האיש הזה הוא רבי ישראל יעקבון יליד האלבערשטאדט. הוא היה לבני דורו במערב אשכנז את אשר היה דוד פריעדלאַנדער יליד קאָניגסבערג ליהודי מזרח אשכנז. בכל זאת עלינו לשום פדות בין שני האנשים רבי הפעלים אלה, כי יעקבון לא נשען על בינתו יותר מדאי ולא הרחיק ללכת בהדיסת קרשי האומה כדוד פריעדלאַנדער; וגם בפעולתו בדבר חירות היהודים והטבת מעמדם הנמוסי והמדיני היתה פעולתו יותר רצויה ומקובלת. ישראל יעקבון נולד בשנת תקכ"ח וכישיבת האלבערשטאדט עיר מולדתו למד גמרא ופוסקים, וישא אשה את בת רבי הירץ שמשון אב"ד בברוינשווייג אשר היה גם סרסור ושלחני בחצר הרוכס, כאשר כבר הזכרנו למעלה. אחרי מות חותנו עמד יעקבון לשרת לפני הנסיך; ובחריצותו וישרת נפשו קנה לו לב אדוניו ומלכו ויהי לו לשר האוצרות. על פי השתדלותו הואיל הרוכס להעביר (בשנת תקס"ג ביום 28 אפריל) את מס הנפשות (לייבצאלל) אשר הכביר עלו על יהודי מדינת ממשלתו ויהי להם למשא ולחרפה — הוא המס בעד מדרך כף רגל בכל עיר וכפר אשר בא שם היהודי, מס גלגלת ממנו ומסוסו, המס אשר השפיל עד עפר כבוד היהודי בעיני בני עם הארץ וככהמה נדמה להם. יעקבון היה גם כן בן דורו, דור שלא ראה רק לפניו; ככל משכילי דורו שפמ גם הוא כי מעמד אחיו הנמוסי והמדיני תלוי במעמד השכלתם וקלם תר פני החיים שלהם, וכהטבת התנאים האלה תלויה הטבת המעמד המדיני. הנו העצום וחפצו הכביר עמדו לו להוציא כל מאוויו לכו לפעלם. סך עצום מאד כימים ההם (מאת אלף שקל כסף) הקדיש ליסוד בית ספר לנערו בני ישראל בעיר מצער זיזין (Seesen) אשר בין ברוינשווייג ובין געטטינגען ללמודי הלשונות והמדעים ולהכשירם הכשר דעת למלאכה ועבודת האדמה. נפלא הוא החזיון, כי הדרשה הראשונה בכנסת ישראל האשכנזית, הכנסיה שבה היתה עד היום הדרשה לאבן פנת העבודה בבית הכנסת, וכמעט שבה נתקפלו כל חיי הדת, אחרי שהתכווצה והצטמקה על ידי בעלי הריפורמה, המתרסים על מנת לתקן; הדרשה

הראשונה בלשון אשכנזית צחה נשמעה לא מפי רב או דרשן, או איש אחר מנושאי דגל התורה, כי אם מפי העשיר והסוחר השלחני יעקב זון; להיות לאות ולעדה על הסלסול החיצוני והטבת מעם העבודה בבית הכנסת, כי לא ממקום קדוש יצאו, כי אם מחפץ ההתדררות וההתדמות לבני עם הארץ בהליכותיהם ומדברותיהם וגם ברכי דתם והעבודה בבית התפלה. על יד בית הספר לתורה ולמלאכה, אשר יסד וכלכל בעיר זיוון בנה יעקב זון גם בית הכנסת, ובשעת הנחת הבית במעמד הרוכס והרוכסית מברוינשווייג דרש יעקב זון את דרשתו, וגם אחרי כן היה דורש דרשות מדי שבת בשבתו לפני תלמידי ביה"ס והבאים בו להתפלל. בשנת 1806 פנה במגלת ספר ובקשה כתובה אל נאפוליון בונפארטי להצות לבו להטיב מצב היהודים במדינות אשכנז, אשר סרו אז למשמעת קיסר צרפת; ויש אומרים שדברי הספר הזה עוררו את נאפוליון לבונן את מעשה הסנהדרין ולקראו עצרת צירי היהודים בשנת 1807. בימים ההם הציב נאפוליון גבולות חדשים לממשלות אשכנז המשעבודות לו ועוה ושנה פני כל הממלכה הזאת; ממדינת ברוינשווייג ובנותיה עשה ממלכה חדשה: ממלכת וועסטפאלען, ויתנה מתנה ליהורם (Jeromé) אחיו. וימצא יעקב זון חן גם בעיני המלך יהורם בונפארטי ויהי לאיש סודו בעניני האוצרות וכלכלת הממלכה. ובהיות ידו תקיפה במסבי המלך הפיק חפצו ליסוד כנסיה (קונסיסטוריום) ישראלית על תכנית הקונסיסטוריות שכבר נוסדו אז לבני ישראל בצרפת, ויעקב זון היה לנשיא הקונסיסטוריה. אז נגלה כל חפצו בעשותו שנויים נמרצים בהנהגת הרבנים והקהלות, והעיקר במנהגי עבודת אלהים. בלי שאלת פי רבנים הנהיג הוא ראשונה את השירה במקהלות משוררים והעמיד גם אורגן (אָרגעל) בבית הכנסת על יד ביה"ס בזיוון, ובהיכלו אשר בנה בקאססעל בירת ממלכת וועסטפאלען החדשה. על הרבנים הטיל חובה לדרוש בשבת ומועד בלשון אשכנזית צחה, מבלי לשאול אם כבר הקנו להם זקני הרבנים אלה די ידיעות נחוצות והרגל לדרשות כאלה, והוא בעצמו היה ראש המדברים והדרשנים שברור במדינה הזאת. הוא היה גם הראשון שהתקין את ההכנסה לברית דת ישראל והבחינה בפומבי ביסודי הדת לילדי ישראל בנים ובנות בהגיעם לפרקם, הנודעה בשמה קונפירמציה, וגם בחן בעצמו את המורים והתלמידים ועמד ולמד אותם להיות דרכי הלמוד שלו לאות ולדוגמא למוריהם. סוף דבר יעקב זון היה אחרי פריערלאַנדער האחד בעשירי ישראל, שהתנשא להשתמש גם בכתר הכהונה, וכל התעצמותו היתה מכוונת אל פני הטבת הצורה החיצונית, לתת למנהגי ישראל פנים

חדשות וקרובות אל פני העם אשר בקרבו הוא יושב מאין פנות לרעת אם מתאימים ומסכימים הם המנהגים החדשים האלה לרוח היהדות ואם יש כח ברפואות כאלה להחיות נפש האומה, להחליף כחה ולחדש בקרבה רוח נכון, — כוונתו היתה — לעשות את ישראל לנושא חן בעיני העמים ולהעביר מן הארץ את מחיצת הברזל אשר הפסיקה ביניהם ובין אומות העולם זה מאות שנים.

כעבור ממשלת נאפוליון מן הארץ, ומושלי אשכנז הראשונים שבו אל ארצות ממשלתם וישיבו גם את הסדרים הישנים עם כל הנגישות והמצוקות לקצות כתורת האורחים אשר נתנה ליהודים על ידי הצרפתים, ראה יעקבזון, כי אין תקוה לתעצומות פעולותיו בקאססל ועיתק מושבו לברלין. ובביתו הגדול והנהדר כארמון תפארה כונן לו בית תפלה ערוכה וסדורה בטעמו ורוחו; משכילי ברלין החזיקו בידו וגם פה היה הסוחר והשלחני לאיש הרוח וידרוש דרשותיו (1). ובשנת תקע"ו ביום הכפורים בקר צונץ את בית התפלה הזאת וישמע מפי יעקבזון את הדרשה הראשונה מעל הבימה בשפת אשכנז צחה. אחרי כן נתמנה צונץ בין תלמידי האוניברסיטה, והכהן הידוע שליווערמאכער, אשר בכל התעמטו בשלמתראור האמונה בתבונה היה כופר בהכל, הכהן אשר יותר משמרו משמרת כהונתו היה יוצא וגכנס בבתי עשירי ישראל ופורש מצודתו על בנות העם הווה להכניסן תחת כנפי אמונתו, הוא היה אז הראש ומורה-מנהיג (רעקמאר) בהאוניברסיטה הברלינית. צונץ היה לתלמיד במחלקת הפילוסופיה ויקשב לקח גם מפי הפרופיסור הנודע לאחד מאבות מבקרי המקרא ומנסחיה דיייוועטמע (de Wette), ומשכנז שם צונץ בבית האשה, אשר כבר ידענו את מיכה, הענריעטמע הערץ, וכפי הנראה היה מורה בביתה, ובטעמורו זה נשאר עד סוף החורף לשנת תקע"ב (2), ואז נתמנה לדרשן קבוע בהיכלו של ישראל יעקבזון, ורוב דרשותיו שדרש היו בימי עלומיו ובהיכל הזה.

הנה כן הגיע צונץ לקץ ימי הבחרות וכבר ראינו וידענו מה היה לו, כי בא בחוג אנשים, אשר בכל ארחות חייהם, שיחם והגיונם, בכל דרכי מחשבותיהם ומאוויו לבם כבר עמדו מחוץ לתחום היהדות, ורובם עברו את הנכול וימצאו להם נאולה בהתמורה אחרי שנים מועטות.

(1) ע"ד יעקבזון ותעצומת פעולותיו עיין גראַטץ חלק י"א 233, 291, וכע' 306 ולהלן.

(2) מאיבוים: אויס דעם לעבען... ליאופולד צונץ עמוד 8.

צונץ דר בימי בחרותו בין אנשים אשר הריפורמה היתה משאת נפשם ותמיד היתה נשואה על לשונם, אף כי באמת לא היתה להם עוד כל יהדות, שתהא צריכה לתקונים ויפויים, כמובן אי אפשר היה לצונץ שרעותיו בימי הבחרות והשחרות לא תהיינה מושפעות מן האנשים אשר ישב ביניהם, שהיו כלם אנשים משכילים וגם חכמים ונשואי פנים בתחברה הכללית, אף כי לא לנו היו וכמו זר נחשבו להם כל קרשי העם סגולותיו וחמודותיו מימי קדם. שבתו בתוכם לא הפריעה אותו משקוד בשקידה נפלאה על תורת ישראל לכל ענפיה וסעיפיה, וכאשר נראה עוד היו לו הימים האלה ימי עבודה גדולה, הימים אשר בהם המית עצמו באהלה של תורה וחכמה, הקנה לו הבקאות הנפלאה ויכון לתעודתו להיות מאיר עיני חכמים בחכמת ישראל וחקר תולדתו. מן מרוצת דברינו בפרקים הבאים יראו הקוראים, כי התכונות המופלאות שאנו מוצאים בצונץ באו לו מעצמו—בהשגתו הבהירה, בינתו החדה, הרגשתו המהורה והזכה והתשווקה העצומה להועיל להטיב לבני עמו; והתכונה המסמנת את התעצמותו בחקרי לבו, ללמוד את התורה לא לשמה, כי אם לשם צורך הריפורמה, התכונה אשר התמידה אצלו רק עד שנת ת"ר, באה לו מן החוץ בהמשכו אחרי בני דורו והאנשים אשר עמם התהלך וביניהם דר. אך גם אז לא דרכי דורשי הריפורמה בעלי ההנאה וחפצי חיים היו דרכיו ולא מחשבותיהם מחשבותיו, כאשר נראה מהצעת הדברים בהפרקים הבאים.

פרק שני .

חיי צונץ וראשית מפעלו ליסוד חכמת ישראל ;

צונץ ידמה , כי עיקר כחו — בדרשנות . חפצו להשיג משרת דרשן לא עלה בידו . מחברתו הראשונה „דברים אחדים ע"ד הספרות הרבנית" . תוכן המחברת הזאת הוא „תוכן כל עניני העבודה הספרותית" של צונץ לימים הבאים . השקפת מיסד חכמת ישראל באשכנז על תכונת הספרות התלמודית ושארית התלמוד . עוד הפעם „פני הדור" . מעמד המדינה של יהודי אשכנז שב להיות שנית שוקע ויורד אתרי ספלת נאפוליון וכריתת „הברית הקדושה" . הרעמים והרעשים או קריאת העפ ! העפ ! בשנות הקע"ט—תק"פ . ממשלת פרוסיה תשים מכשולים על דרך הפני הדרשות ותאסור את הדרשות בבית הכנסת בלשון אשכנזית צחה . — דלדול התורה ובטול הישיבות . „ריב התוכל" בהאמבורג . הדרשן קלוי והריפורטיר ברעססעלוי . סדר התפלות בהשטמת התקוה לגאולה וזכר ציון וירושלים . ליוז ריעססער חתנו של הגאון רבי רפאל כהן בהאמבורג נותן ידו לבעלי הריפורטס , „האגודה להשכלת היהודים וחקרי היהדות" (קולטור פֿעראיין) , תכליתה וחפצה . צונץ , עדוארד גאנץ , משה מאזער , עמנואל וואלף או וואלוויל , לודוויג מארקוס והיינריך היינז . ספר העתי (צייטשריפט) שהוציאה האגודה . תוכן מאמרי צונץ ב„ספר העתי" הזה . „תולדות רש"י" . אחרית האגודה „קולטורפֿעראיין" .

כבר עבר על צונץ כחצי יובל שנים , וכבר מלא כרסו בתורה וחכמה , הגיע לקץ ימי בחורותו ובעל הכח בעצמו לא הכיר עוד בכוח והכשר דעתו בחכמת ישראל . בגלל הדבר הזה היה קשה עליו למצוא תעודתו האמתית בחיים . הוא עורנו יושב על ספסל בית מדרש החכמות בברלין והנה נדמה לו כי אין כחו אלא בפיו , לקחת לשונו ולנאום נאום מעל כימת בית הכנסת , בתוכחת מוסר ואמירה נעימה על דבר תקון הנפש ותשועתה כאורח דרשני היהודים באשכנז או , שהיו מחקים גם בזה את הכהנים הפרוטיסטנטים . דעת־נפש זאת , כי לא נוצר רק להיות דרשן בישראל , היתה קשורה בלבו שנים רבות , וגם עשה רבות והשתדל להשיג משרה כזאת באחת הקהלות החדשות , אך לא עלתה בידו , כאשר עוד נראה להלן . באמת הקורא את דרשותיו יסכים כי היה בו כח הדרוש באופן נפלא , ידע להטעים את מוסרו באמרי נעים ודברי נגידים , להלביש את האמונות והדעות בשמלת

התמימות וענות צדק ודבריו גם יצאו מן הלב מלא יראת שמים ורגשי דת זכים וטהורים. אך באשר כי לא הצליח חפצו בידו, נאמנים עלינו שומעיו, כי מדברו לא היה נאוה ולא היה מסוגל לקחת נפש בקסם על שפתיו, ועלינו להודות להמגרעת הזאת, כי על ידה מצא צונץ את דרכו ותעודתו כחוקר וסופר כובש דרך בחקרי חכמת ישראל. אך הדברים הראשונים שבאו מצונץ בדפוס היתה דרשה בחג הסוכות לשנת תקע"ח על הנושא בפסוקי קהלת „וזכור את בוראיך בימי בחורותיך“. דרשה נאמרה במליצה יפה וכמיטב הגיון, אך כלה בטעם הדרשנים שבאומות העולם בימים ההם: תפלה קצרה לפני הדרשה ותפלה קצרה אחריה ותוכה רצוף מליצה בתקון הנפש ותשועתה וריח „פאסטרוט“ נודף ממנה.

ובכן נעבור נא מן הדרשות ונשים לב לראשית מפעלו בחכמת ישראל, והיא המחברת הקמנה שפרסם בשנת תקע"ט בשם: „דברים אחדים על דבר הספרות הרבנית“.

נאמנים הם דברי אחד מוקני החוקרים בחכמת ישראל בדורנו, כי במחברתו הראשונה והקמנה הזאת כבר נראה את צונץ בכל עצם תומו: „תמים ושלם בראשית פרי תבונתו, מדבר אלינו בזקן ורגיל בבינה עמוקה לחקור לדעת מה הם העיונים אשר נדרשו לנו לעמוד על שרשם ולהתבונן בס בינה, למען הוציא מתוך ספרות היהודים פנינים יקרי ערך הטמונים בקרקעיתה. בה סופר ומונה את כל פרטי המחקרים הדרושים לחפץ הזה, ואשר בהקבצם יחד נאותים להכין וליסד חכמת ישראל⁽²⁾“. המאמר „דברים אחדים על דבר הספרות הרבנית“ הוא כעין „פתיחה“, או יותר נכון „לוח-מפתחות“ לכל פנות החקירה, אשר פרש וברר אחרי כן הוא בעצמו בימי שבעים שנה. וזאת תמצית דבריו:

אחרי אשר יאמר, כי שונה הוא גורל כתבי הקדש או הספרות הקדמוניה של העברים מגורל ספרות היהדות, שנוולדה בימי הבית השני והיא נמשכת והולכת בימי אלפים שנה עד היום. הראשונה מצאה לה גואלים הדרושים וחוקרים בה בין כל חכמי אומות העולם, כי היא—ספרות העברית—היתה גם יסוד דתם ואבן-פנת בנין החברה ותורת

Etwas über die rabbinische Litteratur (Gesammelte¹ Schriften I 131).

⁽²⁾ ווייס בזכרונותיו עמוד 182.

המדות והמוסר, ועל כן היו כתבי הקדש לספרי־ספרים, והתנ"ך הקמץ הוליד ספרות גדולה ורבת הענין, יתר רב מהספרות החוקרת לדעת את עתיקות יון ורומא, אף כי מן הספרות העתיקה הזאת נשארו לדור אחרון ספרים גדולים ורבים בכמותם מספרי העברים. לא כן ספרות היהדות, היא היתה נחלת עם היהודים הסחופים הרוויים והמטולמלים; ומיום שהתלו היהודים לסגל לעצמם ספרות העמים אשר בקרבם ישבו והשקפות בני אירופה, החלה ספרותם להיות שוקעת ויורדת. גם אלה שכתבו עברית בחמשים שנים האחרונות, הנה רק הלשון היא עברית, הלבוש החיצוני, אך ענינם הוא רק מזון הנפש לבני האדם בכלל, אך אין בהם דברים מיוחדים לרוח איש ישראלי לרומם רוחו בתור יהודי ובן דת ישראלית. ובכן יבא צונץ לידי החלטה ויאמר:

„מהסבה הזאת בעצמה, כי היהודים (ביהודי אשכנז הכותב מדבר) נוהים עתה אחרי חזיונות לב עמים אחרים, מסגלים את הלשון האשכנזית ומביאים אל קרבם את השכלת העם האשכנזי, והם כורים בזה קבר (שלא במתכוין ואולי גם למרות הפצם) לספרות היהדות הרבנית, חובת החכמה עתה להתעורר ולדרוש דין וחשבון על כל הנעשה במקצוע הספרות הזאת, אשר בגראה בא קצה והגיעה לגמר חתימתה. בזמן הזה (יאמר צונץ לפני שבעים שנה) יש להחליט, כי לא יתגלו עוד חזיונות יקרים בהספרות הזאת לבלבל את ההשקפה הכללית ולהניא אותנו מסדור עניניה, עתה, כאשר ישנם בידינו ספרי שמוש שלא היו עוד לנו בימי המאה השש עשרה והשבע עשרה למספרם, בזמן הזה, כאשר עוד לא הרחקנו ללכת מדרכי אבותינו ועוד ספרי עברית מצויים בידינו, יותר מאשר נמצאם ונשיגם מהיום ולאחר מאה שנה — בשנת תרע"ט — עתה (בשנת תקע"ט) החובה עלינו ליסד חכמת ישראל ולשכללה. כי מן המסקנות שתעלינה לנו מן חקר חכמת ישראל ותולדתו נמצא תשובה מספקת על כל שאלה ושאלה בדבר משפטי היהודים ומעשיהם — תשובה קצרה בכל פעם בשנים שלשה סעיפים (?). החדשות בעולם הישוב לתכלית הטבת מעמד היהודים המדיני והמוסרי, אם נעשן בחפזן, בלי דעה מיושבת ומתינת דרושה, בלי חקר והגיון בקורות האומה לא תצלחנה ואולי גם תהפכנה לרועץ, ואז לא לבד שלא תחלש, כי אם גם עוד תגבר קדושת הישן; אז יחסר לנו אבן הבחן וקנה המדה, בין הישן שנפסלה

צורתו ועבר זמנו; ובין הדברים הקדמונים העומדים בחוקתם, ועוד כחם יפה ויש בהם רוח חיים. והיה בחפצנו לקנות לנו דעה והבדלה בין ישן לישן עלינו לגשת אל חקר רוח האומה בחקרי תולדותיה. אך איכה נהיה הדבר הזה, כי כל הידיעות נצטרפו ונתבררו בזמנינו; לכל מעשי בני האדם ומחשבותיהם, ארחות חייהם בזמנים שונים מציאה החקירה החדשה מדה ומשקל הפיצה קרני אורה על כל מה שנעשה במדינות נכחדות ועמים אשר כבר אבד זכרם בהתולדה; החכמה גלתה שפוני ממוני לשונות בני קדם בימי קדם קרמתה ורק לחכמת ישראל ודעת הספרות היהדות בכל חלקיה וענפיה לא נמצא עוד גואל עד היום?"

תשובת צונץ על השאלה הזאת היא: הרבר אשר הניא את המעיינים מהעמק בהמקצע הזה הוא — העדר ספרי הכנה והתכשרות למלאכה כבדה כזאת, העדר ספרי השמוש שישימו לפני בעלי המדע מערכה שלמה ומשוכללת בדעת אבות הלמודים הדרושים להעבודה הזאת. ספרות היהדות כתולדות היהודים מורכבת כלה, מכחותיה פנימה, ממעלות רוחה ותכונותיה העבריות שבאו לה מנעוריה בית אביה, ומן השפעות החיים והדעות שפרצו בתוכה מחוצה לה; ענינים רבים נמצאו בחברת ישראל וספרות ישראל שעומדים ביחס ישר וקשר אמיץ עם מאורעות העתים, מוג אויר המדינות, אשר ישוב היהודים התמיד שם שנות מאות רבות, ונשתרכבו ביניהם מנהגי העמים והדתות והשקפותיהם, או שיסודם בהנגוד שהתנגד השבט הישראלי אל המנהגים וההשקפות של העמים, אשר הובילוהו רגליו שם ועשה לו גדרים וסיגים לכל ישמע ביניהם, או לכל ילמד מהם דעות נפסדות ומדות נשחתות; — וכן יצאו לנו דברים ומנהגים, מושגים ותורות שיסודתם בנגוד ושנאה או בהתקרבות ובקשת אהבת. מן כל היסודות השונים והמתחלפים האלה הורכבה ונתמוגה הידיעה הגדולה והרחבה שנקרא אותה בשמת הכללי: „דעת היהדות“. ואבות הידיעות הדרושות לשכלול הידיעה הזאת הם: תורת האלהות או השתלשלות האמונות והדעות, לברר את השקפות קדמונינו על האלהות, על צורת העולם ויוצרה, לגלות מעלינו חרפת חרפינו כל ימי הגלות, כי מנאצי אלהים הננו. משם נכוא ללמד דעת חקר האגדות והשמועות הקדומות, מקורן הראשון ומוצאן. מהחקירה הזאת נלמד דעת המנהגים השונים שהשתנו ונתחלפו לפי שנויי הזמנים והמקומות. אך נעזבה נא חקר — אמונות ודעות אלהיות, נשים נא פנינו אל הנמוסים ותורת המשפטים

בין אדם לחברו ובין האדם הפרטי להחברה האנושית או הלאומית. או ימצא החוקר בהמקצע הזה ענין גדול לפניו בדעת תורת הדינים לעם ישראל שהגיעה לידי שלמות מופלאה ויחידה במינה בעת המצא העם תחת עקת אויב וממשלת עריצים. החוקר ילמוד דעת תורת ה"חוקה" לסעיפי סעיפיה, תורת ההתחייבות או החובה (Culpa) שנמצאה בשלשת ה"מסכתות" או שלשת ה"בבות" שבסדר "גזיקין", להשוות תורת התלמוד לתורת המשפטים של הרומאים. החוקר לדעת פרטי התולדה והתפתחות חיי העם וחכמיו ומוריו, עליו גם לדעת רוח ה"פוסקים" ופסקיהם, לדעת במה היה כח פוסק פלוני גדול ויפה מחבריו עד ש"פסקיו" נתקבלו להלכה שמורים כן, וכן הרין לדעת סבת קביעת ה"הלכה כפלוני נגד פלוני" שמצינו במשנה ותלמוד. נכבד לנו גם לדעת אפני הדבור ושמות המושגים והענינים (מערמינאלאגיע) שבתלמוד להעריכם בצמצום המושג הזה מול אפני הדבור בפנה זאת בספרי היונים והרומאים. נשים נא פנינו לתורת המדות והמוסר, אוצר התורה הזאת נמצא בספרי בחיי הזקן (חובת הלבבות), הרמב"ם, הרמב"ן, רבנו תם (ספר הישר) רבי יוסף אלבו (העקרים) וכו' וכו'. מתורת המדות, נעלה ונבוא להתבונן על "אמרי בינה" פתגמים ידועים בשם "אמרי אינשי", או פתגמי מוסר ודרך ארץ שהם כללים בדעת העולם והבריות, המפוזרים לאלפים בתלמוד ומדרשים ובספרי בעלי אסופות בימי הבינים, ומכילים בקרבם תורה שלמה, תורת הנסיון ודעת החיים.

החוקר לדעת מהלך הדעות ודרך הרוח בקרב היהדות והיהודים לא יתשל לשים לבו גם אל יסודי הלמודים הכלליים, שיטות שלמות או שברי שיטות והשקפות בדעת הטבע וחק היצורים, דעת התכונה, השעורים ושמות המושגים בחכמה זאת שהשתמשו בהם בעלי המשנה והתלמודי וראשוני הרבנים. על החוקר לשום לב לספרי המסעות של היהודים בימות הבינים, ספרים מלאים ידיעות מחיי העמים בכלל וארחות חיי היהודים בפרט בכל ארצות כדור הארץ שהיו ידועות להתרים בימים ההם; חוקר דברי הימים ימצא בהם חפץ לדעת סדר זמני המאורעות (כרונולוגיה). דורש דעת-אלהים (Theosophie) ישים לבו לספרי המקובלים, יתבונן עדיהם למצוא פרצופי-דעות כחקר אלוה בספר הזוהר והספרים המסתעפים ממנו והלמודים הכלולים בראשי אבות בתי מדרש הקבלה מראשית אלף הששי עד היום, בניני המקדש, תכנית בתי התפלה בארצות שונות וזמנים שונים, מלאכת הדפוס בעברית וכשרון העבודה

בה ועוד יותר אספת כתבי יד לפני המצאת הדפוס מעשי ידי מעתיקים מופלאים באומנתם, כל אלה מושכים לב חכמי חרשים וחקרי קדמוניות במלאכת מחשבת. במאמרו זה מגלה צונץ בהספרות הישראלית ספרים נכבדים בתורת המוזיקה ובנין כלי־שיר ונגון — כלי מיתרים וכלי צלצול ותקיעה. ביחוד נכבדה מאד דעת קורות השיר והמליצה העברית באלפי שנותיה, דרכי הערך והקצב, המשקל והחרוז, תכונת הפיוטים ואוצר הגשות נפש האומה שנמצא בהם, דעת המאורעות ומעמדי החברה בישראל ואדם, אשר הולידו את הפיוטים. והותם צונץ את דבריו לאמר: „עלינו להיות מטפסים ועולים מן המאוחר אל הקודם, לקשור נימא בנימא וחבל בחבל, לשום בים הידיעות האלה דרך, ובהיכל—מתעה זה, הנקוב בשמו תולדות ישראל ודברי רוח ישראל, נתיבה, או נבוא ונעלה אל מגדל צופים, אשר מראשו נתבונן בינה על התמורות והחליפות אשר מצאו את העם הנפלא והמופלא מכל אומות העולם בכל ימי תולדתו במשך אלפי שנים“.

הקוראים הנבונים ירגישו בעצמם, כי שמרנו את הכוונה ולא המלות והמליצה, בתתנו לפניהם תכן המחברת הראשונה שיצאה מתחת עטו של צונץ. ואולם נכבדה היא מאד לדעת ממנה דרכי עבודתו העיונית. כלה היא מגלת ספר לזכרון דברים לעצמו לדעת מה יהיו עניני עיונו בכל ימי עבודתו את החכמה, ואולם צדקו מאד דברי אחד מזקני החכמים אשר הזכרנוהו למעלה, „כי פרטי המלאכות אשר יעורר עליהן את חכמי דורו לעשותם, הם מקיפים את פנות הדרישה אשר היו בקרבנו לפעולה... והוא היה המעיר הראשון ויועץ לרבים במה יזכו ארחם“¹. בהמאמר שהוא רק רשימה ופרוגרמה למלאכת מאה חכמים בימי מאה שנה נראה גם כן תכונת נפשו המשכלת ודרכו בעבודתו העיונית. בהולד במוחו רעיון נכבד — או ברר לראשונה לעצמו כל חלקיו ופרטיו, ציין ציוניו, נתח את ענין העיון לנתחיו, סדר אותו לכלליו ופרטיו, ובהמצא לו התכנית כלה כלולה בכלליה ופרטיה נגש למצוא פשר השאלות, היתר הספקות, וימלא דפי הספר אחד לאחד בהדרגה והגיון ודיקנות יתרה.

מדברי צונץ יראו הקוראים, כי בימי עלומו דמה, אשר עוד מעט יבא הקץ על תורת ישראל וחכמתו, בעיניו יראה את היהדות הרבנית טובעת בים הנשיה, התורה משתכחת מן העם, ותדאב נפשו ויאמר לחנוט אותה ולהניחה בכל אופן למשמרת באהלי המלומדים והתורנים,

למען ידעו חכמי הדורות הבאים את טיבה וטובה וכי חיתה בזמן מן הזמנים. לאשרנו לא הטיב ראות החכם בפעם הזאת; בעינו ראה אחרי כן כי נבואתו לא נתקיימה רק במקצתה, וגם זה רק באשכנז ובנותיה ועד ארצות הסלבים לא הגיעה עוד; העם בעצמו עוד ידע לשמור תורתו; וגם הוא נוכח באחרית שנותיו, כי תורת ישראל שהיא חכמתו נצחית היא כהעם הנושא את דגלה זה שלשת אלפים שנה.

עוד תורה אחרת תצא לנו מהמחברת הקמנה ראשית מפעלו של האב לחכמת ישראל באשכנז, כי אין טוב במוחלט בהתולדה. מהמאמר הזה בכמה מקומות יוצא לנו, כי חכמת ישראל אינה מלאכה הציבה לגופה, כי אם לדרך ולהורות על פי מסקנותיה מה יעשה בישראל ותורתו עתה, כאשר החיינו ה' והגיענו לימים טובים מאלפי שנות הכנסיה הישראלית לפנים. הוא אמנם כחכם ממיושבי הדעת לא יסכים לתקונים ושנויים, שאינם מסכימים להשתלשלות היהדות עד היום, ועצתו היא — הדרגה וההרכה; אך יותר מזה יתאמץ להוכיח לחכמי אומות העולם, לבל יאמרו עוד אין חכמה בישראל. מהדבר הזה יצאו שני קלקולים; אם העסק בחכמת ישראל הוא לפי זה רק משום: — למה יאמרו הגוים (כאשר נראה זאת בצונץ בכל ספריו עד חצי ימיו), אם כן צריכה החכמה הזאת להיות כתובה אשכנזית לאשכנזים, צרפתית לצרפתים ורוסית לרוסים, ואין כל חשבון לכתוב עברית לעברים. בגלל הדבר הזה תחת לאסוף ולכנוס את כל ענפי חכמת ישראל למקום אחד לטובת עם אחד, התפוררה ונתפזרה החכמה הזאת כפוור האומה, ותפקד החכמה הזאת, שהיא בכל זאת חכמת ישראל, מהיות לנחלה גם לעם ישראל כלו. ובאשר כי לא מצאה חכמת ישראל לה עז בספרות ישראל, והלשון העברית לא היתה לכלי שרת להביא את העברים לידי שלמות והשכלה לאמית, על כן לא עמד מעם החכמה הזאת בה ולפעמים גם נעז מעגלותיה. זאת היא הסבה היחידה, אשר בכל ימי המאה הזאת היתה ספרות העברית לעברים מצומצמת ורע לה ותתקמן ותתכווץ בספרי מליצה לבדם. הקלקול השני הוא מפני שקטני הדור ההוא לא הבינו דעת גדול הדור, או שנם הוא בעצמו נלכד בטעות ותלה כל כבוד היהדות על חכמת ישראל המופשטת ולא ברוח החיוני הכלול בהתורה המעשית והלאמית הישראלית. כי אחרי שהחכמה הזאת נכתבה אשכנזית; ובתור „חכמה“ הלא יהיו היודעים אותה יחידים הדור וחכמיו, ולכל היותר הרבנים החדשים בקהלות גדולות, על כן חדלו ללמד את בני הנעורים דעת לשון הקדש לאשורה; וצונץ בעצמו כאשר בקשו אותו בימים ההם לחבר הכן-למודים לבית ספר

דת ישראל החליט: „בי ידיעת הלשון העברית לאשורה אך למותר להנערים ודי להם בקריאה והעתקת פסוקים אחדים“¹). גם ספרי־מקרא בשפות לועזיות לחבב את היהדות על היהודים לא נכתבו כמעט בימי שלשים וארבעים שנה אחרי כן, ואשר נכתבו נתחברו במחשבה תחלה לחבב עליהם את הריפורמה—סוף דבר, היהדות היתה לנחלה לה מלו מדיים וענין החקירה לחוקרים, אך לא הגיון ומקרא להעם.

ומיום שנמלה התורה מישראל ונתנה למלומדים ורבנים, נשתכחה מן העם, גלה כבוד ממנה, הפרנסות התגברה על הרבנות, יהדותם של יהודי אשכנז, התכווצה והצטמקה בדרשות רבות המליצה הריקה וקטנות הענין, דרשות שרופות ומלאות קדים. זה היה כל תכן העבודה בבית הכנסת ומקור בית הכנסת והוציא פסקה היהדות מכל וכל. צונץ היה האב לתורה וחבל חכמים בני זמנו והבאים אחריו השלימו וכללו את אשר החל הוא. אך בספריהם כלכלו החכמים האלה רק את הרבנים הצעירים מעושי תורה ועניים בדעת. קטני־הרבנים אלה התפרנסו מן המוכן להם בלשון אשכנזית ומעולם לא עלה על דעתם להגות גם הם בספרים שהגה בהם צונץ וחבריו. הרבנים ממין החדש הוזה קבלו תורתם מכלי שני או שלישי ודברי התורה וחכמת ישראל במקורה ורו להם, עדי קמו אחרי כן תרבות רבנים־הדיוטים לגמרי שאין בהם אלא בפה ובתנועות נאות. שפת עברית נשכחה כלה, נשכחה מאהלי יעקב, ואחרית הדברים גלויה וידועה. גם צונץ בעצמו שנים מועטות אחרי כן, ועוד יותר אחרי שנות הארבעים, הכיר והרגיש בהקלקול הזה, ומני אז שמענו ממנו תמיד, כי חכמת ישראל הוא דבר חשוב הקובע ברכה לעצמו, כי רק הוא לבדו יעמוד וישאר מתוך מבול המושגים החדשים שפרצו בישראל. זאת היא התורה היוצאה לנו, בהתכוננו לתוצאות התנועה להעמיק בחכמת ישראל ולא גם להמעימה ולהרחיבה ולעשותה מרוצית לעם. תורת ההתעצמות לתת יד ושם להתורה רק להמלומדים המתאבקים באבק בתי עקד הספרים, ולא להפיצה גם בין החיים, לפרנס פרנסה רוחנית את היחידים ולמנוע מזון הנפש מן בני כל העם.

נמינו מעט הצדה במשא ומתן שאינו נוגע ביחס ישר לחיי צונץ, אך בכל זה יש לו תפיסת יד גדולה בפעולתו הספרותית במחצית הראשונה לימי חייו. ואמנם בכל זה היתה גם פעולתו שלמה ומעשיו רצויים

¹ צונץ בתכן המלומדים הדרושים לביה"מ לדת ישראל בקאניגסברג §8 ואצל

סאיכויס „אויס דעם לעבען צונץ“ עמוד 6.

בתכליתם ולברכה בישראל גם בימים ההם, כאשר נראה מתוכן מאמריו וספריו בשנות תקפ"א—תקצ"א.

בהשנים האחרונות של התקופה שאנו עומדים בה (תקע"ח—תקפ"ה), אירעו מעשים שונים בישראל ובקרב אומות אירופה המערבית אשר בקרבם הוא יושב, מאורעות רבי העניין והתוצאות כזמנם: המעמד הנמוסי והמדיני של יהודי אשכנז היה שוקע ויורד מאחרית ימי המלחמה נגד נאפוליון בִּוּנוֹפֶּאֶר טִי וְכִרִיתָת, „הברית הקדושה" (תקע"ה). בעלי הערים „החפשויות" באשכנז, פֶּרָאנְקֹפּוּרְט, האמבורג, לִיובֶּק וברעמען, היו הראשונים לגזול משפט היהודים היושבים בקרבם ולהשיבם למעמדם הראשון כמאה העברה, לסגנם שנית בהגישו ולהשפיל כבודם בתור אזרחים ובני אדם. בעלי „הברית הקדושה" נועדו פעמים אחדות להתייעץ במה תוכלנה הממשלות במערב אירופא לבצור רוח העמים לכל יהיו נוהים אחרי החירות המדינית, בימים ההם תקפה רוח קנאה לאמית את האשכנזים ואותותיה נראו לראשונה בין פרחי תלמידי בתי מדרש החכמות, ויתגודרו לאגודות ויתחברו לחבורות, הנקראות בלשונם „בורשענשאַפֶּמֶען". שלשת מלכי הברית הקדושה ושריהם ראו, כי אם יתנו לעמי אשכנז לעשות דבר על פי דעת עצמם תזוח דעתם עליהם, ומקנאה לאמית יצאו לתאות הדרור והחפש. עוד היה רושם מעשי המחפכות בצרפת חזק מאד בלב בעלי העו והמשרה, ואותות רוח פרחי האשכנזים ההולך וסוער כבר נראו בהרצח שרצח אחד מתלמידי האוניברסיטה (ואַנְד) את השר קאמֶצֶעבוֹ אי הגדול והנכבד בחצר אלכסנדר הראשון קיסר רוססיא. על כן נועצו לחק חקים נכונים לשום מתג ורסן בפי האשכנזים שואפי אחדות ודרור ולבצור רוחם. ויהי כראות האשכנזים המתנשאים לעשות גדולות, גלהבי הלאמיים שביניהם, כי אין להם תקוה לבא אל תכלית הפצם, ושימו פניהם אל היהודים להניח בם כל חמתם. בימי ממשלת הצרפתים באשכנז הגיעו היהודים האלה לעשר רב, העסקים הגדולים בימי המלחמות הביאו להם ברכה מזה ומזה; המה היו הקבלנים המספיקים מוזן ומחיה לצבאות מלכי הברית הקדושה וגם לצבאות הצרפתים; רבים מיהודי אשכנז נתעשרו עשר עצום בימים מועטים במעלות ומורדות הבאָרֶזֶע בימי מהומות המלחמת ובימי משא ומתן על דבר השלום בהקונגרים בווינא (תקע"ה), היהודים מצד עצמם כבר מעמו טעם החירות המדינית והנמוסית בעשרת השנים שהיתה מצודת צרפת פרושה על רוב מדינות אשכנז, וכמדת עבד היוצא לחירות אולי גם הראו מצדם אותות נאות ורמות רוח למרות כבוד האשכנזים הנאיונים. על כן, כאשר חזר גלגל דברי המדינות וחירות החברה אחורנית, והממשלות חשבו מחשבות לבצור רוח החירות במדינות אירופה

התיכונה מצאו האצילים הגאונים, ועוד יותר מהם הסוחרים האשכנזים, אשר היהודים היו כקוצים בעיניהם מהתחרוהם אותם במסחר ותשומת יד בבקיאות והריצות רבה, ויחבלו תחבולות להפטר מהם ולשוב לדכאם ולרוצץ אותם כאשר בימי הבינים. מצד אחר היתה דעתם של בני פמליא של מעלה במערכות ממשלות שלשת בעלי „הברית הקדושה“ נוחה מאד, כי מצאו להם נלהבי הרומנטיקים, הסופרים ופרחי התלמידים בהאונברסיטיות, וכל בעלי הדמיון ענין אחר לשעות בו מלבד עניני הפוליטיקה ותורת חירות העמים. ואם לא חזקו ראשי הממשלות את ידי שונאי ישראל בעלי הפרעות בפועל, אך גם לא מיחו בידם ויש שהרכינו בראשם ואמרו צדק לפעולתם. כל הדברים האלה נגלו ברעם ורעש על בתי ישראל בערי מדינות פראנקען ושוואבען (תקע"ט—תק"פ) ותנועת העפ! העפ! (היא קול השנינה שג האשכנזים בהתנפלים על היהודים שנשמעה לראשונה בימי הפרעות ההם) הקיפה את המדינות ההן מערי באבאריה: ווירצבורג, באמבערג, ברוכסיות דארמשטאדט בבאדען, בקארלסרוהע והיידעלבורג עד מערב גרמניה האמבורג וצפונה עד דנציג. ואחרי הרעש קול מכתבי עמל בכתבי העתים ומגלות דעפות מלאות נאצות להצדיק מעשי בעלי הפרעות ולהוכיח כי היהודים משחתם בס. ואחרי קיל הסופרים פקודות ואזהרות, הגבלות וגול משפט היהודים, ככל תכנית החזון הנראה במדינות רבות בימינו. דברי ימי הפרעות לפני שבעים שנה היו לעינים לבעלי הפרעות ולשומני ישראל כדורנו, והרכבים מבוארים בפרטיהם בספרי תולדות ישראל למאה השנים האחרונות.

ומה עשו היהודים הנאורים שבאשכנז, „שוחרי הטוב והתושיה“? האם היו כל המפלגות לאגודה אחת לעמוד בפני האויבים מחוץ? הם החליטו כי כל הרעה באה עליהם מפני שעוד לא התאשכנזו יפה יפה, מפני היותם עוד אוהזים במקצת במעשי אבותיהם ובמנהגי דתם, עוד מעט והריב בין בעלי היהדות הישנה או התמימה ובין המתקנים — המהרסים, התפרץ בחמה וקצף מבין שני הצדדים. אם על ידי המשתדלים מצד אמוני היהדות המסורה בברלין, או כי דעת המלך פריעדריך וילהעלם השלישי בעצמו לא היתה נוחה ממעשי המחדשים בבני ישראל, אך „היכל יעקבזון“ נסגר ממעם הממשלה. ולא לבד בברלין, כי אם גם בכל הערים בממלכת פרוסיה נאסרה ליהודים הדרשה בלשון אשכנז צחה! ובכלל שנוי כל שהוא מדרכי התפלה והמנהגים הקדומים. שומרי הפוליצוי היו לשומרי דת ישראל ומנהגי בית הכנסת, ומן שנת 1823 עד 1832 לא נשמעה כל דרשה בבתי הכנסת לישראל אשר בפרוסיה, גם על המנהג של „מכירת המצות“ שקרו שומרי פרוסיה שלא יתבטל.

הדרשה הראשונה, אחרי התפסק הגדול הזה דרש לודוויג פיליפזון בביהכ"נ אשר במגדובורג בשנת 1832 ומני אז רפתה הגורה ותתבטל מאליה בשנת 1837¹). המחדשים בברלין נוכחו לדעת, כי במשך זמן ידוע לא יוכלו עשות גדולות ושנויים נמרצים בעניני הדת ועבודת אלהים. ההתאשכנזות התגברה בין עשירי היהודים ועת תגבורת ההתנצרות התחדשה ביתר תקף ועז מאשר בשנות תק"ס, כי רבים מהעשירים בעלי ההנאה ותפצי חיים בעולם הזה קצרה רוחם מחכות לזכוי היהודים בזכותי אורח ויחישו גאולה להם ולבניהם אחריהם בהתמורה, הדרשנים שקבלו תורתם ונתחנכו ונתרגלו „בעבוד ה" בהיכל יעקבזון ראו כי אין ידים לפעולתם בברלין ויעתיקו את משכנם להאמבורג, והיחיד המיוחד שבהם היה הדרשן המצוין שביניהם קליי²). האיש הזה היה תלמידו של ר' אהרן האללי (המכונה וואלפסאהן) ממעתיקי כתבי הקדש והמבארים שיצאו בעקבות בן־מנחם. אך קליי בכל הצמינותו בדברנות ודרשנות, לא נחל מרבו את האהבה לשפת עברית וגם לא חפץ לדעתה. ובהאמבורג מצאו המחדשים כר נרחב לפעולתם.

ריב המתקנים באמוני היהדות העתיקה בהאמבורג, חותם התקופה הראשונה (תק"ס—תקפ"ה) בקורות השנויים הנמרצים שבאו ונחיו בימי המאה האחרונה בחיי היהדות בממלכות אשכנז; וממנו גם מתחלת התקופה השניה שהגיעה להריפורמה הקיצונה בשנות תר"ד—תר"ה, והיא כמעט מתמדת והולכת עד ימינו. התנועה הזאת נוגעת בכמה פנים בתולדות צונץ וספריו, ויותר נכון בדרכי השקפותיו על היהדות, ולכן לא למותר יהיה להעביר המעשים לפני הקורא בסקירה אחת, אם גם נצמצם דברינו רק במה שנוגע בעצם וראשונה לעניני הספר הזה.

במשך שנים מועטות נתדלדל כבוד התורה התלמודית באשכנז ועמה כבוד הרבנים נושאי דגלה. הריבות בין רבי יונתן אייבשיץ ובין רבי יעקב עמדין על דברת קמיעות ואמונת שבתי צבי, דברי ריבות שנתגלגלו ובאו לידי ערכאות ומשפטי אומות העולם לחלל שם ישראל ותורתו ויחלקו את הרבנים לשתי מפלגות עוינות זו את זו; המחלוקת ע"ד ספרי בן־מנחם וספרי המאספים ורוח החירות שהתגנבה

¹ ע"ד הגורה נגד הדרשות כבית הכנסת וכלל שני מנהגים עיין בספרו של פהאכוס פיליפזון ביאגראפהישע שקיצען חלק ב' עמוד 57.

² על תכונת האיש, וכן לתולדות חברו הנכבד סמנו ר' שלמה זלמן (Salomon) גאטהאלד מאנדרערסלעבען, עיין גראָטץ ח' י"א ופיליפזון בהס' ביאגרא-פהישע שקיצען.

לבתי הרבנים בעצמם ותנוח על בניהם ובני בניהם, כל אלה הורידו מעלת התורה ולומדיה. האות הראשון לזלזול כבוד התורה היה החזון שנראה גם כן לעינינו במדינותינו: כשמת או רב גדול בעיר ואם בישראל לא הוסיפו פרנסי הקהלות למנות במקומו רב אחר גדול כמותו, כי אם הסתפקו במורי הוראה ודיינים; בכלל חדלו בני הדור להרגיש חסרון רועה אחד ודָבָר אחד בעניני התורה וחיי הקהלה. עד הנה היו קהלות אשכנז מביאים רוב רבניהם מערי ליטא ופולין, אמנם אז לא יכלו עוד לעשות כן, כי היו דרושים להם רבנים יודעים לשון הארץ, ובאשכנז עצמה לא נמצאו עוד רבנים גבורים בהתורה התלמודית כאשר מלפנים. הרב רבי רפאל מהאמבורג נתפטר מרבנותו בקהלת ישראל היותר מפוארה באשכנז, קהלת אה"ו המשולשת (אלטונא, האמבורג, ואנדזבעק) ועל מקומו נמנו מוצי"ם ודצי"ם, וסבת התפטרותו היתה קנאתו הגדולה להיהדות העתיקה למורת רוח אחדים מהפרנסים¹). כמות הרב השני ממדינת פולין (פאדאליה) הגאון המופלא בערכו רבי יחזקאל לנדא בפראג (תקנ"ג), לא מנתה עוד גם קהלת פראג רב אחר במקומו; וכן עשתה גם עדת פֶראַנקפורט ע"נ מאיין, כמות עליה הרב הגאון החסיד רבי פינחס הורוויץ בעל ההפלאה והמקנה (ג"כ יליד ליטא) בשנת תק"ס, וכמוכן גם עדת ברלין פרקה את עול הרבנות הכללית מעליה משמת הרב רבי צבי לעווין (תק"ס), בשברון לב על מעשי בני עדתו ועוד יותר על מעשי בנו הרב רבי שאול שנלוח גם הוא על עדת ה"מאספים" ויחזק את ידיהם.

עם ירידת כבוד התורה התלמודית באה מגערת גם בבתי התלמוד, במשך עשר שנים נשמו כל הישיבות שבקהלות אה"ו, פֶראַנקפורט, פיורדא (פיורט בבאבאריה), מיץ (לותרינגיה) והאלבערשטאדט, והתלמידים נפוצו לכל רוח או נכנסו לבתי הגימנאזיות. אז גלתה התורה התלמודית ותמצא לה קן רק במדינות פולין שנספחו לפרוסיה, בפוזנא וליסא ובמקצת גם במורכביה (מאָהרען) ובאונגריה. אז אחזה רוח חפץ החדשות ותתקוף בעצומיה את רוב פרנסי ישראל בקהלות אשכנז, ולראש וראשונה בקהלת האמבורג העשירה. רוח דוד פֶרֶיעֶדֶל אַנְדֶער ויעקב זון מוצאה לה מסלות גם בלב עשירי העיר הזאת. להשתחרר מן הדת מכד וכל

¹ קנאת רבי רפאל כהן והחרם אשר החרים את אחד מהפרנסים באלטונא, ואשר זאת היתה הנסבה כי התפטר מהרבנות בשנת תק"ס, נחבאה בקונטרס "מעללי איש" להתנו ר' אליעזר ריעססער ובהקדמה לספרי גבריאל ריעססער מאת איסלער.

לא יכולו וגם לא אבו אלה המחקים את האשכנזים ככל דרכיהם, כי הדת שבה לכבודה הראשון אחרי מפלת נאפוליון ושקיעת רוח המרד אשר פרץ מצרפת; בני אומות העולם החלו שנית לשובב נתיבות דתם ולהשיב עמרת האמונה ליושנה; אך את הדת הישראלית העמידו כלה על התפלה והדרשה, והדרשן קלוי היה נביא בעלי הרפורמה בהאמבורג. הוא חבר את התפלות בלשון אשכנז, הומירות על האורגן והדרשות בימי שבת ומועד. עוד מעט ובעלי הרפורמה בהאמבורג פסעו פסיעה גסה ויעברו גם את גבול השנויים אשר אמרו לשנות פני העבודה בעלי ברלין. קלוי היה בעצה אחת עם ברעסעלוי וועקיל פראַנקעל, המעתיק את ספרי „כתובים אחרונים“, המה ספרי האפוקריפה, לעברית, עברו על פני סדר תפלה הנהוג בקהלות אשכנז, הסירו ממנו תפלות רבות והכניסו במקומן זמירות אשכנזיות, וביחוד השמיטו מקרב התפלה הדברים המזכירים תקות ישראל לגאולה ושיבתו לארץ אבותיו לקץ הימים. גם בפני העבודה הרחיקו ללכת יותר מחבריהם בברלין, בהשירה במקהלה לקחו חבל גם נערות (1). המעשים האלה נתנו יד למחלוקת גלויה, אשר לחלק את העם לשתי מחלוקות יצאה, ומני אז נשברה אחדות כנסת ישראל באשכנז שבר לא יוכל להקפא.

עד הנה היו מחולקים בדעותיהם ההולכים לפניו העומדים על עמדם; אך לא הרימו עוד את דעותיהם על נס ולא שמו ראשי המפלגות החדשות אותותם אות השקפתם החדשה, הנומה מהשקפת אמוני היהדות המסורה. אמנם עתה כאשר החלו החדשים לקצץ בנמיעות—לקצר את סדר התפלות, ולהסיר משם כל דבר המעורר תקות ישראל לשוב להיות לאם בארצו בזמן מן הזמנים, — היה דבר האמונה בהגאולה העתידה ה„שבולת“ או הסימן המסמך ומציין את היהודי החדש מאחיו היהודי המחזיק בדת המסורה. דברי המחלוקת הזאת שהיתה רק כעין פתיחה למחלוקת גדולה ממנה באחרית שנות השלשים וראשית הארבעים למספרם כתובים בספרייתוכחה ותגרה מזה ומוזה (2). רק אז החל הפרוד המוחלט והמלחמה

(1) גראַטץ בהנ"ל.

(2) כאות הזמן בין תקופת הרפורמה הראשונה — ריב התיכל בהאמבורג — והשניה, תקופת הסיגורים בראשית שנות ה"ר, הם דרכי המחלוקת בין המתקנים ואמוני היהדות המסורה. בפרק הזמן שאנו עומדים בו — זמן ריבות התיכל בהאמבורג — ספרי התוכחות בין שני הצדדים עודם כתובים ברובם עברית. אך הוכוחים שנולדו עשר שנים

הגלויה בין בעלי שתי המפלגות. והמחלוקת הזאת ארכה שנים רבות מאד, וכל עניניה ופרטיה מבארים בספרי תולדות ישראל להעת החדשה, ולראשי פרקים מהם עוד נשוב במדת הנחיצות לדעת תולדות צונץ וספריו.

אחרי כן, וכותים וריבות הסופרים בחתמרות גדולה בין גייגר והולדהיים מצד אחד ופראנקל (זכריה) ומיכאל זאכס מצד השני, כלם כתובים אשכנזיים (מלבד החכמים הפולנים): רבי צבי היות, ראפורט ורבי פינחס מענדיל היילפערין בטומאשוב, שהם כתבו את תוכחותיהם נגד המתקנים עברית), ואחרי כן מדברי הסיגורים והחלטותיהם לא נמצא דבר בעברית. — מזה ג"כ יוצא לנו, כי במשך חמש עשרה שנה נשכחה הלשון העברית כמדה כזאת, אשר ברצות המלומדים לעשות דבריהם מובנים גם ליחודי המשכילים היה עליהם לדבר רק אשכנזית, כי לא היתה עוד הלשון העברית שגורה בפה. הספרות הוכחותי כלשון עברית בריב ה"היכל" ההאמבורגי, היא יקרת המציאות עתה. ועל כן ימצאו קוראינו חפץ בהתנופה שמות הספרים המדברים בהריב הזה והמבקרים את הסדר החדש סדר תפלה להרפורמים שגראה או לראשונה: בשבח הרפורמה מדברים הספרים: (א), "תכונת הרבנים" מאת אוריה למשפח; פאלקוויר, שם בדוי והמחבר הוא ליב מיועס בלעמבערג, (ב), "הרב נוקמת" מאת ברעססעלוי בלי שם המחבר ומקום הדפוס, אך נדפס בהאמבורג ומגנינו ח"ו וחלק מאד, אף כי לא נמצא בו הגיון, ולחנם ירבה גראָטץ לספר במעלתו כמדבר במיטב הגיון; (ג), "נוגה הצדק" עם "יאיר נתיב" מאת הרבנים הספרדים רבי שם טוב בליווארנו ור' יעקב הי ריקאנטי בוורונא; (ד), "קנאת האמת" מאת הרב אהרן חאריץ באראד אשר באונגאריה; הוא בטל את דבריו ואחרי כן חזר וקיים אותם; (ה), "שו"ת מאת ר' משה קוניץ באובין ישן; הרב הזה עשה דבריו לא כדעת נפש, כי אם כשגועונו ובחפצו להכעיס את אחיו הרבנים, כאשר בכלל היה מאמין מהביל ובכל זאת אהב להתהפך בחבולותיו ובכלל מתנהג בשגעון; (ו), "אור נוגה" מאת אליועזר ליבערמאנן, האיש הזה היה עסקן גדול ברפורמה, ובעלי ה"היכל" בהאמבורג שלחו אותו לטוט בכל ארץ אשכנז לעשות נפשות להרפורמה; אך לאחורנה מעל בשליחותו — כי המיר דתו ונכנס להדת הקתולית בצרפת.

הצד השוה שבכל הספרים, שמדברים רק בסדרים נאים בבית הכנסת ובהיתר הארגון, ומשמים מנגוע בשאלת ההשטמה מסדר התפלה את כל הרבנים המדברים בנאולת ישראל ותחיית הלאם הישראלי — היסוד העקרי המבדיל בין אמונ היהדות העתיקה ובין בעלי הרפורמה. הספר העקרי נגד הרפורמה הוא ספר, ואלה דברי הברית", מטעם בית דין והרבנים בהאמבורג ואלוהם גלוו ארבעים רבנים מגדולי הדור התוא, כרבי עקיבא איגר, רבי יעקב מליסא, רבי משה סופר, רב מרדכי בעט ואחרים. המגדעת הכללית שבשו"ת אלה היא, כי הרבה יותר מדאי הם לנים בעמקה של הלכה, מתפללים על דינים ודיוקים בפוסקים, וכמעט שלא ישימו לב לעקרי מעשיהם של הרפורמים, הרבנים שכחו כי יש להם דין ודברים עם אנשים כופרים בהכל, והנם מתאמצים להוכיח ברור מתוך "מגן אברהם" ויתר האחרונים, כי התקונים של הכופרים אינם, "אליבא דהלכתא", דברים של טעם הננו שומעים הפעם רק מפי הקנאי הגדול שבקנאי הרבנים רבי משה סופר, הוא אינו מכניס עצמו לפלפולים, יודע הוא שמצד הדין אין לאסור את התפלה כלשון

אפס בכל אשר נראה את ראשי המחדשים בברלין ובמקצת גם בהאמבורג עושים מעשיהם להפר את האחרות בישראל, בכל אשר נראה את בני הדור שלא ראה אלא לפנים, ובמוב מעם ויפוייחיוצון אמר לקרב את שנתרחקו בלבם וברוחם מעל היהדות, לא כלם אף לא רובם עשו זאת מרוע לב או מקלות הדעת; מרביתם נמשכו אחרי דעות הזמן והלכו לרוח היום. — הזקנים שביניהם, בכל שהיו רודפים אחרי החקוי ובכל חפצם להיות נושאים חן בעיני עם הארץ, עוד היתה תורת ילדותם בקרבם ועוד לא פג מלבם רוח היהדות המסורה, רק כי חשבו ומעו, ומעותם היתה כי רפאו שבר עמם במים שאובים שלא ממקור ישראל, שלא על פי דרכי מולדתו ושלא על פי טבע נשמתו ודתו. ויהי בהגיע העוובה בקרב ישראל עד הראש, מחוץ שכלה השנאה ומבית—הבגידה וההתכחשות למולדתם ודתם; ויתעוררו אחרים מהם לעשות דבר גם לעמם. המה ראו בעיניהם כי עוד לא גלה כבוד מהנפש המשכלת אשר להלאם הישראלי, ובא האות, כי בימי שנים מספר שהחלו לבא בשערי בתי הספר ובתי המדרש העליונים, והנה העמידו להאשכנזים אנשי־שם גדולים בחכמה, מליצים ומשוררים וחכמי חרשים במלאכת מחשבת. המה ראו כי בני הדור הראשון אחרי בן־מנחם זנחו את עמם ולא אבו לרעתו, ויאמרו לשוב לעמם ולעבוד למובתו עבודה־תמה כפי השגתם והרגשתם בימים ההם.

או נועדו נוסדו יחד לראשונה שלשה אנשים גדולים בחכמה ולכם מלא רגש אהבה לעמם, איש איש כפי רוחו ונמות לבו, לכונן חברה בשם: "אגודה להשכלת היהודים ומחקרי דעת היהדות" (פֿערֿאייֿן פֿיר קולטור אונד וויססענשאפט דער יודען). תכלית האגודה, בראשית הוסדה, היתה להוציא מלבם של האשכנזים את השנאה הכבושה אל היהודים. ומשלשה מיסדי האגודה, הראשון ורב הפעלים בין כלם

אחרת, ומשנה מפורשת היא: "אלו נאמרין בכל לשון קריאת שמע ותפלה", אבל יאסור ויחרים, מפני "שבכלל כל המעשים האלה הם עשויים להעביר על דת ולהשכיח תורה מישראל"; הוא האחד בין הרבנים המעורר על הרבר כי בהתפלה שלא בלה"ק, מתבטל הקשר שבין היהודים וישובי ארצות שונות ורחוקות זו מזו. סוף דבר הוא האחד המביעלט מעשי הריפורמה לא ממבט "מורה הוראה", כי אם על פי השקפת יהודי לאמי; להלן נראה כי הדעה הזאת מתאמת לשיטת צונץ ודעותיו על דבר התקונים או השנויים בהיהדות.

היה — צונץ 1), ושני חבריו היו הגדול שבחכמי דת ודין באשכנז בדור ההוא עדוארד גאנס 2) ומשה מאזער 3), לשלשה אלה

1) תולדות „החברה להשכלת ישראל וחכמתו“ נמצאו בלשון עברית בדרך כלל מאח רש"י 619 בספרו „שפה לנאמנים“ § 77 ובפרשות מאת הח' אליעזר שולמאן בתולדות היינץ; ובאשכנזית: היינריך היינץ כרך י"ב מעמוד 91, ולהלן במאמר: „לודוויג מארקוס“, בספרו של שטראדמאן היינץ לעבען אונד ווערקע, וגם בצייטשריפט — זכתבי צונץ השונים; זה האחרון אף כי ימתח קו בקרת על מיסודי החברה, אך קצת גם כן בכמה פרטים נכבדים מאד לדעת מהם הלך-רוח יהודי אשכנז. בכלל אף כי לא רבו פעולות החברה והחבילה נתפרדה במשך שנים מועטות, נכבדו מאד דברי ימיה לתולדות צונץ, כי ברור הדבר, אשר בהיותו מראשי המיסודים את החברה הזאת, ערך לו תכנית כל העבודות אשר עליו לעבוד בימי חייו ליסוד ולקיים חכמת ישראל בין בני ישראל, ואלה דברי היינץ על צונץ ופעולתו בחברת השכלת ישראל וחכמתה, לאמר: „כל הרבוש המדעי שרכשה החברה הגה החקירות התולדות, המאמרים בדברי ימי ישראל שהנחיל לנו צונץ על דבר היהודים בספרד בימי הביניים, מאמרים המצוינים במונח, ברוח הבקרת המדעית השפוכה עליהם (כוונתו להמאמר ע"ד שמות ערי ספרד הנמצאים בספרות ישראל, אשר על מקצתו נדבר בפנים הספר). איך אוכיר את החברה להשכלת היהודים וחכמת ישראל מבלי לדבר על האיש המעולה ליאסולד צונץ, הוא האחד אשר בעצם ימי התמורה, כאשר התמוטטו והתרועעו הדעות והאמונות, נתן הוא אות ומופת על חוק והתמדה בדעות ואמונות, הרף שכלו והרימות ביתו, הרף היותו מבקר ומשיל ספקות בכמה ענינים, למרות חיותו מלומד גדול, היה ונשאר נאמן לגדלו, הקים כל דבריו ולא שב ממחשבותיו, וביקרת רוחו וגודל נפשו קיים את המחשבה אשר נקבעה כמותו ובלבבו. צונץ היה האיש האומר והעושה המדבר והמקיים, האיש רב הפעלים, עובד, יוצר ומחולל באותה העת אשר חבריו היו הזוים הולמים ומקצת רוח רפו יריהם ולא עמדו כנסיון“. (תמצית דברי היינץ בדברי זכרון על לודוויג מארקוס, Vermischte Schriften B. 12, S. 96.)

2) עדוארד גאנס הוא אחד מראשי חכמי המשפטים שקמו באשכנז במחצית המאה הי"ט, הוא היה תלמיד מובהק להפילוסוף הענעל, הוא נולד בברלין בשנת 1798 ובהיותו בן עשרים כבר עשה לו שם תהלה במחברות ע"ד תורת שטרי התחייבות אצל הרומאים, בתור פרופיססור העמיד תלמידים הרבה בחכמת המשפטים, ויהי לדיקן האוניברסיטה הברלינית (אהרי שהמיר דתו עוד בשנת 1825) עד יום מותו 1849, המאמר המובחר שלו בהצייטשריפט של חברת ההשכלה הוא ע"ד חוקי היהודים ברומי העתיקה.

3) הוא היה עובד עבודה בבית פריעדלאַנדר, נולד בעיר קטנה במחוז גיימארק, ובברלין ידע לקנות שלמות גדולה בדיעת הלשונות והמדעים ויהי רע אהוב להיינריך היינץ, ומדי יזכירתו יפליג בשבחיו ויתארהו ככליל המעלות בשלמות הנפש במדות מוסר.

נלוו: עמנואל וואלף 1), לודוויג מארקוס 2), והיינריך הייני. חבר אנשיילב ואנשיירוח אלה נקרא, לראשונה בשם „ישראל הצעיר“ (Juug-Israe) ועליהם נלוו עוד חמשים חברים מברלין ועשרים מהאמבורג ועוד מספר ידוע מערים אחרות וביניהם היו גם זקני דור ה„השכלה“ הברלינית דוד פֶרֶיֶדְלַאָנְדֶרֶר וישראל יעקבזון.

כוונת החברה הזאת היתה רצויה על פי דעת ראשוני מיסדיה: להכשיר בני עמם הכשר דעת ממקור חכמת ישראל ועם זה להדריכם במסלת רוח הזמן. הצד הטוב שבהחברה הזאת היה בכל אופן, כי היא היתה הראשונה שלא שמה לבה להגוי החיצוני, להחקוי וההתדמות, ולא בקשה התחדשות רוח נכון בקרב העם בשירים וזמירות במקלה ושיחות נאות מעל הבמה. הנדר הראשון שנדרו מיסדי החברה היה להחזיק בידים אמונות בדגל היהדות, לעמוד בפני חמדת החיים ופתווי הדת השלטת באשכנז ולהיות למופת לבני הדור ההוא באמץ לב ורוח אמונים להיהדות. כאשר יראו הקוראים במרוצת הדברים לא עמדו בדבורם אף ראשוני המיסדים וגם היו הראשונים לצאת מגבול ישראל; אך בכל אופן אין לחדד כי בהימים הראשונים היתה כוונתם רצויה ומעשיהם רצויים. לו עמדה החברה על דעתה והתכלית אשר שמה לה בראשית ימי הוסדה: לחזק דעת־נפש איש יהודי את ערכו וכבודו בתור בן־עמו, ודעת עצם היהדות בלב בניה אשר כמעט יצאוה, כי עתה אולי נשאר שמה לברכה בקרב ישראל, אבל חבריה שבו

1) נולד בעיר קטנה בגרמניה התיכונה בשנת 1799, אבותיו מתו עליו בהיותו נער קטן ויעקבון אספהו לבית הספר אשר יסד בזיוון ועל הוצאתו היה מבקר גם בהאוניברסיטה בברלין, ומשנת 1828 נראהו עוזר להדרשן בתיכאל אשר בהאמבורג, ובסוף ימיו היה המשגיח הראשי על בית הספר בזיוון ומת בשנת 1847. המאמר שלו שהוא פתיחה ופרוגרמה לספר העתי של חברת ההשכלה, הוא המעולה אחרי מאמריו של צונץ ושל גאנס.

2) גם הוא היה יליד העיר דעסווי (קן ההשכלה העברית באשכנז במשך עשרים וחמש שנה אחרי מות בן־מנחם ושכחת הלשון העברית בברלין). זה, מארקוס הקטן היה גדול מאד ביריעת העתיקות לעמי אסיה ואפריקה. חכמי האוניברסיטה בברלין הפצו למנותו לפרופיססור לולא היה — יהודי, בגלל זאת עזב את אשכנז ויבא לצרפת ויהי לפרופיססור בעיר דיושון (Dijon), אך מסני דין ודברים שהיו לו עם שר ההשכלה הגיה מקומו ויצא לפאריו, שם התפרנס מנרכת משפחת רוטהשילד ויוסף דעת על דעת, עד כי השתגע מרוב התעמקו בלמודים בהיותו עוסק בספריו ע"ד אביסיניה, ספר קורות הוואנדאלים, הערות לפליניוס וכו', וימת בשנת 1848. ואזכרו וידודו היינריך הייני שם לו יד־זכרון כמאמר הגדול הנמצא באספן ספריו ושם נמצאו גם תולדות החברה להשכלת ישראל וחכמתו.

לשימת ההתייפות בעיני בני מייט, להטיב דרכם ולמצוא חן בעיני האשכנזים, להוציא מלבם את השנאה הקדומה ולמשוך על עצמם חוט של חן וחסד, ועל כן אבדו דרך וכל החפץ הגדול הזה נשבר לשברים. מכל הגדולות אשר אמרו החכמים לעשות: יסוד בתי ספר ובתי הנוף למורים וגם ישיבות של מעלה לרבני ישראל, בתי למוד המלאכות היפות ומלאכות יד ועבודת האדמה ועוד דברים גדולים ונכבדים כאלה לא יצאו לפעלם, כי אם הדרשות שדרשו בינם לבין עצמם והספר העתי שהוציאו לאור בשם „צייטשריפט פֿיר דיע וויססענסשאפט דעס יודענטהומס“. כפי ידיעתנו היתה זאת הפעם הראשונה שנשמעו בין החיים בימים ההם, כי ישנה בעולם ידיעה שקוראים לה „חכמת ישראל“ וזאת כל פרי החברה להרבות ההשכלה או התרבות בישראל. וגם זאת לא מאתה יצאה כי אם מאת המעורר הראשון ליסדה — צונץ. במשך שלשת השנים שארכו חי החברה, היה הוא עורך הספר „צייטשריפט“; ורוב המאמרים היותר נכבדים, אלה שחותם החקר המדעי מבוע עליהם, מלאים בקרת חדה ונמרצה, כעמק העיון ונאמרים בסגנון נאה ומתקבל על הלב ובדברים יוצאים מן הלב, כל אלה הם מצונץ; ומהם הכי נכבדים: „תולדות רש"י“ ו„חקירה על דבר שמות ערי ספרד הנמצאים בספרי ישראל“.

המאמר השני, אף ששמו מוכיח עליו, כי הוא ענין שאינו מושך כלל לב הקורא — ענין שכלו הוא בירור דברים ופירוש ידיעות מפוזרות ע"ד ערי ספרד הנמצאים בספרי ישראל בימי הבינים, אך נכבד הוא בהמבוא אשר להמאמר הגדול הזה. בו ישים צונץ תכנית שלמה לחבור ספר דברי ימי ישראל, או קורות היהדות, לפי מהותה וצביונה. לדעתו תולדות היהודים מתחילות מתקופת הרומיה שבספר תולדות העם הזה — מן הזמן שבין עזרא ונחמיה ובין שמעון הצדיק או מלכות היוניסיהסוריים בארץ ישראל. מתקופת המנוחה והרומיה הזאת בימי מאתים שנה ויותר, שבין מות נחמיה עד בא הקץ על ממשלת פרס, דורות אנשי כנסת הגדולה, התפתחה התולדה הישראלית ועוד מעט ועל במת החיים נראו כהנים גדולים, החשמונאים, ואחריהם ההורדוסים והנשיאים. לאם חדש קם ויהי אז בימי תקופת כנסת הגדולה „לאם היהודים“ תחת „עם העברי“ ששכן על אדמתו בכל ימי הבית הראשון. „לאם יהודה“ הוא גם „עם העברי“ על פי גזעו, עקרי תורתו, אך כבר נבדל ממנו בצורתו הלאמית: בלשונו במנהגיו וגם בדעות ומדות. מעטים היו ימי החסן הלאמי, הכח המדיני לעם יהודה בתור עם מושל לו לבדו ויושב על אדמתו, אך התקופה הקצרה הזאת

היתה דיה לתת לתורתו הסגולה, להשפיע מכחה על התולדה האנושית כלה ועל כל חברת בני האדם, השפעה רוחנית כבירה ונמרצה, אשר רק עניי הדעת יכחשו בה. הלאם הישראלי לא נכחד קיומו גם בהקחד חסנו הלאמי, ואחרי שחדל היות גוי מושל בארצו ויושב על אדמתו, עוד היה רוח החיוני דופק בקרבו, ובמקום שיש חיים יש פעולה ותנועה. אך אם אין מקום להעם להיות חי בחיל וכו', לעשות מעשים לעיני השמש — בכח גדול, מעשים מורגשים ודברים נראים ונשמעים, אם אי אפשר להעם להגלות בכחו ונבחרתו בעלילות גבורים על שדה הקרב, בדרשות מליצים נואמי נאום בתור ראשי מפלגות מדיניות, בבתי הממשלה ובבתי הדינים — גם באפס מקום למעשים כאלה, בכל זאת עינינו הרואות כי העם הזה עודנו חי ומרגיש, פועל ומתפעל. ואם עוד רוח חיים בקרבו ועוד לא נס כחו ולחו מקרב אישיו — אז מחשבותיו מצטרפות למעשים. כל כח החיוני שבו מתקבץ ומתקבץ בהגיוני לבו ועבודת מוחו, והם מעשיו, בהם מתגלה כחו הלאמי; מבין דפי הספרים — נשמע דפיקת עורק החיים אשר בקרבו ומבעדם נראה מעלותיו ומורדותיו בחיי התולדה וארחות התפתחותו המושכלת ונמנה מספר צעדיו לפנים או לאחור.

עולם מעשייה מחשבות הזה הוא עולמו של ישראל, במקצתם הם — ממקור ישראל, קנינו הלאמי: הדעות והאמונות, המחשבות וההגיונות, סגולת הנפש הלאמית של השבט הישראלי; ובמקצתם הם: תוכן ענינים ממדות ודעות, דמיונות והגיונות שנסתגלו להעם מבלי להיות עצם מעצמו וקנינו בימי עמידתו ברשות עצמו. ענינים שבאו לו מן החוץ אך נתמוגו ונתקפלו בו עדי היו כמעט לחלק מכללו ונראים כסגולתו ונחלתו הטבעית. סוף דבר, דברי ימי ישראל המה דברי הלך־הרוח (Evolution) של האומה הישראלית בארצות פזוריה. כל אותות החיים האחרים שבהתולדה הזאת, אינם אותות חיי העם ותנועתו החפשית והעצמית, בהם לא נראה עוד כל פעולה ותעצומה יוצאת מקרבו, כי אם פעולת אחרים עליו והתאמצותו להגן על עצמו לבל תשלוט בו עקת צר ויד אויב ומתנקם והן הן קורות הגזרות או „הצרות“. המאורעות האלה, כשמים כן הם, מעשים שאירעו בזמנים שונים — מקרים שקרו לעתים שונות. הנה כי כן, ספר תולדות ישראל מורכב משני חלקים: מחשבות וצרות ובספרי הקורות הצרות בולטות יותר ממעשי החיים הרוחניים של האומה, כי כם נראה יותר את השינוי וההתחלפות, אותות תנועה וחיים, והם נותנים מקום לסופרי דברי הימים לספר ולתאר ולשום לפני הקורא את קורות העתים.

לפי ההשקפה הזאת כמעט שאין כל מציאות לתולדות היהודים בעצמם, כי אם לתולדות היהדות והשתלשלות דעותיה, ואמנם גם התולדה הרוחנית הזאת עלולה גם כן לתמורות וחליפות, לתנועה להתקדמות או לנסיגה לאחור, אם בכח תנועה מחוצה לה, כשינוי דרך הרוח בחברה האנושית בכלל, או מצד עצמה, כרעיון שלם ובריא הנושא את עצמו ומתפתח מעצמו. ובכן דרוש לתאָר דרכי התפתחות היהדות ועם זה תבא תולדת היהודים כנמפלת אליה או ששתיהן תבאנה בכחינת שני פועלים ונפעלים, התולדה הזאת אשר תעשה דרכה במרחבי אין קץ—מרחבי המקום והזמן—בהיותה מקפת כל ימות עולם ותוכנה—דבריימי עם מפוזר לארבע רוחות העולם, לא תתן היכלת לסופרים מספרים מעשי התולדה, מתארים את עלילות בני הדור; כמו כן אין התולדה הישראלית נותנת ענין לסופרים אשר זה דרכם לקבץ ולכנוס את כל המעשים לקופה אחת ולמתוח עליהם קו כפי רוחם ודעתם. בגלל הדבר הזה, התולדה הישראלית נראית כעֶבְרָה של מעשים ומאורעות או אוצר בלום מדעות ומחשבות, בלי כל קשר תולדי, אשר נקשרו רק בחפץ סופר התולדה בקשר שאינו של קיומא. אך כן הוא על פי הסקירה על פני המעשים, מבלי התבונן עדיהם והתחקות על שרשיהם, אך באמת מבין האבנים המפוזרות והצורורות הנפוצות יגלה החכם יסודות בנין בנין בחכמת חרשים, בנין נסתר ונעלם מעיני איש הרואה רק לפניו. הפוזר והפרוד הם בחיי היהודים בחברה וממלכה, לפי שינוי המעמדים בעתות שונות וממלכות שונות, אך בתור „בני היהדות“ תולדתם שלמה ויחידה.

מכל האמור יצא צונץ לדון ע"ד מגדל הצופים, אשר עליו יעמוד בעל התולדה הישראלית, ואשר ממנו תשומ בת עינו על היהדות הדתית והמדינית (דאס רעליגיאָז-פאלימישע יודענמארום) לבקש את כלל ישראל, המה אחיו היושבים בהמון רב היום במדינות רוסיה ופולניה ומלפנים בארצות ספרד. כדרך צונץ בכל מקום לכלול כללים ולהציב גבולות הזמנים והמקומות, הוא מונה גם בהמאמר הזה אחד עשר מקומות על כדור הארץ, ששם היו לעת מן העתות ישוב גדול מבני ישראל, ואחרי כל החקירות יבא לנושא המאמר: שמות המקומות השונים בספרד שנפגוש בהספרות התלמודית, המדרשית וספרי ימי הבינים עד הדור האחרון. אופן כתיבתם של השמות ההם ורמוזי התולדה וההגדה התלויות בהם.

בהמאמר הגדול הזה המחזיק יותר ממאה עמודים ורובו מוקדש לתכנית ספר תולדות ישראל, רואים אנחנו את מכטו של צונץ על התולדה הישראלית בימים ההם והוא עודנו בוסר וגם צונץ בעצמו חזר

בו אחרי כן. הדעה, כי אין לנו „תולדות היהודים“, כי אם „תולדות היהדות“,¹ ודברי ימי היהודים בעצמם אינם אלא נמפלים לתולדות הדעות והאמונות או תולדת הספרות, הדעה הזאת, אינה עומדת בפני הבקרת. הפתגם התלמודי: „אורייתא וישראל חד הוא“ מתאמת בכל דפי ספר התולדה הישראלית מימות אברהם העברי הראשון עד ימי הרור האחרון. הנמוסים, מעמדי החברה והתורה המדינית וקורות העמים בהאריצות אשר ישבו שם היהודים בימי שנות מאות פעלו בעז ותעצומה על הלך־רוחם וארחות חייהם גם במנהגייהם הדתיים, ובמשך העת טבעו המקום ובני המקום את ממבעתם על פני היהודים והתפתחותם השכלית והמוסרית. וכשם שנכבדו מאד החקירות וההפושים בכל פנות ספרות ישראל הגדולה והרחבה ללמוד ולדעת מהם תכונת כל דור ודור, כן נכבדו הדרישות והחקירות בכתבי העמים העתיקים, כתבי המלכות והנמוסים ללמוד ולדעת במה התפרנס ישראל ומה היה מעבדו ומצבו בחברה, בכדי לדעת גם את תכונת הלאם הישראלי למשפחותיו בארצות פוזריו. אך בדבריו אלה כבר התוה צונץ לפניו את דרכו, רק להקציע אבני בנין למוסדות תולדות ישראל וספרותו, ומקום הניח לגראָטץ הבנאי האומן להתגדר במלאכת הבנין ולהוכיח את הקשר האמיץ שבין היהודים והיהדות או היחס הישר שבין חומר התולדה הישראלית וגופה — העם הישראלי, ובין נשמת התולדה הזאת וצורתה — תורת היהדות (1) — נדמה כי לא נשגה אם נאמר, כי ההשקפה המצומצמת הזאת של צונץ על התולדה הישראלית היתה נסבה, כי בחקירותיו הראשונות היה בוחן ובודק רק פרטי תולדות ישראל ממקור ישראל, מבלי שים לב אג המעמד הנמוסי והמדיני של משפחות עמנו בארצות הגולה השונות וגם לספרי אבות הכנסיה הנוצרית, שהרבה יש ללמוד מהם בפתרון חידות רבות בדברי ימי ישראל בדורות התלמוד ופשר דבר הגדות ומדרשים. ומעתה נשים נא עין על המאמר השני הגדול עוד מהראשון שנמצא בספר העתי של החברה להרבות השכלה — והוא תולדות רש"י.

המאמר הזה הוא באמת ספר בפני עצמו בכמותו ואיכותו, הוא הבכור בספרי צונץ, בו החלה עבודתו התמה בחקר תולדות ישראל ממקור ישראל, וביחוד מחקריו הרבים לחקרי תולדות

¹ עיין המבוא להחלק השלישי (ואצל גראָטץ החמישי) לספר דברי ימי ישראל בתרגום והוצאת שפ"ר ווארשא תרנ"ד.

החכמים התלמודיים בצרפת ואשכנז. הספר הזה מצוי בידי כל אדם בהעתקתו העברית מאת שמשון בל אך ועל כן לא נאריך בהצעתו, אך זאת נאמר כי בו נראה לראשונה תכונת החוקר הזה לאמר תמיד דבר ולא חצי דבר, כל מה שיש לעמוד בפירושי רש"י על התורה ועל הש"ס, דרכי דבורו, סגנונו, דעותיו, החכמים אשר נמשך אחריהם ונאות לאורם בפירושו, ואלה אשר חלק עליהם, כל זה מבוואר, מתברר ומתבאר בהמאמר הגדול הזה בסדר ופלא, ובהקיפו כל פנות החקירה הזאת בבקיאות גדולה ומבט ברור, בדרך הלוכו הוא מפיץ אור על כמה אישים בהתולדה ועל כמה ענינים, אף שאינם מעקף החבור ותכליתו, ואשר יפלא יותר כי החוקר הזה השט בים התלמוד ומפרשיו לחוק דבריו בהוכחות לא היה בכל אלה חכם תלמודי היודע לעמוד בקשרי מלחמתה של תורה, לא ידע ללון בעומק הלכה ועל פי גדולו וחנוכו והאנשים אשר במסבו היה רחוק מהתורה התלמודית כפי פניה שנתנו לה רבני הדורות הקודמים.

אחרי אשר יעביר לפנינו בציורים וקוים אחדים את פרצוף פני רש"י וזמוריו, מצב השכלתו וידיעותיו, למען דעת מה ידע רש"י ומה לא ידע, אחרי שיבאר יחוסו ושבתו בבית אבותיו הוא פורט את הספרים והסופרים שהיו להמורה הגדול הזה לעינים, כן בפירושו לכתבי הקדש וכן בפירושו על הש"ס, שבעים וחמשה במספר. החלפתו כי לא ראה רש"י ולא ידע את ספרי תורת הנסתר נסתרת מכמה וכמה מקומות ברש"י על הש"ס, ואולם באשר כבר הרבה לדבר ולהוכיח בסתירת ההחלמה הזאת בלאך ואחריו החכם ווייס בתולדות רש"י, לא נאריך בדקדוקים אלה; כשגם תכלית הספר הזה איננה הדקדוק בפרטי פרטיהם של עניני הספרים והמאמרים שכתב צונץ, רק לשום תמציתם לפני הקוראים, — כטוב מעם וחוש-דבקות הוא מברר את דרכי הדבור של רש"י, קוצר אמרו ולשונו המדוקדקת, מראה לדעת גם הבדלי הסגנון בין רש"י על כתבי הקדש ובין פירושו על הש"ס, דרכו של הפרשן לשום לנגד עיניו את הספר המבואר מבלי להכנס לענינים אחרים שאינם ענין להדברים שיבאר. צונץ יפיץ אור גם על תולדות תלמידיו רש"י; מונה מספר להמפרשים את פירושו רש"י והם ארבעים ותשעה, ובקצרה יבאר גם כן דרך כל אחד מהמפרשים האלה. מוכיח את הקלקולים שקלקלו המפולפלים ברצותם לתלות בוקי סריקי ברש"י ולהרכיב את פלפוליהם בדבריו הפשוטים והישרים, לאחרונה יבאר ויפרוש הספרים או הפיוטים שחבר באגות רש"י והמיוחסים אליו פטעות או בשקר בכזונה — וחזותם מאמרו הגדול הזה בציור תכונת הנפש של המורה הגדול הזה על פי

דבריו ופתגמו בספריו ובתשובותיו (1). מלאכתו זאת היתה הנסיון הראשון לתולדות אנשי שם אחרים וחבורים רבים בנושא הזה, ואם כי לא הגיעה העבודה הזאת לגבול השלמות, והחכמים שבאו אחריו (2) צרפו ובחנו את דבריו, כטלו מקצת החלטותיו והוסיפו הלכות גדולות ונכבדות בדעת דרכי הפרשן, הנה נשאר בכל זה ספרו זה למופת לכותבי תולדות החכמים הקדמונים, והיטיב אשר דבר החכם ווייס, כי המחברת תולדות רש"י של צונץ היתה לעינים לראפפורט בכתבו את מאמריו: תולדות רב האי גאון, רבנו חננאל וכו'. — ואולם כאשר נחזה אנו: אין לכנות את כל המאמרים ממין הזה בשם תולדה, בהבנת המלה הזאת בכל הלשונות: דברי ימי החיים של איש ידוע וקורותיו, וצביון מעשיו והלך רוחו. מרש"י, רב האי גאון ואחרים, לא נדע רק דברים מקומעים, רק את ספריהם ולא את מעשיהם בפרט — על פי מרחק הזמן והמקום כמעט שלא נדע דבר ממעשי רש"י בימי חייו, מלבד הדברים המקומעים שנמצא בתשובותיו, ומהם רק נדע כי למד בישיבה, ותפש בעצמו אחרי כן ישיבה, שמות אחרים מתלמידיו. — השם תולדה יונח רק על תולדות אנשי מעשה; ולהמאמרים ממין הזה, כמאמר תולדות רש"י יצדק יותר השם: חקירה מדעית או למודית (Studie). יש לכתוב תולדות הרמב"ם, האברבנאל, אבן-עזרא, מנשה בן ישראל, ואולי גם רבי יהודה הלוי, מפני שקורות חייהם ומאורעותיהם קשורות ואחוזות בספריהם, וכמעט שבכל ספר וספר נראה קלסתר פניהם של אנשיהמעלה אלה בתקופה ידועה בזמני חייהם, ועל פי הרוב מעשיהם וקורותיהם כולמים מתוך ספריהם. — אבל מרש"י, רה"ג וכו' רק ספריהם הם הם זכרונותיהם — ומאמרי-תולדותיהם המה באורים על הלך רוחם ודרכי מחשבותיהם, והם מאמרים למודיים ומדעיים, אך בכל אופן לא תולדות כמובן הרגיל. בתכונה למודית-מדעית מצמין מאמרו של צונץ בספר העתי לחברת „מרכי ההשכלה" ונכתב בשנת תקפ"ב. שם המאמר הוא: „תוים ושרטוטים יסודיים לספירות היהודים לעתיד לבא" (Grundlinien zu einer künftigen Statistik der Juden) מאמר קצר ומלא דבר — בבחינה לאמית — בדברים קצרים הוא נותן תשובה

(1) בספרו „דיע גאטמעס דיענסטליצען פארטראגע" תקן צונץ כמה דברים נכבדים בתולדות רש"י והוסיף הוספות יקרות לדעת דרכי אבי הפרשנים במירושי לכה"ק ולהתלמוד.

(2) עיין תולדות רש"י לרא"ה ווייס ובספרו „זכרונותי" עמוד 184 הערה 49.

ברורה על השאלה: הסטימיטיקה הזאת מה מיבה? לאמר: הספירה של משפחת האדם כלה מבררת לנו מהות ומצב החברה בזמן ידוע, המהות והמצב שהם תוצאות תולדתו שטבעה עליה (על החברה) את חותמה ותכניתה היום. יסודי ההיסטוריה ושרשיה הם החפש והחק, חפש האישים מאישי התולדה והחק המבעי והכללי לטובת הכלל הם גם יסודי הסטימיטיקה. ימי התולדה המה חברת זמנים, תקופות ופרקי העת, לכל אחד מהם יש מספרים, שהם מוצא דבר הנסיונות שנעשו במקרה או בכונה בחיי חברה ידועה במערכת אנשים שוים זה לזה במולדתם, בתולדתם, בדעות ובמדות וביתר תנאי החיים; ובכן אם הסטימיטיקה היא-מוצא דבר ההיסטוריה בפרק זמן ידוע, הנה זמני התולדה כלו מורכב מפרקים או חלקים, שמוצא פעולותיהם נראה לנו בהסטימיטיקה, ונמצא כי התולדה הכללית היא שלשלת גדולה וארוכה של—סטימיטיקיות ומצרוף כלן נוציא ונחליט את משפטי התולדה. אך תורת המספרים האלה לפי זמניהם החולפים המה רק חזיונות התנועה האנושית ולא התנועה בעצמה. לדעת את הדרך אשר עברה בה המשפחה האנושית כלה, או לאם אחד מלאמיה, ובכלל הליכות התולדה בעתותיה הרבות, לא נוכל רק מתקופה, לתקופה ואז יבאו המספרים ויצטרפו לסך הכל אחד, אשר מבעדו נחזה חוון העתים ותנועת חיי העמים לפנינו או לאחור. כאשר באיש מאישי משפחת האדם נראה, למרות התמורה המתמדת בכל ימי חייו בכל פעולותיו החומריות והנפשיות, כי בהגיעו לשנות בגרות ידועה מקבלות דעותיו ומחשבותיו—הגיוני לבו ודרכי בינתו צביון מיוחד ותמונה מיוחדת, שהוא—הצביון הזה—יסוד היותו וקיומו, כן כלל האישים החיים בזמן אחד, כשמגיעים לזמן ידוע, לכלל תקופת בגרות כללית, או מקבל הדור את פרוץ הפנים המיוחד רק לו, וצדפי המספרים אלה יהיו ליריעה המבארת ומבררת את תכונת בני האדם בימי הדור ההוא. כאשר התולדה הכללית מתפרדת ומסתעפת לתולדות משפחות העמים השונים, כן נמצאות ברור אחד ספירות רבות ושונות לפי העמים ההם. יש אשר מספירת עם ידוע, בחפצנו לחרוץ משפט החיים בפנה ידועה, הננו נוקקים גם לתור ולדעת ספירת עם אחר על פי שלש סבות: א), על ידי המשא ומתן שבין עם לעם או מפני שמסוכים הם זה לזה על פי מקום מושבותיהם; ב), על ידי פגישת עם בעם או פגיעת אחד מהם בחברו, אם לשלום ואם למלחמה; ג), על ידי שווי-הדעות אם בדברים מסורים מפה לפה או על פי הליכות התולדה. אחרי כל אלה די יהיה לנו לאמר: הסטימיטיקה—היא מוצא דבר נסיונות ובחינות, בהשקפה על פעולות שנעשו במקרה או בכונה בחיי חברה

ידועה, אשר אישיה שוים זה לזה במדות ודעות, בגזע ומקום מולדת, ובדברי ימי אבותיהם. הסמטיסיקה, בתור תורת הנסיון והבחינה בחיוניות החיים הפרטיים של כלל או קבוץ ידוע, מחויבת למצוא סימני הכלל או הדברים המסמנים את הפרטיים שהם חלקי הכלל ועצם מעצמיו. אם במשך הזמנים, לאמר, ברבות ימי התולדה, נמחו סימנים ידועים מקרב הפרטיים ההם, נשארים עוד יסודי העצמיות הכללית האחרים, ובהבטל כלם חדל הכלל או הקבוץ הוה להתקיים והוא בטל ועובר מן העולם, ובכך הסמטיסיקה תתאד לנו שלשה אלה:

(א), יסודי הכלל או הקבוץ ושרשיו: השם, המדינה או ארץ מולדת, הגזע והלשון, התורה או הדת, המשטר המדיני והנמוס.
 (ב), העקרים: מוצא דבר היסודות הנזכרים, המסובבים מהם ומשעבדים אליהם במדה מרובה או מועטת, והם: תורת המשטר וסדרי המשרה (פערפאסונג), המנהגים וארחות החיים, המעשה והמפעל, הדעות ומעמד ההשכלה או השלמות.

(ג), המסקנות או תוצאות כל המעשים האלה בהתיחסות הקבוץ הידוע הוה, שהוא ענין השקפתנו, לקבוצים או לכללים אחרים הנמצאים בקרבנו, אם בהשתעבדו אליהם, או בהתנשאו לשעבד אליו קבוצים אחרים או בהשארו במעמד בינוני בין ההכנעה ובין ההשתררות. —
 בנוגע ליהודים, בהיות שאין להקבוץ הוה כל תכונה מדינית ונמוסית, הנה מן יסודות הסמטיסיקה של היהדות נוכל למנות רק את: השם, המולדת והתורה, בהיותם בני שבט אחד שהיה לפניו לממלכה אחת, הנה יש לאחד כל חלקי העם הוה בהצטרפות חלקיו היום לאחדות האומה מימי קדם קדמתה, ונמצא כי יסודי הסמטיסיקה התולדית הזאת הם הפרוד והשבר שנשבר הקבוץ הוה לחלקיו בשדרות הדורות מאז ועד הנה, ובחקירת יסודי אחרותם של החלקים האלה החיים והקיימים עד היום, יסודותיו ושרשיו ברוחו הכוללת את כל פרטיו ותקבצם יחד, ובכך החליפות והתמורות לפי מדת השברים והתפוררות החלקים מן הכללים, התחלפות צורת קבוצי האומה כפעם בפעם וקבלתם פרצוף פנים שונה ומשתנה מפקידה לפקידה, זאת היא תוֹתה של הסמטיסיקה התולדית להאומה הישראלית וצביונה החיצוני.

ובתעודתה, הסמטיסיקה או הספירה הישראלית משולשת:

(א), ביסודה ושרשה: הגזע והתורה ובכל הנשאר עד היום מהלשון הכללית והארץ מושב הקבוץ הראשון, לאמר, כל שרידי השפה והזכרונות התלויים בארץ. (ב), העקרים: מרכז היהדות העומד הכן ולא ימוש ממקומו והענפים המסתעפים מהעיקר הוה: המנהגים, הדעות והאמונות,

המעברים והסדרים. ג), התוצאות: השנוים שחלו בכלל האומה על ידי פזורה בארצות שונות. ועניניה לפרמיהם הם:

א), מצב היהודים בתולדות אדם בכלל מלפנים והיום, בבחינה מדינית-דמוסית ובבחינה רוחנית ומוסרית, בחברת בני האדם בכלל ובכל מדינה ומדינה בפרט.

ב), לצאת מן ההוה ולחקור ממנו על העבר בכל מקום מושבות היהודים היום, לדעת מתי החל הישוב הישראלי, ובדעתנו התחלות הישובים מראש מקדמי התולדה נבוא עד לגבולות האחדות מדורות קדומים; נדע קורות בא בני העם הזה לארץ ידועה והספירות או חזיונות התולדה בחיי המשפחה הזאת בכל ימי שבתם שם.

ג), שבתם בארצות שונות בזמן מן הזמנים ובירור המקומות שלא ישבו שם יהודים כל עיקר.

ד), התכונה המבעית (פהזישע בעשאפֿענהייט) להמשפחות הישראליות במקומות שבתם השונים ובאור הסבות של החזיונות וההשקפות האלה ותוצאותיהם.

ה), הלשון, שחדלה להיות מדוברת, המדוברת היום, והתיחסות הלשון הזאת לשפת העם במדינות מושבות היהודים כעת.

ו), התורה, עבודת אלהים והכתות הדתיות.

ז), סדרי הקהלות או המשטר המדיני והנמוסי.

ח), המנהגים, השעשועים, ארחות החיים, הליכותיהם ומנהגם עם הבריות, הנמיות ממנהגי אבותיהם בזמנים ידועים ונמיות ממנהג בני הארץ שהם יושבים בה. העבודה, העסק והמלאכה ותשומת יד, לאמר: כמה יפעלו ויתעסקו וממה יניחו ידיהם (לרצונם או לאננם), עשרם ועניותם, תקיפותם והשפעתם.

ט), מצב ההשכלה או השלמות הרוחנית, המעמד המוסרי, הדעות וחלוקי הדעות, הדעות המקובלות ושוררות בקרב החברה הישראלית; שאלות הזמן, ריב ומחלוקת (מבית ומחוץ), התיחסות בני האומה הזאת לבני אומות העולם.

י), סדרים: מוסדות ומכונות הצדקה והחסד, חברות ואוצרות ספרים.

יא), תורת-אזרח; החקים המדיניים והנמוסיים, מצב היהודים בחברה ובמדינה בכלל.

יב), התיחסות בני עם ועם אל עם היהודים בכלל והיהודים היושבים בקרבם היום או שישבו מלפנים, דעות שוררות ומתהלכות בין בני העם על היהודים, ספורי מעשיות ושמועות וכו'.

יג), צרוף כל הסמטיסטיקות השונות לאחת ותוצאותיהן, המשפטים שנחרוץ על פיהן בהקבל אחת מול אחת, תקוות והשערות עצות והצעות וכו'.

כל דעת הספירות (הסמטיסטיקה) להאומה הישראלית מסתעפת (בדרך דרישתה ותכונתה) לשתים: ידיעת-המספרים ממקור ישראל וממקורים חיצוניים. ממקור ישראל, המה הידיעות והדעות שנמצא: א), בספרים, בכתבי ראה והוכחה (פנקסי הקהל, מערכת תקנות לקהלה או לקבוץ ידוע, פסקי בית דין וכו'), מרביתם לא נדפסו ומתייחסים לדברים מחיי הקהלות; במצבות ובנינים ישנים, שרידי עתיקות אמתים ומוזויפים, שמות האנשים הפרטיים והמשפחה ושמות לוו שנתנו לאנשים ידועים, המתייחסים למקומות שבתם, מולדותיהם או מלאכתם ומעבדיהם; המסורה, המשל, ספורי בדים, הלשון, חתוך הרבור ואופני המבטא, במינים שונים ופתגמים.

החמר להסמטיסטיקה הישראלית בעולמם של אומות העולם הוא: ספרים וכתבים על אדות היהודים (על היהודים והיהדות, אם בדרך ספור לפעמים כאיש שאינו נוגע בדבר, ועל פי הרוב לתכלית שנוי ידוע אם דתי או מדיני); ספרים נגד היהודים (על פי רוב כתובים על ידי אינם יהודים), מעוטם בכונה להטיב ורובם בשנאה ומשטמה גדולה. ספרי שמנה אלה כבר נמצאו במאה הראשונה לספירת הנוצרים ובדרות הראשונים לצמיחת דת מחמד, מעטים מהם מועילים לדעת את האמת בהספירה הישראלית וכמה פעמים הננו למדים מן השמנה את הטוב המוסרי של העם הישראלי. ספרים להמליץ על היהודים וללמד עליהם זכות מימי המאה השש עשרה לספירת הנוצרים, ורק למעטים מהם יש חשיבות ותכונה מדעית. יותר נכבדים מספרים כאלה שנתחברו לכתחלה על דבר היהודים לספר בנגותם או לדרוש כשבחם, הם ספרי המליצה החזונית: ספורים (למינים), חזיונות, ספרי הלצה, שירים, זמירות, משלי הדמיון ופתגמו, במינים ואופני הרבור; מכלם נוכל לדעת איך התייחס העם ההוא בזמן מן הזמן לעם ישראל.

כה יספור וימנה צונץ את כל האבנים המפוזרות בשלשת חלקי התבל (אסיה, אירופה ואפריקה) אשר מהן תוסד התולדה הישראלית, ולפני כותבה צריכים להיות נפתחים ספרים וכתבים הספונים וממונים בהארכיבונים אשר בכל מדינות חלקי התבל אלה, וגם דעת נמוסי העמים ההם ותורת המדינה והמשרה אשר לכל אחד מהם, כי משפטי התולדה הישראלית המה תולדות ותוצאות המעמדים השונים וחיי החברה והמדינה בכל הממלכות אשר כתבל ארצה, במדינות הישוב שנודעו מאז ומקדמי ארץ.

מלבד מאמרי צונץ לא נמצא בכתב העתי, לחברת „השכלת היהודים וכו'“, דברים נכבדים לתולדות ישראל, ואם נצרף למאמריו של צונץ גם מאמרו של ג'נס ע"ד החקים בדבר היהודים ברומא הקדומה. הנה הבאנו בזה כל הדברים החשובים לשעתם ולדורות שנמצאו בספרד כלי מבטא לחברת ה„קולטורה“ הזאת. כל הטוב שעשתה החברה הזאת בכלי מבטאה, ספרה העתי, הוא, שעל ידה התעורר צונץ להקים מחשבות לבו, ובמאמריו הורה דעת (לעצמו) לדעת מה חכמת ישראל דורשת מידי שוחריה להקימה לתחיה. עוד מעט וחברת „למרכה השכלה ותרבות בין היהודים“, מתה מיתת אפיסת הכחות, כל יתר החברים מלבד צונץ היתה להם החשכלה הכללית עיקר וחכמת ישראל מפלה לה, ולעתים התעסקו בה מפני המקרה שקרה אותם — כי נולדו ביהדות. החברים כלם, ובכללם דוד פריעדלנאָדער הישיש וג'נס החכם בחכמי דת ודין בדור ההוא, נואשו מתקוה להרריך עמם בדרך השכלה והאמונה לדתם ועמם. ראשי המיסדים היו הראשונים להפר נדרם, ג'נס היה הראשון שנתק מוסרות היהדות ויכנס בכרית הדת השלמת למען היות מורה ראש בהאוניברסיטה הברלינית, ממנו ראו רבים מהחברים וכן עשו; כי ממשלת פרוסיה בכוונה אסרה מצד אחד את הדרשות בלשון אשכנז וסדרי העבודה החדשים, למען אשר יקוצו בעלי ההשכלה בדתם ומנהגיחם, שהיו כבר מוזרים להם ויבאו לחסות בצל הדת השלמת. ותקוהה זאת קמה ונהיתה, כי מראשית שנת תק"ס עד שנות תק"ץ המירו דתם יותר מחצי בעלי הקהלה הישראלית בברלין (1). כל תקוות חברת „השכלת היהודים“ עלו בתהו וכל חפציה ותעצומותיה היו כקצף על פני מים, רק האחד צונץ היה איש החיל הנשאר עומד על שדה המערכה; מימינו ומשמאלו ראה כגד בוגדים, בעלי הנאה ורודפים אחרו קנינים עוברים, נואשים מעמם ונסים ונופלים למחנה האויב, והוא על עמדו יעמוד ובמעוזו יחזיק וגם מצא פתח תקוה לחדש רוח עם ישראל ולרפוא הריסותו. דבריו אז היו: „עם ישראל והיהדות היו לשלל למלוי רבבית הדיוטים ופרנסים שומים — חכמת ישראל בזויה בעיניהם וחכמה אירופאית מה היא להם; קמנותם ופחיתותם נמצא כחמון כתבניהם, דרשניהם, מנהגיחם... רק עמוד זכרון אחד לא יהיה לשלל בשטף מי המבול הזה והוא: חכמת ישראל; זאת החכמה אשר רוח חיים

(1) גראָטץ הי' י"א ע' 171 ועיין אגרות רחל אל אחיה בשנת 1819 במאנאטם-שריפט של פרוינד ש' 1848 ע' 182.

בקרבה וחיה תחיה אף אם לא ינקוף איש אצבעו בגללה להחיותה ולקיימה. מודה הנני, כי מלבד שאני מוסר עצמי לדין שמים ומקבל הכל באהבה, חלקי מכל עמלי היא רק עבודתי בחקירת חכמת ישראל ובה אמצא נחמתי וששון ישעי. סערות הזמן ונסיגותיו לא יזוּו אותי ממקומי ולא יביאוני להתכחש לנפשי (לדעותי); עשיתי עד הנה כפי מדת חובתי הקדושה, אולם בראותי כי קולי הוא קול קורא במדבר חדלתי מהשמיע דברי, אך לא חדלה נפשי ורוחי מהיות אמונות לדברי ולדעותי עד הנה⁽¹⁾. את נדרו זה הקים האיש המופלא הזה וידיו ולבו היו אמונה לתורת היהדות וחכמתה עד בא שמש חייו כשבעים שנה אחרי נדרו זה.

בכל העת ההיא (תקפ"ג—תקפ"ט) לא מצא לו צונץ עבודה נאותה למעלת רוחו, שתהיה לו פרנסתו מצויה ממנה, ממשרת דרשן בקהלת האמבורג משך בעצמו את ידו, אחרי שנודע לו כי בישענמהאל רעו ומיודעו עומד גם הוא על הבחירה ויכתוב לפרנס ה„היכל“ לברעססעלוי, כי מסתלק הוא מהמשרה הזאת לטובת רעו, אשר לפי דבריו הוא מסוגל יותר לדרשנות ויתרון גדול לו עליו בכשרונו⁽²⁾. מקרוב ומרחוק כבר הגישו אליו פרנסי הקהלות ורבנים שאלות שונות, כי כבר יצא שמו לתהלה בארצות החוקות מעל לגבולות אשכנז. כאשר קבעו „משכילי“ קאָניגסבערג את בית הספר לתורת ישראל בשנת תק"פ, פנה הראש והראשון שביניהם, הוא ברוך לאנדא בעל הספר ראשית למודים על חכמת הטבע, במכתב לצונץ להורות להם דעה בתכנית הבית ויסודותיו וסדר הלמודים. אולם האמת נתן להאמר, כי מתשובתו של צונץ נראה, כי נצפנה לו התעורה להיות מורה למורי ישראל הגדולים, ודעתו אז בחכמת ההוראה לקטנים לא היתה גדולה, בין ארבעה עשר הכללים שהוא כולל ליסוד בית הספר, אומר בהסעיף השמיני: כי לא נחוץ הדבר שידעו התלמידים את הלשון העברית, בכלל הוא הולך סחור סחור להשאלה החמורה הזאת לבני ה„משכילים“ בימיו (ובימינו), מה יהיה משפט הוראת הדת ומעשיה, אחרי כי, כפי הנראה, כבר היו אז ההורים בעצמם בועטים במצות המעשיות ופורקים עול הדת המתגשמת במנהגים ידועים. גם השתדלותו זאת להיות מורה בית הספר בקאָניגסבערג נשארה מעל. לעומת זה נתנה לו רשות מטעם

(1) דברי צונץ בשטראדמאָנן בהנ"ל ועיין גראַטץ ח' י"א ע' 47.

(2) מאיבוים, אוּס דעם לעבען פֿאַן צונץ ע' 4.

הנהגת הקהלה בברלין לדרוש ב"היכל" העדה או להיות סגן להררשן הקבוע בהיכל הזה י. ל. אויערבאך. ההיכל הזה נפתח אחרי הסגר "היכלו" של ישראל יעקבזון בשנת 1815, אך לא קבל שכר בעד דרשותיו, ורק קוה כי בהמשך הזמן ירצוהו פרנסי הקהלה וימננהו לדרשן קבוע. בין כה וכה והוא כבר נשא לו אשה מרת אדלהיד (אדל) לבית בערמאנן ועוד לא מצא לו פרנסה ולא ידע עוד מאין יביא טרף לביתו. כל פרנסתו היתה אז עבודתו בהספרות והוראה לתלמידים יחידים בלשונות רומית ויונית וידיעות המתימטיק. וכה נמשכו הדברים עד שנת תקפ"ה—בשנה היא ובשנה שאחריה נסגר בית הספר "חנוך נערים" שנוסד בברלין על ידי פריעדלאַנדער ובן דוד ואחרים בדורם של המאספים (תקנ"ו), ותחתיו נפתח בית הספר הכללי והחפשי בלי תשלומים מטעם קהלת ישראל בברלין ותחת השגחת הרשות, וצונץ היה המתעסק בדבר השנוי הזה ואחרי כן המפקח והמנהל את בית הספר שהתקיים עד היום, ויעבוד את עבודתו לרבים כהבית הזה עד ראשית שנת תק"צ (1). בשנה הזאת התאחדו בית תלמוד תורה ובית הספר הכללי לקהלת ישראל לבית ספר אחד. עוד נמצאו אז בברלין חרדים שעמדו בראש עניני העדה וביחוד בית תלמוד תורה, והם מאנו למנות את צונץ למפקח על הבית הזה, כי ראו בו הניך בית האשה הערץ ויתר חבריו בעלי ה"קולטור־עראיין" ויסבו פני הדברים עד שנאנס להתפטר ממשמרתו (2).

וצונץ לא התעצב אז על התפטרותו ממשמרתו, כי כבר תקע עצמו אז לעבודת ספרו הראשון והגדול ספר "תולדות הדרשות בסדר עבודת אלהים אשר ליהודים" (3 Die Gottesdienstliche Vorträge der Juden,

(1) בהנ"ל ע' 12—18.

(2) בהנ"ל.

(3) מדברי היינע במאמרו מצבת זכרון לודוויג מארקוס יוצא ברור, כי משנת 1823—תקפ"ג כבר החל צונץ לכתוב את ספרו: ידע גאטטעס־דיענסטליכען פֿאַרשטאַנע.

פרק שלישי .

ספר: הדרשות בסדר העבודה שבבית הכנסת
לבני ישראל (מראשית התחלתם, השתלשלותם
מימי הדורשים הקדמונים עד דורות האחרונים).

הסכה הגורמת ליצירת הספר „הדרשות בבית הכנסת“. הגזרה על ה„דרשות“ כפרוסיה והיתר ה„דרשות“ בכל יתר מלכיות אשכנז. תמצית דברי ההקדמה לספר „הדרשות בבית הכנסת“. העמדת כל ה„תורה“ על ה„עבודה“ (בבית אלהים). כוונת צונץ הטובה ומעלתו בפעולת ההיסטוריה והשפעתה על איתני עולם אשר גורל העמים בידם נתנו. צונץ דרש ריפורמה אשר תטיב פני הדת אך לא תחרס אותה. תכנית הספר: „הדרשות בבית הכנסת“. תמצית המבוא: התפלה והקרבן, הקריאה בתורה = הדרשה. מצות „הקהל“ ותקנות עזרא ואכנה"ג. התרגומים: לשון הקדש משתכחת, אך גדולי הלאם מתאמצים להחזיק בה. התרגום לארמית וליוונית. יופיותו של יפה באהלי שם. חקירה עיונית ע"ד המצות הכתובות בתורה ולא נתקיימו בפועל. הקריאה בתורה ונביאים היתה לחלק ה„תורה“ אשר ב„עבודה“. הערות אחדות על המבוא. הצעה ראשונה: רישומי הדרשה בכתבי הקדש, בדברי „הסופרים“ והחכמים המבונים, בה„משנה“, ה„תוספתא“, ה„ברייתות השונות“. הצעה שנייה: ע"ד ספר דברי הימים תכנון וחבורו ועקבות ה„דרשה“ אשר בו. הצעה שלישית: מדרש הלכה ומדרש הגדה. ההגדות למנייחן וסוגיהן. הצעה רביעית והמישית וכו': פרטי המדרשים, התרגומים, ההגדה אשר בחלקי ההלכה וההגדה המוסרית, התולדות וכו', תורת הסוד הקדמונית, מהות הפירוש והבאור. הצעה התשע עשרה: ההגדה היא שיור מרוח הנבואה, — ההלכה וההגדה אחרי שנפתח החזון, רישומי ההגדה הקדמונית. „משא דבר ה" בימי הנביאים ומשא הדרשות בימי התנאים והאמוראים. חכור המדרשים. הדרשות בימי הסבוראים והנאוונים. הדרשות באספמיה ואיטליה, בצרפת ואשכנז. הדרשות כדורות המאות החמישית והשישית לאלף השני, הדרשות כדורות העת החדשה. שיר תהלה על כנסת ישראל שכאשכנז, השקפה כללית על הספר.

לפני גשתנו להציע בזה את תכנן הספר „הדרשות בבית הכנסת“, ענינו וחשיבותו לתולדות הספרות הישראלית החדשה וגם מעוייתיו ומגרעותיו, עלינו לשום עוד הפעם לב להמעמד הנורא, בבחינה מוסרית, של יהודי פרוסיה בראשית שנות השלשים למספרם

והסכה שנרמה את יצירת הספר הזה, אשר הזכרנוה פעמים אחדות למעלה. בגזרת מלכות פרוסיה, כי לא ידרשו היהודים בבתי כנסיותיהם בלשון אשכנזית צחה, ירדה הדת עוד יותר פלאים. רוח התקונים והשאיפה לפנים חדשות היו תולדות הזמן, תוצאות מעשים ומעמדים מימי הדורות הקודמים; שכחת התורה ועויבת המצות המעשיות היו לפי זה תולדות מוכרחות שאי אפשר להסירן במאמר נבוה; מכל עניני העבודה בבית הכנסת נשארה אך „הדרשה“, שבכחה היה גם לקרב לבבות ולהשיב עמרת הדת ליושנה, לו נמצאו או דרשנים מובהקים, אנשי לב ובעלי רגש, בעלי תורה ואוהבי עמם. אך בהגזרה על הדרשות נתבטלו התמידים מכל וכל. התפלה והזמרה לכוין לא משכו עוד לב בני הדור ומשכיליו; לשוב להמעמד הראשון, מעמד התמימות שבדורות הקודמים, לא היה עוד באפשרות לאיסמניסים ואניני הדעת שכמותם, ונתרת להם רק „הדרשה“ הזאת, שבה מצאו לפעמים איזה חדוש או דבר מדברי המדרשים וחקרי דעות חכמינו הקדמונים, ובהקמל מטעם המלכות גם הדרשה, ובשיוור הזה מסדר העבודה שלהם, פג מעם חיי הדת מכל וכל. מלבד זה, איך שיחשוב איש ע"ד הערך המוסרי של הפנים החדשות בעבודת אלהים, אשר הנהיגו או בבתי כנסיות של ישראל באשכנז, היו הכל מורים, כי הדין הזה איננו מסור להשומרים המזוינים אשר בממלכת פרוסיה, ולא להם להיות שומרי חומת הדת הישראלית ומשגיחים על סדר העבודה בבית הכנסת. השפלות הזאת, שהשפילה ממלכת פרוסיה את כנסת ישראל יושבת מדינות ממשלתה, היתה עוד בולטת ביותר, כי בשאר מדינות הממשלות באשכנז לא נתפשטה הגזרה הזאת, אף לא באוסטריה החשוכה אז, ובכך היו הקהלות: בברלין, ברעסלוי וקאָניגסבערג וכו' לכוין מוכרחות לצמצם את העבודה ברנה ותפלה, בעוד אשר בהאמבורג, פראג וכו' העמידו דרשנים מובהקים וסדרו עניניהם כחפצם וזר לא התערב בעניני בית הכנסת לישראל. הסבה הזאת גרמה לו לצונץ לכתוב ספרו „הדרשות בבית הכנסת“. אחת התכונות המציינות את צונץ היתה — אמונתו החזקה בכח החכמה. דברו היה תמיד לאמר: העמים ימוש והממלכות תמוטינה והחכמה לעולם תעמוד. ובכך, בהוכיחו במאה וחמשים מעמים כי „הדרשה“ היתה מאז ומעולם הכח המעמיד בהכנסיה הישראלית חשב בתומו, כי תראה הממשלה ותנכח, כי לא כן תעשה, ותשנה את דרכה. המנקה הזאת צריכה להיות לפני עיני המעיין בהספר הזה, ועם זה יתבאר הדבר, כי לספרמדעי טחקרי כתב צונץ הקדמה מדברת על חיוני המדינות והמעמד האזרחי של יהודי אירופה בכלל ויהודי אשכנז

בפרט. ההקדמה הזאת ראויה ג"כ לשום לב אליה, אף כי כרוכה כבר בתרופפו יסודות הדברים ונתישנו, והזמן ומאורעותיו הוכיחו בטולם. כיהודי בן אירופה המערבית או יותר נכון אחד מאבות הדור שהקים יהודים כאלה מקרבם, רואה צונץ כל גאולת ישראל בזכו הזכות האזרחיות, רואה הוא באספקלריא שלו גאולת ישראל — ממעם הממשלה. הגאולה הזאת היתה לו בימים ההם התכלית והמטרה שאריהן ישאו נפשם כל בני ישראל, הן ואין זולתן . . .
ואלה הם קצות דבריו בהקדמה.

אחרי הוכיחו, כי עתה (בשנת תקצ"א) באה העת לתת ליהודים באירופה וביחוד (?) ליהודי אשכנז משפט וחרות, לא משפטים וזכויות, לא משפטים וחוקים וזכויות התלויים בתנאים ותנאי תנאים, כי אם לתת להם משפט אחד וחקקה אחת, כאשר לכל אזרחי המלכויות האשכנזיות, לכל היהודים בכלל. אחרי כי יבאר צונץ ויוכיח בראיות ברורות ונוצחות, כי שלילת זכויות האזרחים מאיו מפלגה או אומה שתהיה במדינות הממלכה גורמת רעה לכל הכלל הגדול ומרופפת עמודי הממשלה; כי ענת הדין כזה הוא נגד ההלכות הפסוקות בשולחן הערוך לסדרי החברה והישוב המדיני. אחרי שיוכיח צונץ, כי אמנם כן, זה יותר משלש מאות שנה (מימי יוחנן רייכלין) קמו מליצי יושר לישראל גם בין אומות העולם, וגם נמצאו באשכנז מלכי חסד שמשכו חסדם ליהודים כאשר לנוצרים. (Vorrede V—VIII) יאמר:

„כשפלות היהודים במעמדם המדיני השפל גם כבוד חכמת ישראל. בקבלת הקולטורה וההשתלמות הרוחנית, ובדעת בני ישראל את כל הדברים הנוגעים ביחוד לעם ישראל, לא לבד כי יעלו הם למדרגה יותר גבוהה במעמדם בחברה, כי גם בני אומות העולם יכירו צדקתם ומשפטם, אך גם הדעות הקדומות והנפסדות שהשתרשו בלב רבים נגד תורת היהדות והיהודים תקבלנה מאליהן. הדעות הקדומות והנפסדות האלה היו סבת העזובה כספרות ישראל וחקרי תולדתו השולמת באשכנז זה כשבועים שנה. הספרים ללמד זכות או חובה על התלמוד צומחים ועולים יום יום ככמהין ופטריות ורבו גם החכמים בעיניהם, נותנים לבם כלב סולון המחוקק להציע שנויים ותקונים איש איש על פי רוחו ונמות לבו, ובכל זאת לא נראה בדפוס ספר חשוב בבחינה מדעית, אשר ממנו יוכלו שרי הממלכה ושופטיה לדעת את תכונת היהודי ודרכי התפתחות העם הזה מימות עולם עד ימינו; לא נמצא עד היום (זמנו של צונץ) פרופיסור קורא מעל הקתדרא פרק בדברי ימי ישראל, לא נמצאה אקדמיה באשכנז קובעת פרס לפתרון שאלה משאלות היהודים ואין איש חובב אדם שיתור את

מקומות מושבות היהודים וישים לב לגורל העם העתיק נושא התולדה העתיקה הזאת. מחוקקים ומלומדים נהנים עצה ותושיה בדבר שאלת היהודים מהסופרים אשר מימות המאה הי"ז למספרם: אייזענמענגער, שורט, ובוקספורף ואחרים כאלה וממקורים חשודים, יקחו להם חמר למאמריהם והצעותיהם בדבר שאלות היהודים... דעת היהדות כן בעניניה וכן בחקר לשונה, כמעט שלא זזה ממקומה שעמדה עליה לפני מאה שלשים וחמש שנה (בדורו של אייזענמענגער) או מאתים שנה (דור בוקספורף), על כן מעלים הסופרים גרה בדבר האשמות על היהדות וחכמי המדרש והתמוד מלפנים, אף כי כבר הוברר הדבר בראיות נכוחות, כי אך שקר עשה עם הסופרים הנזכרים; גם סופרים חכמים ורודפי צדק בהגיעם לפרשת היהדות והיהודים, הם כופלים ומשלשים דברי הסופרים המנאצים שקדמום מבלי לבחון ולברוק בעצמם את דבריהם בדרכי הבחינה והבקרת המדעית שמשתמשים בהם בכל החקירות והחכמות היום".

„ובין כה וכה (בעוד שחכמי אומות העולם ומחוקקיהם התרשלו בחקר היהדות ויחשבוה לדבר אין חפץ בו) לא חבקו היהודים ידיהם בחיק. מימות בן־מנחם עבדו היהודים וכתבו ספרים בדבר חרות האזרחים ומשפטיהם, קראו לה שכלה ותקונים וכתבו ספרים ומאמרים במחקרי קדמוניות האומה ועתיקותיה, בחיי החברה וההשכלה, בהחנוך ובהדת, בצרכי החיים ובתקוות התעצמות ומשאת נפש, כי הוכיחה העת החדשה לדעת את חוקה ופעולתה; זרע טוב נזרע על ארמת ישראל וכחות טובים בריאים ומוצקים באו לידי התפתחות. אך אין עוד סכונ טוב לכונן את ההשתלמות הזאת בחכמת ישראל ולסעדה, לתת לה יסוד ותקומה, ואל הקהלות הישראליות מרכז לחיי הדת, ישנן בהקהלות מפעלי צדקה וחסד — בתי חולים ובתי אוסף יתומים, ושדה הקברות למתי מצוה, כל זה לטובת ההנהגה החמרית בהקהלה והסדרים הנחוצים בה לצרכיה החומריים. אבל מי יחוש ומי ידאג לצרכי הנפש, צרכי הדת והדעת, החרות האזרחית, התפתחות ההשכלה? לזה נחוצים: בתי ספר, בתי חנוך למורים ובתי כנסת לתורה ותפלה; בהם ישמשו וימלאו תעודתם פרנסים עוסקים בצרכי צבור באמונה, מורים ומלמדים עושים מלאכת הקודש בלב מתנה ורצון כביר ואדיר ורבנים יודעי תורה ודורשי חכמה. אם הזכוי (עמנציפאציאן) והדעת אינם רק קול הברה בעלמא, אינם רק דבר בעתו המתבקש לזמנים ידועים, כי אם מקור חיים, חיי המדות הטובות ומוסר השכל, החיים שאנחנו חפצים בהם, הארץ הטובה והרחבה שהיתה נפשנו נשואה אליה בימי נרודינו כמדבר ערבה זה אלפי שנה, אז עליהם

(על הזכוי והדעת) לקרוא לאור עולם מעוז ומכון להיהדות: בתי מדרש לחכמת ישראל, הוראת תורת אל, עבודת אלהים בסדר נעים ומושך את הלב ודרשות בבית הכנסת מורות דעת את קהל השומעים ופותחים לבם ליראת שמים ואמונה ישרה. כל הדברים האלה מוכרחים הם לכנסיות ישראל של המשכילים בעם; אך ליסוד ענינים כאלה אי אפשר בלי קנאת האמת להרת וקיומה ובלי שקידה נפלאה והעמק חקר בחכמת ישראל ובלי הכר לטובה את היהדות גם מחוצה לה".

"הדבר הנחוץ והמוכרח להחפץ הזה היא ההוראה בדברים מפה לאון קהל השומעים. כל הקנינים — קניני הרוח והשלמות המדעית — רכשה לה המשפחה האנושית על ידי תורה שבעל פה והחנוך המוסרי באמרי נעם מפי הרב לאון התלמיד, אשר פעולתם תִּנְדֵּעַ בכל ימי חייו. בכל העתים שעברו על עם ישראל היתה לו תורה שבעל פה לתורת החיים; ההצלחה והגדול של מפעלי הכנסיה הישראלית אינם אפשרים כי אם בצאתם ממעין מפכים מים חיים — מי הדעת והדרשה מהמורה לשומעי לקחו. בגלל הדבר הזה היתה הדרשה הרושה מהרבנים והמורים, והצבור הישראלי היה תאב-תמיד לשמוע דרשות הרבנים בבתי כנסיות ובתי מדרשות, והתלמידים — לשמוע דברי רבם המשנן להם למודי התורה ונוטע אותם בלבות שומעיו. בזמן הזה (תקצ"א) כבר נתקנו דרשות או לקחי-מוסר לעתים מזומנים בבתי הכנסת ובבתי הספר לבני הנעורים ונכנסו בחוג סדר עבודת אלהים, סדר התפלה, הפעולה הריפורמית הזאת, כאשר טבע הענין מחייב, עוררת מחלוקת ופרוד המפלגות, התוכחות הסופרים וגם התערבות בהריב הזה מצד הממשלות (בפרוסיה וגם במקצת בוויסמטלין); אך בכל היות הדרשה ויתר הסדרים החדשים בבתי הכנסיות מוכרחים להלחם נגד מכשולים ומפריעים ורבים מכנים את החדשות האלה בשם מינות, יהדות חדשה, הרת על פי השכל האנושי (Deismus); אך התקונים הישרים עושים את דרכם ומוצאים להם מסלות בלב היהודים, ואם גם יפגשו מכשולים ומפריעים, אך לא יקחדו בכל זאת מקרב החיים ואינם כלים ואובדים".

"אך מלבד יקרת הדרשה בזמן הזה להשגת התכלית של נשיות וחפצים ידועים ויחס האנשים אליהם, הנה נראה לי, כי התקנה של הדרשות והלקחים בפומבי בבתי כנסיות ובתי מדרשות, תקנה עתיקת ימים מאד, היא דבר חשוב הקובע לו חקירה בפני עצמו ודרישה היסורית מיוחדת לדעת מקור-מוצאם, השתלשלותה והתפתחותה וכל המוצאות אותה מקדמוניות התולדה עד ימינו. כל מה שחקרתי והעליתי

בדעתי ע"ד קורותיה (של הדרשה): מקורה הראשון ומוצאה בהעת הקדמונית, דרכי התפתחותה והתמורות שעברו עליה מימות עזרא הסופר עד ימי דורנו האחרון, שמתו בספר הזה..."

עד הנה דברי החקירה כפי מדרת התיחסותה לתוכן הספר ותכליתו ומגמת מחברו. מהם יוצא ברור, כי הספר הזה, שהוא בכל תכניתו וצביונו ספר מדעי, וחקירותיו נעשו רק לשמה של החכמה, אך הספר בכללו לא נתחבר לשמה כי אם לתכלית ידועה לצורך השעה וחפץ זמני בתקון העולם. צונץ היה מן האידעאליסטים שבראשית המאה הנוכחית, אשר האמינו בתומתם, כי החכמה כל תוכל, כי החקר בדברי הימים שעברו יפקח עיני איתני עולם, אשר עתותי החברה האנושית בידם נתנו, לקחת ממנו מוסר השכל איך לכוון צעדס להצלחת מין האדם לעתיד לבא; האידעאליסטים, ממפוסו של צונץ, האמינו בתומתם, כי עמי אירופה המערבית ומנהיגיהם מורים הלכה למעשה מתוך ספר התולדה; הם עוד לא ידעו, כי התולדה הכללית תשפוט תכל בצדק, אך קצרה ידה לחנך את בני האדם על פי התורה; היוצאת לנו ממנה ולמעת בקרבם אהבת חסד, משפט וצדקה. האמונה התמימה הזאת, כי קורות הדורות המה לעינים לאלה אשר עתותי המשפחה האנושית בידם נתנו, שלמה גם בלב החכם התמים צונץ, ומה מאד השתוחחה עליו נפשו בקץ ימיו ואחרית שנותיו בראותו, כי תקוותיו כלן היו למפח נפש. בכל אופן, שתיים היו כוונותיו בגשתו לחבר את הספר הזה: לתת לבני העמים, אשר בקרבם ישבו היהודים, ספר מדעי, שממנו יראו הלך־רוח העם הזה; ורגשותיו ומעלות רוחו בבית מקדשו פנימה, ועם זה להוכיח, כי הדרשה היא נשמת העבודה בבית אלהים, והעם הישראלי הפורש את עצמו ממנה הוא כפורש מן החיים, ולכן לא בצדק עשתה ממשלת פרוסיא ששלחה יד בנפש האומה הישראלית באסרה את הדרשה. אמנם כן רוח השאיפה לריפורמה בסדרי העבודה, ריפורמה דתית בבית הכנסת שפוכה על הספר, אבל לא ריפורמה המבטלת את היהדות ושוללת ממנה את צורתה המיוחדת לה, כי אם אשר תטיב פניה ותשים עליה לווית חן לפי דעתו ומעמו של המחבר.

ומאשר כי התכלית הזאת היתה לנגד עיניו, לא נראהו דורש חדשות או שנוי מנהגים אלא בסדר העבודה, אבל מעולם לא הטיל ספק בהתמדת התורה המעשית. משפטנו זה נוכיח בפרקי הספר הזה בהגיענו לפרשת התנועה הריפורמית בראשית שנות ה"א ת"ר, ופה נאמר רק, כי הכנת המלה "דרשה" היתה לצונץ גדולה ורחבה כגדל התורה; היא מקפת את כל היהדות והיא גם המרכז לה. ובהצעת דעותיו בהספר

הזה נראה, כי בקורות השתלשלות הדרשים הראשונים עד ימי הדרות האחרונים שֶׁלֵב ויחבר כמעט כל קורות התורה הישראלית ודברי ימי האומה בחיי הרוח והדת.

בבארו את תכֵן הפרקים בספרו זה ובהביעו את תודתו להחכם הגדול רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט (שי"ר), אשר היה לו לעזרה בספריו ובמאה ועשרה מקומות נעזר בהערותיו ובמאמריו, תמו דברי ההקדמה להספר הזה, הספר הראשון בחכמת ישראל שנכתב במאה שנים האחרונות. ומאחר שנתבררו לנו מִנְטַת הספר ותכליתו ומחשבת מחברו נציע בקצרה גם את תוכנו וענינו.

לפי תכלית הספר הזה ותכניתו אי אפשר לנו להיות נוקקים לפרטי פרטים. בהצעת ספרי צונץ בכלל והצעת הספר „לקורות הדרשות“ בפרט. גם קיצורם והצעתם היא מלאכה קשה ביחוד בלשון עברית. ספרי צונץ, וביחוד הספר „לקורות הדרשות“, הם תוצאות השקפות חדות וחודרות אל תוך הענינים והמאמרים המפורזים בהספרות התלמודית והמדרשית וההגדית, וגם בספרות ימי הבינים עד קרוב לזמננו. דרכו של המחבר הוא להביא סעד וסמוכים לכל דבר מדבריו במראי מקומות לאין קץ ותכלית מכל המון הספרים האלה. הסופר החכם הזה הוא החורז והוא הקודח את הפנינים שהוא מוציא מקרקעית ים התלמוד והספרות המתיחסת אליו, אך יש שישגה ברואה, יחליט דבר על פי הקדמה מופעת או על פי טעות בהבנת הדברים והמאמרים, ביחשו להם כוונה אחרת מהכוונה הפשוטה והמובנה להתלמודי שהתרגל בעבודת המשא ומתן בהלכה והגדה. הסופר התלמודי מעמיד עצמו בנסיון קשה מאד, קשה לו לחשות מהמחשבות המתרוצצות בקרבו ולכבוש את יצרו, יצר ההערות וההשגות, במקום הדרוש להעיר ולהשיג. אך בהיות הספר הזה נועד לקהל הקוראים המשכילים ולא לאלה אשר רק תורתם אומנתם, עלינו למעט בהערות ומראי מקומות בלי צורך מוכרח להבנת עצם הענין. חפצנו הוא לשום לפני קוראנו רק תכֵן הספר, צורתו ופרצופו השכלי והמוסרי, בהיותו הראשון לספרי חכמת ישראל לפני שני דורות.

ולראש וראשונה נציע בזה תמצית המבוא:

„מקדמי ימות האומה הישראלית היתה הדרשה והתוכחה תקנה קבועה בחיי הדת והמוסר, ככלי חפץ בידי מורי העם להורות דעה לתועי לבב, לשקועים בתאוות החיים הגופניים והמאויים החמריים, להשיב לבם לאביהם שבשמים, לפשט העקמומיות שבלב עקוב כמוסר

השכל ואמרי נעם. שבת ומועד, מקראי קדש, קרבנות ועצרה בבית אלהים, היו התפלה בצבור והכינה במקרא התורה ברבים „מפורש ושום שכל“ לחבלי אהבה למשוך בהם לבבות הנוטים מדרכי התורה והמוסר, להורות חמאים בדרך ולהחזירם למושב, גם לחוק לב אסירי התקוה ולשגבם ישע, לבטוח באלהי מעוז ומגנס. כל אלה היו מסוגלים להחם לביהעברי ולחוקו באהבת דתו וארצו. מני אז ועד הנה עברו אלפי שנה, החסן הלאמי וגם כבוד עם יושב על אדמתו בארץ אבותיו כבר גלו מישראל, ובאבדן כל התכונות הלאמיות נשאר להאומה רק השיור הזה: בית הכנסת לתפלה ולקח טוב — הררשה — מפה המורה לאון הצבור; בית הכנסת היה בית מגנס לדת ישראל ובו מצא היהודי מאמוני הלאם את אשר בקש: תורת חיי הדת; שם נחו יגיעי כח מעמל חיי הגלות ושם החליפו כח לשאת ולסבול עול התלאות בתקוה טובה, כי גם עליהם עוד יקקע כשחר אור הררור, ועוד תורה להם שמש צדקה ומשפט האדם באשר הוא אדם. סדר העבודה בבית הכנסת היה מני אז לדגל הלאם ומגן להדת.

„התפלה היתה בבית הכנסת, אך התפלה היתה נאמרת בכל לשון ובכל מקום ובכל זמני היום והחדש; גם בעת הקרבת הקרבנות היו (הבעלים או אנשי המעמד בקרבנות של צבור. ע' תענית פרק ד' במשנה ובגמרא שם. שפ"ד) מתפללים. אך התפלה בצבור עוד לא היתה התכלית האחת של בית הכנסת. הננו רואים כי השם „בית תפלה“ כמעט שנשכח ותחתיו משתמשים בכל ימי האומה בהשם „בית הכנסת“, אף כי הררור „כנסת“ אינו כולל הוראה לעבודת אלהים ופעולת הדת (1). מזה ברור, כי מאז ומעולם ראו החשיבות של התפלה בצבור בה„קבוץ“ וה„קהלה“ לשם כוונה גדולה ונשגבה; בית הכנסת נקרא בשם בית מקדש מעט בארצות הגולה (2), לאות כי בהקבוץ ראו סגול הלאם, וה„מקדש המעט“ הזכיר להאומה את ה„מקדש הגדול“ בית מועד הלאם בימי שבתו על אדמתו. הנה כן מלבד עצם ה„תפלה“, — שפך שיח לב היצור לפני היוצר — היה בית הכנסת למקום התרוממות רוח העם לפעולה עצמית, ותעורתו היתה לחוק את הפעולה הלאמית ולקיימה, אחרי אבדן החסן המדיני, למעת כלב בני האומה דעת הדת הלאמית והתורה, עדי התאחדו התורה והעבודה לתכלית אחת וחפיץ אחד

(1) עיין בבלי שבת דף ל"ב ע"א. משם יוצא כי בהכ"נ נקרא במי החמון גם בשם „בית עם“.

(2) מגילת כ"ט ע"א ובכמה מקומות בירושלמי, ילקוט ומדרשים.

בבית הכנסת. ומראש מקדמות ימי האומה כבר נראה את התורה (הדרשה) והתפלה ביחד כיסוד ושרש העבודה בבתי כנסיות. כנביאים הננו קוראים כי ימי חדש ושבתי היו להם לימי קרא מקרא והרבות תפלה בחצרות בית ה' (1). הלכה הוה אשר השמיעו או לפני קהל הבאים לבית הכנסת היו לראשונה קריאות מכתבי הקדש ועל פי הרוב מספר התורה. זה ספר משנה התורה וביחוד חלק התוכחות אשר בו הנהו בלו כדרשה אחת גדולה אשר דרש משה והוכיח לבני ישראל לפני מותו (2), והוא היה נועד לקריאה בהקהל בכל מוצאי שביעית כחג הסוכות, בהקהל כל העם האנשים והנשים והטף (3). הקבלה התלמודית תיקם את מנהג הקריאה בתורה בימים ידועים מימי השבוע, במקצת למשה והנביאים, ובמקצת לעזרא הסופר (4). בכל אופן יש להחליט בכירור, כי המנהג הזה קדום מאד וכבר היה נהוג מימי החשמונאים, ואז הנהיגו גם הקריאה מספרי הנביאים (ההפטרות). בהתקופה שלפני חרבן הבית השני, כבר היתה נחשבת הקריאה בתורה בצבור בכל ימי שבתות השנה למנהג קדום מדורות עולמים (5). חלוקת התורה לנ"ד פרשיות למספר שבועות השנה לא היתה נהוגה עוד ובארץ ישראל היו מסיימים את התורה אחת לשלש שנים (בקנ"ז פרשיות או סדרות) (6), או לג' שנים ומחצה (בקע"ה פרשיות או סדרות) (6) כמבואר בתלמוד ירושלמי. בכל אופן יוצא מפורש מכמה מקומות שבתלמוד כי מחלוקת ה"סדרות" הנהוגה היום לא ידעו עוד בארץ ישראל. על פי סדר ה"סדרות" הוה, אשר כנראה הונהג

(1) ישעיה א', י"ב—ט"ו.

(2) עיין מגילה ל"א ע"ב: "קללות שכתורת כהנים משה מפי הגבורה אמרן ושכמשנה תורה משה מפי עצמו אמרן" וע' זוהר ואתחנן דף רס"א, שפ"ד.

(3) דברים ל"א, י'—י"ג.

(4) התיחסות התקנה הזאת לעזרא וגם לא כל התקנה כי אם מקצתה (הקריאה בשבת כמנהג) נמצאה במס' בבא קמא פ"ב ע"א ובירושלמי מגילה פ"א ה"א, אבל במכילתא (פרשה א' כ"ב) נאמר: התקינו להם הנביאים והזקנים שיהיו קורין בתורה ובשני ובחמישי והשם משה לא נזכר לא בגמרא ולא במכילתא, אבל במס' סופרים מתחסת התקנה למשה ואסמכיה אקרא עיי"ש, שפ"ד.

(5) בפעלי השליחים ט"ז, כ"א נאמר: כי משה מדורות עולם יש לו מגידיו בכל עיר ועיר ויקרא בבתי הכנסיות מדי שבת בשבתו. (בתרגום דעליטש), וביוסף פלאוויוס נגד אפינון פרשה ב' פסוק י"ז נאמר: ... הוא (משה) צוה אותנו לננוח ביום השביעי ולהתאסף לשמוע קריאת התורה וכו'.

(6) מגילה דף כ"ט ע"ב. ועיין ברבנו מספר הפרשיות בההערה הסמוכה.

(7) עיין שמוע שלמה לר"ש אלגזי, והיה לו לצונץ לרשום גם בים של שלמה על כבא קמא בסוף המסכת כי שם עיקרי הדברים, ובפעם הראשונה נזכר המספר קע"ה פרשיות במסכת סוטים פט"ז הלכה י'.

ונקבע בבבל¹), מתחלקת כל התורה לחמישים ושלוש או חמישים וארבע סדרות, והסדרה הראשונה נקראת בשבת הראשונה שאחר חג הסוכות^{*}, חג שמחת התורה הוא כפי ההשערה זכר למצות „הקהל“ ביום האחרון של חג במוצאי שביעית, שעיקרה היא הקריאה בתורה באזני כל העם מפי המלך²). חג „שמחת תורה“ נהוג גם כן אצל הקראים, אף כי בני הכת הזאת נומים לפעמים מקביעות ימי המועדים אשר ליהודים הרבנים^{**}). בכל אופן במאה החמישית לאלף החמישי כבר היתה חלוקת התורה לשבעות עפ"י ה„סדרות“ נחשבת לתקנה קבועה ועומדת מימים מקדם³).

נעבור נא מפרטי דינים של תקנת קריאת התורה בצבור, ועוד הערות ודקדוקים, שיש להם חשיבות גדולה לחוקרי קדמוניות הכנסיה הישראלית⁴, ונבוא מעתה להרעיון הראשי של צונץ, כי הקריאה בצבור היתה מקובלת בעם מימים מקדם, בכדי לחבר את התורה אל התפלה, והתוכחה והמוסר אל שפך שיח וצקון לחש, והיא היא הדרשה להכין הלבבות לקבלת על תורה ומוסר השכל. והמשפט הזה מתברר

¹ בבלי מגילה דף כ"ט—ל' ע"ב ושם כבר נזכרים שמות הסדרות בכל הסוגיא. ^{*} מירושלמי מגילה פ"ג יוצא כי היו מסיימים את התורה בשבת שחל להיות בראש חדש (אלה שסיימוה אחת לשלוש שנים ומחצה), שפ"ר.

² על דבר שמחת תורה כעין רמז לדבר משמחה ביום כ"ג תשרי עיין דברי הימים ב', ז', י'. הבבלי לא ידע דבר משמחת תורה.

^{**} ע"ד סיום התורה והשמחה בה ביום שמיני עצרת אצל הקראים עיין אדרת אליהו ענין תפלה דף ג"ט ע' ד', ולהוסיף עוד יש, כי שם נאמר: ולעולם מתחילים התורה בשבת שאחר שמיני עצרת וכו', וכי גם שמות הסדרות לפי חלוקתנו נמצאו אצל הקראים, שפ"ר.

³ בשאלות דרב אחאי ובפסיקתא.

⁴ ואשר הנכבדים שבהריגים האלה ע"פ חשיבותם ההיסטורית הם: תקנת ארבע הפרשיות לכשר בקהל רב יום בא החגים וזמני הזכרון; תקנת עזרא בדבר הקריאה במנחה בשבת, שהכוונה היתה לעצור בעם לבל יתהוללו יותר מדאי בטוילים ושיחות בטלות ביום השבת והמועד (ומזה נסתעף מנהג הדרשה ביום השבת לפני תפלת המנחה) ובימי שני החמישי (שהיו אז בתי דינים קבועים וכנראה גם יומי דשוקא והיתה שעת הכשר להשמיע להעם דברי התורה); קריאת התפילה (סכת התקנה וזמנה וקדמוניותה). פה עלינו להעיר, כי החלטה צונץ בדבר הפטרה בכתובים במנחה בשבת הוא עפ"י התום שבת כ"ד ד"ה שאלמלא אבל אינה מיושבת בלשון הש"ס, כי מה שנא' (שבת קי"ז): „בנהרדעא פסקו סדרא דכתובים כמנחתא דשבתא“ אין הכוונה שקראו „ה פ ט ר ה“ מעין פרשת השבוע סספרי הכתובים כדרך שקוראים אנהנו בשחרית מתוך הנביאים, והכוונה רק שלמדו שיעור ידוע בכתובים בכדי לישלש את עסקם בכתבי הקודש ביום השבת אחרי שכבר קראו בתורה והפטירו בנביא בתפלת שחרית.

לצונץ מהתפתחות הקריאה בצבור וקבלה צורה מסוימת יותר על ידי התרגומים.

עוד מקדמות ימי הקריאה בתורה מעצם ספרי כתבי הקדש נרגש צורך חדש: לתרגום ארמי. לשון הקדש כבר חדלה או להיות לשון מתהלכת בארץ, וכבר החלה להִשָּׁבַח מלב העברים, והלשון הארמית, אשר עוד בימי ישעיה הנביא לא ידעוה עוד בני העם היושבים ביהודה (מלכים ב', י"ח, כ"ו; ישעיה ל"ו, י"א—י"ג) היתה כבר בימי החשמונאים ללשון כל העם יושב ארץ יהודה⁽¹⁾, עד כי כל השמרות וכתבי האמנה שבין אדם לחברו, וכל מיני שמרי ראיה והתחייבות⁽²⁾, פתגמים⁽³⁾ ונוסחאות ידועות אשר נועדו לקראם בפומבי להבנת הנשים והילדים⁽⁴⁾ וגם ספרים שלמים שנתחברו בעד העם⁽⁵⁾ היו כתובים ארמית. סבות שונות היו בדבר היות הלשון הארמית ללשון מתהלכת בין היהודים בימי הבית השני: גולי בבל שהשתקעו בארץ גלותם ונתפשטו בה, שבו כפעם בפעם לארץ יהודה מימי כורש במשך מאות שנים והביאו עמם את הלשון הארמית וימעה על אדמת ישראל, וכאשר רב מספר השבים, כן פרצה הלשון הארמית והשתרשה בין היהודים יושבי ארץ הקדושה ותהי להשפה השוררת בחיי העם והמשפחה. נוספו לזה גם פעולות צדדיות: השומרונים יוצאי ארצות עבר הנהר (פרת) ארם ובבל וממשלת הסורים בארץ ישראל אשר ארכה ימים רבים וכן התפשטות היהודים בסוריא. בכל זאת נשמרה הלשון העברית בין טובי העם, ותהי יקרה כאוצר כלי חמדה להחכמים וביחוד בין „בני יהודה שהקפידו על לשונם”⁽⁶⁾, ושנות מאות אחרי כן היו אומרים: „הדר בארץ ישראל... ומדבר בלשון הקדש מוכמח לו שהוא בן עולם הבא”⁽⁷⁾; גם בהמשנה שנתחברה בימי מאה שנה אחרי החרבן עוד נמצאו יסודות הלשון העברית, ורק במאה

(1) סוטה ל"ג, עיין ג"כ משנה עדיית פ"ח משנה ד' בעדותו של יוסי בן יועזר בארמית והוא היה כמאתים שנה לפני החרבן.

(2) ירושלמי מועד קטן פ"ג הלכה ג' (ע"ד שטר חליצה), משנה כתובות פ"ד משנה ח', תוספתא שבת פ"ה וכו'.

(3) כל הפתגמים המסוורים במקומות אין מספר בתלמוד „אמרי אינשי” (ואחרים).

(4) תפלת הקדיש ונוסחת „כהא לחמא” בהגדה.

(5) מגלת תענית ועיין ביוסף פלאוויוס בספר המלחמות בתולתו.

(6) ערובין ג"ג ע"א.

(7) ירושלמי שבת פ"א הלכה ג', ירושלמי שקלים פ"ג, ספרי האוינו על הכתוב

„וכפר אדמתו עמו”.

השניה לאלף החמישי נראה כי תם כחה ותחדל מהיות שפה נשואה גם על לשון החכמים התלמודיים. והנה באשר שקרו החכמים על תקנת המון העם או ההדיוטים, תקנו לדבר אליהם „בלשון הדיוטות“⁽¹⁾. לההדיוטים כבר היתה הלשון העברית לשון נכריה, והתקינו להם החכמים את התרגומים של הפרשיות שהיו נקראות בצבור, אם כל פסוק היה נקרא בעברית מתוך הספר ותרגומו לארמית בעל פה ואם פרשה שלמה והתרגום אחריה על ידי איש ממונה לזה נקרא מתורגמן, והקורא והמתורגמן היו שניהם משמשים כאחד, מנהג קריאת התרגומים בצבור על ידי המתורגמן היה נמשך שנות מאות רבות, אך בהתפשט התרגום שכתב נתמעטה קריאת התרגום בעל פה בצבור, ורב נטרונאי גאון יאמר, כי אלה המתרגמים לעצמם אינם יוצאים ידי חובת הקריאה (שנים מקרא ואחד תרגום) כי מחויבים הם לקרוא את התרגום הכתוב והמצוי בדינו⁽²⁾. מדברי החכמים שנתקופת הגאונים: רבי יהודה בן קריש, ר' נתן הכהן (המוכא בהיחוסין בספור הושבת ראש הגולה על כסא נשיאותו) ורב האי גאון⁽³⁾ יוצא, כי בזמניהם היה מנהג קבוע לקרוא את התרגום בצבור. אם הדבר, כי התרגום שבעל פה בתור באור להתורה או „דרשה ברבים“ פנה מקומו לפני התרגום הכתוב ומסור בידי כל איש יודע ספר, מצא מקום בארצות המזרח, הנה נראה החזון הזה עוד לפני הזמן ההוא בארצות המערב, מקום היו שם מהלכים ללשון יונית. הלשון הזאת היתה השוררת והשגורה בפי בני עם הארץ ובפי היהודים יושבי ערי ארץ ישראל שנמצאו שם יונים, במצרים ובקירינאיקה, במדינות יון אשר באירופה ובאסיה הקטנה. הלשון היונית או יפופיותו של יפת שמה משכנה באחלי שם ועקבותיה נודעו גם בהעברית והארמית, ותהי חשובה מאד בעיני

⁽¹⁾ סנהדרין כ"א ע"ב: „הניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמית, מאן תדיוטות? א"ר חסדא כותאי. עיין ברית חדשה באגרת פולוס הראשונה אל הקורנתים י"ד, בפסוקים: ט"ז, כ"ג, כ"ד שקורא את אלה שאינם מבינים לשון הקודש בשם הדיוטים. „לשון הדיוט“ כנגד ללשון הקודש נמצא נזכר בירושלמי ובמות פט"ו הלכה ג'; וירושלמי כתובות פ"ד הלכה ח'; בבבלי בבא מציעא דף ק"ד ע"א. „משל הדיוט“ הוא הפתגם של העם הנאמר בלשון ארמית כיוצא מכמה מקומות במדרשים.

⁽²⁾ רבי צדקיהו הרומא בשבלי הלקט סימן י"ט דף י' ע"ב. היא"ז באלפסי מגילת ריש פרק ג', טור אורח חיים סימן קמ"ה.

⁽³⁾ שנוערער: ביבליאטהעק דער ביבלישען ליטעראטור (18. 8. 954); אריענט 1842, נומר 2, צד 19; יוחסין דמוס קראקא דף ק"כ ע"ב ודף קכ"ג ע"א ושבלי הלקט בהג"ל.

חכמי ארץ ישראל¹). תרגום היוני השבעים ותרגומו של עקילס הגרמפונטוס נעשו בשביל היהודים ההיליניים באלכסנדריא של מצרים ואסיה הקטנה ואיי יון; ולהם היו קוראים את המגילה בפורים, יונית ליונים² וגם את מקצת התפלות (או קריאת שמע) היו קוראים בלשון יונית³, מוכן הדבר, כי לא היה מקום להתרגום בשפה זרה להיהודים ההיליניים, וכנראה לא מצא שם מקום התרגום בצבור הנהוג אז בבבל וארץ ישראל, כי הלשון הארמית היתה זרה מכל וכל ליהודי מדינות יון או ארצות מושבות היונים. מוטלת בספק עד היום היא השאלה: אם היה נהוג תרגום יוני לעת קריאת התורה בבתי הכנסת לקהלות ישראל היונית. הנבילה (חק חדש) הידועה (בספר התורה (Codex) השני) של יוסטיניאנוס קיסר רומא המזרחית תחת לברר הענין הזה עוד תרבה בו ספקות ושאלות, ואשר יוצא ברור מכל המשא ומתן בהלכה הזאת הוא, כי התנגדו היהודים להנוסחאות שבכה"ק כפי שבאו בהתרגומים ללשון יונית*).

אך גם בהכנסיות הישראליות באותן המדינות, אשר שם היתה הלשון הארמית מוכנת לכל היהודים לא היה עוד התרגום מספיק למלא צורך אחר נרגש אז מאד. יותר מכל ספרי הקדמונים היו דרושים פירושים ובאורים לספר התורה, הקדוש להעם מקבלי התורה, כי ענות הכתובים או גלוי פנים בתורה שלא כהלכה מסבבים אבדן האומה והטאים ועונשים בעולם הזה ועולם הבא; וביחוד בהיות התורה דורשת פירושים ובאורים לפי המעמדים החדשים, תולדות שנויי העתים בחיי החברה והאדם הפרטי. הלכות רבות נתבטלו מאליהן בתור הלכות למעשה בזמנינו בחרבן בית המקדש ואבדן החוסן הלאומי, ונמצאו בלי ספק גם דינים קבועים ומפורשים בתורה שלא באו מעולם לידי מעשה; למשל, כי יכתוב לו המלך ספר תורה לשמו, והיתה עמו ספר התורה וקרא בו, "יוצא למלחמה מוציאה עמו, נכנס הוא מכניסה עמו"⁴, דיני עיר הגדולה⁵, בן סורר ומורה ובית המנוגע, שהחכמים האחרונים

¹ טאור עינים ספר א' סימן ח' דף נ' ע"ב.

² מגילה י"ח ע"ב.

³ ירושלמי סוטה: רבי לוי בר היתה אול לקיסרין שמע קלון קריון שמע אלוניסתון.

⁴ עיין דברי ימי ישראל ח"ג בפנים עמוד 32 ובציון ז' עמוד 398—400 והערות הח' הרכבי שם.

⁵ סנהדרין כ"א ע"ב.

⁶ בתנ"ל ע"א עמוד א' ובתוספתא שם פרק ז'.

היו אומרים עליהם: „לא היו ולא עתידים להיות“ (1). למיני דינים אלה יש לחשוב גם את: מנוסת הרוצח לעיר מקלטו, עונש עין תחת עין ממש, האזהרה של משוח מלחמה ליראים ורכי הלכב שישונו לביתם ממערכות המלחמה והאזהרה שלא לשוב לשבת בארץ מצרים* (2). כנגד זה נרגש העדר גדול בספר התורה הכתובה המנהגים הדתיים והמשפטים בין איש לחברו בכמה פנים; ומכל פרטי היחסים והמעמדים שבחיי העם והחברה הישראלית, מכל החקים והתורות והאמתיות של תורת היהדות נמצא רק מעט מהם מפורשים בתורה הכתובה, כאשר יאמר החבר בהכוזרי (מאמר שלישי ל"ה): „זה ספר משה הפשוט הוצרכנו במלותיו אל כמה כתות מן הקבלה: ענין החדשים מי הם חדשי מצרים או חדשי הכשדים? הוביחה מה היא? אם נחירה או הרג או שחיטה? סימני העוף הטהור והטמא, גדר המלאכות של שבת, מצות הציצית, המילה והסוכה, אמונת השארת הנפש, איוו מצוה חשובה מחברתה, כי תדחינה המילה והפסח את השבת“, מלבד זה בחיי העם הישראלי כבר נמצאו דינים ומצות שהיו עתיקים לימים כימי מציאות התורה והעם, והם נקראו בשם „הלכה למשה מסיני“, או כי באו בקבלה מפי אבות האומה ונקראו „דברי סופרים“ שנכבדו בעיני העם יותר מדברי תורה. ואחרי כל אלה נמצאו בכתבי הקודש כתובים סותרים זה את זה, דברים סתומים ומקוטעים וצרך צרופם ובאורם היה נרגש מאד עוד בעת ההיא, כאשר עוד לא נרגש צרך בהתרגום. וכחזון הזה הננו רואים גם בספרי הנביאים, אשר דבריהם היו נחשבים לדברים ופקודים מה' ללכת בדרכי ישׂר(3), במדברותיהם של הנביאים ובהמשא אשר נשאו על העם נשקפה התכונה הרוחנית של היהדות הקדומה או נשמת התורה הלאמית, בעוון מליצתם ורעם תוכחתם היו מעוררים את רוח בני עמם — איש ואיש כפרט וכל בני האומה בכלל — לדעת את הדרך ילכו בה והמעשים אשר יעשו: כל טוב האומה ורעתה, עלייתה וירידתה, ששונה ואסונה, שפונים טמונים באוצר הרוח שבאו לנו בירושה מצירי ההשגחה אלה. התורה היתה מאירת עינים

(1) בהג"ל.

* על כטול הדברים האלה של צונץ אדבר להלן.

** הדברים האלה עד סוף הענין אינם נמצאים מפורשים בהמבוא של גר"ם,

אך בעיקרי הרעיון שלהם ואנחנו תרחבנו פה מעט הדבור.

(2) כי תורת משה היא תורת הנביאים, ודברי נביאים היו נחשבים כדברי התורה וצא סתמסוקים (מלכים ב' י"ז, י"ג): ויעד ה' ביד נביאי כל חוזה... ושמו את מצותי וחקותי אשר צויתי את אבותיכם ואשר שלחתי ביד עבדי הנביאים; ובדניאל (ט', י"א—י"ג): ולא שמענו... ללכת בתורותיו אשר נתן... ביד עבדיו הנביאים... כאשר כתוב בתורת משה וכו'. ועיין עוד נחמיה ט', ל"ד.

לכונן דרכי העם ומעשיו בהזמן ההנה והנבואה קרעה את הערפל ותסיר את המסך הפרוש על העתיד.

על פי הדברים האלה הנה היה מחויב הדבר, כי לשני היסודות של התורה שבהעבודה בבית הכנסת שהם: קריאת פרשיות התורה ותרגומן, נלוו אחרי כן גם יסוד שלישי: פירושים (על הכתובים), הוראות, דרשות וכדומה. אך איך נדע תכונות הפירושים והבאורים, הדרשות והתוכחות? ואיך נדע מיכם ומהותם? מתי נוצרו ונולדו? מה הנה חלקיהם ואופן בריאתם ויציירתם, התפתחותם, הפרחתם וירידתם? בכלל תולדות הדרשות האלה מימים מקדם עד ימי שנותינו מה הן? לתשובות השאלות האלה יש לברר מקודם עניני החקירה אשר בפרקי הספר הזה, שהנה כלן הצעות ליישר דרך ההתבוננות בספרי האגדות והמדרשים, יסודותיהם ושרשיהם ואופני פירושיהם.

עד כאן המה דברי המבא לספר "קורות הדרשות בישראל" בתמציתם. בזה כבר אמר צונץ להוכיח, כי התורה שבעבודה (הדרשה בתור חלק נכבד בעבודת אלהים) היה מנהג קדום בקדמות עם יהודה למן עת התפשטות התורה בין העם (במאת השנים לפני חרבן הבית השני), והוא מתמיד והולך עד ימינו ודורנו. אמנם עוד לא באר מהות הדרשה ותוכנה, אך בהוכיחו קשור התרגום אל הקריאה בצבור, כבר יצא יד הוכחה על דבר קדמות הדרשה והיותה יסוד ושרש העבודה, כי באמת התרגום הוא מדרש שלם, לא לבד תרגום השבעים הנוטה בכמה דברים עקריים מגוף כתבי הקודש, ובמשך הזמן נשתרכבו בו גם דברים מה"מחדשים" להכריע את הכתובים לפנים ידועים וכוונות מיוחדות, כי אם גם תרגומו של עקילס היווני והנעשה במתקנתו תרגום אונקלוס שלנו הם מדרש בפני עצמם. — זה יוצא מכל התרגומים המרחיקים את הגשמיים מהשי"ת, דבר המורה על היחס הישר שבינם ובין חכמי ישראל האלכסנדרונים, כאשר יבאר כל זה בפרק ה', (שהוא הצעת התרגומים השונים וחשיבותם בתור מדרש הלכה והגדה). מתכלית הספר הזה הוא שלא להקנם לחקירות ההיסטוריות הספרותיות, כי אם למסור תמצית ספריו ומאמריו של צונץ. ועל כן עלינו להעיר גם כן, שבהמבוא הזה, אמנם השיג צונץ את התכלית העקרית להוכיח בראיות ברורות, כי התורה בצבור והתפלה בצבור היו אחיות תואמות אשר התלכדו ולא התפרדו כמעט מראשית הקלותן בחיי הדת והלאם; אך גם עלינו להודות, כי בהערותיו או בהחלטותיו במקום שאינו נוגע לגוף הענין שהוא דן עליו הוא מדמה ענין לשאינו ענין להתכלית הדרושה; עלינו להודות, כי הוא, צונץ, כבש את הדרך שהלכו בה אחריו חכמי ישראל

באשכנז, ואשר הביאם כמה פעמים לגלות פנים בתורה שלא כהלכה. הדרך הזאת היא: לכלול כללים ולהניח הנחות ואחרי כן לבקש להם סמוכים מכתובים ומאמרים, להכריח את הכתובים ולאנוס את המאמרים לקיים כלליהם והנחותיהם. לאות דוגמא הננו מביאים בזה החלטתו שהבאנו למעלה (עמוד 71), כי היו מצוות בתורה שלא באו לעולם לידי מעשה, החלטה שעל זה נתפש מאת מבקרו החרוץ רבי אליקים המיל זאהגי (הראב"ה). המצות האלה הן, לדבריו, תשע: כתיבת ספר תורה על ידי המלך שתהיה עמו תמיד ויקרא בה כל ימי חייו; דין בן סורר ומורה; שריפת עיר הנדחת; מגוסת הרוצח בשנגה לעיר מקלטו ודין גואל הדם; עונש עין תחת עין ממש; חזרת "יראים ורכי הלבב" ממערכות המלחמה; אוהרה שלא ישבו בני ישראל בארץ מצרים; סגירת בית המנוגע; מצות שמיטה. הדברים המתמיהים האלה לקח צונץ מדבריו יחיד בתוספתא (פי"א ופי"ב) ובתלמוד בבלי (סנהדרין דף ע"א עמוד א'). וגם בדעת היחידים בזה נמצא סמוכים להשערתו רק בשלשה ענינים (בן סורר ומורה, דין עיר הנדחת ובבבירור כמעט נדע זאת בענש עין תחת עין עפ"י המסרה הקדומה דאסמכות אקרא) וביתר ששת המצות דבריו מוכחשים מראשם ועד סופם. המצות שיכתוב המלך ס"ת מלבד שנאמרה מפורש במקרא: וכתב וכו' והיתה עמו וקרא בה כל ימי חייו (דברים י"ז, י"ח—י"ט), הנה תבאר המשנה פרטיה לאמר: "יוצא למלחמה מוציאה עמו, נכנס מכניסה עמו, יושב בדון היא עמו, מיסב (בסוד יועציו) היא כנגדו... והוא עושה אותה כעין קמיע ותולה בורעותיו" (סנהדרין כ"א—כ"ב, ע"ב). ומפני שהדברים אמורים בלשון ה'ה יוצא מפורש כי במנהג קבוע וידוע תדבר המשנה. ובכלל כל אלה דברים מסכימים למנהג העם ועל פי הרוח השולמת בארץ הקדם לשאת קמיעות בצאתם למלחמה; ועוד יותר קרוב הדבר אל השכל, כי זאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, היא תורת הממלכה הישראלית — הקונסטיטוציה — שהמלך מחויב להיות נוהר בה עוד יותר מהעם, והוא ועמו מושבעים ועומדים עליה מהר סיני, ומאין מצא לו צונץ סמוכים להשערה פורחת באויר לבטל את המצות שכי תורת הנימוס בישראל, בהיותו לעם שליט בארצו היתה נשענת עליה? כן נגד האמת היא החלטתו, כי המצות ליראים וכפי לב לשוב מן המלחמה לא נתקיימה, וממקום שיאמר להסתייע מחשמונאים (ח"א פרשה ג' פסוק נ"ו) מכוארת סתירת ההנחה הזאת; ואם אין ראיה לדבר יש זכר לדבר שנתקיימה המצות על ידי גרעון במלחמתו במדין (שופטים ז', ג'). ומה יקרו דברי רבי יוסי הגלילי, שאחרי כי יפרש המקרא: הירא

ורך הלבב — מעברות שבידו, ואמר, כי בשביל העבֶרְיָנִים האלה הכריזו גם על לוקחי אשה חדשה ובוני בית חדש שישובו, „שתלתה להם, (לבעלי עברה) התורה, שיחזרו בגללם שלא לפרסם את החטאים". ומדוע זה נחליש לעקור מנהג יפה כזה מחיי הנימוס והמדינה בדברי הישראליים הקדמונים? כן לא נאמנו דבריו אף במקצתם: בדבר מנוסת הרוצח לעיר מקלטו, שהרי יהושע כמעט שנכנס לארץ הרגיש הצורך להבדיל שלש ערים (יהושע ב') לנוס שמה כל רוצח מלבד ג' ערים שבעבר הירדן, ובמשנה מדברים התנאים שבימי הבית השני בפרטי דיני ערי מקלט (מכות פ"ב), וביותר מתמיהים ומפליאים דברי צונץ בדבר השמטה, אשר כל מי שיש לו ידיעת בית רב בהתלמודים וספרי המשנה והברייתות ידע דיני השמטה דור אחר דור, הדעות השונות, החומרות והקולות התלויות בה מימות הבית השני; מאה שנה לפני החורבן התקין הלל פרוזבול; ויוסף פלאוויוס יספר, כי אלכסנדר המוקדוני פטר את היהודים ממסים וארנוניות בשנת השמטה שאין בה חריש וקציר, וכאשר בקשו ממנו השמרונים לפטור גם אותם, דחה אלכסנדר את בקשתם בגתינת מעם לדבר: מפני שאינם שובתים בשנת השמטה (1). הוא הדבר שדברנו, החפץ לכלול כללים ולהניח הנחות, ולנטות אחרי כן קו על הפרטים בכדי לקיים את הכלל ולחזקו, מביא לפעמים את החכמים לעגת הישרה ולהוציא משפטים קְעָקְלִים. ומחטא זה לא נָקָה גם האב לחכמת ישראל באשכנז, והחוקרים שיצאו בעקבותיו.

נשובה נא ללֹת את צונץ בדרכי חקורותיו על דבר „חשיבות הדרשה במקלות", ותולדות ה„מדרש וההגדה" בישראל.

בהקדמתו מבאר צונץ, כי תכלית הספר וכוונתו מבארות בפרק העשרים (עצמות ה„דרשה" בתולדות ישראל הקדמונית). אך להגיע להתכלית הזאת מצא דרוש להקדים הצעות, אשר (לדבר בלשונו) בעורתן ניישר הדרך להבנת ספרי המדרשים וההגדה, לדעת שרשיהם ואופני פירושיהם. להשגת התכלית הזאת חתר צונץ לראשונה למצוא רישומי ה„דרשה" בכתבי הקודש קרוב להעת שבה

(1) בקדמוניות לפלאוויוס ספר ו"א סוף פרק ח'. וידידי הח' צ"ה יפה הוסיף להעירני עור בראיות מבטלות הוכחת צונץ: בחשבוניאם א' ו' נ"א כתוב: ואנשי בית צור לא יכלו לעמוד בעיר כי חזק עליהם הרעב מפני שהיתה שנת השמטה. במלחמות היהודים לפלאוויוס ספר א' פ"ב כתוב שהורקנוס חדל להלחם בהגיע שנת השמיטה שאז שובתים מטלאכה, ובקדמוניות היהודים ספר י"ד פרק מ"ז כתוב שירושלים נכבשה ע"י הורדוס וסוסוס בשנת השמטה שלא היה לחם בעיר.

נסתם החזון וחללה הנבואה מימות עזרא ונחמיה עד ימי שירי אנשי כנסת הגדולה — או עד ימי הכהן הגדול שמעון הצדיק ועד בכלל. אחרי שיבאר, כי חתימתם של כתבי הקודש תורה ונביאים קדמה לחתימת הכתובים (עמוד 35 הוצאה שניה), יאמר כי בהכתובים האחרונים (עזרא, נחמיה ודברי הימים) כבר נראו גִּזְנֵי הַ"דרשה" וסימני תורה שבעל פה, תורת ה"מבינים והסופרים" שם כבר נזכרו "מדרש הנביא עדו" (דה"ב י"ג, כ"ב), "מדרש ספר המלכים" (שם כ"ד, כ"ז), שם נזכרו גם "מבין עם תלמיד" המבטא הכבוד בכל כתבי הקודש ומדבר בשפה ברורה על מושגי תורה שבעל פה ו"העמדת תלמידים הרבה" כפתגמם של אנשי כנסת הגדולה (פרקי אבות פ"א) הלויים היו אז "מבינים" (דברי הימים ב' ל"ה, ג' וכמה פעמים בעזרא ונחמיה). זה הוא תוכן הפרק השני שכלו על "תכונת הספר דברי הימים", הכולל (לפי דעת צונץ) גם את עזרא ונחמיה. אחרי החלטתו, כי חתימת התורה והנביאים היתה בימי נחמיה או ימים מועטים אחריו ובכל אופן בימי מלאכי אחרון הנביאים החותם את החזון בדברים רבי הענין: "זכרו תורת משה עבדי", לאמר: זמן הנבואה כבר עבר וזמן ההגיון בתורה והעמק בה הגיע, וחתימת הכתובים היתה בסוף ימי אנשי כנסת הגדולה, בימי שמעון הצדיק ולפני יהושע בן סירא (פרק ב'), הוא בא לדון על דבר תכונת "המדרש" (הפרק השלישי).

את ההגיון בתורה וספרי הנביאים, או את השעבוד הרוחני שנשתעבד העם בהלך רוחו והתפתחותו הרתית אל ספרי קודש אלה הננו רואים מקדמות ימי האומה. יהושע כבר נצטווה מפי ה': "לשמור לעשות ככל התורה אשר צוך משה עבדי", כי לא ימוש ספר התורה מפיו ויהגה בו יומם ולילה, וחמשים ושמונה פעמים נזכר שם משה בספר יהושע לברו, ובכל יתר ספרי כה"ק רק ששים ואחת. ממזמור תמניא אפי שבתהלים (ק"ט) המתחיל "אשרי תמימי דרך החולכים בתורת ה'" נשמע מאות קולות מְהֵד קול המספר במעלות התורה וחשיבותה; בכל פסוק ופסוק מהמזמור בן מאה שבעים וששה פסוקים הזה יקשור המשורר כתר לה"תורה", להערות, החקים, הפקודים והמצוות. מני אז החלו מורי העם, ממלאי מקום הנביאים בימים מקדם, להשכיל אל ספרי התורה והנביאים ולהוציא מהם את המצות והמוסרים האצורים בהם. מימות עזרא ונחמיה היתה תעודת הסופרים (הכהנים והלויים) הפצת ספרי התורה והנביאים ושמירת המצות והחקים. במקום הנביאים באו הסופרים, והתלמידים היו עתה את אשר היו בני הנביאים מלפנים. וזאת היתה גם עבודת הלויים, המבינים והסופרים, לדרוש

במקהלות בכתי כנסיות ובתי מדרשות בימי השבתות והמועדים לפי צרכי זמניהם. ולמן היום שדבר אנשי כנסת הגדולה היה „להעמיד תלמידים הרבה“ ו„לעשות סיג לתורה“ היתה עבודת „המבינים והסופרים“: להבין במקרא, להשכיל בתורה, למצוא סמוכים ומקורים בתורה הכתובה לדינים ומנהגים הנשרשים בחיי העם וימיהם כימי התורה הישראלית, כה היה הדבר נמשך והולך מאות שנים, בכל ימי ממשלות „מלכי הנגב“ („מלכי מצרים התלמיים או הבטלמיוסיים“) ואחריהם „מלכי הצפון“ (הסלייקיים) הסוריים. לשמעון הצדיק מ„שירי אנשי כנסת הגדולה“ היה תלמיד אנטיגנוס איש סוכו, הראשון בין חכמי ישראל הסופרים, שנקרא בשם יוני. המסרה תספר, כי תלמידיו פקרו בתורת הסופרים וגם הכחישו בהשאת הנפש, ואז החלו דעות היונים למצוא להן מהלכים בין העם ותוצאותיהן היו: התפלגות העם לפלגות, קריעתו לקרעים וכתות — מבית, ורדיפות — מחוץ; הכתות הנפלגות מרוב העם במנינו ובנינו חזקו עוד ידי הצוררים מחוץ. בימי התעוררות הלאומית על ידי החשמונאים ותגברת הקנאה לקדושת התורה, לאהבת ארץ מולדת ולהספרות הלאומית (כתבי הקדש) כשלו ונפלו ראשי המפלגה אשר בקשו להביא הרעות היוניות בקרב עם יהודה ותורתו, אחרי אשר היתה יהודה לקבוץ מדיני חפשי משעבוד לעם אחר, בהיות שמעון החשמונאי נבחר העם לנשיא וכהן גדול (רי"ב שנה לפני חרבן הבית) ונוסדה הסנהדרין, אשר תעודתה היתה ללמד חק ומשפט בישראל ובראשה עמדו הנשיא ומשנהו — אב בית דין. אז החלה תקופת הזוגות; שלשלת הקבלה, אשר לא נפסקה עוד מני אז ועד הנה. ואחריהם של המקבלים הראשונים בעלי הזוגות ומבית „מדרשם“ יצאו התנאים והרבנים, החכמים ותלמידי החכמים, ויודעי ספר בלבד נקראו ככלל בשם „חברים ובנאים“⁽¹⁾. מני אז נשתעבדו דורות האחרונים לחכמי הדורות שקדמום ונודעים אז כבר המבטאים: „רבותינו“, „חכמינו“. למיום שפקרו הצדוקים והתגברו הריבות מבית, והרומאים מחוץ הכבידו עלם על העם, התחזקה עוד יותר רוח העם בתורתו מורשת אבותיו, והתחזקות חקי התורה על ידי הרדיפות נשקפת לנו בדברי החכמים: „כל דבר שבית דין נותנים נפשם עליו סופו להתקיים בידם“, „וכל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת השמר

⁽¹⁾ שבת קיד ע"א.

נוהגים אותה בפרהסיא"ו). צונץ משער, כי בימי התקופה הזאת (מן החשמונאים עד אחרי הה"ב יותר ממאתים שנה) נכתבו ספרים הרבה, אך נאבדו במהומות המלחמות בימי אספסגוס, מיטוס ואדרינוס, וביחוד בימי רדיפות התורה והחכמים, הגזרה על הסמיכה, תלמוד תורה, כל אלה הרדיפות הנודעות לנו בשם גזרות אדרינוס קיסר. הדברים שנשארו לנו ממדרשי העת ההיא הן: דרשות, צרופים ובאורים, והתרחכות מושגי התורה שבעל פה או תורת הדינים בדברים למדים מעינים. בצמיחת הברית החדשה, בהתחזקותה עדי הצליחה להיות שלמת ברומא המזרחית והמערבית, נולדו צרכים רבים במדרש והגדה להוכיח נצחיות תורת משה. מורי העם ומאשריו ראו, כי דרוש לבני האומה הירודה של תחיה מזכרונות ימים עברו, תנחומים בצרותיו, ועליהם לעשות חווק לתורה בדברי ישועה ונחמה הנסמכים על כתבי הקדש, מורשת העם וסגולתו. כה צמחו מתחתם: מדרש ההלכה וההגדה, הראשון לבאור משפטי התורה להלכה ולמעשה, והשני להצעת האמונות והדעות, המוסרים והתקוות הלאומיות, וקנו תפיסת יד בחיי הדת של האומה כל ההלכות וכל החקים שהוציאו הסופרים מדברי תורה על פי מדות ידועות. אז נתחברו הספרים: משנה, תוספתא, ברייתא, ספרא, ספרי, מכילתא, ועוד ועוד. כל אלה הספרים מקורי התורה שבעל פה שמוצאם מימות רבי עקיבא עד הדור שאחרי רבי יהודה הנשיא. צונץ מחליט ומוכיח את קדמות חבור תלמוד ירושלמי על הבבלי, ידבר על דבר "נחותי דמערבא" שנוכרו בתלמוד בבלי (רב דימי ורב אבין=רבין) ע"ד בנין התלמוד הבבלי ותכניו, תכנית הירושלמי, הספרים בהלכה שנתחברו בימי הגאונים הראשונים סמוך לדורם של הסבוראים (שאלתות דרב אחא והלכות גדולות), יגע בהספרות הרבנות שקמה לתחיה בגלל הוכחים נגד כת הקראים ויזכיר מפעלות הגאונים האחרונים (רב סעדיה ורב האי). ובוזה תם הפרק השלישי, ובוזה כלו דבריו ע"ד מדרש ההלכה, ולתכלית ספרו נשארו לו לבאר:

מהות מדרש ההגדה וגדריו השונים.

כל דברי המדרש, שאינם נוגעים לקיום המצות המעשיות ודרכי עשייתן — בהלכה למעשה, הם דברי הגדה. ההלכה היא בת הקבלה

¹ ספרי ראה: רבן שמעון בן גמליאל אומר כל מצוה זכוי, ובירושלמי שביעית פ"א הלכה ה' נאמר: כל דבר שבית דין נותנים נפשם עליו סופו להתקיים כמו שנאמר למישה בסני.

זהמסרה איש מפי איש ומשועבדת מצד אחד אל האותיות שבתורה ומצד השני למסרת וקבלת אבות התורה שבעל פה, וההגדה מוצאה מחקרי לב החכמים, איש איש על פי הגות לבו. כל דבר שמוציאו ממדרש הלכה קונה תפיסת יד בהיהדות המעשית ופעולתה מתמדת ונראית בהיים המעשיים; וההגדה היא בת המחשבה והגיון לב המתלבש בפתגמים ודרשות ותכליתה היא הפעולה כדבר רק בעתו ולא מתמיד והולך. בכל זאת, אם ההלכה היא התורה המעשית בעצמה הנה ההגדה היא המאור שבתורה ומוצאה מהחירות המוסרית, שרש פורה כל מדה נכונה וחפש המחשבות על פי כללים ידועים, אך לא חפש פרוע, פריצות דרכי המוסר או סכלות ובערות. יסודות ההלכה הם: החקים ודיני התורה המעשית ויסודות ההגדה הם: אהבת הלאים והארץ הקדושה, יראת שמים, כבוד חכמים מדות ודעות. ושני המדרשים: ההלכה וההגדה הם שני העמודים שבית התולדה הישראלית נשען עליהם.

צרוף כתבי הקדש ופירושים הפשוט הוא התרגום. אמנם כן, התרגום הוא לפעמים קרובות הבאור היותר מספיק וברור, אך בתכונתו משועבד הוא לאותיות שבתורה ולא לרצון המתרגם, הקפך מהתרגום הוא העיון המחקרי המרחיב מושגי המקרא במרחבי אין קץ ומוציא אותו לכמה מעמים גם יכנים בו כוונות עיוניות וסודות על דבר הבורא והבריאה, בין שני הקצוות האלה הדרש הוא הכר הנרחב, לסכב פני הכתובים אל ספרי הקדש באופן מושך את הלב ונכנס אל הלב, אל חזיונות החיים וצרכי הזמנים. האופן הראשון (התרגום) הוא הפשט, השני (העיוני-המחקרי) הוא הסוד, והשלישי הוא הדרוש. הזמן השליש בכחו וגבורתו על העמים וביותר על העמים המשועבדים והגולים ממקומם הוא הזמן ההוה וצרכיו. ולכן עקבות הזמנים השונים נראו על מדרשי האגדות לדורותיהן לעתותיהן. מסבות הזמן ומאורעותיו גרמו בזה, כי יעמיקו חכמי הזמנים להתבונן בספרי קדש וימצאו בהם ידים מוכיחות על המעשים והחזיונות, הקורות והמאורעות אשר בימיהם לעיניהם. מלבד פעולות הזמנים על בעלי המדרש, הנה גם חבה יתרה אחרת נודעת לבעלי מדרש ההגדה מאשר למדרש ההלכה מכל זכי הרעיון וחושבי מחשבות עיוניות. בההגדה מצאו אנשים כאלה כר נרחב לפנייהם להביע הגות לבם, בההלכה מצאו מקום להתגדר רק כחות הזכרון וחריפות השכל, וההגדה נתנה מקום לבעלי לב-מתנה ובעלי כשרון להתפתח לכל צד במעלות רוחם, הם בקשו וימצאו ברוח הנביאים ובעלי כתבי הקדש את חזיוני לבם ומשאת

נפשם, דעות חדשות נקשרו בהישנות, ובהישועות והנחמות מימים עברו מצאו נחם ותקוה לעתיד לבא, בכל הרורות האלה (בימי גלות אדום — מחה"ב עד חתימת התלמוד) בקשו לחדור אל תוך כוונת כתבי הקדש, למצוא חן ונועם באמרותיהם ולמודים חדשים בפתגמיהם. המליצים מצאו להם מקום במדרש ההגדה להתגדר ולהתהדרר בנאומיהם ומיטב הגיוניהם, במדה הזאת שהאריכו הצרות ועל שעבוד מלכיות היה הולך וחזק על משפחות שארית יהודה שגלו ונתפורו לארבע רוחות השמים, במדת התגברות עקת אויב מחוץ, התגברה אהבת הלאם והתורה מבית, ואז נמצאו אנשי לב ורוח, אשר הרבו להתהלך בחקרי לבם על דבר ישראל והעתות שעברו עליו, חזו בתורה והנביאים חוות הכל: העבר והעתיד של האומה, וילמדו מהם את כל בני העם אהבת הכלל, דבקות במורשת אבות, בטחון בה' ותקוה לימים טובים. וכל זה בקשו ומצאו במקראות שבתורה והנביאים והכתובים. בהמשך הזמן למדו להותיר לטובה את מרחבי הדרשה, שאינה מוגבלת בגבולים ומצרים, מדרכי הפשט והכוונה הפשוטה. ורוח הומנים ההם, מצב ההשכלה בימי המאות הראשונים לעת שנהיתה הברית החדשה לשלמת במלכות רומא, היתה מסגלת בכלל לחבב הדרשות וההגדות על העם ולעשותן מרוצות להקהל. מני אז היה ה"דרוש" לאבן חן בידי הדורשים להמשיך לבות השומעים ולהטות מחשבותיהם אל תכלית הדורשים האלה ומגמתם, וכן יתגלה לנו הדרוש בפניו הידועים ובצורותיו השונות בהספרות הלאמית וספרי ההלכה והתרגומים בכלל.

בסדר מדרש ההגדה למינוי השונים, יחלק צונץ את ההגדה לא לפי ראשי עניניה המבוארים למעלה, כי אם לפי סימניה ואותותיה העקריים בצורתה ובנינה והם ששה: (א) הגדה שבתרגום. (ב) הגדות שנמצאו במדרש והלכות. (ג) הגדות בלמודי מדות ומוסר. (ד) הגדות ספוריות או תולדותיות. (ה) תורת הסוד. (ו) הגדות הדרוש, בהרחבת מושגי כתבי הקדש והשתמשות במקראי כתבי הקדש להרחבת המושגים האלה והיא היא עצם ההגדה הדרשנית. — זאת היא תמצית דבריו בפרק הרביעי.

מן הכלל הזה במהות האגדות וצורתן, יוצא צונץ לפרטי המדרשים: ידבר על התרגומים (פרק ה'), יוכיח קדמות התרגום הארמי ומציאותו במאת השנים לפני החרבן (ו). תכונת תרגום אונקלוס על התורה

¹ צונץ משער, כי תרגום ארמי כבר היה מצוי בידי העם כימי החשמונאים ומציאות תרגום של כתובים (איוב) לפני החרבן יוצא מהדברים: „מעשה רבני חלפתא:

ותרגום יונתן בן עוזאל על הנביאים. — יפרש חשיבותו של זה האחרון בתור מפרש הכתובים ומוסיף דברים עליהם כעין הגדות. מביא כל המקומות בשני התלמודים המזכירים את התרגום הראשון והשני. בבאו לדבר על דבר „תרגום הכתובים“: תהלים, משלי, איוב, חמש מגלות (1), דניאל, עזרא, נחמיה ודברי הימים הוא מוכיח ההבדל שבין תרגום תהלים ואיוב ובין תרגום משלי, בזה שאין בהאחרון כל דרשה וכל הוספה מהמתרגם וחפשי הוא מהגדה (2), לעמת זה התרגום שעל חמש מגלות כלו דברי הגדה הם, ואם גם נאמר, כי תרגום של כתובים נמצא בימים קדמונים, אך בדבר התרגום של חמש מגלות אשר לפנינו ישנם ידים מוכיחות כי חי המתרגם הזה אחר חתימת התלמוד. תרגום אונקלוס שבידינו נקרא בשם „תרגום שלנו“ להבדילו מהתרגום של התורה המיוחס ליונתן — כי בתלמוד לא נמצא דבר מיוחס ליונתן בן עוזאל מלבד „תרגום של נביאים“. צונץ יצרף ויבאר תכונת תרגום ירושלמי וחלקי הפירוש וההגדה אשר בהתרגום הזה ותכונת לשון ארמית המורחית (הבבלית) והמערבית (שבארץ ישראל) ושם יגלה חדשות ונצורות בתורת הלשון (ע' 72-), ואחרי דברו דברים אחרים על דבר התרגום הינוני של עקילס הגר, וימעט הדבור בפנת החקירה הזאת (3) בא לידי תכליתו לבאר כי התרגומים הם הם המדרשים, ויקדיש את הפרק הששי (4).

להגדה אשר בהמדרשים וההגדה הנמצאה בספרי ההלכה.

אף כי „ההלכה“ מסמנת אותו החלק של תורה שבעל פה הנבדל בחמר וצורה מן ההגדה, הנה היה טבע הענינים מחייב, כי יגעו שני חלקי התורה זה בזה והתחומים של שניהם יונקים זה מזה. ביחוד נמצא תערובת ההגדה בהלכה, בהספרים הקדומים הסדורים לפי סדר הפרשיות שבתורה וכדברי הפרשן הגדול רש"י (5): „מדרש הוא קרוב למקרא

שהלך לפני רבן גמליאל (הוקן) ומצאו יושב... וכידו תרגום של איוב וכו' (בבלי וירושלמי שבת פי"ד ומ' סופרים ס"ה הלכה ט"ו).

(1) כל זה מעמוד 65 (הוצאה שניה) עד עמוד 70.

(2) עמוד 68.

(3) מהנ"ל עד עמוד 86.

(4) מן 87 עד 103.

(5) רש"י ברכות י"א: וציון פירושו הרא"ש נדרים ל"ו: שם הוא אומר על

המשנה: „מלמדו מדרש“ — ספרא וספרי שהוא מדרש הפסוקים; וכביצה (ב' בתום'

ד"ה והיה ביום הששי) נקראה גם כן המכילתא — מדרש.

כגון מכילתא, ספרא וספרי שהם מדרשי מקראות". לפי תכונת הענין במדרש הלכה "שהוא קרוב למקרא" נוח לו יותר לבעל המדרש לצאת מהלכה להגדה. אך ישנם ספרי הלכה שעל פי ענינם הקשה בעמק הענין ומצויו הדיון אין כל שתוף ונגיעה להם ולהגדה, ובספרים אלה לא הגיעה ההגדה להיות רוחה שולמת בהם במדה מרובה והיא רק מפלה להלכה והם ספרי המשנה והתלמוד. אך בהיות יסוד ושרש ההלכה גם כן המוסרים הטובים וישרת המדות, בהיות גם היא נוגעת בפתרון המקראות שבכתבי הקדש, הנה מתגלגלים הדברים בהגמרא, שהדבר המסמך אותה ביותר, הוא השקלא והמריא לכל פרטי הענין וחלקי חלקיו, לצאת מהלכה להגדה, ואם הגמרא המפרשת את המשנה שענינה מדות ודעות, הנהגות טובות או זכרונות התולדה הישראלית, או כלה הגדה. בהפרק הזה יבקר צונץ קדמות הספרים: סדר עולם רבא וזוטא ספרי רבא וזוטא, ספרא, מכילתא—שהם ממיני הספרים הראשונים (המסודרים לסדרו הפרשיות שבתורה) וממין השני (המשנה), ביחוד המסכתות: פרקי אבות, מדות וכו' התוספתא, והברייתא, אבות דרבי נתן, מסכתות קטנות ועוד ספרים רבים מהמין הזה ועליהם נלוו גם הספרים שנתחברו בזמן סמוך אחר חתימת התלמוד: שאלתות דרב אחאי ותשובות הגאונים. ומכיון שכבר ידע הקורא את ההגדה לפי צורתה החיצונית הוא בא לדון בדבר ההגדה על פי עצמותה, חשיבותה ותכליתה המוסרית, וזה יצא לו ראשונה:

בפרק השביעי¹) יצא לראשונה לבאר איכות וקהות.

ההגדה הלמודית-המוסרית.

ההגדה בכלל לפי עצמותה ומגמתה תתחלק: למוסרית וספורית או תולדית. מהבינה בכתבי הקדש ביחס המעמדים השונים, הצרכים והדעות שנולדו בין בני האומה בזמן מן הזמנים, נתהוו, על ידי חכמי הדורות ותוצאות ותורת הנסיונות: למודים, פתגמי מוסר, אמרי בינה, משלים ומליצות. הפתגמים, הלמודים והמשלים האלה, אף כי אינם עומדים בקשר ויחס ישר אל תוכן ספרי הקדש, יש לראותם כתנובת רוח הלאם הישראלי אחרי סתום החוץ, כי רוח חווייה דובר ברוב הפעמים כקרב המליצים האלה, ובהנביאים ובעלי ספרי הכתובים היתה עמדתם על ארמת ישראל, ובני הדורות הבאים מצאו אותם מתאימים לכתבי הקדש וסגלו להם את תורת המוסר היוצאת מההגדה הזאת כאשר סגלו

¹ עמוד 103—125.

להם את כתבי הקדש. — ואם הלמודים האלה אינם נובעים ממקור חיים — ספרי התורה והנביאים — הם נסמכים ונטפלים ככל זאת אל האמונה הלאומית והספרות הלאומית, יען תוכן רצוף רוח היהדות המהורה, אהבה נצחת ודבקות עצומה ללאומיות ישראל; מהתמונות המופלאות של ההגדה המוסרית הן: המשל, החידה, הפתגם. באמת נקראים כל משלי מוסר, ספורים ואמרי בינה כלם בשם אחד „משל“. נפלאות ונצורות ישמיענו צונץ בהפרק הזה, באספו את כל המשלים, הספורים ולמודי המוסר בכל מרחבי ההגדה וספריה הרבים, ויספר לנו תולדות המשל מן ספר התהלים, משוררי — שירי קדש; אשר פתחו „במשל“ פיהם ו„פתרו“ בכנור „חידתם“; מאיוב וחכריו המליצים, עד בן סירא ורבי מאיר ומשלי שועלים אשר לו, ואחריהם דור אחר דור, במשניות ברייתות, מגלות סתרים, פרקי אבות, אבות דרבי נתן, מסכתות קמנות, תנא דבי אליה, דרשני הספרדים הקדמונים והאחרונים עד דרשני אשכנז ופולין. ובדרך הלכו יפיץ צונץ אור חדש, או יעורר לבבות המתבוננים, על תכונת ספרים קדמונים ואוצר החכמה הספון וטמון בהם. אחרי ההגדות המוסריות הלמודיות תבא החקירה (בפרק השמיני):

על דבר ההגדות הספוריות או ההיסטוריות.

יסודי ההגדה ושרשיה, כאשר כבר הזכרנו, הם: השמועה והספור והם לבדם כמעט ממלאים את כל הללה. התולדה בעצמה ביסודותיה היא לפעמים: שמועה וקסדת. השמועות החדשות הנוספות מדור לדור, מְצַרְפּוֹת ומְקַרְרוֹת את השמועות הקדמוניות ומפיץ פניהן. בההלכה המפרשת את „דבור“ התורה, ובהספורים והמסרות הנטפלים לה מקבלת התולדה קווי-פנים בולטים, ובכחינה ידועה נוכל לאמר, כי תהיה למוחשת ומורגשת. תחת מעטה התולדה וספורים התלויים במעשים שנהיו ובאו, מתפרסמות הדעות האמתיות בעם, נפתרים הדברים הקשים שבספר התולדה, מתחזקות התקוות והנחמות, לשגב ישע ולחוק הידים הרפות של סובלי עול הגלות, לזכור תכלית יעודם ולתת להם כח ועצמה בימי עזי ותלאה. הנה כן נראה את שלשת סוגי ההגדה: דרשות המקרא, אמרי בינה או המשל והמליצה, עם ההגדות והשמועות הולכים אל מקום אחד לתכלית אחת: חזוק הרוח הלאומי. השמועות והספורים לפעמים הם הולכים צמידים עם מעשי התולדה, ופעם הם מכריעים תחתם את המעשים ומשעבדים אותם אליהם, יש שהשמועה או הספור בא רק לצרף את המעשים ולבררם, לתת לזוית-החן בשיחה וחזון להמעשים המאומתים בהתולדה, ובימי דורות

אחדים והחזון או המליצה השירית הזאת מקבלת צורת הדבור הפשוט, עד כי בני הדורות האחרונים יחשבו את לבוש האמת להאמת בעצמה, והשמועה וההגדה הספורית יחשבו למעשה מאומת בהתולדה; על כן מוצאים הננו בההגדה הספורית או ההיסטורית שמועות וספורים לפעמים משלימים דברי המעשים בכתבי הקדש ולפעמים נומים מהם. הספורים (בהמשך הזמן) יהיו למאורעות התולדה המאמנות או כי ישארו הגדות ומשלים.

עוד זמן רב לפני חבור ספר דברי הימים היתה השמועה מתרועעת להתולדה סנדאית והלנה אותה על הרכה. לאלה יקרא בעל דברי הימים בשם „מרש“, כאשר כבר הזכרנו למעלה. בדברי הימים מצאנו ספור גדול ממנשה שחזר בתשובה, דבר אשר בעל ספר מלכים יחשה ממנו מכל וכל, ותבא ההגדה ותספר לנו גם דברי התפלה ונוסחאתה, שהתפלל מנשה בשוכו תשובה שלמה¹, ונשען בזה על המסופר בדברי הימים. ממיני הספורים האלה הם גם השמועות הנוספות למגילת אסתר הנמצאות בתרגום השבעים היוני, שאין ספק בהם, כי נשתרכו בהמגילה על ידי היהודים ההיליניים אשר באלכסנדריא של מצרים, וכמו כן ההגדות שבספר תרגום שני. החלום ותפלת מרדכי ואסתר נמצאים בנטיה מהנוסחא היונית בתרגום שני ובמרש אסתר, בהיוסיפון העברי ובכ"י עבריים. לסוג הספורים האלה נחשוב גם את „מגלת שושן“ שמוזכר הרמב"ן על התורה (פרשת כי תצא ועיין כרם חמד חלק ו' עמוד 6); מעשה דניאל וצלם בל; „מגלת בית חשמונאי“ (נזכרת מאת בעל הלכות גדולות והוא יאמר: „זקני בית שמאי וזקני בית הלל כתבו מגלת בית חשמונאי ועד עכשיו לא עלה לדורות עד שיעמוד כהן לאורים ותומים“; ההגדה של פסח מן „כהא לחמא“ עד „חסל סדור פסח“. ובשם שהגדה של פסח מקצתה ספורי תולדה ומקצתה תפלה ושיר, כן ישנם ספורי תולדה שמקצתם הלכה ומקצתם הגדה והיא „מגלת תענית“. פה יפיץ צונץ אור בהיר על מוצא המגלה הזאת, תמונתה הראשונה; חלקיה העקרים והתוספות שבאו בה. להגדות הספוריות או ההיסטוריות האלה

¹ תפלת מנשה נמצאה בסדר הדורות דף ל"ד ע"ב. להעיר ע"ז כסיוע לדברי צונץ שהספורים ממין הזה בדברי הימים לא היו עוד מאומתים ומוסכמים ברורות מאחרים יש מגמרא דסנהדרין (ק"ב—ק"ג) א"ר יוחנן ושניהם (תנא קמא שאומר מנשה אין לו חלק לעוה"ב ור"י שאומר יש לו חלק לעוה"ב) מקרא אחד דרשו ביומיה ונתתם לעוה"ב וכו' בגלל מנשה וכו', מר סבר בגלל מנשה דעבד תשובה ואינהו לא עבדו ומ"ס בגלל מנשה דלא עבד תשובה.

יחשוב צונץ גם את ספרי ההגדה אשר נדע רק שמם וזכרם ולא הגיעו אלינו: „מגלת יוחסין“ (הקדומה מאד כי נזכרת היא במשנה 1), „ספרא דאדם הראשון“², הברייתות והתוספתות המכילים בקרבם דברי התולדה, כמו כן רבו מאד מגלות התולדה בהגדה שבשני התלמודים. בדורות מאוחרים מוזן חתימת התלמוד נתחברו ספרי מעשיות או קובצים של ספורים שנכנסו בהם גם ספורים שאינם נמצאים בספרי הגדה המצויים בידינו. מאסף כזה נמצא בכתב יד כהואטיקאן ברומא וכולל בקרבו: „מעשה יהודית“, „אנשי כוס“, „האשה ושבועה בניה“, „ארמילוס“, „מעשה בן סירא“ ומעשה דרבי יהושע בן לוי“. נכבד מאד כירור הדברים שלו על סדר „עולם זומא“, וצונץ היה הראשון שהעיר על מגמת המגלה הזאת לשים הוד ותפארת על משפחת ראשי גליות שבבבל מגזע מלכי בית דוד; יבאר תכונת ה„יוסיפון העברי“, זמן יצירתו וחלקיו, ובכל זאת לא ידבר דבר על דבר הסגנון העברי הצח והנעים שהספר הקדמון הזה מצוין בו מכל הספרים מסוג הזה; ידבר על ס' „אלרד הדני“, „מדרש עשרת הדברות“, „מעשה פטירת משה“, „ספר הישר“ ו„מעשה דרב נסים“ ועוד ספרים כאלה הרבה מאד, בהפרק הזה נראה תוקף גבורתו כדעת תוכן התורה התלמודית והמדרשית וכל ספרי בעלי אסופות שנתחברו אחר התלמוד.

הפרק התשיעי לתורת הסוד העתיקה. התוכן המלא את ספרי התורה והנביאים אשר בידינו הוא: תורת ישראל ותולדות ישראל. בשתיים נגלתה יד ה' הרועה את עם סגולתו. אך בכל ספרי התורה והנביאים לא מצאנו דברים על אל עולם ותכונת הבריאה בלה, כאשר נמצא בהכתובים (איוב, קהלת ומוזמורים ידועים בתהלים) מלבד שתי פרשיות אחת בתורה ואחת בנביאים: הפרשה הראשונה שבתורה פרשת מעשה בראשית, הנושאים משאם על אל עולם וישלחו קני אורם אל הערפל אשר שם אלהים, מקור חי העולמים, ובהפרשה שבנביאים מצא השקפה כוללת ומקפת את כל חלקי תורת הסוד הקדמונית המתחיל ביחזקאל וחזיונותיו³, נכבדו מאד השקפתיו של צונץ על ספר יחזקאל ולשונו וסגנונו המופלא,

¹ משנה יבמות פרק ד' דף מ"ט ע"א. להעיר יש כי המעיון שם כמעט שיסכים להשערתו, כי הענין מוכיח, שנכתבו הדברים במאה הראשונה למנין הרגיל. ונראה הדבר, כי „מגלת יוחסין“ אינו „ספר יוחסין“ הנזכר בפסחים (ס"ב ע"ב), ומשם משמע כי ספר יוחסין היה כעין מדרש על דברי הימים ועיון רש"י שם.

² סנהדרין ל"ח ב', ע"ז ח' א'.

³ נכבדה מאד הערת צונץ, כי מראה יחזקאל קדם לספר דברי הימים. יען כי בהאחרון נזכר מעשה המרכבה: „ולתכנית המרכבה“ הכרובים וכו', (דה"א כ"ח, י"ח)

והחלקים אשר ממנו הורכב, אך אי אפשר לנו להאריך הדבור בזה, ומסיים בהיכלות דרבי ישמעאל ואותיות דרבי עקיבא. ואחרי ההצעות האלה בא צונץ בפרק העשירי למרכזו חקירתו ונקודתה התיכונה והיא: ההגדה הדרשנית, אשר נושאה הם המקראות שבכתבי הקדש ובאור המלות והענין בפנים שונים.

פירושי התורה והנביאים הם כמעט עתיקי ימים כהספרים הקדושים האלה בעצמם. רישומי הפירוש והדרוש נמצאים בכתבי הקדש. בפרשיות הראשונות שבתורה נמצא פירושים לשמות אנשים ומקומות: חוה, קין, שת, נוד, נח, צוער, אברהם וכו'. כי לפירושים מסוג הזה קראו מדרש, יוצא לנו ברור מדברי האמוראים הראשונים רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש¹). מלבד ביאורי המלות האלה, שמקצתם נאמרו בהמשך על ספרים קדומים ועל קבלות ומסורות מימים קדמונים, הנה נמצא גם בהנביאים הושע, יחזקאל, יהושע וספר תהלים אותות נאמנים כי הגו בתורה ודרשו את ספוריה והעמיקו חקור בהם. תכונת המדרש או חקר המלות והענין בספרי הקדש הקודמים בולטת ביותר בהספרים שנכתבו בהדורות המאוחרים עג ידי אנשי כנסת הגדולה — בספרי דברי הימים, עזרא ונחמיה —. בתרגום השבעים נמצאות דרשות של הגדות. בן סירא מחבב חכמת הסופרים ולעתים נראה דורש את הכתובים. בהקדע הצדוקים מן הפרושים, ע"י הנפוחים בין שתי המפלגות בימי החשמונאים על דבר כוונת המקראות שבכה"ק, נתחזקה הבינה במקרא והדרישה בה, ובימי ההורדוסים התגברה דעת התורה ותלמודה, כנראה מספרי הדורות ההם והזמנים המאוחרים הסמוכים להם. וענין הדרישה היה לא רק באור המלות ותוספות ספורים לספורי כתבי הקדש, כי אם השכילו לרוח הדברים, דרשו מעמי תורה, חקרו ודרשו את תכליתה ומגמתה, הקישו ודמו ענין לענין, ועל פי אופנים ידועים הבינו לחדש את המסורות ולתת להן תפיסת יד בהמקרא. הגדות כאלה הנסמכות על הכתובים כבר היו רבים מאד בימי הבית השני, אך לידי התבכרות והתפתחות גמורה הגיעו בדורות המשנה, במדרש ההלכה וההגדה. ממיני מדרש אלה הם ההגהות על התורה והנביאים שנמצאו כתובים על "תורתו של רבי מאיר", שהיה לכלר והתפרנס מכתבת ספרי תורה, הגהות כתובות על שולי הגליון²). מדור הראשון לאמוראים ודור

¹ בראשית רבה פכ"ט, וצונץ מונה מאה ושבעה מקומות שבה"ק עצמם דורשים משמעות השמות העצמיים הפרטים באופן שנמצא בסגל בראשית: שת כי שת וכו'.

² ירושלמי תענית פ"א ה"א ובכראשית רבה.

השני והשלישי הננו יודעים, כי היו מעיינים בספרי דאגדתא והיו הספרים האלה מצויים בידי כל אדם¹), למרות הרבר, שרוה החכמים לא היתה נוחה מכתובת ההגדה, כאשר בכלל לא נחה דעתם מכתובת ספרים לבל יקראו ברבות הימים ויגפכו לרועץ אל המחשבה החפשית וההגיון והדרשה של בני הדורות הבאים, בכל זאת, כאשר כבר הזכרנו למעלה, לא נמנעו טובי החכמים מלעיון בספרי דאגדתא, יש לשער כי קובצי הגדות אלה, אשר רבים מדבריהם עלו בלי ספק בשני התלמודים ובספרים מאוחרים מהתלמוד, ונמצאו עוד בימות הגאונים, נמצאו הצעות עניני ההגדה באותה הצורה והתכנית שנמצא אותם בתלמוד ומדרשים, לאמר: דרשות הכתובים מעורבות בלמודי מוסר וספורים שיסודותם בתולדות ישראל, או שנשתמשו בהכתובים למדרש הלכה או להכנים בדבריהם דעות המתקבלות על לב בני הדור ההוא.

ובכן, לפני הקנס לעצם החקירה, עלינו להעביר בסקירה אחת את המדרשים — או קובצי-הדרשות ולדעת את כנינם וצורתם החיצונים. מלבד מגלות-מדרשים, הגדולים שבספרי מדרש השלמים הם: ששה ספרים ששם נכנסו כל ההגדות בדרשת הכתובים והמאמרים ופתגמי החכמים הקדמונים והם: א) „מדרש רב ה" על חמשה חומשי תורה וחמש מגלות. ב) „מדרש תנחומא" או „מדרש ילמדנו" (2). ג) „מדרש שוחר טוב" (על תהלים משלי ופרשיות אחדות בשמואל). ד) „פסיקתא" (ה) „פרקי דרבי אליעזר" או „ברייתא דר"א" (ו) „ילקוט" או „ילקוט שמעוני". לרגל מלאכתנו, בספר הכולל כל חיי צונץ ותוכן רוב ספריו ומאמריו, אי אפשר לנו להביא אף מקצת מן המקצת של החקירות הרבות על כל הספרות המדרשית. חקירות שכל אחת מהנה הוא ספר גדול ונכבד בפני עצמו. די לנו לאמר, כי בתשעת הפרקים (מן העשירי עד התשע עשרה) מעביר המחבר לפנינו עשרות ואולי גם מאות מדרשים גדולים וקטנים, מדרשים מסודרים לסדר הפרשיות שבתורה או שבנביאים וכתובים (מדרש רבה, תנחומא, שוחר טוב וכו') והמסודרים

(1) ירושלמי מעשרות סוף ס"ג, ירושלמי שבת פט"ז הלכה א', בבלי ברכות כ"ג ע"ב, גיטין ס' ע"א (ושם נזכרו ר' יוחנן וריש לקיש מדור ראשון לאמוראים, כבא מצינא קי"ז א' ושבועות מ"ז ב' (ושם מבואר, כי היו הספרים מצויים בידי כל אדם ונחשבו לכלי בית לגבותם בבית דין), ועוד ככ"מ.

(2) החכם ר"ש בובער במבוא להתנחומא תרגם לעברית כל הפרק י"ב מהספר של צונץ בהמבוא הגדול שלו פרק כ', והנה המסקנא היא, כי תנחומא ומדרש ולמדנו הם שני ספרים. התנחומא של בובער הוא עצם מדרש תנחומא והתנחומא הגרסא הוא הקיצור ממדרש ולמדנו.

לפי הענינים והזמנים (הפסיקות), קובצי ההגרות (פרקי דרבי אליעזר והילקוט) וספרי אגדה הקטנים אשר אין להם מספר; וכל הספרים האלה מבארים ומבארים בבחינת בנינם וחלקיהם השונים, זמן חבורם ותכונתם וצביונם, עד כי דברי המחבר מעידים עליו שיודע הוא לספור אותיות הספרים האלה, ועין בעין נראה את גאון הבקיאות הזה בכל תקפו וגבורתו בנתוח הענינים ובקרת ספרים קדמונים. אמנם כן לא נמלט משגיאות גדולות, והחכמים בפנת הדרושה הזאת: גראַמץ, יעלינעק, בובער, מאיר איש שלום וא. ה. ווייס ואחרים הרבו לגלות חדשות ולסתור החלטותיו, אבל זה לא יקטין מעלת הספר ומחברו, ולהלן בחתימת דברינו על דבר הספר הנפלא הזה נביא עוד המשפט שחרץ עליו אחד מחכמי הדור, הנראה לנו לנכון מאד.

אחרי כל ההצעות האלה ואחרי כי יבאר בפרק התשעה עשר את אברי גוף ההגדה לכל חלקיה, השלים צונץ את תעודתו הראשונה:— לבאר איכות ההגדה והדרשה על פי דמותה וקבניתה ואופן יצירתה— ונשאר לפניו איפוא לתת לקוראי הספר את הציור השכלי, ההשקפה הרוחנית על המדרש וההגדה, לאמר: מהותה בבחינה מוסרית ולבאר עזה ותעצומתה על רוח העם מדור לדור וזה מבאר בפרק התשעה עשר והעשרים אשר תוכן דבריהם נביא בזה.

על שני דברים המשטר המדיני בחברת בני האדם עומד: על תורת החקים אשר יעשו אותם בני האדם וחיו בהם חיי חברה מתוקנה, ועל תורת החפּש במדה ידועה לאיש ואיש מאישי החברה. החק והחפּש בהמשטר המדיני המה המוח והלב בהאדם הפרטי או המחשבה והרגש: המוח מתניע וחושב מחשבות לחק חקים טובים ומשטרים ישרים לשוב בני האדם, ורגש החפּש, רגש נובע מלב מלא חום וחיים, הוא החותך חיים לחיי הלאם והדת, לחיי החברה והמדינה; החקים הם מדת הגבורה שבחיי האנושית, ורגש הלב, התשוקה לחפש ולחיים מתוקנים כרצון איש ואיש בתור אישים פרטים, הוא ממדת החסד הממטיק את מדת הדין, נושא פנים להנמיה והבחירה, ולפעמים נוטה כלפי חסד גם כנמיה משורת הדין, לזכור רחם גם ברגז, לנמות מקו המשפט בזמן מן הזמנים. סדרי החברה הישראלית— החקים והתורות אשר שם משה לפני בני ישראל נמסרו אז להכניסם; הם היו שומרי משמרת התורה וארון הברית— יסודי הלאמית הישראלית—; והיא— זאת הלאמית— נתלכשה ונתגשמה בהם למראה עיני כל הקהל. באחת, התורה היתה הקונסטיתוציה הלאמית, או נשמת הלאם ורוחו, אך הנביאים היו לשומרי האש מן השמים, כי תוקד

תמיד על לבידה עברי ולא תכבה, אש החפש והמחשבה הגדולה שהיתה יסוד ושרש התורה, לב היהדות, תכליתה ונקודתה התיכונה. המחשבה הזאת לא נתגשמה מעולם ולא לבשה צורה מוחשית, כי אם התנחלה בין בני העם על ידי אנשי הרוח הנביאים ותהי פושטת צורה ולובשת צורה לפי העתים והזמנים השונים והמשתנים, אך תמיד היה דבר ה' בפי עבדיו הנביאים לתת מרוחם על העם ולקרב לבו לאביו שבשמים. כאשר אבד לישראל חירותו הלאמית, כאשר נעקר ממקום גדולו ויהי עבד למלכי בבל ופרס, נסתם החוון ופסקה הנבואה, כי באין חופש לאמי אין עוד נביא וחווה, אשר ידבר דבריה' באין מעצור ורוחו תהיה כנחל שומף וכפלגי מים לב העם בידו להמתו לכל אשר יחפוץ. בדברי האחרון לאחרוני הנביאים: זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בְּחֶרֶב עַל-כָּל-יִשְׂרָאֵל חֲקִים וּמְשָׁפְטִים נסתם החוון, פסקה הנבואה ותמה העבודה שבלב מקרב העם ונשארה רק עבודת מוחו—החקים והמשפטים. בחרבן בית מועד הלאם ואבדן החפש ועמידת העם ברשות עצמו, עוד לא אבד העם גצחו ותוחלתו. חייו התרפזו כלם בתורה וספרי הנבואה ורוח הקדש (הכתובים), שהתנחלו למורשה לקהלת יעקב בכל ארצות תפוצותיה. בית הכנסת היה לבית מועד הלאם, והתורה הזאת, נשמת הלאם, על פי טבע הדבר, התפתחה והשתגשגה וממנה יצא המדרש. עוד מעט—ותורת החקים וחוון הנביאים—תורת המוח והעבודה שבלב נתלבשו שנית בשני סעיפי המדרש—מדרש ההלכה ומדרש ההגדה. ההלכה הוא החק והמשפט, וההגדה—החופש והרגשת הלב. כאשר לא נמצא בתורת משה חק ומצוה, כי יהיה נביא בישראל, רק הבטחה „כִּי יָקִים ה' נביא מקרבך” (כשתהיה האומה ויהיה הדור ראויים לכך), כן אי אפשר היה לההלכה לקבוע מקום-להגדה בתור דין מדיני התורה, או לקבוע לה מקום מיוחד ותמונה מצוינת ומסוימת בחלקי התורה. אמנם בכל זאת הנבואה, וחותם תכניתה בדורות אחרונים—ההגדה, לא נתבטלו, כי המה חזיונות חיי האומה ומבין שתיהן נושבת רוח אהבת המולדת ובטחון בחסדי ה' הרועה את ישראל עמו; בשתיהן הננו רואים אמיץ לב, בטחון חזק ועוזו התקוה לגאולת ישראל ותשועתו באחרית הימים. כאשר הנבואה איננה מליצת מליצים ודברת נואמי נאום לבני העם על פי ההבנה הידועה, אינה מתנת הרוח אשר לסופרים רבי הכשרון, כן לא תחשב ההגדה לאחד מסוגי המליצה האלה, ואיננה מלאכה ממלאכות הספרות, כי תחרור היא אל עורקי לבי בני האומה וממנה נשמע דפיקותם בכל מאמצי כחם, בכל תנובות המדרש הננו רואים

תוכן עבודה רוחנית בחיי העם, באמונותיו ודעותיו, בחקרי לבו ומשא נפשו ותקותיו, והנה—ההגרות—תוצאות העבודה הזאת ותנובתה, ועם זה גם הכלים, אשר על ידם הוציאו חפצם למעניהם, ובכך היו ההלכה וההגדה אחרי שנסתם החוץ, את אשר היו התורה והנבואה בימי קדמות האומה וחירותה בשבתה על אדמתה, וספרי שני סעיפי תורה אלה היו לספרי הלאם, עדי נקדשו על פני כל העם, ודורות הבאים במלו דעתם מפני דעת אבות האומה, בעלי שתי פנות התורה אלה, ונשתעבדו להם, לכונן כל ארחות חיהם ודרכי דתם על פי תורת הקדמונים בהלכה והגדה. הן (ההלכה וההגדה) היו לנחלת כלל ישראל כלו ותוצאות התפתחותו בימי אלף שנים, מצבת זכרון מחיי האומה ורחשי לב טובי בניה, גדוליה וחכמיה.

רישומי הדרשה או ההגדה הראשונים אנו מוצאים במזמורי תהלים שתוכנם והוותם מעידים עליהם כי נתחברו בזמנים מאוחרים, בהספורים שבדברי הימים, בפתגמי אנשי כנסת הגדולה, ספרי החשמונאים והפתגמים המסורים לנו מה"זוגות" (בפרקי אבות) מימות החשמונאים עד ימי הלל ושמאי והנשיאים בתקופת חרבן הבית השני. עוד אריסטאס יספר כי יש ליהודים ספר התורה וספר הנביאים וכי יתאספו לבית כנסיתם לקריאה ולדרשה (עיון דברי ימי ישראל ח"ב ע' 86), כן יספר גם יודיה האלכסנדרוני וכן נמצא בפעלי השליחים בברית החדשה, כי היתה דעת התורה והמדרש לתהלה ותפארת בישראל. בין גדולי העם שבכל דור ודור הראה הקב"ה לאדם הראשון "דור דור ודור שיו" 1), וביניהם נזכרים גם "דור שי רשומות" 2) ו"דור שי חמורות" 3). גם נמצאו בין המורים שנקראו בשם "דורשים" 4) או דרשנים 5) ומשמות בן עזאי במלו הדרשנים" 6). בשעה שהתפתחה ההלכה כל צרכה ותהי לענין-למוד גדול ורחב מאד, חדל להיות העסק בהמדרש לענין הדרשה לכל החכמים, כי אם ליחידים "בעלי הגדה", ונמצאו גדולי הלכה שדעתם בהגדה היתה קצרה 7). כאשר נמצאו מורים מצוינים בדרשה והגדה כרבי אליעזר המודעי שהיה מופלג ברעת הדרשה ועליו אמרו

1) סוף סדר עולם רבה; ע"ז דף ת"י; סנהדרין ל"ח: ובכ"מ.

2) מכילתא פרשה י"ח פסוק ב'—ג'; ספרי מסעי וכו'.

3) ברכות כ"ב; פסחים נ"ד; חולין קל"ד: ובכ"מ.

4) "אבא דורש", ילקוט תהלים רמז תש"ל, שמות רבה פ' נ"ז ובכ"מ.

5) משנה סוף סוטה ועיון אליהו זוטא דף ב' ע"ב.

6) רב ששת, סוכה נ"ב ע"ב, רבי חייה בר אבא ב"ק פרק הכונס נ"ט ע"ב.

7) מכילתא כשלח פסוק י"ט, בבא בתרא י' ע"ב ובכ"מ.

גדולי דורו כשהתאספו לדבר איש ואיש דברי דרשה והגדה: „עדיין אנו צריכים למודעי“⁽¹⁾. וכשם שאין כללים וגדרים להדבור הנבואי, כהארה אלהית שאינה נגבלת בגבולות ומצרים, כן אין לתת כללים וגדרים למדרש ההגדה, שלשים ושתים מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי שהאגדה נדרשת בהן, הנם במקצתם כללים יוצאים ומסורים מומן קדום על פי הדרשות שנדרשו בימי בעלי המדרש הראשונים, אך בעלי ההגדה האחרונים לא שמו להן לב וידרשו דרשותיהם לפי נטות לבם והלך רוחם בזמנם וכפי אשר הביאו המאורעות ומבטיהם על תולדות העתים לזה, ומקצת ה„מדות“ של ר״א בן ר״י הגלילי הן לדעת הוראת משפטים אחרים בדברי כתבי הקדש והבנתם הנכונה והפשוטית שלא לצורך הדרשה. המדרש על פי דרכו ומגמתו לא נגע בבאורי המקראות על דרך הפשט והבאור של המלות והענין, שהיו מלמדים לתינוקות מאביב נעוריהם⁽²⁾, כי זו כחה של הגדה לעשות את המקרא ליתד לתלות עליו הגיוני לב הדרשן ולהפנות פני הכתובים אל הענינים אשר בהם ישעו בני דורו לפי התכלית המיוחדת ששמו לפניהם הדורשים. במאורעות האומה בימים עברו, בתולדותיה הרשומות בכתבי הקדש, הכניסו בעלי ההגדה זכרונות העתים בימיהם, או פתגמי המוסר ולקח טוב שלקחו מתורת הנסיון, הכל שמו בכתבי הקדש על דרך ביאור בכונה שניה, רחוקה או קרובה. המקראות „לא היו להם ראיה לדבר כי אם זכר לדבר“. ולנו די לדעת, כי שרש דבר אמת ולמוד מוסרי נשגב ונעלה נמצאים בהם, ושמלתם לעורם המה המקראות המרוקמים בדבריהם לעדי עדיים בטעם הימים ההם. דרכי הדרשה או האופנים שבו השתמשו בעלי המדרש לתלות למודיהם ומוסריהם בכתבי הקדש היו: שמות משותפים (הסתעפות מלה אחת לכמה הוראות) ושמות נרדפים (מלות רבות להוראה אחת), כעין שדרשו: עשר לשונות של שמחה: גילה רינה וכו' ⁽³⁾, שלש לשונות של שבח: אשרי, הודו, הללויה ⁽⁴⁾, דרשו סמוכים — לקרב ענין פרשה אחת אל הסמוכה לה בתורה וספרי הנביאים וכעין שאמרו: „סמוכים מן התורה“ ו„מיוסדים על אדני פז אלו פרשיותיה של תורה שנדרשות לפניהם ולאחריהם“⁽⁵⁾ בנוטריקון, גימטריאות וצרופי אותיות

(1) בכא בתרא ו' ע"ב.

(2) שם כ"א—כ"ב.

(3) ילקוט ישעיה רמז של"ח.

(4) פסחים קי"ז א' ובפסיקתא רבתי כ"ד.

(5) ויקרא רבה פרשה כ"ד.

א"ת ב"ש וכו'. כמה פעמים מסמיכים הם את דרשותיהם על שוויד
 הברות בפסוקי כתבי הקדש להוראת כוונה רצויה להם ממלות שבלשונות
 ארמית, ערבית ויונית (1), החופש הזה, בהמות דברי הכתובים לכוונה
 רצויה להדרוש, לא היה גלוי פנים בתורה שלא כהלכה, ולא במול פשוטו
 של מקרא, כאשר חשבו רבים במעות, כי דרכי הדרשה לא היה כחם
 יפה מן הדרשה בעצמה, והיא היתה חותם תכנית ההגיון החפשי להכנים
 מוסר השכל בלב העם, מחשבה חפשה אך אינה מכרחת ואינה
 מחייבת, ובמדה הזאת שרחבה ונסבה ההגדה ונתן רשות לכל
 הדרשנים לדרוש הכתובים לפי צרכי ענינם ותורת המוסר שעסקו בה,
 אבדה לדרכי הבאורים האלה תכונת באור הכתובים כפשטם, לעשות
 את הבאורים ההם לחובה על כל המבינים במקרא, וידעו כל העם:
 „כי אין למדים מדברי הגדה" ואין מורים ממנה הלכה למעשה; אף כי
 בזה לא הורע כח ההגדה בתעודתה הישרה להכנים בלב בני האומה
 אהבת תורה, אהבת ארץ מולדת אבותיהם ולאמית ישראלית וטהרת
 המדות והדעות, ואף כי לא הורו מתוך משנתה היתה תקומה לההגדה
 ותתגדל ותתרחב ותקנה לה עמדה נכונה בחיי העם מני אז ועד הנה.
 אולם איזו הדרך עברה ההגדה מדור לדור ותתקיים בידינו
 בהמדרשים והגדות התלמוד עד לדור אחרון? מה היה כלי הקבול והכח
 המעמיד את השיחות והפתגמים, המדרשים והשמעות והמעשים, לתת
 להם קיום ועמידה לבלי יאבדו מתוך הקהל הישראלי? את התורה קראו
 והשלימו בבתי כנסיות במשך ימי השנה; ההלכה מוצאה מדברי התורה,
 ומלבד זה מיחסים למושג התקנה, „שיהיו שואלים ודורשים בענינו של
 יום ביומו והלכות החג בחג" (2), ההלכה היה העמוד אשר כל בית-המדרש
 הישראלי היה נשען עליו וכל עניניה הם עניני החיים ופתרון שאלות על
 דבר מעשים בכל יום, ואין פלא אם עברו זמנים רבים ודבריה נשמרו
 גם מבלי היותם כתובים על ספר, או נסדרו אחרי כן ממסורות או הלכות
 מפוזרות במגלות סתרים, אך ההגדה, שהיא כלה רוח וקד קול
 הנבואה שפסקה מישראל וכל יחס ונגיעה לעולם המעשים רחקו ממנה,
 ההגדה, החפשית מכללים וגדרים, ממדות והנחות, איה נמצא את
 הקשר שבינה לבין הקהלה הישראלית והצבור הישראלי? ספרי הגדה

(1) כבא בתרא ח' א'. גם כי יתנו כגוים וכו' אמר עולא פמוק זה בלשון
 ארמית נאמר ועוד במקומות רבים במדרש רבה ותנחומא ובירושלמי שקלים, ובפסחים

פ"א א' נאמר על המקרא תכוסו על השה רבי אמר לשון מרסי הוא זה.

(2) מגילה ל"א א'.

נכתבו בזמנים מאוחרים מאד ובכל עת לצורך ידוע ומעט מעט. כתיבת ספרי הגדה לא היתה רצויה לחכמי הדורות הראשונים, ודעתם לא היתה נוחה ממנה, מיראתם לבל יכלול העם גם את הספרים האלה בכלל כתבי הקדש. על השאלה הזאת יש להשיב רק בדברים אלה: נראה הדבר, כי ההגדה היתה נדרשת לעתים ידועות ולרגלי מאורעות ידועים בחיי הקהל והצבור, ובחיי המשפחה והיחידים. אחרי כי נדע, כי כל עניני הצבור היו נעשים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, הנה אין ספק כי שם נדרשו הדרשות, והדבר היה בשעה שהעם פנוי מעסקיו בימי השבתות והמועדים, כי אז קראו בתורה והפמירו בנביא והמתורגמן היה קורא ומסביר את דברי התורה והנביאים בהלשון המתהלכת בהקהלה הזאת. אם לא נקבעה הדרשה לחובה כחובת קריאת התורה וההפמרה בנביא; הנה כן היה נאה לה — בהיותה בת הנבואה הך הנבואה־החפשית ברוח ה' הדובר בה — לבלי השתעבד לחק ודין המחייב אותה ומכריח את קיומה, על פי תקנות, גבולים וגדרים, כל אלה דברים שאין ההגדה החפשה סובלתם ולא תוכל לצמצם עצמה בהם.

ומעתה יש לעבור בשימת עין על מהות הדרשה בימים מקדם. „מדי שבת בשבתו ומדי חדש בחדשו, כאשר יבוא כל בשר להשתחות לה“ בהיכל הקדש, נשא גם שם הנביא את משאו לפני עם ה' ויוכיחם ב„שער בני העם“, „אשר יצאו ויבאו בו בני העם ומלכי יהודה“¹). באברן החוסן הלאמי וניר ממלכה מבית יהודה וישראל, הלכו בגולה ונקלמו בקרבם גם דעות חדשות ולשונוות עמי הנכר, או נסתם החזון — פסקה הנבואה, אך קול אלהים לא חדל מהתהלך בקהלת יעקב, הממשלה חדלה ואבד ניר מבית יעקב, אך התורה והארץ נתקיימו בידי האומה, ואהבת עם יהודה לאלהי מעוז עוד התגדלה והתקדשה. בימי שבת ומועד נהרו בני העם אל בית מקדש מעט, אל בית הכנסת, לדרוש את ה' מעל ספר התורה הכתובה בדברים נשמעים מפי הסופרים המורים, החכמים והתנאים. עזרא ונחמיה ואנשי הכנסת הגדולה „השיבו עטרה (עמרת התורה) ליושנה“, ומני אז ועד ימינו עוד לא נמצא תקון או השבת עטרה ליושנה במדה כזאת, פעולת הסופרים, התפשטות כתבי הקדש בין העם, השנאה להשמרונים וגם היותם עבדים למלכי פרס ויון, חזקו עוד יותר דבקות העם בתורתו וספרי נביאיו, ותוקף תעצומתה של דבקות העם בתורתו ומצותיו, לרגלי פעולת הסופרים, נראה מדברי הימים שאחרי כן בימי החשמונאים, בעבור מאות שנים אחרי עזרא

¹ ישעיה ס"ו, כ"ג, ירמיה י"ז, י"ט.

ונחמיה ואכנה"ג. אז, כאשר הכתה התורה שרשים עמוקים בלב העם, התפשטה הקריאה בתורה, נתרבו ה"מבינים" במקרא, קוראים בספר לפני העם, "מפורש ושום שכל" (1) וכבר נמצאו אז "מבין עם תלמיד" (2), גם "מדרש" (3). עוד מעט ואנשי כנסת הגדולה עשו סג' לתורה, חתמו כתבי הקדש והחלו להעמיד תלמידים הרבה, תקנו קריאות התורה בימים ידועים ויסדרו את התפלה, ואז (בהמאה הראשונה למנין השמרות ג"א ת"ן—ג"א תק"ן) החלה הדרשה במקהלות. וכאשר לפנים היו בני הנביאים מתרגלים בעבודתם ולוקחים תורה מפי הנביאים הוקנים, היו אלה אשר התעדרו לדרשנות במקהלות "גדלים בין החכמים", "המבינים הלויים", ואולי היו כבר אז בתי מדרש קבועים לחכמת הסופרים. שמעון הצדיק משירי אנשי כנסת הגדולה היה אומר: "על שלשה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמלות חסדים". בימי המאה השניה למנין השמרות (מן ג"א תק"ן והלאה), נראה הדבר כי כאשר כבר נמצאו בתי כנסיות במספר רב (4), כשכבר הונהגו בסדר העבודה ההפסטה בנביא והתרגום הארמי, והתפלה קבלה צורה מסוימת ומסודרת, ו"חכמת הסופרים" גם היא התגברה והתפתחה על ידי מלחמת הסופרים וההתנחלות בין אמוני התורה והעם ובין הצדוקים והנוטים אחרי היונים, התרבו גם הדרשות במקהלות, וגם התרגום הרחיב לפעמים פירוש הכתובים ולפעמים שמר המלות מבלי נטות ממשמעות הדברים כמלא השו"ת. בימי תקופת הסנהדרין (הווגות), ברבות החכמים ותלמידיהם, היתה התורה המסורה בשני סעיפיה: ההלכה וההגדה פרה ורבה, וגידולה של תורה היה גידול רוחני: התגלות המאור הטמון בחכיונה של התורה שבכתב, כי זאת היתה תעודת הסופרים ואחריהם התנאים, להוכיח, כי זאת התורה הכתובה ונתונה בידי משה איש האלהים, אם כי היא אלהית מצד נתונה, הלא נתונה היא לבני אדם בני-חלוף ותמורה ולא היתה יכולה לבא בחקים ומשפטים מפורשים כרורים לכל המקרים והפרטים, ההכרחיים והאפשריים, המתמידים והמתחלפים בכל הזמנים והמצבים. אז כבר נמצאו, מלבד החכמים הסופרים מקיימי תורה שבעל פה המעשית לכל הלבבות והחקותיה, גם אנשי רוח, אשר התעוררו להחיות הרוח המוסרי בלב האומה, על ידי השקפה רוחנית ומושכלת כמעשי המצוה והכרת הנפלאות בהקורות את בני ישראל מאז היוותם לגוי, ללמד

(1) נחמיה ח', ד'—ח'.

(2) דברי הימים א' כ"ה, ח'.

(3) דברי הימים ב', י"ג כ"ב.

(4) תנינה ג' א'.

ולהודיע, כי עין ה' פקחה על עמו למובה ורוחו מרחפת על פני כל דברי ימיהם, ואז כבר נמצאים חכמים מופלאים בדרשה והגדה, ועל שמעיה ואבטליון רבותיו של הלל הזקן אמרו, "שהיו חכמים גדולים (בהלכה) ודרשנים גדולים"⁽¹⁾, ותלמידם הלל הלא ידענו בו, שהיה נחשב למשובב נתיבות התורה שבעל פה, ובכחינה ידועה גדולה מעלתו בשעתו כמעלת עזרא הסופר בזמנו.

רישומים יותר נכרים מן הדרשה במקלות מתרבים בתולדות ישראל מתקופת בית שמאי ובית הלל. תורה שבכתב ותורה שבעל פה כבר היו אז מוגבלות ומסוימות, והמחלוקת שבין הפרושים ובין הצדוקים הגיעה אז, אחרי מאה שנה של התנפחות, לגבולה האחרון. המחלוקת הזאת וגם המדרש והדעות החיצוניות שפרצו לכא בגבול ישראל ע"י היהודים האלכסנדרונים, הביאו את מורי העם להעמיק חקר בבינת המקרא או לטפח ולרבות את מדרש ההלכה והאגדה. תרגום הנביאים של יונתן בן עוזאל שנעשה אז יעיד, כי משכבר הימים, כבר התפשטה הדרשה בישראל. בספר שופטים (פרשה ה' פסוק ב') יתרגם יונתן בדרך מדרש את המקרא בפרוע פרעות וכו': "בכן תבו חכימא למיתב בבתי כנשתא בריש גלי ולא לפא ית עמא פתגמי אורייתא" ובפסוק ט' (לבי לחוקקי ישראל וכו') יאמר: "אמרת דבורה בנבואה: אנא שלחא לשבחא לסופרי, דכד הוה עקתא ההיא לא פסקו מלמדרש באורייתא וכדו יאי לחון דיתבין בבתי כנשתא בריש גלי ומאלפין ית עמא פתגמי אורייתא". אות גאמן כי כבר היתה אז הדרשה במקלות מנהג קבוע ומתמיד בישראל מימי קדמות האומה עד כי יחסו את ראשיתו וצמיחתו לימי השופטים. ידידיה האלכסנדרוני מודיע על דבר יהודי אלכסנדרוי ויהודי רומא, כי בבתי כנסיותיהם היו המורים משמיעים תוכחת מוסר, צדק ומשפט וחובת האדם לאדם⁽²⁾, ומדי שבת בשבתו למדו אותם תורת אבות, לאמר התורה המסורה להם איש מפי איש⁽³⁾. קריאת התורה, הפטורה בנביא, התרגום והדרשה היו נהוגים בין בני יהודה אשר בארצות יהודה והגליל וגם בנפוצות יהודה במושבות היהודים שבארץ העמים וב"כרכי היס": אנשיוכיא, דמשק, איקוניוס, עפיוזוס, אתונא, קורינת ותיסלוניקה.

(1) פסחים ע' א'.

(2) ידידיה האלכסנדרוי נגד פלאקקום עמוד 972; חיי משה ע' 685 ועוד בספריו.

(3) ברית חדשה: מתי' ד', כ"ג; ט', ל"ה; י"ג, ג"ד. מרקוס א', כ"א וכו'.

יזכר בלוקס ד', ט"ז וכו'. ויוחנן ו', ב"ט וכו'.

מלכד הדרשה, שהיתה חלק התורה בעבודה שבבית הכנסת, היתה הדרשה פועלת לעת מצוא גם בחיי המשפחה. עם החתן שמחו כל בני העדה בכל שבעת ימי המשתה — ובכל אופן הוקבע לחובה, כי יעשה הדבר בפומבי וברכת חתנים היתה צריכה להיות בעשרה כל שבעה עם פנים חדשות⁽¹⁾, ואז היה מקום לדרשנים להשמיע דברי תורה מענין המאורע. וכבששון כן באסון השתתפו בחיי משפחת היחיד כל העדה, וכחובה שהיתה לשמח את החתן והכלה כן היתה חובה לנחם אבלים, וברכת אבלים היתה גם כן בעשרה, ושם מצא בעל ההגדה עוד יותר מקום להתגדר בספרנות על הנפטר ובדברי תנחומים (להאבלים)⁽²⁾, „במעמדים ומושבות שעשו לזה ברחוב העיר“; כרוב הפעמים היה המספיד קרובו או רעו של הנפטר וגם היו ספרנים מיוחדים בקיאים בסוג הדרשה הזאת, ובתנחומי אבלים היו הדרשנים נושאים משאם כבית האבלים בעת ברכת האבלים, והיו המנחמים פותחים בדברי התנחומים בדברי דרשה והגדה⁽³⁾, מסבין פניהם כלפי האבלים, מברכים את כל המסובים המנחמים ומסיימים בברכה ובשבחו של הקדוש ברוך הוא. והיו נקראות ההגדות האלה: ברכות ונחמות. ההגדה היתה שגורה בפי החכמים בכל הליכות החיים, כשהיה איש מבקר בבית חברו, מקדים לו שלום בשוק בפגשו אותו, היו מגידים או „פותחים“ דבריהם בדברי הגדה, בפתגם מוסר ואמרי בינה, או בעת שנפטר חכם מחבירו לא היה נפטר אלא מתוך דבר של חכמה⁽⁴⁾. כה קנתה לה ההגדה או „המרדש“ תפיסת יד בחיים, בחיי הלאם והצבור ובחיי המשפחה, בישיבת חכמים ובדבוק חברים, ותהי אומנת בני העם ושעשועיהם, ותורם דרכי ישרים, אמן לעמם ותורתם ואמונה וכטחון באלהי ישראל עזרת אבותיהם מעולם, כי יהיה גם מגן ומושיע לבניהם אחריהם. והם הם התקוה ותבטחון, האמן והתמימות שעמדו לכנסת ישראל לתת לה התמדה וקיום לדורות עולמים.

(1) כתובות ז' ע"ב, ח' ע"א. מגילה פרק ג'.

(2) כתובות בהג"ל ע"ד יהודה בר נחמני הסתורגמן.

(3) ירושלמי ברכות פ"ב וירושלמי מגילה פרק ד' הלכה ב'. ועיין עוד בבבלי מגילה כ"ה ב', ובבא בתרא ק' ב'. ופה טעה צונץ בשיטות דברי הגמרא. הוא אומר שהיו קוראים להמספידים או הדרשנים, כי יתחילו לדבר בדברים: „עמדו יקרים עמודו“ ובאמת היו קוראים כן להמלוים שהיו עושים מעמדות ומושבות עיו"ש.

(4) תוספתא ברכות פרק ג' ועיין תענית ה' ב'.

(5) בבלי ברכות ו' ב', ל' א', יומא ע"ז ב'.

נפלאים מאד מבטי צונץ בהעבירו לפנינו את דרכי הדרשה במקהלות בהלכה והגדה בארץ ישראל ובכל בימי התנאים והאמוראים: ה"פירקא" (בעניני הלכה 1), הדרשות ב"שבתא דרגלא" 2), סדר השנון לתלמידים ב"חדשי דכלה" ובימי החגים בעצמם, שאו נאספו כל העם מקצה לשמוע הדרשה אנשים ונשים ביוחד 3) בימי התענית וכו', הדרשן היה במשך העת ל"חכם" שהיה "יושב ודורש" והמתורגמן או ה"אמורא" עומד על ידו, יבאר סדרי "כלה", ומונה את כל האמוראים שנמצאו בתלמוד שהיו מתורגמנין — סדרי "הכלה" בבבל, ופרקי דבי נשיאה בארץ ישראל, יחס הנשיאים וראשי גליות אל הדרשות ו"הפרקא" בימי הגאונים, ובתקופה הזאת ושלפניה (התקופה הסבוראית) הננו נכנסים בזמן חברי המדרשים ואספתם לקובצים שונים.

בכל העת ההיא היתה הדרשה בפומבי, וכמו שיאמר אחד מהמופלאים שבדרשני הספרדים (ר' משה אלמושנינו בספר "מאמץ כח"): "גשתמשו רבותינו בהרבה מקומות במלה זאת (דרש) על הפרסום וההודעה ברבים" 4).

במשך מאתיים שנה נשבת סדר הדרשות או "פירקא" בשבתות במלכות פרס ובארץ ישראל שהיתה אז תחת ממשלת ביצנץ, לרגלי המהומות והמלחמות, נשבתו, אך לא נפסקו, ותנובת הזמן היא: סדור "מדרש רבה" לסדרי הפרשיות שבתורה וחמש מגלות וחתימת התלמוד הבבלי. בכל זאת מימי חתימת התלמוד לא נראה גדול מדרש ההלכה וההגדה עד אחרית ימי המאה החמישית לאלף החמישי; עד הנה היה עוד הלמוד בעל פה העיקר, כי ספרי ההלכה והמדרש לא היו עוד לא מרובים ולא מצויים, העם לא הורגל עוד לקריאה בספרים, ודי ספוקו במזון הנפש מצא בהדרשה במקהלות בשמעו דברי ההלכה וההגדה מפי ראש הישיבה או הדרשן, ובא האות על היות או הדרשה או הדבור שבתורה בעל פה, ממסכת סופרים שנתחברה אז, ונזכרו שם הדרשנים והמתורגמנים 5). עיקר זמן תנובת המדרשים וספרי ההגדה הרבים והשונים הוא מאמצע המאה הששית עד אמצע המאה התשיעית לאלף החמישי. אך הגלות, התגברות

(1) פסחים נ' א', קדושין ל"א ב' וכו'.

(2) ברכות ל' א' והדברים מבוארים בארוכה ורוב ענין כרש"י שם.

(3) מפורש בקדושין פ"א א', ועיין שם כרש"י וצונץ לא העיר על זה.

(4) ר' משה אלמושנינו בספרו "מאמץ כח" דף קצ"ו עמוד ב'.

(5) מסכת סופרים פ"ב הלכה ז', פ"ד הלכה ב'. מדרש קהלת דף ק"א ע"ב.

הברית החדשה והתפשטותה בכל ארצות המערב, צמיחת תורת מחמד והתפשטותה במזרח, קרע הקראים ויתר הכתות הדתיות נתנו ענינים גדולים לבעלי הדרוש ויוסובו תנועה והתרגשות באהלי התורה, בכבל עשו את עסק תורת ההלכה לקבע וההגדה לעראית, אך לא בטלו אותה ולא הוציאוה מבית מדרשם. גם בתגברת החקר והלמוד המדעי בבינת המקרא — הבינה במקרא לפי הפשט ותורת הלשון — היתה ההגדה לידיעה בפני עצמה, וכבוד התורה והשיבה היה חופף על המדרש והקבלה, ובדבריהם היו משיבים על טענות חכמי אומות העולם והכתות שנקרעו או מעל בית ישראל. עד היכן הגיעה מדת הצורך לדרשה בהתקופה הגדולה הזאת נראה מאיכות וכמות ספרי המדרש שנתחברו אז: הפסיקתא, שאלתות, מדרש ילמדנו ותרגום ירושלמי. הוכחה ברורה למעלת הדרשה בשבתות ומועדים, לפי השקפות בני הדורות ההם, יהיו לנו: המדרשים שנתחברו אז לסדרי השבתות והמועדים, המעלות והשבחים שבהם ישבחו ויפארו את הדרשנים: „חכם שיושב ודורש בקהל מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב חלב ודם על גבי המזבח“⁽¹⁾. בשבחו של רבי אלעזר היו מספרים: „דהוה קריי ותניי פיימני ודרשנא“⁽²⁾. „ומי שאומר דברי תורה ברבים זוכה שתשרה רוח הקדש עליו“, ו„בשעה שהזקן יושב ודורש הרבה גרים מתגירים“⁽³⁾. „לבוש בגדים של שבת ושל מועד ונכנס ומתאבק בעפר לשמוע לזקן ולשמוע דברי תורה“⁽⁴⁾. והדברים היותר ברורים בסדרי הדרשה הננו שומעים מן הדברים האלה: „רבתינו בעלי אגדה אומרים: ויקהל משה... אמר הקדוש ברוך הוא למשה: עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקדיל קהלות בכל שבת ושבת, ליכנס לבית המדרש ללמד להורות לבני ישראל דברי תורה ואיסור והיתר... ומכאן אמרו משה תקן להם לישראל לדרוש בעניניו של יום הלכות פסח בפסח וכו“⁽⁵⁾. ואם נתבונן על טיב הדרשה ותכונתה מנעוריה בית אביה בימים מקדם וארצות הקדם, נראה כי מוצאה ממקור חיים, חיי החפש הדתי לדבר „בערות ה' נגד מלכים“ באותה העת שהיו מבקשים „תורה מכתן, עצה מחכם ודבר מנביא“. בכל תקופות התולדה האנושית מקדמותה

(1) אבות דרבי נתן ריש פרק ד'.

(2) ויקרא רבה פרשה ל'.

(3) בהג"ל.

(4) בהג"ל.

(5) ילקוט במדבר דף קי"א ע"ב.

עד דורנו האחרון לא נמצאו אמיצי לב להגיד למלכים ועמיהם קשט דברי אמת כאשר עשו זאת הנביאים, ולא נמצאו אוהבי ארץ מולדתם במדה כזאת להשליך נפשם מנגד ולדבר באזני השרים והעם השכם ודַבֵּר דברי תוכחה כאשר עשו הם. הם אמנם דרשו כבוד וממשלה לעמם, אך ממשלת הצדק והמישרים, האמת והאמונה; הם חזקו את התורה, אבל אמרו גם להגדילה ולהאדירה—והתקדמות התורה עפ"י רוח הנבואה היתה ע"י ההגדה, וזאת ההגדה רוממה רוח העם לעלות למעלה ולכן היו דורשי רשומות אומרים: „רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם—למוד הגדה שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו" (1), ו„פעולות ה' אלו ההגדות". ובכן תכלול ההגדה: למודי הדת ואמתיותיה, למודי המוסר והמדות, השמועות המאמתות את האמונה בשכר וענש, כי נתן ה' לרשע כרשעתו ויגמול לאיש חסד כמפעלו, להוכיח חשיבות המצות שהן דגל הלאומית הישראלית והנם להתנוסס, שמועות וספורים בשבחם של ישראל בימים מקדם ובימי דורם, חזיונות והגדות בתולדות ישראל, ספורים בשבחה של ארץ ישראל ועוד מסוג הזה. ובכל הזהירות הגדולה שלא לגלות להמון סודות התורה, ובכל האזהרות שהוזהרו הדרשנים שלא „לדרוש בפרקא" דברים העלולים לתקלה בהשמעם בהמון עם (2), הנה נטלו לפעמים רשות לעצמם, לדבר בלשון בני אדם בארצות הקדם בתמונות מוחשות ומבטאים הנראים כמגשימים את הכורא ושמים גבול לממשלתו. אך על פי תכונת המקומות והזמנים שבהם נאמרו הדברים לא יכלו לדבר בלשון אחרת, ודברו חכמים כלשון בני אדם במקומם ושעתם. החכמים האלה ערכו בכל עת מדברותיהם לפי צורך הזמנים והצבור המקשיב לקולם; אם ראו שהצבור מתנמנם, הרעישו לכב השומעים והפליאום במאמר מעורר פלא והשתוממות (3). הגדות רבות, אשר הדיוטים אנשי לצון הרבו ללעוג עליהן או כי העמידו קול זַעֲזַע, ולא ידעו כי כל עיקר ההגדות ההן, הן מכלל „מילי דבריוותא דהון אמרין רבנן מקמיה דפתחין (דבר בהלכה ובהגדה) וברחי רבנן" (4), דברים שנאמרו לכתחלה רק לשם מליצה הלצית (5), לצורך השעה או כרגע ההתפעלות וההתרגשות. בכלל, כל ההגדות שהן נאמרות בדרך זו, עלו בארבע אמות של הדרשה בצבור,

(1) ספרי פרשת עקב.

(2) ירושלמי שבת פ"ג הלכה א'; חולין מ"ז ב'; מנחות מ' א' וכו'.

(3) בראשית רבה פכ"ד, מדרש שיר השירים על הפסוק הנך יפה וכו'.

(4) שבת ל' ב'; פסחים ק"ז א'; זבחים ס"ב ב'.

(5) נדרים מ"ט ב'; סנהדרין ל"ח ב'.

ותחיינה לכלי אומנות הדרשנות לפעול על לב השומעים. לרוב הפעמים: המשל, החזיון, דבר הבאי, הגוזמא וההפלגה, הגשמת כחות מופשטים ושום בפייהם דברים מכתבי הקדש, נבובי לב וריקי מוח מצאו את ידיהם לשתות לעג כמים ומקום להתגדר בשחוק ולצנות על הדרש המוסרי, בעוד אשר מכל אמר והנה, מכל דבור ופתגם נראה שאומריהם הם חכמים בתורת הנפש, וגם בהגשימם תכונות ופעולות עושים זאת ככוונה לאמץ כח פעולתם, ורוב דבריהם נאמרים בחזון כמשל ומליצה לשבר את האזן, לעורר ההרגשה ולהכין את הלבבות לקבלת אמתיות ודעות תורניות, או לחבב את העם והארץ הקדושה, את התורה והלאומית הישראלית על בני האומה ולשגבם ישע בימי ענים ומרודם (1).

לא נבאר פה בפרטות את הצעות צונץ בדבר לשונות המדרשים, בנינם וצביונם, בסקירתו בפרק העשרים. ובוה נשלם כמעט כל חפצנו לתת לקוראי הספר הזה מושג שלם מתכונת הספר הראשון שנכתב בחכמת ישראל בימי המאה הנוכחית.

אמנם עוד לא הגענו לתכלית הענין הראשי והתכלית של הספר הזה אם לא נעביר בסקירה אחת את תוכן הדעות של צונץ בספרו „לקורות הדרשות“ בארבעת פרקיו האחרונים, וננסה גם לשום את תמצית הפרקים האלה לפני קוראי ספרנו בקיצור מופלג וכפי מדת האפשרות במדת הספר הזה וצביונו.

בפרק העשרים ואחד יוסיף צונץ לדבר על התפתחות ההגדות והדרשות בדורות האחרונים של הגאונים ודורות הראשונים של הרבנים בארצות המערב ויאמר:

בכמול הישיבות שבבבל בשנת ת"ת לאלף החמישי נתבטל המרכז האחרון ליהודים והיהדות בארצות שהיו מקום גדולה של היהדות מימי קדמות האומה (בבל וארה"ק); אז כבר עלו כפורחת חכמים ובתי מדרש לתפוצות ישראל שבמערב: באפריקה הצפונית, באיטליה, באספמיא ובצרפת, ותוקף פעולתם והשפעתם היה גדול וחזק מהשפעות הישיבות בארץ ישראל שעוד היו עומדות אז על תלן; התורה שבעל פה שהיתה מסורה עד הנה לישיבות בכל היתה כבר לתורה שבכתב, ותלמידיו גאוני בכל — שיצאו או ישבו מכבר באירופה היו לרבנים ומורים. אך לא לפתאם

(1) וחכמינו בעצמם השתדלו להוציא מלב השומעים, כי מדברים הם דברים כמשמעם, וכאשר התקשה איש בדבריהם היו אומרים: „מדרשות קא אמינא“ (ירושלמי נויר פ"ז הלכה ב' והריא"ז על האלפסי ע"ז פרק א'): „וכי המדרשות אמנה“. או שאמרו על המתקשה „מקרא אני דורש“ — ואין משיבין על הדרוש.

ומבלי משים יצאה התמורה הזאת לפעלה, כי אם כבר הוכשרה והוכנה תורת היהדות לקבל פניה החדשות בראשית ימי תקופת הרבנים בימי מאה ומאתים שנה לפני אבדן הישיבות שבבבל. במשך התקופה היא כבר עברה עת הגדול והשתלמות התורה בשני סעיפיה הראשיים: ההלכה וההגדה כבר היו כתובים ומסורים לכל יודעי ספר בעם, הלשון העברית חדלה מהיות לה מהלכים בקרב העם, והארמית היתה מתנַנֶּת והולכת ועוד מעט מתה גם בארץ מולדתה בבבל, וכבר הורגש אז הצורך לבאר את כוונת התלמוד בבאור הענין והמלות. תשוקת החקר וההתעמקות בדרישת המדעים שבאה אז לישראל ע"י הערביים והיוכחים והתשובות על טענות הקראים הפיחו רוח חיים בדרישת התורה ויעוררו תנועה חזקה במערכות דורשי התורה. אז חדל השעבוד הרוחני שהיו יהודי המערב באפריקה ואירופה משועבדים לאחיהם בני מזרח בבבל וארץ ישראל, וכבר נמצאו אז בבבל, באפריקה ואספמיא חכמים בתכונה, רופאים, בעלי בינה במקרא, רושמי הקורות, מליצים ומשוררים, חכמי תורת הלשון ופילוסופים. אז נתחבר ספר המלים או ה"אגרון" הראשון לפתרון המלות שבתלמוד^(*), ועוד בימי הדור השני כבר נכתב לראשונה ספר תורת הלשון העברית והתרגום הערבי הראשון על התורה (מרב סעדיה גאון).

בספר העתים לדברי ימי הספרות הישראלית נרשמים מעתה גם יהודי איטליה, אספמיא וצרפת. עוד באחרית המאה הששית לאלף החמישי נמצאו דברים, שהשיבו בני רומי לרב שר שלום גאון⁽¹⁾, וקרוב להזמן הוא כנראה נתחברו ה"מדרש ילמדנו" ואחריו "מדרש תהלים". בשנת ד"א תרע"ג נולד באיטליה בעיר אבירסה (Aversa) התוכן הנודע רבי שבתי דונולו. מחכמי הזמנים ההם באיטליה עד שנת ת"ת יש לחשוב את הפייטן רבי אלעזר הקליר, ועוד נזכרים חכמי ישראל שבעיר בארי, והיו אומרים: "מבארי תצא תורה ודבר ה' מאומראנטי"⁽²⁾ (שתיהן באיטליה הדרומית), ורב האי גאון יזכיר את הרבנים החכמים שברומי⁽³⁾. נמיעת התורה בספרד ידועה ממעשה ארבעת חכמי בבל שנשבו והובאו

(* על כל הדברים שיוכאו פה כתור מעשים מקוימים או החלטות בדברים ברורים, באה עליהם הבקרת ההיסטורית אחרי צונץ ותקיים אותם או כי סתרה ובטלה החלטותיו. לרנל מלאכתנו אי אפשר לנו עוד להכנס למשא ומתן כזה ורק לפעמים הננו רושמים מראי-מקומות ולא יותר.

⁽¹⁾ שערי דורא סיטן פ"א.

⁽²⁾ ספר הישר דף ע"ד עמוד ד'.

⁽³⁾ תולדות רב האי לרש"י ראפפורט.

לארבע ארצות שונות. מאימליה באה התורה לצרפת וביחוד למדינות הריינוס ע"י רבי קלונימוס ובניו ובני בניו. מני אז העתיקה הכנסיה הישראלית ברוב מנינה ובנינה את משכנה מאסיה לאירופה. ימי ההפרחה והגדול ארכו כמאתים שנה עד קרוב לקץ האלף החמישי, ומני אז מתחלת תקופת הדלדול. ימי הבינים פשוו צלם ויאפילו גם את אהלי יעקב, ותהי חתימת התקופה הזאת בגלות ישראל מספרד ופורטוגליה בשנת ה"א רנ"ב — רנ"ז.

ההגרה, אשר בראשית צמיחתה בקדמות ימי האומה יצאה מדברי שיר ושבחה, מכבוד והלל את אלהי ישראל במועדי אל לבני ישראל, שבה עתה שנית למקורה הראשון — התפלה — בתמונת הפיוטים והסליחות. פה הגענו אל הפרשה שעתידיים אנו לחזור לה בהגיענו לספרי צונץ הגדולים שנתחברו אחרי כן, ועל כן נעבור עליהם פה — גם לא נתעכב עוד בשני הפרקים הבאים על דבר תכונת הדרשנים בצרפת ואשכנז וספרד, וחלופי המנהגים בעניני הדרשות בין מדינה למדינה. כל אלה ענינים חשובים, שעליהם ידבר עוד צונץ בעצמו ברוב ענין בספריו, וגם ענין הספר הזה יביאנו לשוב להם, ועל כן נדבר נא דברים אחרים בהפרק האחרון או חתימת הספר ובאור תכליתו.

אחרי הציעו את פני הדורות האחרונים בכל צבעיהם הכהים ובכל פניהם המשונות, את ירידת התורה, לפי דעתו ורוחו, באשכנז ופולניא; הוא מחליט (ושלא בצדק), כי מראשית אלף הששי עד העת החדשה לא זזה דעת היהדות על פי רוחה ממקומה, והמאור שבתורה היה הולך וכבה ביחוד במאתים שנה האחרונות. המנהגים היפים שיהא כל העולה לתורה קורא בתורה, ושיהיה המתורגמן מתרגם ומבאר להנשים ועמי הארץ את הנקרא בלשון הקדש נתבטלו; ועי"ז רפה גם קשר העם להתורה ודעת חן התמימות ונעם המוסר והמדות בכתבי הקדש, ולב העם חדל להיות ער למליצות הכתובים וההגדות. הדרשות במקהלות היו עוד נהוגות רק בהקהלות הגדולות, מורי התורה אמרו לשית חן על דרשותיהם או להראות כחם הגדול בעקירת הרי הרים ולטוחנם זה בזה, ערבו בהתגרה את פלפוליהם — שהועילו רק לבלבל המוחות ולהרחיק את ההמון והנשים כלה מדעת דבר ה' ממקור מים חיים — כתבי הקדש. עם העזובה בהשכלה הדתית רבה העזובה גם בדיעת לשון הקדש, בהגינה ומליצתה, וזאת היתה גם לסבת הכלכול והמבוכה באהלי תופשי התורה, כי אבד המפתח לבינה במקרא באופן פשוט, נעברה הדעה הצלולה ופג מעם היופי והנשגב מספרות ישראל. צונץ יוסיף לדבר על התוכחה והטובים חיים או המגידים והמגידות, תנובת הדרשה בישראל בימי המאה החמישית

והששית לאלף הששי, והוא מותח קו בקורת ועומה על ה"מגידות" הגרועה שנהפכה כמעט לבדחנות, שכל אלה גרמו להשכלת הדת שתשכח מישראל ולחכמת התורה שתשבת מטהרה. מלבד שהפכו הדרשנים דברי אלהים חיים ופתרו כתובים והגדות בפלפולים עקומים להלכה, שפרעה והמן, ברק וסיסרא היו מחולקים בדיני שעבודא דאורייתא והכחשה והזמה, הנה גם העיוו פניהם לבדות מאמרי מדרש מלבם ויבנו עליהם בנינים על קו תהו ואבני בהו, וכה נשרשו גם בלבות השומעים נמיה יתרה לפלפולי הבל ותרפות של תהו, וכמו שיאמר על זה הגאון וך השכל רבי חיים יאיר בכרך (בשו"ת חוות יאיר סי' קכ"ו): „וההרגל בזה (בהפלפול) נעשה טבע, וסוף דבר לבשה ההלכה אדרת זר למען כחש". רעה גדולה לטהרת הדרשה היתה מלאכת הרפוס שפרצה בימים ההם, כי רבו אז הספרים הגרועים, שהשחיתו המעם הטוב בישראל. האחרונים שבספרי הדרוש המשובח היו ספרי דרשני הספרדים: רבי משה אלשיך, רבי משה אלמושנינוב, רבי משה אלבילדה² ואחרים. לדעת צונץ, האחרון שבדרשני האשכנזים המעולים, הוא רבי שלמה אפרים לונמשיץ אב"ד בפראג בעל עוללות אפרים וכלי יקר ועמודי שש. ובאמת הקורא דרושיו גם היום יחוש וירגיש זרם חיים של אמת ומוסר השכל. עיניו היו פקוחות על דרכי בני דורו להורות אותם בדרכי טובים להיות רצויים למקום ולבריות. אולם רוב הדרשנים המעולים שבימי המאה הרכיעית והחמישית המה בין הספרדים והאיטלקים (ר' יהודה מוסקאטי, רבי עזריה מפאנו, רבי עזריה פיגו בעל בינה לעתים).

שני דברים, לדעת צונץ, דחקו רגלי הדרשה הישרה ודעת הדת בדברי מעם ושכל טוב הנכנסים אל הלב כמעט המדרשים הקדמונים: הפלפול והקבלה. על הפלפול כבר צווחו קמאי דקמאי מימות התלמודים התמימים רבי שלמה לוריא (מהרש"ל) ומהר"ר ליווא מפראג, זה האחרון יאמר: „התורה היא תורת אמת ולא השקר של המעמידים עיקר הלמוד על פלפולים וחילוקים... ומבלים הזמן בשקר, ויותר היה ראוי להם ללמוד אומניות³". אך לצעקת הגדולים לא היה אז שומע מפני שהיה אז הפלפול מכת המדינה והשעה כמו שנדבר עוד להלן.

¹ בספרו „מאמץ כח", כ"ח הרושים, החכם המופלא הזה חבר גם ספרי דרוש בלשן ספרדית. והר"ט"ל צונץ קצר יותר מדאי בתולדתו. ונמצא דרוש גדול עליו ועל מפעליו בהירחון של סראנקל לשנת 1864 במאמרו הגדול של החכם גראטץ.

² בכפריו „דרש משה" וכ'.

³ מהר"ל מפראג בספר „דרך חיים".

והמנהג הנובע מצורך השעה ופעולת המקום והזמן נהפך למבע, ובאמת גם הצועקים מרה על הפלפול נלכדו בעצמם ברשתו באין משים וכמה פעמים היו הם בעצמם למפולפלים. בדבר הקבלה, הנה הנמיה אליה היא מולדת רגש לב והחפץ לדרוש ולהבין פנימיות הדת, כי העסק בנגלה, בהלכה ומצות המעשיות לברן, לא תמלא את הנפש המשתוקקת לרעת דרכי ה' ותעלומות השכל העליון, וכחזון החולקים על הפלפול נראה גם בין אלה שהתלוננו על התפשטות הקבלה וגנו את רבוי העסק בה (המהרש"ל ואחרים) שלא ידעו להזהר ממנה ונתפשו בכפה; כי שני עניני העיון אלה: הפלפול והקבלה העבידו אז את המוחות והלכבות עבודה רבה ומלאו אויר הנשימה לכל אנשי הרוח ובעלי הכשרון שבאומה, בלי תת מקום למחשבות ישרות ופשוטות. בהשקפתו בפרקים הכ"ב והכ"ג הגיע צונץ לגבול העת החדשה. ועלינו לאמר, כי בעלי בינה לעתים הצופים על פני הזמנים השונים והזהירים במדת החכמים שלא לדון את חבריהם עד שיגיעו למקומם (ושעתם) לא יוכלו להסכים להחלטותיו הסכמה שלמה, כן לא צדק בדבר החלטתו בגנות הושרגון האשכנזי בימות המאה הי"ז והי"ח למספרם. השפה האשכנזית היתה אז לכל היותר לשון המליצים לבדם, והמלומדים כתבו ספריהם במקצעות המדעים בלשון רומית. היהודים, על פי תנאי החיים שהביאום לזה, התרועעו את המון העם וסגלו להם שפת ההמון בתוספות דברים ופתגמי לשון הקדש שהיתה שגורה בפיהם, כאשר היתה התורה מצויה בכל פנות העם. גם בדבר הפלפול ותורת הסוד הננו רואים פעולת הרוח ששרר אז גם במערכות הנוצרים. נודע הדבר, כי בהמאה הי"ז התגברה הבערות גם במערכות הכהנים הפרוטסטנטים. הימים ההם היו רעים מאד, ימי מלחמות הרג ואבדן בין הקתולים ובין בני ברית לותר וחבריו ראשי הריפורמציה. היהודים, אשר לא מצאו כל התעוררות מן החוץ ללמודים אחרים, התבודדו בעיונם בלמודי התורה המעשית, אך השכל אשר עג לו עוגה קטנה כזאת בקש בכל אלה את תפקידו, וכאשר לא מצא לו מוזן די ספקו צמצם כל כחותיו במקצוע האחד הזה ויבנה לו בהמקצע הזה מגדלים תחתיים, שניים ושלישיים לתפארת, לענג נפש ובדיחות הדעת.

בהפרק האחרון כבר נראה את צונץ בתור בן הדור, האיש השקוע כלו בדעות השולטות בימיו, אחד מאלה אשר "האור וההשכלה" היו ראש וסוף כל מאוויי־לכם בעת ההיא, אך גם כזה יתרון גדול לו על כל חבריו, ובכל דבור ודבור הננו מוצאים בו רגש חיים וחם הממלא את לבו, רגש האהבה ללאם ישראל ותורתו—נשמתו.

במחצית הראשונה למאה הי"ח למספרם כבר נראו קרני אור הדרור

הראשונים ועמוד ההשכלה האנושית כבר החל להיות מתקמר ועולה באירופה התיכונה, ומהאור הזה נפלו קרנים גם באהלי יעקב לעורר את בעלי המחשבה והרגש להאיר לבני עמם, האחד והמיוחד שביניהם יחשוב צונץ את רבי משה בן-מנחם, אשר קבל תורה מפי רבנים מובהקים ילידי פולין ואשכנז והביא בלבו חכמת טובי הפילוסופים שבדורות האחרונים באנגליא, צרפת ואשכנז. העולם כלו פשט את צורתו — צורת ימי הבינים — ועולם חדש, קרוב יותר לדרכי הישוב המתקן, לחירות האישים הפרטיים ומדת אהבת הבריות, קם ויתכונן אז, הורס של החיים החדשים פרץ בכל עוזו גם לאהלי יעקב, ובעז וגבורה לקח לו נפשות, ורבים התעוררו לעבודה תמה ושלמה. הצורך הראשון שהורגש אז, היה — הלשון והספר — ואז החלה תקופת ההשכלה — תקופת בן-מנחם — אחריה תבא תקופת החנוך (תקמ"ג—תקס"ז) ואחריה — תקופת הריפורמה. ובכן הולך צונץ ונושא מדברותיו על כל שלשת פרקי הזמן האלה. הלשון היתה הראשונה שבכלי שרת להביא רוח העת החדשה במחנה ישראל, ונודעה פעולתה בתרגום התורה ע"י בן-מנחם. למרות ערעורי תמימי הרבנים עשה לו התרגום האשכנזי דרך אל בתי-התלמוד אשר לבני ישראל, ונתפשט עוד יותר, כאשר נקבעו בתי ספר לבני ישראל בממלכת אוסטריה במאמרו של הקיסר יוסף השני. אחרי התורה נעתקו יתר כתבי הקדש ועוד מעט נעתקו גם סדר התפלות והמחזורים ללשון אשכנזית צחה ואחרי כן גם המשנה. במרוצת הזמן שנו בני ישראל באשכנז את לשונם הבלולה וידברו גם בינם לבין עצמם באשכנזית צחה, בלשון הספרים אשר הרבו לקרוא בהם ושמעוה כבר מפי הרבים והמורים, ואם נצרף לזה התקדמות החנוך בבתי הספר לבני ישראל בימים ההם בטעם ההשכלה השלטת בברלין ותעצומות פעולתה על בני הדור — דור המאספים — יצא לנו ברור, כי אמנם נחוצים היו אז תקונים בסדרי החנוך וסדר העבודה בבתי כנסיות ובתי מדרשות.

אולם, יאמר בצדק צונץ, כל העבודה הזאת בטחרת הלשון, בהתרבות הדעת ובהטבת החנוך נכוננו רק להטיב חיי היהודי באשר הוא אדם ולא נגעו לחיי היהדות; עמל נושאי ההשכלה אז היה נכון לרומם רוח היהודי באשר הוא אדם, אך לא באשר הוא יהודי, השיטה הזאת היתה מתאמת לרוח הזמן ההוא. רוח אהבת הבריות מצאה לה מחלכים באירופה, אך לא משפט העם והמולדת ושווי בני העמים והלשונות איש לאחיו בחיי הנימוס והמדינה. הוקל מעט על הגלות, נתמתקה כמעט מרירות החוקים המעיקים, אך בתורת הממלכה לא נשמעה עוד המלה "אימנציפציה". המושג הזה, המורה על השניין הגמור במעמד הנמוסי

והאזרחי, והמלה „ריפורמה“, שפתרונה שנוי צורת החיים כפנה ידועה, נשמעו בהעת החדשה (שנת תקע"ה—תק"ץ). בשתייהן (כה חשב אז צונץ) יפון בית יעקב, והרור ההולך ידע להנחיל את התורה מורשת אבותיו לבניו אחריו. ביותר נרגש צורך תקון גדול לפי רוח העת במקום חיי הלאם הישראלי וקיום דתו, בבית הכנסת לישראל. מכל החזיונות החיים באומה הישראלית הנכבד בהם היא התקנה הקדומה (הדרשה) שבה נכללו תורה ועבודה, ורק היא תוכל לקשור התורה עם החיים, חקי חיי עולם—תורת ישראל, עם חובות האדם, כאיש מאישי החברה, לצאת ידי חובתו לחיי שעה. בה (בהדרשה) נמצא את העבותים המקשרים אותנו אל העבר ומכשירים אותנו לחיים טובים ומתוקנים לעתיד לבא, הרור הצעיר יתחנך חנוך דתי ומוסרי בדברי תורה ולמודי המוסר אשר ליהירות הצרופה.

צונץ יוסיף לספר, איך נשמו הישיבות הגדולות בקהלות אשכנז, איך הוכיחו הרבנים שהיו ברובם ילידי פולין, כי אין להם הדעת והכשרון ללכת לרוח החיים; כי תחת היות מורי העם ומאשריו בדרך אמונה, היו רק למורי הוראות ומשיבים על שאלות בעניני הלכה. וכה הורגשה הנחיצות לחדש ולתקן את הרבנות, הוראת הדת וסדרי העבודה בבית הכנסת.

מכאן עד סוף הספר היא השקפה כוללת על מצב החנוך ומעמד הדתי בתפוצות ישראל שבמערב ובמזרח וסקירה על תולדות ישראל והתנחלות מושלי אשכנז אל הכנסיה הישראלית. דברים שאין להם בזמנינו ערך ספרותי ומדעי כשהם בפני עצמם. נכבדה לנו במקצת רק דעת צונץ בכלל על התקונים או השנוים הדרושים בסדרי העבודה. לראשונה ישיר שיר תהלה על היהדות האשכנזית ויאמר: „אור התורה לא יצא עוד מכלל כי אם מאשכנז. בארץ מולדתנו, ששם נמצא בתכונת בניה: אריכות אפים, חזק והתמדה בכל פעולותיהם, בינת אדם ישרה וצדקה ומישרים... ממנה תצא גם האימנציפציה לעם ישראל. אשכנז היא הארץ אשר בחר לו ה' לסגולתו וממנה תצא תורה ואורה גם להעם העתיק והנבחר מימים מקדם...“ דברים רבים כאלה וכאלה, אשר הקוראים בימינו ישתאו וישתוממו על תמימות חכם גדול כזה ומשפטיו המזורים. מהתקונים או השנוים שיש להנהיגם בבתי הכנסת הכי נכבדים לדעת צונץ: א) השירה במקהלות בארבעה קולות והארגון יש להכניס בבית התפלה רק בהסכם כל בני הקהלה ורק בידעת הפרנסים, כי בזה לא ישבת השלום בין חברי העדה. ב) עצם התפלה, שאין לשנות מממבע שמבעו לה הסופרים הקדמונים: קריאת שמע וברכותיה, פסוקי דזמרה

וברכות שמונה עשרה הם עיקר התפלה, וכל הפיוטים מימות הגאונים ודורות הרבנים עם הסליחות יש הרשות לכל רב ודרשן בישראל לבטלם, וכמו כן הרשות להם להכניס תפלות חדשות בבית הכנסת, והמשפט לבחור הוא לכל בני הקהלות בעמדם למנין ועל פי הכרעת הרוב. יש ללמד את התינוקות הברת התנועות והמלות לפי המבטא הספרדי, וכאשר יקום דור חדש, מבין לשון עברית במבטא הספרדי, או ינהיגו גם בתפלות בצבור בבית הכנסת את המבטא הזה. קריאת שמע ותפלה נאמרין בכל לשון עפ"י דין המשנה, אך יותר נכון להשאיר את התפלות והברכות העתיקות בלשון הקדש. כל הפזו של צונץ היה בשנויים חצוניים וטפלים לכל הדעות, אך הם נגד המדות המגונות שדבקו בעמנו מימי שנות מאות רבות: הקריאת שמע והתפלה במירוף הדעת, הצעקות והנענועים בכל אבריהם, השיחה הכמלה בשעת התפלה, מכירת המצות והכבודים; מנגה הוא גם את הנגינות והמנגינות הזרים והמזורים שהכניסו חזנים בוערים בהיכל ה', כקוצים הם בעיניו אותות הכבוד אשר ינחלו העשירים בבתי הכנסת ובתי מדרשות אשר שם צריכים להיות קטן וגדול דל ועשיר שוים בעמדם לפני ה', ומסוים בכרכה להדרשנים והרבנים ולמורי העם בכלל, כי בנשאם את משאם לפני העם יריקו עליהם הוהב המהור, המוסר הנעלה לתורת המדות הצרופה אשר באוצר כתבי הקדש וההגדה התלמודית והמדרשית, דבר ה' אשר בפיהם יהיה כאש להאיר לבני ישראל את דרך האמונה ילכו בה ולהחם הלבבות ולהלהיבם בשלהבת יה, למען תהיינה אוניהם קשובות לקבל את תורת ישראל המסורה לנו מימי דור ודור ואש עולם תוקד תמיד על לב באי בית הכנסת לישראל, אש אהבת עולם לעמם הנצחי ותורתם הנצחית. — נבואתו של צונץ לא נתקיימה עד היום.

בהגיע הקורא המעיין לקצה הספר הגדול הזה האוצר בקרבו חדשות רבות ונצורות, אך גם דברים מדברים רמות ונשגבות שאינם אלא ילדי דמינו של המחבר, בראותו מגדלים גבוהים ובצורים בנויים לתכלית — רפורמה חיצונית — תקונים ופיויים בסדר העבודה — ידמה את החכם הגדול בעל הספר לשר צבא חכם נפלא בתכסיסי מלחמה אשר לו העץ והגבורה, המעמיד גדודיו במערכה, מפקד המון צבאותיו לירות בכלי תותח — על צפרי דרוז, או להלחם מלחמת תנופה — בעדת דבורים. לכתחלה העביד צונץ את מחשבותיו עבודה גדולה להוכיח לממשלת פרוסיה או לדעת הקהל, כי הדרשה היא אבן הראשה בחומת היהדות, כאלו היו היונקרים הפרוסים נזקקים לעדותו, ומעשיהם לא עשו רק מהעדר ידיעה בדת ישראל ותורתו. אך מכיון שתקע עצמו להחקירה הזאת,

נראהו מחולל נפלאות— בדרך הלוכו. לנו נכבד כל הספר בלי התכלית ובלי הקנקה, ולא נגרע דבר מערכו לו גם לא נכתבו כלל ההקדמה והפרק האחרון, כי מיום שנתחבר הספר הזה היה לספר הספרים לכל העוסקים בחכמת ישראל, ספר יחיד במינו ומופלא בתכונתו ותכניתו, בצורתו ותבניתו. בצאתו להביא במשפט ובחשבון את כל מדרשי האגדה אשר נתחברו בישראל לתולדותיהם ולמיניהם מימי חבור הכתובים עד האחרון לאחרונים בספרי אגדתא, וכל ספרי ההלכות והדרשות בימי הבנים והעת החדשה, נראהו זורע אור בהיר על כל סביבותיו, מעיר לבבות המעיינים ומאיר עיני החכמים בבקיות נפלאה וסברה ישרה. בעינינו נראה גאון הבקיות ואבי הבקורת אך עיני משוטטות באלפי הספרים מן שני התלמודים ונושאי כליהם והתוספתות והברייתות וכל אביוריהו, בכל המדרשים וספרי דאגדתא הגלויים והנסתרים ממנו, ובכל ספרי מחקר וקבלה, וספרי פוסקים ושאלות ותשובות אם רק נוגעים הם בכנפיהם בהענין הראשי והציר אשר עליו יסבו פרקי הספר. נכון מאד המשפט אשר הוציא על הספר הזה ומחברו אחד ממכבדיו ומעריציו, כמשפט אשר הוציא ווילהלם פ. הוּמ— באלד על ספרי הפילוסוף קאנט, לאמר: „לא ימלא לבנו אותנו להחליט דבר, אם תעמודנה כל מסקנות צונץ והחלטותיו בספרו הראשון והגדול בפני הבקרת בימינו ובימי הדורות הבאים; אך שלשה אלה נוכל להחליט לבטח מהתהלה והתפארת אשר שם צונץ על תורת היהדות והתועלת הרבה שהביא לחכמת ישראל: היסודות אשר הרס לא יבנו עוד; מקצת הבנינים שבנה המה בנידעולם; והשלישי הכי נכבד כי היה יוצר התמורה הכבירה בחכמת ישראל, תמורה, אשר מעטות שכמותה נמצא בקורות החכמות והידיעות הכלליות. ומיום צאת הספר הזה לאור זה כשבעים שנה נהנים ממנו עצה ותושיה כל חכמי ישראל וחכמי אומות העולם, ובו ימצאו פתרון שאלות רבות בתולדות ישראל והשתלשלות היהדות בימי אלפים וחמש מאות שנה.

ובכל אלה לא נמלט צונץ מהשערות רחוקות ומשגיאות דקות וגסות, וכבר העירונו על דבר אחד בספרו, מפני חשיבות הדבר והיותו אחד מיסודות התורה, שעמד עליו מבקרו ומשינו רבי אליקום המילואהני (הראבי"ה). מיותר ממאתים השגות שעשה המבקר הזה על ספרו ישנן רבות שהן צודקות מאד או שיש להשיב עליהן, אך המשיג המיב לראות ולמצוא כל דבר במה שהורע כחו של המחבר, אך ישנן גם השגות רבות שאינן אלא כבחינת איפכא מסתברא. בספרי צונץ הבאים עוד נבוא לזה להוכיח עד כמה לא העמיק לפעמים בדברי התלמודים לרעת צורתא דשמעתתא,

ומתוך כך בא לידי מעות בהחלטותיו. אך מעויותיו במלות במעומן, וכבוד הספר ומחברו לא יגרע גם בהשגות הראבי"ה ויתר המבקרים בימים ההם.

ובכל טובו ויפיו של הספר „לקורות הדרשות“, בכל תועלתו וגדולה להאיר עיני החכמים העוסקים בבקרת ספרי המדרשים והיותו כובש דרך חדשה בדרישת הדרשות להחכמים שבאו אחריו, אי אפשר לנו להעלים עין מהמגרעות שבצורת הספר (מלבד שגיאות הענין שעל רובן עמד מבקרו החרוץ ראבי"ה הנ"ל), מגרעות העושות את כל ספריו לקשי העפול אל המשכיל הדורש להשיב נפשו בחקר דברי הימים, ולא להקטין עינו מכללה של התולדה הישראלית בשביל דיוקים ופולפולים שברבים. המגרעת היותר גדולה היא, שברוב הפעמים הצעת הענינים לפרטים אינה בסגנון מושך את הלב. המבוא שלו לכל פרק ופרק הוא נחמד ונעים ומושך אליו את הקורא בחבלי קסם אשר על לשונו, אך מבלי משים, והנה הקורא רואה עצמו שוקע וטובע באין מעמד בים של ציונים. לא נעשה שקר בנפשנו אם נאמר כי מימות הגאון מווילנא ועד הנה לא נראה ספר מלא עיינים כספרו של צונץ. אמנם כהעיינים של הראשון גם של השני מאירות עיני המעינים, ולפעמים יגלה לעינינו עולם חדש ע"י הערה בת שתיים ושלוש מלות; אך ברוב הפעמים אינם לא מעלים ולא מורידים. בהספר „לקורות הדרשות“ נמצאים ציונים לאלפים (ואולי גם לרבבות), כי כל מאמר חכמינו במדרש מן המדרשים הדרוש לענינו ציין צונץ כל המקומות שנמצא שם הציון ההוא בשני השס"ם ובתוספתא וברייתא ספרא וספרי וכל המון המדרשים למיניהם, אף שבכל המקומות ההם הנוסחא אחת והענין אחד — והיה די לו לציין שנים שלשה מקומות, והקורא המעיין והבקי (אשר רק אורנו שם צונץ לנגד עיניו) ידע לתור ולבקש מעצמו את הדבר הנוגע לענין חקירתו. ובין כה וכה והדבר הזה מטיל אימה יתרה על קוראי הספר ונותן לו פרוץ והזות ספר עיוני ושמושי רק לחכמים ומלומדים, ובגלל זאת היתה פעולת צונץ על קהל המשכילים קטנה ומצטרה בערך חכמתו ותועלתו. למרבה המבוכה של קוראי ספריו, אך לעתים רחוקות מצוין הוא את הפרק והסימן, כי אם את הדף והעמוד, ולמצוא הדברים בספרים שונים דרוש לרעת את הוצאת הספר הזה שהגה בו צונץ, כי מעולם לא יציין גם שם העיר שנדרס בו הספר והפרט של השנה. עד כמה גברה אצלו אהבת הציונים נראה מזה שהוא ממלא לפרקים חצאי עמודים בעיונים שאינם צריכים לגופם, לדוגמא: הוא מזכיר דברי עצמו באחד ממאמריו („דיע העבראישען האנדרשיפטען אין אימאליען“, געואממעלטע שריפטען,

III, 1—14), כי חכמי הנוצרים במאה הי"ח התרשלו בחקרי קדמוניות היהודים ויצאו מזה תקלות גדולות ומשפטים מעקלים, דבר אמת בלי ספק, אך גם גלוי וידוע ואין לו חשיבות בהחלט, כי אם לפי השעה, והוא הולך ומציין יותר מעשרה מקומות שכבר דבר הוא בעצמו על זה (1)... המגרעת השניה, בצורת המחקרים האלה, כי יוצא הוא מענין לענין, וזה לא רק בהערות בשולי הרפים או בסוף הספר, כי אם עוד יותר בפנים. הדרך הזאת היתה דרכו של רבי שלמה יהודה ליב ראפפורט, אך מה שנאות בתולדות רבנו חננאל ורבנו האי גאון, שהן, כאשר כבר אמרתי, אינן תולדות כי אם חקירות, לא יפון בספר כתוב אשכנזית להיות לעינים להמעיינים, ועם זה ספר מקרא להמשכילים. אמנם אחרי כל אלה הוא הספר הראשון ועד היום גם האחרון, אשר בימי שבעים שנה בערך, הנהו כיום צאתו מדפוס אהוב וחביב להחכמים וספר כולל כל הספרים שחברו הם אחרי צונץ, ביחוד בספרי המדרשים הרבים מאד, אלה שנתחברו בימי ה' מאות שנה של הסבוראים והגאונים, מספרו זה ראו חכמי עם ועם את המעין המתגבר אשר יצא מבית מקדש מעט לישראל להרוות מים חיים נפשות עיפים וכושלים מעל הגלות, והוא גם ירה אבן הפנה למוסדות בנין התולדה הישראלית, ואחרי אשר יסד את התולדה הזאת באו חכמים מופלאים אחריו והקימו את כל הבנין הנהדר הזה לכבוד ישראל ותפארתו לדור דורים.

(¹) וככ"ז אין להקל בכבוד ציוניו ורמזיו, החכם ווייס בפרק כ"ב מתלק ג' בספרו דוד"ד נעזר ברמזיו בדבר בראשית רבה ובתכונת מדרשי אגדה בכלל ובפרט, וביחוד ע"ד מדרש בראשית רבה המיוחס לרבי אושעיא. ועיין מאמרו של הד"ר תיאודור בהירחון של קויפמאן ובראנן לשנת 1894 עמוד 514—528.

פרק רביעי.

דממה לפני הסער.

השפעת הספר „הדרשות בבית הכנסת לישראל“ על שלשת הכתות בכנסיה הישראלית שבאשכנז: העומדים, המהלכים והמחדשים-מהרסים. היחס שבין חכמי הדור ההוא ובין צונץ. רבי נחמן קראכמאל והשקפהו הפילוסופיות והתולדות. הקדמת צונץ לספר „מורה נבוכי הזמן“ ודברים אחרים על הספר הנ"ל, רבי שלמה יהודה ליב רפפורט (שי"ר), הצד השנה שבינו ובין צונץ. השקפת שי"ר על ישראל ועל תולדתו. תכונת חקירותיו-תולדותיו. דברי צונץ על שי"ר. ר' שמואל דוד לוצאטו (ש"ד"ל) וצונץ. פעולת ש"ד"ל בהוציאו תעלומות ספרותנו לאור עולם. הצלחת ספרותנו. דבר ישיבת ש"ד"ל באיטליא ובית מדרשו שקבע בפאדובה. הספר „אבני זכרון“ וה„דיוואן“ של רבי יהודה הלוי. ההמשך מתולדות צונץ. צונץ מבקש לו מקום רבנות או דרשנות ומחזיר אחרי סמיכות (התרת הוראה) וראש הכית דין בברלין ממאן לתת לו „התרה“ הזאת. הפצו להתמנות לרב בדארמשטאדט או בקאססעל לא עלה בידו. צונץ מתמנה לדרשן ב„קהלת היכל“ אשר בפראג. כתב התנאים בין הקהלה ובין הדרשן, חובות רב ודרשן בקהלת פראג הסהאשכנזית. צונץ שב שנית לברלין ונעשה למנהל בית הספר למורים (סימינריום), פעולת צונץ בחכמת ישראל: ספרו „על דבר שמות היהודים“ וסכתו. הצעת עניני הספר הזה והשם אשר עשה לו על ידו כמערכות החכמים מאורי הדעת באשכנז. התרגום לעשרים וארבעה כתבי הקדש. פעולת התרגומים לכה"ק בכל תקופות התולדה הישראלית. שימת עין על התרגום שנעשה בהשגחת צונץ: חבריו המתרגמים. רבי מיכל זק"ש ושימת עין על תולדתו; רבי היים (היימאנן) ד"ר ארנהיים והפרופסור יוליוס (יוסף) פירסט, תכונת התרגום הזה. כוונתו, תכליתו ופעולתו. מאמרי צונץ קטני הכמות ורבי האיכות: „תולדות רבי עזריה מן האדומים“, „יריעת הגיאוגרפיה הכללית בספרות ישראל“, „יריעת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל בספרות ישראל“, (בפתיחה לספר מסעות בנימין מטודילה הוצאת אשר). „שנת ה"א ת"ר—שנת הסקודה לכנסת ישראל שבמזרח ושבמערב וצונץ.

„דממה לפני הסער“ הוא הדבור המסמן את תקופת עשרת השנים (תקצ"ב—תר"ב) שבין התפרסמות ספרו של צונץ „הדרשות בבית

הכנסת" ובין המריבות על דבר הריפורמה ואספת „הרבנים" בשנות ת"ר—תר"ה, אשר הביאו מהומה לעולמה של כנסת ישראל באשכנו ויתר ארצות המערב ויכו אותה לרסיסים, מכות נאמנות אשר לא תוכל להרפא מהן עד היום. בעשר שנים אלה עוד דממה ושקט שוררים למראה עין במחנה העברים, הרבנים אינם מקנטרים עוד זה לזה בהלכות מנהגים חדשים ובמול תורה ומנהגים ישנים; גם ה„רבנים" שסופם הוכיח על תחלתם, כי אז כבר יצאו מחוץ לתחום האמונה התמימה בתורה שבעל פה וגם בתורה שבכתב, גם הם עוד התעטפו במלית שכלה תכלת, היו זהירים במצות קלות כבחמורות; בכלל לא הסיג עוד המדרש את גבול המעשה. אך הדממה היתה לפני הסער בפועל, אבל גם בכל שנות תק"צ נמצא הסער הזה בכח. דעות מדעות שונות התרוצצו בקרב מחנה הרבנים ויתר חכמי הדור. הסדרים החדשים כבר קנו להם תפיסת יד בכמה קהלות, הפרנסים בכל עיר ועיר כבר היו רובם או בני חורין בכלל מכל דת מעשית או דורשים את הסלסול וההתפזרות—תלמידי פריעדלאַנדער ויעקבזון, כי כבר קם אז דור חדש אשר לא ידע כלל את התורה, ועל דבר הישיבות והרבנים הזקנים שמע רק דברי לצון ושחוק קלי הדעת. אך גם אז קמו אנשים גדולים בעלי כשרון ואנשי הרוח הגוי דעות, אשר נתנו נפשם עליהן באמת; וכה התנגחו ותתרוצצנה מחשבות רבות בלב טובי הדור ועיני העדה מזה ומזה; כבר נראה בכח, כי יד הזמן הויה בכנסת ישראל אשר במערב אירופה להפר האחדות בין בניה ולקרעה לקרעים שאינם מתאחים עד היום זה ששים שנה. העת היא היתה עת התסיסה, והאותות המבשרות את בא הסער המתחולל היו: התחדשות הריב על דבר ההיכל של דורשי הריפורמה בהמבורג והמחלוקת בין הרב טיקטין ובין אברהם גייגער על דבר הרבנות והדיינות כברעסלויא. כל השנים ההן היו שעת התסיסה למחשבות שונות ודעות רבות בלב ראשי שלשת הכתות: העומדים, המהלכים והמהדשים—המחסימים. אז נגלו על כמות החיים נבורי הדעת, אדירי אמונה, וכנגדם גם כן חוקרים מופלאים ומבקרים מומחים, אך גם עוקרים משרש הרים ומתנשאים להרום בנין עדי עד. — המלחמה עוד לא החלה, אך בעלי תריסין מזה ומזה כבר ערכו צבאות מופתים תקנו כלי זינם ויכונו לקרב, לריב ופלגות בישראל לרעת האומה ולאסונה. ועלינו להודות כי כל שלשת הכתות: העומדים, המהלכים והמהדשים—המחסימים לקחו כלי זינם מבית הנשק הגדול, הוא הספר הגדול והראשון בחקר תולדות היהדות של צונץ בספר

„הדרשות בבית הכנסת“. העומדים מצאו בספר הזה הוכחות חזקות במעשים מדברים בשפה ברורה, כי התורה וחקי המוסר והמדות התלויים בה: התמימות הדתית והזהירות במצוות המעשיות, הן שיעמדו להאומה הישראלית להתקיים בארצות הנולה זה אלפי שנים והן הן אשר קראו לאור עולם את בעלי מדרש ההלכה וההגדה; כמה ראו ונוכחו, כי הספר הזה הוא עדות לישראל, כי התורה שבה עבודה היתה הכח המעמיד בהאומה לחוקה ולעודדה בכל העתים שעברו עליה, והסופרים המבינים, התנאים והאמוראים, הגאונים והרבנים שבצרפת ואשכנז היו אבות העם ומוריו בדרך צדקה ודרך אמונה לשגבו ישע ולחזקו בשם ה' אלהיו לרוחתו לתשועתו. המהלכים ראו בספר הזה אות ומופת, כי אמנם עצם היהדות הכתובה והמסורה לבני האומה כלם היא האמת אשר לעד לעולם תעמוד, אין בה בעצמותה תמורה וחלוף, כי בת הנצח היא, אך את לבושה תחלוף, תמונתה וצורתה תמיר מעת לעת לחכב עצמה על הכריות לפי מעם הזמנים והכשר דעת בני הדורות השונים. וגם המחזרים אשר בקרדומות באו על היהדות התמימה ויאמרו לסעף פארה כמערה, לקצץ בנטיעות ולעקור גם שרשיה, גם הם מצאו בספרו של צונץ כלי הנשק היותר מסוכנים למסרת אבות. ואם אמנם כמה שנעזרו בעלי הריפורמה אלה בדברי צונץ המקריש דפים רבים בספרו לדרישת הריפורמה, גלו פנים בספרו שלא כהלכה, כי, כאשר יתבאר בפרק הבא, לא כוון מעולם לריפורמה של היהדות בראשה ואבריה, כי אם חפץ רק להטיב פני העבודה וליפות סדרי בית הכנסת¹) מבלי לנגוע אף בדין אחד מדיני הרמב"ם ושלא ערוך, הנה היה הוא הפותח פתח בספרות ישראל בבקרת המקרא, אם גם בזהירות ובחשבון ודעת; והידיעה או החכמה הזאת, בהיותה מיוסדת על השערות ורגלים לדבר באין הוכחות ברורות וראיות מכריחות ומבלי כל יסוד ודאי שאין להרהר אחריו, בהיות הידיעה הזאת מסורה יותר אל המעם וההשערה ולא אל המופתים החיובים, הנה נפתח בזה פתח רחב לכל חושבי מחשבות ומשערי השערות לעשות כתורה כל מה שלבם (ולפעמים לב עקוב) חפץ ובוה יאבד כל מעמד להיהדות המעשית-הממשיית שהיא לכדה המקיימת את העם הישראלי ונתנת לו תקומה ואחרית לעתיד לבא.

¹ עיין להלן התמצית ממאמרו בשנת 1844 „קורצע אנטווארפטן איבער קול-טורטראגען“.

בהקדמה הקצרה הזאת, המלמדת אותנו דעת. תבונת הספר הזה וצביונו, נשכיל לדעת גם לעמוד על אופיו של צונץ בעצמו, כי ברוחו נמצא אנחנו תערובות דעות ורגשות לב של שלשת הכתות שהזכרנו. מחשבות שונות התרוצצו בקרבו, ורק בהגיעו לשנת החמשים גבר בו הכח הלאמי, כח המקיים את היהדות ויהי שומר אמונים להתורה המסורה, אף שכל זה בדרך החקירה לא שעבד שכלו להרגשתו, ובשנות השבעים נשוב נראה בו את מבקר המקרא. אמנם כל זה הוא רק בדרך משא ומתן, אבל להלכה ולמעשה היה שומר אמונים גם לדברי העומדים והמחזיקים מקצה האחרון, כי ראה בזה סוד קיום ישראל ועמידתו בין האומות. אוהבים תמימי דעים היו לו בין בעלי כל המפלגות מקציהם, וכמצוין בסבלנות ובעל נמוס ודרך ארץ לא היה לאויב גם לאלה אשר נפלגו ממנו במחשבות ובמעשים, כתב מאמרים בכתבי העת אשר הוציאו הם ויעניקם מתנונות רוחו ופרי חקירותיו לתועלת החכמה שהיתה חביבה עליו מכל חמורות החיים, אך רעים נאמנים שקנו את לבבו, שהיו עמו בעצה אחת והשפעתם נכרת עליו ועל ספריו, חברים כאלה קנה לו מן החכמים שאף כי בחקירותיהם היו מהלכים היו עם זה בבחינת היהדות המעשית נחשבים לעומדים, והמה שלשה אלה: רבי נחמן קראַסמאַל, רבי שלמה יהודה ליב רפאפורט (שי"ר) ורבי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל). השפעתם של שלשת החכמים האלה היתה גדולה, חזקה ומתמדת, ועל כן רואים אנחנו לתכלית הספר הזה ליחד הדבור רק בשלשה אלה חברי צונץ ואנשי עצתו. ואמנם כן, אם נהיה נמשכים יותר מדאי אחרי הכבוד שהורגלו חכמי הדור לכבד את צונץ ונתלה רק עליו כל כבוד חכמי ישראל ודרישת תולדתנו, נחטא להאמת ההיסטורית ונעוות דין החכמים האחרים בני דורו בוני בית התולדה הישראלית שקמו בדור ההוא (1). פלפול של הבל מי מחכמי הדור קבל מחברו, כי באמת היו

(1) עמל הוא לראות את זקן החכמים משרידי הדור ההוא ראה"ו בספר זכרונותיו (ווארשא תרנ"ה) חותר להוכיח, כי שי"ר ראה ספרו של צונץ, תולדות רש"י, והוא היה לו למורה דרך; וכי בתולדות ר"ג בעל הערוך רומז עליו שי"ר, והדברים האלה אינם נכונים במולתא דעבידא לגלויא. שי"ר אינו משתדל לסתור דברי צונץ ומדבר ממנו בכבוד גדול וקורא אותו חכם עמו, וצונץ מעיד על עצמו בריש ספרו, כי מחמתו של שי"ר עשה לו כל הכבוד; ולראיה"ו היתה כוונה ידועה לחמקט מעלת שי"ר ובכלל להרבות בשבח צונץ שמתוך שכתו יבוא לגנוחם של רפאפורט וגראטץ וכו'. וכבר השיב עליו במה שיש בו די החכם הטובהק א. עפשטיין באוצר הספרות שנת תרנ"ו.

צונץ ושלשת החכמים הנקובים למעלה בשמותיהם משפיעים ומושפעים כאחד, כל איש מהם נאות לאורו של חברו במדה ידועה וכפנים ידועות.

רבי נחמן בר שלום קרוכמאל (נולד כבראדי שנת תקמ"ה ומת במארנופל שנת ת"ר) קבל תורתו מאחד מתלמידיו של בן-מנחם הרב רבי מנחם מענדיל לעפין המכונה סאמנוב ועוד דורשי דעת כמוהו שקמו אז כבר כבראדי. בהיותו בן-פולין למד מנעוריו לשחות בים התלמוד ונושאי כליו, וכל למודי עברית נקלמו בקרבו בעודו בימי עלומיו ויהיו לעצם מעצמיו. הוא באמת מלא כרסו בש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים עוד לפני שזמו לבו לספרי מחקר ופילוסופיה. שיח ושיג היו לו עם רבני מדינתו וישב בדבוק חברים עם הגאון החכם רבי צבי חיות בימי שבתו בזאלקווא. תולדתו מפרטת מסופרי דורו, אשר הכירוהו וידעו דרכיו ומעשהו (1), ולפי דרכנו בספר הזה לא נספר בזה את תולדות החכם המופלא הזה, כי אם תכונתו המדעית והספרותית במדה הנחוצה לדעת פעולתו על צונץ. בכל דבור ודבור שיצא מפי החכם הזה נמצא תורה שלמה, בו התאחדו העמקות והדקדוק של מלומדי אשכנז והחריפות ודקות הסברא של תלמודי בן פולין. בו נראה פרוץ פני חכם מקרמוני החכמים, תורני הוגה דעות וחכם חוקר בבינה לעתים, או כאשר יתארהו בצדק אחד מכותבי תולדתו: „הוגה דעות ותוכן עלילות". הוא לא הרבה כתוב, אך אשר העלה על ספר היה זהב טהור. ספרו האחד שכתב „מורה נבוכי הזמן" לא הגיע לנו בשלמותו וגם לא נרפס בחייו, אך הספר האחד החסר הזה שקול כנגד אלפי ספרים. בצדק העיר עליו אחד מסופרי תולדתו בזמן האחרון (2), כי הוא היה: „המוציא את המאור שבתורה מנרתיקו להאיר את הליכות הרוח הישראלי משנות דור דור", כי „בהכשר דעת שם דרך בקורות עם-עולם ולרוח הלאם הישראלי נתיבה". לא פה המקום לבאר את כל שיטת הרנ"ק בחקרי תולדות ישראל ויסודי שיטתו בחקרי הדת הישראלית, שיטה מסוימת ומוגדרת בכל חלקיה ועניניה; אך זה נחוץ להעיר גם בזה, כי ההכרה האמיתית הננו רואים לראשונה רק אצל החכם הזה,

(1) הולדתו כתבו ר' מאיר הלוי לעטערים בראש הספר מונה"ו (לעמברג תרכ"ג) וגם צונץ בהספרו על רנ"ק (געזאמ. שריפט. II מעמוד 150 והלאה).

(2) המצית דעותיו של הרנ"ק וביחוד השקפתו היסודית על השתלשלות התולדת הישראלית, בהכרת נפשו הישראלי, הוצעה במאמרים מועטים מחוקים את הסרוכה במחברתו של הח' ש"י איש הורוויץ, ציון לנפש הרנ"ק שהוציא לכבוד מלאות מאה שנה להולדת את הרנ"ק (ווארשא תרס"ז), ובו נעזרתי גם בהצעת הדברים בפנים.

והוא אשר און וחקר למודי התולדה הישראלית, "לדרשם ולהבינם בעיקרם ושרשם... בשביל שנגיע בכח אותה הדרישה לרשומים ברורים ולבסוף לבידור עצמותנו ומותנו, שהיא נפש ישראל הכללית, איך נגלתה בעולם בקורותינו במסכות העתים... וזוה נקיש על הבאות" (מונה"ו). ההשקפה הזאת לא חדשה היא, אך הרנ"ק הרים אותה על נס בימי אותו הדור, אשר מכל עברים נלחמו בהיהדות המעשית, "צערעמאניאל-געזעמזע", כי "המצוות כלן מרמות, מעירות ומשכילות את הלב אל הרוחני או המאורע, שהוא סימן ועד על מציאות הרוחני בעולם ולזה יהיו המעשים בעצמם קדש". הדברים האלה נשמעו אחרי כן בשבעים פנים מפי צונץ, כאשר נפרד מבעלי הריפורמה ויהי למגן להיהדות המקובלת. דעתו על לאומית ישראל כלולה ברברים אחדים: "נחלת האומה ומנת רוחה", שהיא הנותנת לה עז ונצח, חיל וחסן לעמוד בארץ. מהשקפתו הכללית על דברי ימי כל אומות העולם הוא יוצא אל הפרט, לתולדות אומתנו, ומוכיח, שכל התולדה בכל שלשלת מעשים הסובבים והולכים תמיד על תקופתם וחזורים חלילה היא תקופת התולדה הזאת. ושלוש עתות לעם ועם ובכללם גם לעם ישראל: תקופת הצמיחה והגדול, תקופת העז והגבורה ותקופת הדלדול והמגערת. סוד הנצח אשר בכנסת ישראל הוא תמיד, כי בהגיעה למדרגה שפלה מאד, ברדתה עד לדיוטא התחתונה, יסוב הגלגל והתקופות תשובנה ללבט זו אחר זו: גדול וצמיחה, עז וגבורה, דלדול וירידה. את הקו הזה הוא נוטה על תקופת התולדה בימי קדמות האומה וגם הוא נוטה קו על תקופות ימי הבינים וראשית העת החדשה. בפנה הזאת דבריו מעטים אך כבר ישים אותותיו אותה ומופתים מובהקים ורשומים קיימים, עדי היו דבריו וכלליו אלה לעינים להבנאי המופלא בבנין תולדות ישראל—גראַטץ—והם היו לאמת בנינו הגדול בהקימו ארמון התולדה הישראלית על משפטו. יותר מכל חכמי הדור נהנה מהרנ"ק עצה ותושיה צונץ. בפרק י"ג במורה נבוכי הזמן (אם למסרת הפירוש וההלכה במצוות תושבע"פ) ובפרק הי"ד (האגדה ובעלי האגדה) נראה את שני החכמים במדור אחד. עקבות דעותיו של הרנ"ק נראו בכל דברי צונץ בדבר הספרים החיצונים, בהנבלת זמן התימת כתבי הקדש, בצמצום זמנם של אנשי כנסת הגדולה, בקורות הפלוסופיה הישראלית האלכסנדרונית, העתקת השבעים וביחוד בהשתלשלות תורה שבעל פה ומדרש ההלכה והאגדה. ואף על פי שספר "מורה נבוכי הזמן" להרנ"ק יצא לאור על ידי צונץ כעשרים שנה אחרי ספרו, "הדרשות בבית הכנסת", הגנו רואים את שני החכמים האלה פוגשים איש את

אחיו בהשקפות ומשפטים כוללים ואין ספק שנמלכו איש באחיו ושאלו איש בעצת רעהו; כאשר נראה להלן, איך ראה צונץ ספרו של רפאפורט ערך מלין עוד בכתב יד וגם נשתמש בו בספרו ה„דרשות“, בדברים אחרים, אך מלאים דבר, מתאר צונץ בלשון עברית את פעולת הרב רבי נחמן קראכמאל על בני דורו ותכונת הדור ההוא בכלל ויאמר (בהקדמתו למונה"ז): „... בכבר פולניא נגה אור... נחמן הכהן הגדול מאחיו רבי נחמן קראכמאל ז"ל, אשר יגע ולמד מחכמי דור ודור יבין בספרי הנביאים ומעתיקי הדת, העמיק בדברי הראב"ע והרמב"ם... וישא עיניו וירא, כי בערה סכלות ומריבה... פנו ערף אלה לחכמת ישורן, ואלה לכל סדר ומדע; אלה מזה יחשבו כי קדמוניו אוילים ותלמודיהם סלפים, ואלה ידמו פי אפומרופסס הצדיק לאפוד והרפים, זרובם ימכרו קבלה ומסרת תמור זהב וכספים... זה יודף מהת לזת וזה חובק תיאטראות, זה רץ לרשות וזה נבהל לרובנות ולשניהם החכמה או מסוה אפים או מרמס דגלים (1). ויחמול נחמן על עמו וימהר לרקח צרי אל מכאוביו... וישפוך על אחיו מרוח קדשו הזך, ויכתוב ספר „אמונה צרופה“ העוברת תוך עמקי הבכה, למען ישיגו האמת המוחלט וכי“.

בדברים אחרים יסמן תכונת הספר „מורה נבוכי הזמן“ בפרקיו על דבר האגדות שהם גם סימני תכונת ספרו ה„דרשות“ ויאמר: „... והיום האמונה הנכונה חסרה לנו משתי קצוות, אשר קראתים אור הכוזב והחשך הנאמן; אוהכי שכל ומכבדי תורה נלחצים במשעול צר בין הפחיתים הלוקחים הדרש לפשט, ובין היודעים בזוי האגדה... על כן הכין (הר"י נחמן קראכמאל) לנו בין שביל האש ובין שביל השלג נתיבות אמת ושלום, יעברו בהן יושבי הקצוות“. כאשר כבר אמרנו, מדה יתרה היתה בקראכמאל שלא לא היתה בצונץ. האחרון היה רגיל לעשות תורתו שבעות טבעות, להניח לראשונה הנחות, להציב לכתחלה סדרי זמנים וקצבי עתים, ואחרי כן היה מקבץ הראיות וההוכחות להעמיד הכללים ולקיים ההנחות; לא כן הר"ק הוא לראשונה צפה והביט על המון מעשים שמבראשית, ולפי תוצאות השקפותיו שם גדרים ונבולים: לחכמת הסופרים, למדרש ההלכה והאגדה, ובלליו ושיטותיו היו למאירי דרך התולדה לחוקרים וסופרים שקמו אחריו ונתקבלו להלכות קבועות בההיסטוריה הישראלית.

(1) דברי צונץ אלה כחוכים בשנת תר"א אחרי מריכות הליפורמה ואספת „הרבנים“. וההקבלות האלה בין החשוכים ובין הנאורים רומזים לזה.

החכם הפולני השני, אשר תעצומות פעולותיו על צונץ נגלו ברוב ספריו של זה השני, הוא רבי שלמה יהודה ליב רפאפורט (שי"ר) (נולד בלבוב שנת תק"ן ומת בפראג בראשית שנת תרכ"ח). בפנים ידועות יש צד השהו בינו ובין צונץ יותר מאשר בין האחרון ובין קראכמאל. גם הוא יותר מומחה ומופלא בפרטי התולדה הישראלית מאשר בכללותה, אף כי כהאחד כן השני גם בהכנסם לדקדוקי חכמת הספרות היתה תמיד כללות התולדה הישראלית לנגד עיניהם. ראפפורט איננו חכם פלוסופי הוגה דעות בחקרי אמונה כהרנ"ק, כאשר לא היה גם צונץ חוקר וחושב מחשבות מופשטות, אך חוט אחד של חן וחסד משוך על כל חקירותיו וגם דקדוקיו — והוא הדבקות העצומה בהתורה והלאם והתקוה לעתידות ישראל. כשהיה שי"ר נער היה אומר דברי זמר, שר בשירים והעתיק שירים משיללער (הבערה), אך כבר בשנת תקפ"ז בהעתיקו את החזון הצרפתי „אסתר" להמליץ ראסין והוא עומד אז בשנות השחרות, כתב הקדמה להחזון הזה שהיא יותר חשובה ונכבדה מעיקר הספר, ובה יביע עקרי אמונתו או בטחונו בנצחיות התורה וישראל, ויאמר: „קיום אומתנו הנבחרת זה כמה אלפים שנה, הוא אחד מן הדברים אשר יתפלאו וישתוממו עליו כל העמים אשר על פני האדמה, עת יראו לאומים קדמונים אשר נתנו חתיתם בארץ החיים אשור, יון ורומי כלם שלמו על קצות הארץ הנושבות בימיהם, בנו להם עמודי אבן למוסדי עולם להקים שמם לדור אחרון, כלם חלפו הלכו, גם מרבית חרבותם תמו לנצח... כי בטחו על חילם, ויאמרו בלבבם יחיו עוד לנצח וכימי האכנים ימי עמם... (אך) מעשה ידיהם יבלו אותם ואין נסתר משטף הזמן... (אך) יהודה עוד רד עם אלהיו ועם קדושו נאמן... עיניו חזו קורות כל האומות האלה מראש ועד סוף, איך גדלו והצליחו... (ואיך) נבלעו בארץ נשיה וכצללים על הקיר עברו אחד אחד ואינמו, והוא יעמוד כצור על משמרתו וברית שלומו לא תמוט, אשר כרת אתו אלהים באמרי תוכחתו לאמר: ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים... לכלותם וכו'...". הוא מוסיף לאמר: „איך לא ירד לבנו אם אדם גדול כהתנא רב פחד... ואמר: מסתפינא מהאי קרא: „ואבדתם בנוים" או מסופו „ואכלה אתכם ארץ אויביכם" (סוף מכות). אולם זאת נחמתנו, אשר בכל עת יעמדו לנו אנשי רוח לנהלנו ולשמרנו...".

ובתולדות אנשי הרוח היתה כל חכמתו של שי"ר וכל תוקף השולתו בחקרי התולדה הישראלית. התולדות האלה שיותר נאות

להן השם „חקירות“, כאשר העירונו למעלה (ע' 114), במתכונתן ובכנינן „תולדותיו“ של שי"ר כמעט דומות לתולדות רש"י של צונץ; והן היו הראשונות שנכתבו בלשון עברית, כאשר בכלל היה רפאפורט הראשון בחוקרי קדמוניות ישראל בעברית. כל ידיעותיו לקוחות מן המקורים הראשונים, וגם אם לפעמים ישגה, הנה המיב לדבר צונץ, באמרו: „שגיאות רפאפורט גם הן תורה שלמה, ומהן נלמד הרבה יותר ממשפטים מיוסדים אשר להרבה חוקרים אחרים“. גם איש ריבו היותר גדול בבחינה מודעת החכם המובהק גייגר יאמר: „החכמה תמצא תועלת גדולה גם בהקים שי"ר איזו דעה מוטעת או בצאת שגגה מלפניו, כי כאשר ישיגו עליו ומצא הוא מקום להשיב על דברי משיגיו וליישב דבריו, ומתוך כך מתגלים לנו עולמות חדשים בכח הבקרת ובאוצרות בקיאותו ודעתו הגדולה“¹. לא פה המקום לספר גדולתו של שי"ר וגדל דעתו בתלמוד וראשונים ואחרונים, אך לדעת עצמת פעולתו על צונץ די לקרוא דברי האחרון בהקדמתו לספרו „הדרשות“, ואלה דבריו בקצור: „לא תהלה מן השפה ולחוץ היא אם אוכיר במקום הזה את האיש המעולה רפאפורט, אשר במאה ועשר פעמים ישימו דבריו לזית-חן על ספרי ובגלל זה אודהו בקהל רב, לא רק בעד כפריו ומאמריו הנרפסים שהם היו לי למקור דעת ותורה, כי אם גם בעד התורה שלמדתי ממנו ממרוץ המכתבים בינינו זה שלש שנים... בתולדות רב סעדיה גאון, רב נתן בעל הערוך, רב האי גאון, רבי אלעזר הקליר, רבנו חננאל ורבנו נסים עשה לו החכם הזה שם תהלה. בהספרים האלה יעבוד החכם בשדה חכמת ישראל, בעומק הבקרת, בשכל חרוץ ובקיאות נפלאה; ועל כלם חוש של חסד ויקרת רוח ויראת שמים משוך על הספרים האלה. בפרק העשרים ואחד לברו בהספר הזה (התפתחות ההגדות האחרונות—דורות הגאונים רב סעדיה זרב האי וראשית הפיוטים והקרבצים) הזכרתיו כ"א פעמים“. עוד יוסיף להודיע, כי רבות לקח משני כתבי יד של שי"ר „אנשי שם“ ו„ערך מילין“. השפעותיו של שי"ר עוד נתגלו לנו יותר בספרי צונץ שעוד נדבר בהם בהפרקים הבאים.

למקצוע תולדות ישראל, ויותר נכון, בהקצעת אבני מוסדות אבני פנה לבנין הבית הגדול הזה, נתעורר על ידי ספריו של שי"ר האיש החכם המופלא—רבי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) (נולד בטריעסט, ש' תק"ם מת בפאדובה תרכ"ה), השלישי שנתן מרוחו על צונץ בחקירות

¹ צייטשריפט פיר דייע ויד, טהעאלאגניע חלק די עמוד 283.

רבות שלו בהתקופה השנייה לפעולתו הספרותית. כנודע היה שד"ל לראשונה גם כן אומר דברי זמר, אחרי כן היה לחכם הלשון, מדקדק נפלא ו"מביין במקרא", כי נפשו המשכלת היתה נפש עדינה ערה ונעורה לרגשי חן ונעימות. בראשית ימי פעולתו נסה להיות במבקרי המקרא, אך עוד מעט וירא, כי בהידיעה החדשה הזאת יקחו למו מבקרים שונים מבני אומות העולם ובני ישראל קרנים, להחליף ולשנות את כתבי הקדש ולקלקל פניהם, ויאסוף את ידו מהעבודה הזאת. אך החכם המופלא הזה, אשר לפי עדות חכם ארצנו (רבי שמחה פינסקער ב"ק) היה "מן השרידים... המשעבדים את עצמם להחכמה... עוזר ומסייע לכל צד... בלב נכון ונפש שמחה כשם שהוא שמח לעשות רצון קונו ולהרבק במדותיו", החכם הזה ראה פעולת שי"ר וינסה גם הוא כחו ביצירת תולדות ישראל. פזור עמנו וצרותיו המרובות האבידו ממנו זכרונות רבים מקורות ישראל בימי התקופה הספרדית והצרפתית, אלפי דפים בספר תולדות יעקב נחסרו, ולא יכול איש להשלימם. ללקט אבני חפץ אלה, להציל שרידי קדמוניות אלה מיד הכליון ולהשיבם לספרות עמנו היתה עבודת שד"ל ומשא נפשו. להצלחת ספרותנו התולדתית ישב החכם הנלבב הזה באיטליה, ארץ החפץ לעתיקות עם ישראל. בגלותם מארצות צרפת וספרד היו מתעכבים גולי עמנו באיטליה ובדורות קדומים השתקעו שם ושמה נשאר רוב כתבי היד וכתבי-עדות לישראל על כל המוצאות אותו בהשעות הרעות ההן. הכתבים ההם היו שפונים טמונים בכתב-אסף הספרים הרבים במדינות איטליה ושנות מאות לא נראו לעין איש מאימת האינקוויזיציה, גם הספרים היקרים שנדפסו לראשונה אחרי המצאת מלאכת הדפוס באיטליה (פאנו, קרימונה, וויניצא וסבינויטו) היו חבושים וטמונים בכתי האוצר ההם, אך שד"ל חקר ודרש אחריהם, ובידו עלתה להוציא תעלומות לאור, וגם הפיץ אור בקרת חדה ושנונה על כל כתבי-קדמוניות אשר גלה ברוב עמל וחפוש רב במשך שנים רבות. שד"ל הגיה אור על כתבי רבי יהודה הלוי, הוא הקים לנו "אבני זכרון" לזכר פעולת קדמוני אחינו הספרדים בימי חמש מאות שנה, מידו באו לנו מגילות וכתבים מקורות הגזרות בימי הגרוש מצרפת וספרד. בהעבודה הזאת עבד שד"ל בלי הרף ובלי לאות עד נשימתו האחרונה. נפלא הדבר, כי כותבי תולדותיו או זוכרי זכרונותיו הרבו לספר כל גדלו וטובו, כמשורר מליץ, "מבין במקרא", כחוקר ומבין בתורת המדות ויסודות המוסר אשר בתורת ישראל ומעולם לא סדרו את ספריו ופעולותיו בדעת תולדות ישראל. כפנה זאת עמד שד"ל תמיד בהתקשרות עם צונץ ורבות למדו איש מאחו.

ארבעה אלה חברו יחדו לכונן ארמון גדול מאבני גיר מנופצות— והיו פועלים ומתפעלים איש מאחיו. במרוצת דברינו עוד נראה פעולתו כל איש ואיש מהם על מעשי צונץ בהתקופה השניה והשלישית לפעולתו הספרותית, אמנם לדעת את כל ארחות צונץ בעבודתו הספרותית יש לדעת גם יחוסו לגייגער, אשר בכל אופן היה מעמיק גדול בחקירת חכמת ישראל ורב פעלים בדרישת קדמוניותנו, אך בעיקר הדעות נפרד צונץ ממנו ומחשבותיו לא מצאו מסלות בלבבו. כן נדבר עוד על התייחסותו של צונץ להדרשן רבי מיכל זאכס בהגיענו לפרשת תרגום התורה, ומעתה נשובה לתולדות צונץ במעמדו בתוך החברה הישראלית בארצות אשכנז ותכונת הספרים בתקופת עשר השנים (תקצ"ב—תר"ב) שאנו עומדים בה לפי סדור הדברים על פי תולדות ימיו.

בשעה שהוציא צונץ את ספרו הראשון והגדול על „הדרשות" היה מחוסר פרנסה בעצם הוראת הדבור הזה. הוא כבר בנה לו בית, וישא אשה חשובה ממשפחה מיוחסת, אבל פרנסה קבועה לא היתה לו, והמחסור דפק על פתחו. בשנה ההיא (תקצ"ב) נסע לערי אשכנז: ואלפנטימסעל, קאססעל, האנובר ובילעפֶּלד ויסר גם אל האמבורג ויתעכב שם זמן ידוע לבקר את בית אוצר הספרים אשר להיימאן ויחאל מיכל, אוצר הספרים, אשר רשימתו נודעה לנו עד היום בשם „אור החיים", ורבי חיים זה היה ידיו ורעו עוד מימי ילדותו וגם אחרי כן יזכרה לטובה כמה פעמים, כי מאוצר ספריו לקח לו צונץ כל הדרוש לו בחבוריו הגדולים. אז נסה צונץ למצוא מחיתו מפרנסת ההוראה בבתי יחידים גם בקש להיות מוכר ספרים; ומכל הדברים האלה לא נמצאה לו מחית ביתו. בראשית שנת תקצ"ד התעורר אחד מידידיו ומכבדיו, יואלזון לדבר בו ע"ד רבנות הגליל והמדינה של דוכסיות דארמסטר, התמנות שנעשתה מטעם הרשות עפ"י בחירת ראשי הקהלות בהמדינה, אוהבו זה השתדל בערו לפני שרי המלוכה בדארמסטר, והרבה יגע במשך ירחים אחדים להמות לב ראשי הקהלה בדארמסטר ועשירי המדינה כי ישימו משרת רבנות הגליל על שכם צונץ. בחליפות המכתבים שבין יואלזון ובין צונץ הננו רואים את התמימות היתרה שהיתה בצונץ, ואיך לא ידע, בהיותו שקוע בעיון ומחקר, את הנעשה בעולם היהדות, אחרי שיביא עדות על דעתו בתורה וחכמת ישראל, הוא מביא עדות על היותו גם ירא שמים וירא חמא מרבי אהרן חארין הרב באראד באונגריה ומעתיק דברו במכתבו אליו.

לאמר: "קראתיך בשם חברי בחכמת התורה ובני כי אהבתיך". מבלי לחוש כי ערביך ערבא צריך, ושמו של הרב הזה היה לחנא לכל שומרי אמונים, כי באמת הרב הזה בתורה לא יצא מידי מדה בינונית, ובחכמת ישראל לא ידע כמעט דבר, רק שהיה פטפטן ביותר וכתבן גדול בעברית ואשכנזית, וכל גבורתו היתה, כי הסכים לשנוי סדר התפלה ולמחוק ממנו כל הדברים המזכירים את אמונת המשיח ושיבת ציון. וככה עדותו של רב כזה היה צונץ סבור להניח דעת החרדים בקהלות דארמט שטארט. כשנה שלמה ארך מרוץ המכתבים בין צונץ ובין אוהביו, וביניהם וראשי קהלות דארמטשטארט, ואחרית דבר היתה, כי פנו לראשונה אל צונץ בעצמו לשאלהו, אם יש לו "סמיכות" על רבנות או כמו שנקראה אז הסמיכה הזאת באשכנז "מורנו" או (כאשר נקראה גם היום) "התרת הוראה"? על השאלה הזאת לא מצא צונץ תשובה ברורה. באמת היה גדול בתורה על פי בקיאותו יותר ממאה רבנים או באשכנז, כי כבר אפסו הגאונים או והלכו לעולמם, אבל מעולם לא למד את התורה לדעת אותה להוראת הלכה למעשה; גם על פי הבינה הישרה, לא היה אפשר לדרוש, כי קהלות דארמטשטארט, אשר לדברי המכתבים של הפרנסים שם, נמצאו בהן מאות בתי אבות מדקדקים באסור והיתר, כי יקחו להם למורה הוראה את מי שהיה חניך בית הענייעמע הערץ ודרשן בבית הכנסת של יעקב וון. "התרת הוראה" שהיתה לו (1) מהרב שכבר הוחזק אז אצל היראים ל"מתיר אסורים", מאהרן האריין, גם כן לא היתה עשויה להניח דעת החרדים ההם, ועל כן לא יפלא אם הרב וואלף, רב המדינה בקופינהאגין וכל ממלכת דאניה, שהיה יליד דארמטשטארט ואליו פנו בני העדה, כי יחקור וידרוש לדעת אם ראוי הוא צונץ לרבנות ואם עמדת ההוראה הולמתו, בכתבו מכתב להרב בברלין רבי יעקב יוסף אימינגער לשאלהו, אם ראוי צונץ להוראה, קבל ממנו תשובה בדברים אלה ככתבם וכלשונם:

„כע"ה יום ב' ד' טבת תצד"ק לפ"ק.

לכבוד הרב...

על אדות מכתבו הנעים אשר קבלתי הנני משיב, כי תמהים אנחנו לנפש אדם כזה, אשר יערב לבו לגשת אל להקת

(1) יש להעיר שה"סמיכה לרבנות" הוואת כתובה לא עברית, כי אם אשכנזית ונדפסה אחרי כן בספר קובץ הדרשות של קאיוערלינג.

הרבנים והוא יודע בעצמו כי לא ישיג התרת הוראה מפני כמה טעמים, ובוראי שפט מעב"ת בצדק ובחכמה, כי חבריו אשר יצאו לאור אינם מעידים על ידיעתו בש"ס ופוסקים, כי המה רק העתקות נקרא בלשונם עקסטרפטע, וגם אם הוא יודע לכלכל דבריו בלשון צחה — הכי זה כל האדם? הלא בעו"ה כעת רבו ההולכים בשרירות לבם ואומרים ללשונו נגביר שפתנו אתנו מי ארון לנו. למדו לשונם דבר שקר עמ סופרים ואומרים תורת ה' אתנו — ואנחנו מה כי אם תפלתנו לשוכן שמי ערבות ישלח לנו המשיב לב בנים על אבות. —

דברי ידידו יעקב יוסף בהרב מהו' מרדכי ז"ל".

הבאנו פה את דברי המכתב הזה במלואו, כי מסמן הוא את הלך רוח שומרי אמונים מקצה האחרון גם בברלין וגם ביתר ערי אשכנז, כמובן היתה אחרית דבר, כי נפסל צונץ מהרבנות ועמל אוהביו בברלין ובפראנקפורט ע"נ מאין נשאר מעל. והנה הרבר אשר ישרוש שרמת בלב הקורא את דברי הרב ר' יעקב יוסף אימיניגר היום, איננו משפטו שהוציא ע. צונץ בכלל; על פי עמדתו ומבטו צדק אם חשב את צונץ לאינו בר סמכא בהוראות אסור והיתר, וגם אם לא האמין בתמימותו, כי אם סגנון הדברים לאמר על האיש שלא פסק פומיה מגירסא ושהיה באמת בקי לא לבד בספרי חכמי ישראל, כי אם גם בש"ס וספרי הראשונים בבקיות נפלאה ועצומה, ואם גם לא למד להוראה ולא היה גם כן מוכשר להוראה, עול גדול הוא לדבר בו בבזיון כזה, ובכלל מדה מרובה של בערות וחסרון דעת יוצאים מדברי המכתב הזה ומעידים על כותבו, כי לא קרא ולא הבין גם הכתוב בספרי צונץ. דברים כאלה לא ידברו רק מעוטי תורה ודעת חכמת ישראל. לכבוד היהדות האורתודוכסית באשכנז יש להעיר, כי בהקהלות הקמנות נמצא כבר אז רבנים חרדים וגדולי תורה ומשכילים בכל דבקותם בהתורה. הרבנים ההם היו אחרי כן אנשי ריב ומדון להרבנים בעלי הריפורמה, אבל נתנו כבוד לצונץ ואפילו לדבי זכריה פראנקל (האחים הרבנים רבי ישראל ודוד דייטש בשליוזיה העליונה). לא טובים משומרי אמונים כרבי יעקב יוסף היו גם קנאי הריפורמה, ובהמכתבים שהריצו מפראנקפורט אלה שהשתדלו בעד צונץ כי יתקבל לרב המדינה בדארמשטאדט נמצאו דברים קשים לשמוע על הרבנים הישנים¹). שתי המפלגות כבר הריחו ריח המלחמה שפרצה

¹ על זה יעיר גם ד"ר מאיבוים הדרשן בברלין במכתבתו „אויס דעם לעבען לעאפאלד צונץ" מעמוד 21 ולהלן, ומשם נלקחו כל הדברים אשר בפנים.

שנים אחדות אתרי כן והשנאה כבר קלקלה שורת האמת והבינה הישרה מזה ומה.

וצונץ ידע את כל אשר כתבו אדותיו ויסיח דעתו ממשרת הרבנות, ובחרש יולי לשנת תקצ"ד הוא כותב לידירו יואל זון בפראנקפורט ע"נ מאין: „כל תקותי בדארמשטאדט ובברלין נשאר מעל". בהמכתבים ההם ידרוש כי ישלחו לו העתקות מפנקסי הקהלות ומגלות יוחסין ממשפחות ווארמס (ווירמיווא) ויאמר: „אנכי יאשתי לבי מהיות עוד נושא משרה בקהלת ישראל. „כדי מחיתי" (בעצם לשונו) ארויח תמיד ויתר העת מוקדשת לחכמת ישראל. כל חפצי לנסוע לתכלית מדעית לאוקספורד ופאריס, אך מי מעשירי ישראל יתנדב לצרך הנסיעה הזאת?". גם מזה נראה עד כמה היה צונץ בעל נפש זכה וטהורה. אף מלה אחת של תרעומת לא העלה על לשונו על היהודים החרדים, אף כי ידע כי הם הובישוהו מתקותו, הוא מתרעם רק על העשירים. והמעשה הזה לא השאיר בלבו כל מינא על היהדות התמימה. בסוף השנה הזאת נסו אליו דבר על דבר הרבנות בקאססעל, אבל הוא השיב, כי לא ישלח כל כתבים ותעודות ולא יתן לפרנסי הקהלות לנסותו בתורה ורק אם יחפצו בו בלי תנאים יתרים אולי יתעשת לקבל רבנות. מובן מזליו, כי גם בקאססעל לא נתמנה לרב. ובכל אלה למרות נדרו שנדר לבלי לקבל משרה בקהלת ישראל, ובכל שהתיאש מהרבנות, עוד לא חדל משאוף לדרשנות, ובימים ההם נודמן לו מקום פנוי לדרשן בקהלת פראג הנאורה. ומאשר כי בפנה ידועה גם המעשה הזה מפיץ אור על שנוי העתים, גם בקהלה קדומה ועתיקה כפראג, ע"כ נדבר בזה בקצרה.

הגורה על הדרשות בלשון אשכנז לא נתפשמה רק בפרוססיה ולא בשאר מלכויות אשכנז ואויסטריה בכללן, שנחשבה אז לאחת ממלכויות אשכנז; אך מדעתם ורצונם לא היתה רשות לפרנסי הקהלות להנהיג סדרים חדשים בסדרי העבודה בבית הכנסת וביחוד הדרשה בשפת אשכנז צחה. לכל קהלה היה דרוש להשיג רשיון מיוחד ליסוד קהלת-נאורים בקרבה. קהלות כאלה כבר נוסדו אז בווינא ובודאפעסט. והאמת נתן להאמר, כי בולמוס הריפורמה לא אחזה אז את כנסיות ישראל באוסטריא ואונגריה כאשר ביתר מלכויות גרמניה, ולשנוי נוסחאות התפללות ושירת נשים במקהלה לא היה עוד זכר בהקהלות ההן. בקהלת פראג העתיקה נמצא אז כבר חבר משכילים ש אמרו להיות לאגודה אחת בהנהגת סדרים חדשים בסדרי העבודה ובדרשנות כמעט קהלות אשכנז האחרות. הראש והראשון שבהם היה רבי משה לנדא בן בנו של הגאון רבי יחזקאל בעל „גודע ביהודה". בשנת תקצ"ה קבלו הרשיון ליסוד

קלה מיוחדת עם סדרים חדשים, או אמרו המחדשים להנהיג את הסדרים החדשים בבית הכנסת הישן כפראג, הוא בית הכנסת, אשר בו קשורים זכרונות ימים קדומים. הראש וממלא מקום הרב כפראג היה הגאון רבי שמואל לנדא דודו של ר' משה לנדא ובן הגאון רבי יחזקאל. להנהגת הסדרים החדשים היה דרוש לשנות פני בית הכנסת העתיק הזה בתכנית בנינו בפנים, לסתור את "הבימה" אשר באמצע הבית ולהרחיב את הבימה לפני ארון הקרב, למען תהיה תכניתו בפנים כמעט סדרי העבודה החדשים, לבנות יציע מיוחד להמקהלה וכדומה. אין פלא, כי אל החפץ הזה התמרמרו וקני העדה העתיקה בקהלות ישראל אשר באירופה ורבי שמואל לנדא החריב בבית הכנסת בחרס חמור את כל האיש אשר יזיד לסתור בנין בית הכנסת הישן ובדרשתו קלל את אלה אשר יזוּו אבן מאבני המקום הקדוש כי לא יוציאו את שנתם. מלבד זה ערך מגלת ספר אל נציב המדינה והציע ברוב דברים, כי אמנם אינו מתנגד להטבת הסדרים בבית הכנסת בלי שנוי סדר התפלות הקבועות לנו מימות אנשי כנסת הגדולה ונוסחאותיהן המקובלות להאומה משנות דור ודור, אך לסתור בניני בית הכנסת הוא דבר האסור על פי דיני דת ישראל, המשא ומתן אך כשתי שנים ואחרית דבר חיתה, כי נצחו המצוקים את האראלים ובית פקודת העיר (מאגיסטראט) מסר את בית הכנסת הישן לאגודת המחדשים, עם הרשות לשנות פניו ולבנותו מחדש כתבנית היכל. חדשות עיקריות לא נעשו בסדרי העבודה כי אם בסדרי התפלה, הנגינה במקהלה והדרשה בלשון אשכנזית צחה. ואז אמרו אחרים מהם לשית לוית חן על בית הכנסת הישן שקבל פנים חדשות בהביאם אליהם את צונץ להיות להם לדרשן.

אחרית דבר המשא ומתן אשר נמשך כארבעה ירחים היה, כי שלחו ראשי הקהלה החדשה הנאורה ופרנסיה כתב לדרשנות לצונץ, ספר התנאים בעשרים סעיפים, ולסופר דברי הימים הדורש לדעת פרצוף פני החיים והלך-רוח בני דור ודור נכבד רק הסעיף השביעי המפרט חובות הרב הדרשן לעדתו והן תשע: לדרוש מדי שבת בשבתו לעת התפלה בין שחרית למוסף, סדור קדושין, סדור הכניסה לברית בהגיע הנערים או הנערות לשנות בגרות (קאָנפֿירמאַצאַן), הספר על מתים בבית הכנסת או על שדה הקברות, דרשות-ברכות לחתן וכלה, תפלות מי שברך בעד היוולדות, תפלות בעד החולים ולעלוי נשמת המתים, מי שברך להרך הנולד או הנולדה, להתפלל תפלת הזכרת נשמות. בכוונה נכנסנו לפרטי פרטים כאלה, כי ארבעת התנאים האחרונים מוכיחים צדק

המשפט, כי יסוד ושרש החדשות ששאפו אליהם נאורי הדור באשכנז הוא במקרא שכתוב (דברים י"ב, ל') „איכה יעבדו וכיזא עשה כן גם אני". לאחינו יושבי ארצות הסלבים יתראו כדברים שאין הרעת סובלתם, אם אלה המוחקים מסדרי התפלות (וזה היה באמת חפץ רוב העדה החדשה בפראג) תקות ביאת הגואל, נוטים ממסרת אבות ומאמונות עיקריות בדת ישראל התלמודית, ישכרו להם דרשן להתפלל בעד חוליהם, לעלוי נשמת מתיהם והזכרת נשמותיהם, באחת כי יהיה הוא המליץ ביניהם ובין אלהי ישראל או מול האלהים. הדברים האלה יש בהם יותר מאחד בששים מאמונת החסידים בצדיקיהם; כל איש בעל בינה ישרה ושאל בצדק, האם ראינו או אבותינו ספרו לנו, שכתבו להרב בכתב הרבנות אשר חובה מוטלת עליו להתפלל בעד היולדות, החולים והמתים. — כמח לא נכתבו תנאים כאלה בכתב הרבנות שנתנה קהלת פראג להגאון רבי יהוקאל לנדא. אבל מקום המעשים היו בפראג ובאויסטריא הקתולית, ולקיים את המקרא: „איכה יעבדו וכיזא", המילו לחובה על צונץ לעסוק בדברים שלומדים-עניים ומחזירים על הפתחים עושים בערי ליטא הקטנות, מפני — שכהן מליץ בין אלהים לאדם הוא בטעם הכנסיה הקתולית.

אחרי כל אלה נאות צונץ לקבל המשרה ויבא פראגה בתחלת שנת תקצ"ו. בלי חמדה יצא צונץ מעיר משושו ברלין אשר ישב בה כשלישים שנה ובה בלה ימי הנעורים וימי הבחרות, בה קנה שלמות בתורה וחכמה ורבה ופנח ילדי רוחו. כמעט בא לפראג וירא כי לא זאת היא המנוחה אשר יבקש, דבוק חברים ושוחת חכמים כבר היו לו לצורך מצרכי נפשו המושכלת, גם הקריאה והחפוש בספרים היו לו למבע שני וכל זה לא מצא אז בפראג, אשר התורה אמנם כבר יצאה ממנה אך גם החכמה מרם בנתה שם ביתה. בבתי אבות אחדים בעיר היו לצונץ ואשתו מהלכים, אך החברה בכלל לא הפיקה רצון ממנו. נוסף לזה טעם אז לראשונה טעם הבטלה המביאה לידי שעמום. עוד לא נגמר בנין בית הכנסת הישן שסתרו אותו על מנת לחזור ולבנותו בטעם המנהגים החדשים, ועל כן לא מצא מקום גם לדרוש דרשותיו ויהי לרב ודרשן בלי קהלה. ולמלא סאת צרותיו של האיש, אשר ספרים, תורה וחכמה היו כל משושו בעולם הזה, לא מצא גם ספרים די חפצו, וגם אלה אשר הביא שלמה כם עין המבקר מטעם הממשלה האויסטריית. הודיע את ארחות הקמשלה הזאת בימי נשיאותו של הדוכס מעטמערניץ, הוא ידע עד כמה היה אז אויר הממלכה הזאת אויר מחניק נפש לחכמים וחוקרים. הננו חושבים לא למותר להעיר

בזה על מקרה אחד שהוא קל בפני עצמו אבל הוא מסמך ומצוין מאד את תכונת ממשלת אוסטריה בימים ההם. בספר הזכרון לצונץ כתוב כדברים האלה (בהעתקה ואשכנזית) לאמר: „החתום מטה מודיע בזה להמבקר הראשי, כי הספרים בלשון עברית שהביא עמו בשני ארגונים הם קנין כספו ולהשתמש בהם לחקירותיו וחבור ספריו, אך התחייב ביחוד כי בהספרים: שבט יהודה, משמיע ישועה, ילקוט ראובני, מנורת המאור, ספר הזוהר יקרא רק הוא לבדו, לא ישאילם לכל איש ולא ימכור אותם לכל איש בהמדינה הזאת!“ עד היום לא ימצא איש פתרון החידה: מה היתה או הסכנה לממשלת הקיסר פֶּרְאָנץ והנסיך מעטמערניך משנהו מספרי תמימים אלה? כל אלה עברו רוחו, ועוד בימי הרש נובימבר בשנה ההיא כתב לאחד מאוהביו בברלין, כי חמשים היום לשבתו בפראג יום לשנה יחשב לו. פראג נדמתה לו כעיר נכחדה וכעיר הנדחת, ריקנית מתורה וחכמה ומעשים טובים, מקום שאינו מסוגל לעבודת הדעת ולעסק התורה, אשר בלעדה חיי שקדן מופלא כצונץ אינם חיים, ובאמצע הקיץ לשנת תקצ״ו שב שנית לברלין, התיאש מכל וכל מכל רבנות ודרשנות והפעם הקים את גדרו להיות עבר נאמן לדרישת התורה והחכמה—ונאמן בית חכמת ישראל ועובד עבודתה היה מני אז עד יום מותו.— אך אם יאש את לבו מרבנות ודרשנות, עוד לא הסתלק מכל וכל מעבודת הצבור בקהלת ברלין. היתה עת אשר אחדים מהפרנסים הציעו לפניו משרת נאמן הקהלה, משרה כזאת היתה באמת פחיתות הכבוד לאיש מורם מעם, אשר תהלתו כחכם וסופר כבר מלאה ארץ; ואף על פי כן נאות צונץ לקבל עליו גם המשמרת הזאת, ואך רוב דעות הפרנסים היו כנגדו ולא נתקבל. והפרנסים ההם נתנו מעם לדבריהם, כי אי אפשר להעמיד על משמרת קמנה אדם גדול כזה, וכי אי אפשר יהיה להראשים להתיחס אליו כאל איש העובד עבודתו לרבים וכפוף להם כמשרת הקהלה, בגלל הדבר הזה הבטיחוהו כי ישימוהו על משרה כבודה כראוי, כשתודמן להם משרה כזאת. אחרי עבור זמן רב במשא ומתן, בכתבי הרשות במערכות השלמון של בתי הספר בברלין ושאלות ותשובות רבות במשך שלש שנים היה צונץ לראש בית הספר להנודך מורים בברלין בשנת תר״א¹.

הנה כן הגענו לגבול ידוע בחיי צונץ בינו לבין עצמו ובין בני

¹ דרשתו לעת פתיחת בית החנוך למורי הדת בברלין בחודש נובמבר 1840 נמצאת באסף מאמרו (געזאמטעלען שריפטען) חלק ב' ע' 126—185.

העדה אשר ישב בקרבה כמעט כל שנות חייו, עברנו על כל אלה בדרך כלל, כי באמת תולדותיו של צונץ המה ספריו ומאמריו, אך מלבד ספריו ומאמריו בנושאים עיוניים עוד נשוב נראה לדובר דבריו ומציע עניניו לפני דעת הקהל בשאלות התורה והלאם וגם בשאלות הפוליטיקה הכללית ודיני תקון העולם. אך עניני ביתו והמוצאות אותו כאיש פרטי אינם נותנים עוד ענין נכבד לכותב תולדתו וגם לא נמצא עד היום ספר תולדתו בפנה זאת, ומעתה נשוב ונראה מה פעל צונץ בכל אותן השנים (תקצ"ב — תר"ב) בתורה וחכמת ישראל ובעניני הכלל שעמדו אז על הפרק.

מכל המאמרים שכתב צונץ במשך ארבעת השנים בין צאת לאור ספרו הגדול על „הדרשות“ להוצאת התרגום של כתבי הקדש (תקצ"ב — תקצ"ז) הכי נכבד הוא המאמר הגדול על דבר „שמות היהודים“ (נכתב בשנת תקצ"ז). הענין הזה על פי מסבות הזמן בשנים האחרונות נכבד גם לנו יהודי רוסיה, וכל איש מאתנו יודע עתה עד היכן דבר שנוי השמות ושבושיהם מגיעים. בימי ממשלת פרידריך השלישי, ראתה הממשלה הפרוסית, כי יהודי הממלכה הזאת עזבו תורתם ורבים יצאו מכלל ישראל, ותחשוב מחשבות להגדיל המועקה, לשים חרפה על ישראל ולשים מכשולים על דרכם בכל פנות החיים, למען אשר תגדל מצוקתם, ואז יפרקו פעם אחת עול היהדות ויכנסו לאלפים במסרת הברית של הדת השלמת. ויהי כי קרא מקרה, אשר את אחד היהודים הנקרא בשם הנהוג אצל הנוצרים חשבו לנוצרי ותצא מזה טעות בעניני משא ומתן ודיני ממונות. המקרה הזה נתן יד לגזרה על השמות: שלא יקראו היהודים בספרי הנולדים ובכתבי הרשות בשמות הנהוגים אצל הנוצרים, כי על שלטי בתי מסחרם יהיה שם העברי שלהם (אף אם השמות נשתבשו משמות כתבי הקדש) כתוב במלואו, ככל החקים הידועים בפנה זאת. הכוונה היתה גלויה, להבנות את היהודי ולרמוז רמז להאשכנזים, כי בלכתם לרבר מקנה וקנין ידעו לפסוח על חנויות היהודים. הפקודה הזאת (מיום 10 אויגוסט 1886) הראיבה נפש יהודי פרוסיה, מבלי רגש לאמי בדעת עם והכירו את כבוד נפשו והוקירו את ערכו, ככו והתחננו להעביר מעליהם רוע הגזרה להקרא בשמות כתבי הקדש ויבקשו לבטל את האיסור שאסרו עליהם לקרוא את בניהם בשמות בני גרמניה. והנה אף כי צרת נפש יהודי פרוסיה על כי נגזרה עליהם להקרא בשמות עם יהודה תוכיח, כי כבר היה גם להם השם יהודי לחרפה, אך ככוונת

הממשלה בפקודתה זאת גם כן אין להמיל ספק, היא קותה להרבות בזה גרים להדת השלמת, ובמקצת נתקימה גם מחשבתה זאת, ואלה שהיתה הדת רופפת בידם לא אחרו מהמיר אותה בהדת השלמת.

הגזרה הזאת לא האריכה ימים ונתבטלה אחרי שנה או שנתים, והדבר הזה נתן יד לצונץ לכתוב מאמר (יותר נכון מחברת) נכבד מאד „על השמות". אחרי הקדמה קצרה שבה ידבר על תכלית המחברת וכוונתה וסבתה לדגלי הפקודה הידועה ויביע תקותו, כי אז בשנה ההיא (תקצ"ו) למלאות אלפים שנה לנס הנוכח בנבורת הכהנים החשמונאים, הגיעה החברה האנושית כבר למדרגת השלמות והחפש הרוחני בימי התקופה הארוכה הזאת, עד כי עוד מעט וגם לבני העם אשר ממנו יצאו הגבורים החשמונאים תורח שמש צדקה ומשפט אדם, יציע את חקירותיו בדבר שמות היהודים מימות כתבי הקדש עד הדורות האחרונים.

כאשר בספרות ישראל, בדרכי השכלתו ובלשונו הננו רואים תמורה והתפתחות לפי העתים והמקומות, כן במנהגי החיים של העם נראה תמיד שני כחות מתנגדים ומתנגחים זה בזה: כח המחזיק השואף להעמיד את העם ולקיימו בצורתו הקדומה, להיות הוא לעצמו וכו' — בעזרתו, וכח ההשפעה החיצונית, השפעת ההשכלה הזמנית והמקומית, השפעת העמים אשר בני ישראל באו עמם בהתקשרות ויחס ידוע.

ובכן חיי היהודים כן בפני הם החיצונים (במנהגיהם) וכן חיי הרוח (ברעות ומדות) יראו לעינינו כראי, אשר ממנו נשקפו הדעות והרוחות השולמות בעולמו של ישראל בימי דור ודור ובארצות ומדינות ידועות, דעות ורוחות שפרצו במחיצת הלאם בזמנים ומקומות ידועים. אחד מאותות הזמנים המשתנים ופעולת המקומות השונים, אחד ממנהגי החיים אשר מבעדם נחזה הרוחות והפעולות בתקף תעצומתן במחנה ישראל הם השמות של האנשים בעתים שונות. השם יולד ויקבל רוח חיים מהלשון, אך נעימת צלצל-שפתים וכן ההברה — מהתולדה וארחות החיים. השמות המה התנים והרמוזים, אותיות-התולדה והחקירה תמצא בהם את המפתח לפתרון שאלות ההיסטוריה. השנאה הכבושה גם בלב החוקרים ודורשי קדמוניות העמים מבני אומות העולם עוו את הדין וקלקלו גם פני החקירה התולדית, והכו את הצדקה והמישרים במשפטם על ישראל מכות נאמנות, מכת משפטים מעוקלים על העם וספרותו, מוסריו ומדותיו; ועל כן ראשית הרפואה תהיה לגלול השך המשטמה והקנאה מפני אור החקירה לשם האמת ולקרב את הצדקה ואהבת אדם אל החכמה והחקירה המדעית. — עוד בימי מאות השנים של שעבוד ישראל למלכות פרס (536 — 482 לפני המספר הנהוג באירופה) נפגשו

שמות מחדשים מלבד השמות הנזכרים בספרי הקדש מהזמנים הקודמים, שמות שנתחדשו על פי המאורעות והמקומות: זָרַבְבָּל — שנזרע בבבל (1), עֵילָם (2) על שם המדינה הנקראת היום איראן. בשמות כה"ק מהזמן המאוחר נמצאים גם כן אלה אשר משמעותם היא רגשילב ידועים בהזמן ההוא כמו: סְרָהֲיָה (3) מחרון-יה (לאמר שנולד בעירון ריתחא) או ההפך שמשמעותם פדיון, חסד, רפואה, ישועה כמו: פְּדִיָה (4), סְסִבְיָה (5), רָפְיָה (6), קְלִמְיָה (7), פְּלִלְיָה (8) ועוד רבים. כמה שמות כבר מורים על היותם נזכרים ממלות ארמיות וסופי השמות י מתרבים והולכים: עֶתְלִי, בְּבִי וכו' (9) וכו'. ברוב השמות כבר נראו עקבות הלשון הארמית, אשר כבר פרצה בגבול ישראל לדחוק רגלי הלשון העברית עדי לקחה מקומה ותחי תחיה הלשון המדוברת בהאומה. אז כבר נמצאו שמות שכולם ארמית כמו מְשִׁיזְבָּאֵל, מְדִיטְבָּאֵל (10), חְמִיטָא מן הפעל חָמַט (11), הנמיה הארמית והכנוי הארמי נראים לנו ברוב השמות מהזמן ההוא, תחת יהושע כבר נמצא השם יְשׁוּעָה (12) או יִשְׁעָה. תחת השם העברי גִּבּוֹר נמצא נִבְרָה. אך גם שמות בתמונה ערבית כבר נמצאו אז: שְׁמִשְׁרִי (13) מהמקור הערבי ס מ ס ר (היות חכם), שִׁיזָא (14) (מן שיז — אָהַב) וכן חֲרִיף (15). יוֹרָה (16) וכו'. והיותר נפלא, כי כבר היו אז ליהודים ועובדי אלילים שמות בהוראה אחת: נבו (Nebu) (17) שְׁבְתִי (18), קְרוֹב (19),

(1) צונץ לא יצוין כלל והוא מדברי הגמרא סנהדרין ל"ח א'.

(2) עזרא ב', ו'.

(3) נחמיה ג', ח'.

(4) דהיא ג', י"ח. והוא קרוב גם להשם הקרמון פדה-צור.

(5) בהנ"ל ה', כ'.

(6) נחמיה ג', ט'.

(7) בהנ"ל ג', ו'.

(8) בהנ"ל ו"א, י"ב.

(9) עזרא י', כ"ח. ירושלמי גיטין פ"א הל' ב'; עזרא ב', י"א. משנה שקלים פ"ח מ"א.

(10) נחמיה ג', ד'. ו', י'.

(11) עזרא ב', מ"ב.

(12) נחמיה ח', ז'. י"ז.

(13) דהיא ח', כ"ז.

(14) בהנ"ל ו"א, מ"ב.

(15) נחמיה ז', כ"ד.

(16) עזרא ב', י"ח.

(17) תוספתא ספחים פ"ב, עזרא י', מ"ג.

(18) בהנ"ל י' ט"ז.

(19) בהנ"ל ב', נ"ט.

לְקַנְהוּ (1) והן מתאימות לשמות העמים על שם הכוכבים: מירקור, סמורן, והלבנה. בזמן מאוחר נמצא גם את השם תמוזא (2) והוא האליל

Adonis.

ובימים ההם, עת התחיה והתעוררות לשיבת העם לארץ אבותיו ושיבתו גם לארצות חייו הקדומים, גם אז לא נראה עוד החפץ לשוב לאחוז במנהג אבותיו בדרכי השמות, הא הידיעה לשמות עצם פרטי, (שמות המשפחה) שלא נמצא בכל התקופות הקדומות הולכות ורבות (בני הקטן, בני הספרת, בני הקוף וכ'*) (3), ובזמנים מאוחרים גם לעצם השם הפרטי (הקהלת, החומף הקוף, הקצב וכ'*) (4). — בימי התקופה היונית יגדלו ויתרבו החליפות והשנויים בשמות האנשים. עוד ברכות הזמנים ובפזור ישראל מארץ הצבי ומבבל לסוריא, אסיה הקטנה ויתר מדינות מערב אסיה ומשם לאיי יוון ואימליה, למצרים ומדינות רומא במושבות הפיניקים מלפנים (תונים קיריניאה וכ'*) נתרבו בין היהודים השמות היונים והרומאים למאות, ומצינו תנאים ואמוראים הרבה מאד (כמאה וחמשים) שנקראו בשמות יונים כמו: הורקנוס, תודוס, כרוספדאי, אבקולס, בן-יננס וכ'*) וגם בשמות רומיים: ר' ברנא, ר' רומנס וכ'*) .

הנה כן הולך צונץ ומונה שמות למאות כשמות המצוים אצל רוב עמי אירופה. בכלל מחלק הוא את השמות שבהם נקראו קדמוני היהודים: לשמות עברים, מימי כה"ק בעת הקדומה ולשמות שבכה"ק האחרונים. אלה האחרונים מתחלקים לשמות עברים, עברים ע"פ תמונתם נמיה ארמית ושמות ארמיים כל עיקר. מהשמות שנלקחו מעמים זרים הם מלשונות: הפרסית, הסורית, היונית והרומאית. ויותר מזה מצינו גם שמות שמקורם עברית ונשתנו לפי הכתיבה והנמיה היונית (מרי בר אי סק = יצחק; יודא מן יהודה, ר' לויסס מן לוי איש יבנה—אבות פ"ד מ"ד). הכללים האלה נהגים גם בשמות הנשים, גם שם נראה תערובה גדולה משמות עברים, סורים, יוניים ורומיים. על כל כלל וכלל, מדרכי הנמיות בשמות בהעתק שם מלשון ללשון הוא מביא משלים לעשרות ולפעמים גם למאות, מכל כתבי הקדש, כל ספרות הישראלית בלשון יונית על ידי חכמי אלכסנדריא של מצרים, הכתובות העבריות והיוניות, ספרי הברית

(1) עורא ב', מ"ה .

(2) ירוש' מגילה פ"ד הל' ה' ;

(3) עורא ה' י"ב, כ', כ"א; נחמיה ג', י"ב; דה"א כ"ד, ט"ו; קהלת

י"ב, ה' .

(4) משנה כלאים פ"ג מ"ו, ברכות פ"ד מ"ב, סוטה פ"ה מ"א, פרה פ"ג מ"ה .

החדשה, ספרי התלמוד הבבלי והירושלמי ספרא ספרי מכילתא ותוספתא .
 סוף דבר כל הספרות הישראלית לישראל וכל הנכתב בלועזית, וגם
 הרשומים של קדמוניות ישראל בשרידי עתיקות יון ורומי ובני ארצות
 הקדם, את כל אלה הניע צונץ בכברה ויסדר את מאות השמות הזכרים
 והנקבות במערכות ויצין המקורים הרבים בדיוקנות שהצטין בה תמיד .
 ומכל החקירה והחפוש הזה בא לידי מסקנות אלה: א), אוצר השמות
 אשר בלשון עברית הלאמית חדש פניו תמיד ויקבל תמונה נאותה לפי
 המקום והלשון השוררת שם בזמנים שונים, תמונה סורית, פרסית, יונית
 ורומית. ב), מעולם לא נשמע שעמי ימי הקדם יקראו בשביל זה תגר על
 בני ישראל וימחו בידם מהקרא בשמות בני העמים האלה, אם גם נמצאו
 בשמות היהודים בדורות המאוחרים גם שמות אלילים: נבוא ותמוזא
 (עיון למעלה עמוד 180, 181), וכה היה הדבר נוחג בין ישראל בימי קדם
 עד שכבר מצאנו אז שמות עברים מוחלפים בשמות יונים כאשר בארנו
 למעלה. ג), כי מה שמצינו אשר חכמינו הקדמונים דורשים לגנאי את
 הקורא בניו בשמות הגדולים שבין הגוים והקורא אותם בשם
 אנשים רשעים¹) וכיחוד משבחים את יוצאי מצרים „שלא שנו את שמם
 וכו'“²), הנה אינם דורשים לגנאי רק את המ שנים שמותיהם, מפני
 שהשנוי היה להם לאות בגד ומעשה איש הפורש מדרכי הצבור,
 אבל הקורא את בניו לכתחלה בשמות העמים אשר בקרבם ישבו בני
 ישראל איננו עברין, כי על השם בעצמו אינו חל כל איסור, וגם קדמוני
 החכמים לא דרשו מנהג כזה לגנאי. ההגדה תספר לנו, כי לכבוד
 אלכסנדר מוקדון צוה שמעון הצדיק לקרוא כל בני הכהנים אשר יולדו
 באותה השנה שבה בקר המלך הוזה את בית המקדש בשם אלכסנדר
 (יוסיפון העברי ע' 87, שלשלת הקבלה), ומוזה השם הזה מצוי מאד בין
 היהודים. בכלל לא נזכר בשום מקום שנהיה מחויבים להקרא רק בשמות
 שבאו בכתבי הקדש, ורק החלק העשירים מהשמות הקדמונים ההם
 נשארו נהוגים בינינו עד היום. — ד), מנהג הקדמונים היה לקרוא את
 הילד על שם האיש אשר על ידו נתגלגלה טובה להרך הנולד³) או

1) מדרש שמואל, תרגום עמוס ו', א', על המלות נקובי ראשית הגוים .
 2) ויקרא רבה פל"ב ובכ"מ. והנה להעיר יש, כי צונץ שנה פה ככוונת דבר
 התלמוד והמדרשים. שהרבור שם (בציון א') אינו כלל על שמות הגוים והישראלים, כי
 אם שלא לקרוא את בנו בשם אדם רשע וכדברי הגמרא (יומא ל"ח:), „שם רשעים ירקב“
 דלא מסקינן בשמיה, ועיון תוספות שם דה"מ דלא מסקי בשמיהו ובכתובות ק"ד: תוס'
 דה"מ שני דייני גזרות. ובכלל ערבב שני ענינים הרחוקים זה מזה .
 3) שבת קלי"ד ע"א .

לקרוא את הצעיר לימים על שם האיש אשר היה לו למורה ומדריך⁽¹⁾, לקרוא את הבן הנולד לאחר מות אביו בשמו של האב⁽²⁾, וגם לקרוא אותו בשם אבות אבותיו וקרוביו, אבל המנהג האחרון הזה איננו קרום ממנין השמרות (ג"א ת"ן לבי"ע) ולא התפשט בין העם והיה נהוג רק במשפחות הכהנים והנשיאים, כמו שמצינו: שמעון, גמליאל ושמעון וכו'. פה יעיר צונץ על חזון מפליא מאד את החוקר בפנה זאת, כי בכל ימי המשנה והתלמוד כשמונה מאות שנה, מעטו מאד הנקראים בשמות כתבי הקדש המצויים עתה במדה מרובה בינינו: במשנה ובברייתות ובשני התלמודים (וגם בהמדרשים) כמעט שלא נפגוש השמות אברהם, משה, וכו'. ורק בימי הבינים, כאשר כלאו את ישראל בשכונתם המיוחדת להם, מימי המאה החמישית, השמות היונים, הרומים, ואחרי כן גם הארמים והפרסים מתמעטים והולכים ושמות כתבי הקדש מתרבים וגם מתחדשים על ידי הדבר שמשתמשים במושגים ותוארים לשמות העצם לזכרים ונקבות: ברוך—ברכה, ירוחם—רוחמה, והשמות שלא נקראו בהם היהודים מימי כתבי הקדש הקדומים עד הדרות ההם (אחרן, שלמה, אמנון, דוד, אלרד, ישעיה, ישי, נח, עובדיה, סעדיה) שבים עתה לתחיה, אחרי שנשכחו בימי אלף שנה ויותר. אחרי כן הוא הולך ומברר את השמות הערבים, הרבים מאד בכל ימי דורות ישראל בספרד הערבית, ואחרי כן השמות האספמיות בימי דברי ימי ישראל בספרד הנוצרית, השמות האשכנזים והצרפתים בשלשת המאות הראשונות לאלף הששי, ואז נשתומם ונתפלא על הבקיאות הנפלאה של גאון הבקיאים הזה, לא לבד בספרי ישראל הראשונים והאחרונים, ספר לא נעדר, כי אם גם בספרי אומות העולם מימים מקדם עד הרור האחרון, ספרי דפוס וספרי כתב יד. בדרך הלוכו הוא מפיץ אורה בהערות רבות, הערות מעוררות לב ומאירות עין החוקר בתולדות ישראל בכל מדינות התבל. מוצא דבר המחברת הזאת ומסקנתה אינם שוים בעמל שעמל בה המחבר. הוא בא לידי החלטה שאין כל חטא להמלכות והחברה אם איש יהודי קורא לבנו שם כשמות בני הגוים אשר בקרבם הוא יושב; ובכל זאת הספר כשהוא לעצמו, בלי תכלית ידועה, הוא ספר מדעי ומועיל מאד לצרכי החקירה בקדמוניות ישראל במדינות שונות. מובן מאליו, כי הממשלה הפרוסית לא שתה לבה לעצומותיו של צונץ והוכחותיו המוצקות וראיותיו החזקות, היא עשתה את שלה, לפי חפצה ומגמתה להצר צעדי היהודים במשא ומתן ובחיי החברה, לחפץ

(1) גיטין ל"ד ראש ע"ב ברש"י, ובמקום הזה ראת צונץ אינה סכרעת ועיי"ש.

(2) מועד קטן כ"ה ע"ב.

גלוי ותכלית ברורה: להעביר על דת את קלי הדעת וקמני-אמונה שבין יהודי אשכנז. על כן כמעט שנשתנו הדעות והמחשבות בפמליא של מעלה כברלין במלה הגזרה מעצמה מאין פנות לחקירות צונץ והוכחותיו הצודקות. ואולם עדת ישראל כברלין הכירה את פעלו לטוב ולאות הכרת תודה שלחו לו ראשי העדה מנחה מאתים מהאָלער כסף.

אך המלאכה היותר גדולה ונכבדה, מלאכה נכבדה ומתמדת בתועלתה להחנוך הדתי זה חמשים שנה, היא הוצאת התרגום האשכנזי לעשרים וארבעה כתבי הקדש על פי המסרה בשנת תקצ"ז—תקצ"ח. ואולם המלאכה הגדולה הזאת לא נעשתה על ידי צונץ לבדו, כי אם בהשגחתו ובהנהגתו את פעולת חבר חכמים בחכמת הלשונות וידועות השמושיות לחקר ובינה במקרא, ועם זה אנשי לב ומסורים בנפשם וכחם להעבודה הקרושה הזאת, והם: הרב החכם וצדיק תמים רבי יחיאל מיכל זקש שהיה אז דרשן בפראג, הפרופיסור יוסף (יוליוס) פֵירסט בלייפציג ורבי חיים (היימאן) ארנהיים בגלאנוי רבתי אשר בשיליזיה:

דבר גדול השמיענו החכם המובהק רבי דוד ראזין ז"ל בדברו על פעולת התרגום שנעשה בהשגחת צונץ והגהתו והטוב אשר עשה בתור ספר חנוך לבתי הספר וספר קריאה בבתי אבות בישראל (1) לאמר: החזון המסמן תולדות עם ישראל והקשר המאחד את העם הזה עם ספריו הקדושים הוא, כי בכל ראשי תקופות חדשות והתרוממות רוח ישראל מעת לעת, נתנה העליה הרוחנית הזאת אותותיה אותות בתרגום התורה ויתר כה"ק והתחדש פניהם בהתגברות החקירה והדרישה בהם. אות ומופת הוא, כי ההליכה קדימה לא התקוף אותנו בעצומיה, להשכיח מלבנו את מורשת אבות, ונהפוך, היא תחובכנו לשמור את האוצר היקר הזה שמירה מעולה לכל יאבד ממנו ברבות הימים ושנויי העתים: התרגום הארמי, "מפורש ושום שכל" נעשה לראשונה ע"י עזרא ונחמיה בעלותם מבבל, כאשר ידיהם יסדו ישוב חדש בארץ ישראל. עברו כמה דורות, ובני ישראל ישבו במדינות מלכות היונים ואייהם בימי המלכים שמלכו בסוריא ומצרים אחרי אלכסנדר מוקדון, ההשכלה ההילנית התפשטה בכנסיות ישראל אשר באלכסנדריא ובמושבות היונים באסיה הקטנה, ואז הורגש הצרך לתרגום יוני, ובמשך העת ההיא נתחבר תרגום השבעים הנודע. ראשית התקופה הערבית בההשכלה הדתית לבני

(1) בהירחון המדעי לבראגן — קויפמאן (פראנקל — גראטץ מאָנאַטשריפט) לחדש אויגוסט שנת 1894,

ישראל בדורות האחרונים להגאונים ודורות הרבנים מסומנת ג"כ בתרגום
 התורה ובאורה בלשון ערבית על ידי רב סעדיה גאון. ובראשית
 העת החדשה באמצע ימי המאה העברה, כאשר החלו רוח חדשה ודעות
 חדשות להתהלך במחנה ישראל אשר באירופה, היתה ראשית מעשיו של
 זקן משכילי הדור וחכמו רבי משה בן-מנחם לתרגם את התורה
 ומקצת הספרים האחרים (תהלים וקהלת) לשפת אשכנז צחה ויפה;
 והדבר אשר החל הוא כלו המשכילים מכני בית מדרשו ואשר קמו אחריו.
 אמנם בכל טובו ויפיו של תרגום בן-מנחם ובכל הטוב שהביאו
 המבארים בבאוריהם להגדיל את הבינה במקרא על פי תורת הלשון
 ולהאדירה ולתת לבני עמנו לקח טוב בתורת החן והנעם — בכל טוב
 מעמו של תרגום התורה, הנה כבר עברו עליו שני דורות ולא היה עוד
 מתוכן ונערך למעם בני הדור ההולך, כאשר כי גם הלשון האשכנזית
 שנתה את מעמה ודרכי השמוש במבטאיה. גם תרגום יתר ספרי הקדש
 מלבד הספרים שתרגם בן-מנחם, שנעשה על ידי אנשים אחרים לא
 נדמה בטובו לפעלי בן-מנחם ועבודתו התמה, וכמה פעמים העוה הישרה
 ויקלקלו פני כתבי הקדש בהעתקותיהם ובאוריהם. גם היו הספרים כלם
 גדולים בכמותם ויקרים ולא יכלו היות לכלי-שרת בידי המורים
 והתלמידים וגם ספר מקרא-קדש לכל בית אב בישראל מפני יוקר
 המחיר אשר הושת עליהם. עוד דבר אחד נכבד מאד לקיום הדת
 הישראלית הסב בתרגום התורה החדש, שאותו לא זכר החכם ראזין:
 מראשית המאה הי"ש למספרם, הרבו כהני הנוצרים הפרוטיסטנטים
 והכמיהם להוציא העתקות כתבי הקדש רבים מאד, מהן הכי נכבדה
 העתקה די וועטע (בשנת 1831), העתקות שרובן ככלן נעשו במחשבה
 תחלה להכניס במקראי קדש דברים מבוניים לתכלית ידועה ורצויה להם
 ע"פ דרכם וחפצם... המעתיקים ההם עשו בכתבי הקדש כאדם העושה
 בתוך שלו בהוספה וגרעון ונטיה מעצם הענין ופשוטו. בשנת 1804 נוסדה
 בלונדון החברה הראשונה להפצת כתבי הקדש, ובימי שנים אחדות
 נסתעפו ממנה שבעת אלפים חברות. בשנת 1818, נתנו החברות האלה
 ידן לחברת המיססיון, להטות לב בני ישראל לקבלת התורה השלטת —
 ומן האמצעים לזה היתה ג"כ הפצת כתבי הקדש בתרגום ידוע ומתאים
 לחפצם. כל עוד שהיו בני עמנו קוראים עברית ולומדים ספרי הקדש
 ממקורם הראשון, לא היה צורך גדול בהעתקה חדשה הנוחה להתפשט
 בין העם, אבל בסוף המאה הששית לאלף הששי כבר שכחו בני ישראל
 יושבי מלכויות אשכנז את הלשון העברית מכל וכל, וכתבי הקדש קראו
 מעל ספרי התרגום ההם, ואז היה דרוש מאד מאד להוציא תרגום כה"ק

על ידי אנשים עברים לעברים, והשעה היתה צריכה לכך לחזוק האמונה וקיום היהדות.

איש כצונץ היה קרוא לעבודה נכבדה כזאת — השגחת ההוצאה ובקרתה. כבר היה נודע בכל תפוצות ישראל לאב לתורה וחכמת ישראל, והחכמים המתרגמים במלו דעתם מפני דעתו המכרעת, גם היה נוח מאד לחבריו ותלמידיו, ידע להתהלך עמהם ולקנות לבנם. נוסף על זה היה גם חכם ואמן מופלא בהסגנון האשכנזי¹⁾, אחד מיחידי טובי מעם במשפחת הסופרים אשר בארץ ההיא. בהספר האחד, שבחר לתרגם בעצמו, בספר דברי הימים כבר „הראה כחו וגבורתו בבקיאיות באותיות הספר ודעת דרכיו בכינה ישרה וחכמה עמוקה בפרק שני בספרו „לקורות הדרשה“. מלבד בקרת ההעתקות שנעשו על ידי אחרים ותרגום ספר דברי הימים, הנה הביא תועלת גדולה להכנת כתבי הקדש בלוחות-הזמנים שבדברי הימים למנות שנות דור ודור בכתבי הקדש שצרף להוצאתו, הוא החבור הקמץ ורב התועלת שנעתק אחרי כן ללשון הקדש על ידי החכם רש"י פ"ן ז"ל בשם „שנות דור ודור“. ואם נצרף לצונץ גם את החכמים המובהקים עושי המלאכה הנכבדה הזאת עלינו להודות, כי השכיל המו"ל פייט למסור את העבודה הזאת בידים אמונות; כי כבר יצאו גם להמעתיקים אז מוניטון בעולם החכמה כחכמי הלשון וטובי מעם מבינים במקרא ובעלי סגנון יפה. משלשת המעתיקים שהוכרנו למעלה הכי נכבד ליחד הרב ר' יחיאל מיכל זקש; ההתחברות בינו ובין צונץ היתה נמשכת והולכת גם אחרי הוצאת כתבי הקדש, ומוזה יש לשפוט, כי פעולת איש על רעהו, בימי היות הראשון רב ודרשן בכרלין כמשך עשרים שנה, היתה רבה ומתמדת מאד; וגם עוד נשוב לדבר בו לעת תנועת הריפורמה הקיצונה.

רבי יחיאל מיכל ב"ר נפתלי יהודה זקש, (נולד בגלאגוי רבתי בשיליזיה ו"א אלול תקס"ח, מת בכרלין כ"ג שבט תרכ"ד) היה, לדברי חכם מופלא בתולדות ישראל, ציר ההשגחה לקיים את היהדות הלאומית התורנית ככנסיות ישראל אשר במלכיות אשכנז. בחנוכו ודרכי למודיו

1) ידידי הפרופיסור קויפמאן הואיל בטובו להמציא לי ספר קמץ ויקר המציאות מאת צונץ והם אגרות לשון אשכנזית „Deutsche Briefe“, והוא חקן הסגנון ושמושי הלשון באשכנזית להוכיח, כי רבו מאד השבושים שהאשכנזים דשים בהם וגם הרכבת השמות והמלות היא באופן סר טעם ונעדר ההגיון, ומורה דרך איך לחקן את הלשון ולטהרה מסיגי שבושים ומעויות כאלה. אנחנו אין לנו עסק בפעולת צונץ בפנה זאת, אך העירונו ע"ז להוכיח, כי היה צונץ ידוע לחכם טוב טעם גם בתורת הלשון האשכנזית.

לא יצא מן הקצה אל הקצה מן התורה וחסידות במדה נפרוה להשכלה וחרות קצונית (כר"א גייגער והאלדהיים), כי אם למד בהדרגה ובמדה שקולה מקרא גמרא ופוסקים מפי מלמדים מובהקים באותה העת אשר שמע לקח בהגימנאזיום אשר בעירו. אחרי כן בא לברלין והוא כבר אז גבור בחכמה ומוזין בידיעת התורה, ויבא להאונבורסיטה ויצא ממנה מוכתר במעלת דוקטור הפלוסופיה. ראשי עדת ישראל בברלין ראו כי ברכה בו ויפקדוהו לפקיד ומנהל בית הספר לנערות של העדה. אחרי צאת צו ג' מפראג בא זקש למלא מקומו והיה שם לדרשן בבית הכנסת החדש במשך שמונה שנים ויצא שמו לתהלה בכל קהלות יעקב עדי נקרא בשנת תר"ד, אחרי סערות הרפורמה, להיות הדרשן ודיין בברלין. החכם המופלא הזה היה לפי מליצת אחד מטובי חכמינו בארצנו (רש"י פיין) „גופו נטוי לרוח חפצי הזמן, אבל עקרו השתרש באיתנו בחלקת היהדות מורשה לקהלת יעקב, יונק מתורת התלמוד ומחזיק בו ככל עז. הטוב שבמוכוחים הזה הזהיר בדרשותיו על חובות הלבבות, אבל לא לבו הלך להקטין מעלת חובות האברים — המצות המעשיות". מלבד ספריו הגדולים בלשון אשכנז: „שירת התפלות ליהודי ספרד" (ברלין 1868), שבו באו תרגומי הפיוטים לאשכנזית במליצה נפלאה ובמשקל השירי, ובהם גם תרגום התפלה הנפלאה „כתר מלכות" לרבי שלמה בן גבירול; ונכבד ממנו הוא החלק השני, המדבר בהשתלשלות חכמת ישראל אחר החרבן, בתכנית הפיוטים הספרדים ותולדות גדולי הפיוטנים; ספרו בשירים: „קולות מעברי נהרות פרת וירדן" שירים בחרוזים שקולים, אשר לו נמצא להם מתרגם עברי אשר רוח השירה נוססה בו ועשה טובה וחסד לספרות העברית העלובה ולקהל קוראי עברית; ספרו חקירות לידיעת הלשונות והקדמוניות (בייטראגע עמ"צ). מלבד כל הספרים האלה עוד היה מליץ עברי וחכם לוקח נפשות בנעם אמריו וסגנונו הנחמד. לדאבון נפש אוהבי ספרותנו, רק אחד מני אלף בארצות הצפון קראו דברי רבי מיכל זקש הכתובים עברית. עודנו נער חבר שיר יקר על טהרת לשון הקדש ונמצא בספר „רסיסי המליצה" לר' דוד זאמושטיץ, וכמו כן מאמר נכבד „הערות ותקונים לסדר העבודה" בקובץ מעשי ידי גאונים קדמונים (ברלין תרט"ז) על אדות ראשי הפיוטנים שחברו פיוטי העבודה. אבל הנכבדים שבמאמריו בלשון עברית הם השנים שבאו בכרם חמד (שנה שביעית). הראשון על ביאור פרשה נ"ח בישעיה. המאמר הזה בן ט"ו עמודים חשוב כספר גדול, מליצתו נחמדה ומושכת את הלב בחבלי חן. ברוח חכמתו צפה וראה לפני ששים שנה את אשר אנחנו רואים היום, כי קמו תרבות אנשים חכמים או מתחכמים המפרידים

ומכרילים בין תורת משה לתורת ישעיה והנביאים האחרים. אלה, מלבד שמבטלים את התורה המסורה אומרים שהנביאים לא נבאו מעולם לקיום המצוות המעשיות כי אם לדברים שבלב. באמרי נעם ישמיע לנו המוסר היוצא מהפרשה הזאת, ובחריפות השכל יביע השערה קרובה לאמת על ענין התוכחה הזאת ובמה נשתנתה הפרשה הזאת מהפרשיות הקודמות לה והבאות לאחריה והתורה היוצאת לנו מהתוכחה הזאת, התורה שהיתה יסוד ושרש לדעותיו של זקש, בדברים האלה לאמר: „לפי באורנו תצא לנו מדברי הנביא תולדה מתנגדת מהפך להפך עם מה שהוציאו חכמי הדור (במול מצוות המעשיות וקיום רק מצוות שבין אדם לחברו ודברים שבלב), אדרבה תכלית תוכחת הנביא היא קיום המצוות המעשיות על נפות ועל טהרת המחשבה יתלכדו ולא יתפרדו. המחשבה התברר במעשה ותעיד על הויתה, והפעולה תהיה שלמה ומתוקנת במה שהיא כמו חרט וצורה למחשבה". זאת היתה כל שיטתו, ובתלך-רוחו זה פעל גם על צונץ בהתחברו עמו, כמו שנראה עוד להלן. המאמר השני בכ"ח הנ"ל, הוא כהראשון ברוחו ומעמו באור על מאמר המשנה „משמת ר' יוחנן בן זכאי בטל זיו החכמה" — לבאר את המבטא המוזר „זיו החכמה" ואיך נתקיים זה בריב"ז. ובכלל דברי זקש המה כל הדברים שבאו אחרי כן על דבר ריב"ז ותקנותיו והלך רוחו.

ונאה דורש ונאה מקיים כזקש היה לראש המעתיקים את ספרי הקדש בהוצאת צונץ, ושם מיכל זקש כמבין במקרא ומתרגם אמן כבר נודע או במערכות המלומדים. בשנת 1835 נרפס אצל פייט בכרלין תרגומו על תהלים בשם Die Psalmen, übersetzt und erläutert. בהתרגום הזה היה לו לעינים תרגומו של פריעדריך ריקקערט לספרי נביאים אחרים, לאמר: תרגום מדוקדק מאד קרוב לתרגום מלה במלה ושקול במאמריו ומשפטיו לעצם הספר ועם זה מבלי נמות כמלא השערה מחקי הלשון האשכנזית ותורת מליצתה. מהתהלים נראה, כי שליט היה זקש בשתי הלשונות, וברוחו, רוח משורר בחסד עליון, ידע לצאת ממשעול צר ולהסיר כל מכשול, וגם ברוח בקרת שפט קשה את המתרגמים שקדמוהו. או כתב צונץ על התרגום הזה מאמר בקרת ברוח משפט ואהבת אמת (1), העידהו על המגרעות וגם לא חשך פיו מהגד תהלתו, ובו שם עיניו להיות המתרגם את כה"ק בהוצאתו. הספרים שתרגם זקש: ספר דברים, יהושע, שופטים, שמואל א' וב', ישעיה, יואל, עמוס, נחום, חבקוק, צפניה, חגי, מלאכי, תהלים, שיר השירים ואיכה.

(1) גייגערס צייטשריפט כרך ב' (1836) מעמוד 499 ולהלן; צונץ געזאממעלטע שריטען III, 116—121.

המתרגם השני היה ר' חיים (היימאנן) ד"ר ארנהיים ממחוז פוזנא , בקי בלשונות אשכנזיות , יוגית ורומית , מנהל בית הספר לתורת ישראל בגלאנוי ומעתיק ספרי תפלה ופיוטים , גם כבר עשה לו שם כמבאר ומתרגם מומחה בספר איוב שתרגם וביאר , אשר חכמים שבחווהו על תרגומו המדוקדק והבנתו במקרא . הוא תרגם ארבעה החומשים הראשונים , מלכים , יחזקאל , הושע , עובדיה , יונה , מיכה , נחום , זכריה , משלי , איוב , רות , קהלת , אסתר ונחמיה . ספר ירמיה תרגמו זקש וארנהיים ביחד . המתרגם השלישי היה גם כן איש אשר שמו נודע עד היום לתהלה בחכמת חקירת הלשונות , הפרופיסור ויליוס (יוסף) פִּירשט , חכם מופלא גם כן יליד פוזנא (נולד תקס"ה—מת בלויפציג בשנת תר"ל) , נודע למשגב ברוב ספריו בחקר לשונות ארמית ועברית (לעהרגעבאידע דער אַראַמאַיִשֶׁען אַידיאַמע אין בעצוג אויף אינדא-געראַמישען שפראַכען , לויפציג 1886) . אוצר לשון הקדש (קאנקארדאנץ הגדול) ועוד ספרים רבים , וביחוד בכתב העתי "אריענט" (המזרח) אשר הוציא , והוא אוצר גדול ונכבד מלא חקירות והשקפות בכל הנוגע לתורת ישראל וחכמת חמיו בכל הדורות , יצא לאור במשך תשע שנים (1840—1848) . הוא תרגם הספרים שנמצאים בהם פרשיות בלשון ארמית : דניאל ועזרא . ספר דברי הימים א' ובי' תרגם צונץ בעצמו .

וכל האישים האלה המצוינים בחכמה ושקידה עבדו שכס אחד בהעבודה הנכבדה הזאת , וגם המוציא לאור את כתבי הקדש אלה על הוצאותיו, הר"ר פִּייט , היה איש מצוין בחכמה ואהבת חכמת ישראל , ויעש את שלו לשכלל את הספרים בצורה נאה ומתקבלת וביופי והדור היצוני . צונץ קרא כל עמוד ועמוד בכתב יד ועשה שנים הדרושים בדרכי הדבור בכדי שתהיה רוח אחת ותאר אחד שפוכים על כל הספר . ויתרון התרגום הזה בכל הוא ; שהוא כולל הדרושים במדרשם של המבנים במקרא מימות בן-מנחם עד ימיו , כי זקש החכם בפילולוגיה הרחיק כל הבטוים שעל דרכי הדבור החדש ואינם מסכימים לרוח העתיקות החופפת על כתבי הקדש , הבטוים החפשים המתרחקים מעצם ספרי הקדש , ועם זה ידע לכוון כי יקום מעם השיר והמליצה בהפסוקים ; הוא עזב את דרכו בתרגומו הראשון של ספר תהלים , לתרגם מלה במלה ועמד על שביל הישר האמצעי , כאשר הורה צונץ לשמור תמיד הטעם , וברוב הפעמים גם המלות . הלשון איננו מקושט במבטאים יתרים , שאינם נותנים חן על התרגום וגם וגוולים אותו , ובכל הדיוק והדקדוק התרגום מלא כפות ונעימות . יפה ונעים ופשוט ונוח לכל קוראיו , אף לצעירי הימים ונשים , ואף לאלה שלא נסו מעולם לקרוא את כתבי הקדש בהשפה המקורית . וגם

היתה כוונת המתרגמים, שבהתרגום הזה לא ילמד את העם לפטור את עצמו מהמקור העברי, לכן הם נותנים מקום להקוראים להיות תאכזרים לדעת את המקור העברי ועל ידו ילמדו בני עמנו להבין את כתבי הקדש בלשון הקדש. כן יאמר אחד מבני הדור ההוא רבי דוד ראזין. להדברים האחרונים האלה לא נוכל להסכים, כל תרגום כתבי הקדש, שאינו בא ביחד עם המקור, על פי טבע הדברים עשוי הוא להסיג גבול הספרים בלשון עברית ועם זה להמעיט ידיעת הלשון הזאת והתפשטותה בין בני הנעורים, וסופו להתהפך לרועץ להמקור העברי, ולהחליש כח היהדות, שהיא קשורה להלשון המקורית כשלהבת בגחלת. יותר טוב היה לבני הדור במלכויות אשכנז ויתר תועלת היה התרגום מביא לחזק התורה ולהאיר עיני המורים בכתבי הספר לתורת ישראל לו נדפס המקור העברי עם התרגום האשכנזי. סופרי אומות העולם וביחוד שונאי ישראל שביניהם ספרו בגנות התרגום הזה, כי הברת שמות העצם בהתרגום היא—עברית ולא כפי שקוראים אותם בני אירופה, למשל נח כתוב אשכנזית אצל צונץ Noach ולא Noah וכדומה, וכי מחזיק הוא בכל עז בהמסרה. מלבד צונץ היו ראשי המתרגמים זקש זארנהיים מחזיקים בהמסרה ולא נמו ממנה ימין ושמאל.

על כן היה עד היום הזה התרגום שנעשה בהשגחת צונץ ובקרתו :הוב וחביב להצבור הישראלי גם מעל לגבולות אשכנז וכבר זכה לשלש עשרה מהדורות.

אחרי הוצאת כתבי הקדש והבקרת עליה, אחרי גמר העבודה הזאת תבא תקופה קמנה של שביתה במשך שבע שנים לצונץ עד הגלות ספרו הגדול „לקורות הספרות וכו'"; אך גם בימים ההם העשיר צונץ את חכמת ישראל עשר רב במאמריו הקמנים בכמותם לערך הראשונים ונכבדים מאד באיכותם. לא נכנסו בזה לפרוט עניני המאמרים של צונץ ששם להם מקום בספר-עתי לרבי אברהם גייגער (במשך השנים 1836—3837) שהם ברובם לקומים (Analekten) על פרטי הענינים בהדיסטוריה הישראלית (יוסי בן יוסי הפייטן הראשון, קלונימוס בן קלונימוס וכו'). באשר כי כוונת הספר הזה לא להיות מונה וסופר או מעתיק ספריו של צונץ ומאמריו, כי אם לתת ציור מפעולותיו ודוגמאות מספריו, לא נעמוד על המאמרים הקמנים ונעבור אל שלשת המאמרים

(1) ע"ד תכונת כתב-העתי הזה והמוציאו נדבר בפרק הבא.

הגדולים שכתב בהזמן ההוא (תקצ"ח — תר"ב), ויצא לנו ראשונה המאמר או המחברת של צונץ, שנמצא בה ביחוד חפץ וחביבה עלינו ביותר, מפני שהיא ראשונה והנכבדה במאמרי צונץ בלשון הקדש, והיא תולדות רבי עזריה בן משה מן האדומים (כרם חמד התר"א ואחרי כן בהוצאות הספר מאור עינים על ידי בן יעקב בוילנא).

על המחברת הזאת כבר העיד הבנאי המופלא בחכמת ההיסטוריה הישראלית גראַטץ (ח"ט עמוד 405 בהוצאה שלישית), כי ממנה מקור נפתח לדעת תולדות ההשכלה לבני ישראל באיטליה באמצע המאה הרביעית לאלף הששי. ולכתוב תולדות ר"ע מן האדומים היה דבר המתאים לחפץ צונץ נטות-לבו והלך-רוחו. רבי עזריה מן האדומים בספרו „מאור עינים“ הוא באמת הראשון (ראשון בזמן בההוראה הפשוטה של המלה) להמבקרים בבני ישראל. הראשון שהסב לבו ממחשבות מופשטות, מחקירות מושכלות ופלפולי הדברים בהסכוליסטיקה שבימות הבינים, ויפנה דעתו לדברים כהוייתם, לראשי חזיונות התולדה הישראלית (תרגום השבעים ועמה הקולטורה ההילינית שבישובי היהודים במצרים וארצות היונים), הוא הראשון שהניע כככברה כל ספרי ישראל וכל ספרי אומות העולם הנודעים בימיו בכדי לברר את חשבוננו של עולם-סדרי הזמנים והמאורעות — לפי המסרת והקבלה. חוקרים תלמודיים נמצאו באיטליה גם לפניו (רבי אליהו דילמידיו ומיסיר ליאון), אבל מבקרים בוחנים ובודקים כל פרט ופרט לא היו לפניו. בדרכי העיון שבתורה וחכמת ישראל היה דון יצחק אברבנאל האחרון שבימי הבינים ורבי עזריה מן האדומים הראשון לעת החדשה, אף שאצל זה הראשון גם כן נמצא יתרון על המפרשים שקדמוהו בזה שנתן לבו לא לבד לפירושי הכתובים ובאור המלות והענין כי אם גם לחזיוני התולדה ושווי הנמוסים ודרכי ישוב העולם בין אומות העולם והאומה הישראלית בזמן כתבי הקדש, כאשר כבר העירונו על זה במקום אחר¹), שניהם — צונץ והאדומי — נשתוו בדרכי חקירתם לכלול כללים ולקיימם על ידי הפרטים כעצת רבי יהודה: „לעולם הוי כונס דברי תורה כללים ומוציאם לפרטים“²), ובכך בהתולדה הזאת מוצא מין את מינו. בדרכו של צונץ הוא חוקר לכל תכלית; ע"ד משפחת „האדומים“ באיטליה והתורנים

¹ מאמרי בהאשכול הוצאת גלדמאן ע' 237 .

² ספרי פרשת האוינו .

שהקימה המשפחה העתיקה הזאת, יספר תולדות רבי עזריה, קורותיו, למודיו ודרכי התפתחותו מיום הולדו (במנמובה בשנת רע"ג—רע"ד) עד מותו (בשנת של"ח), יציע גדולת רבי עזריה בחכמה והיותו הראשון שגלה אוצר כל יקר להתולדה הישראלית בהספרות היונית שכתבו חכמי ישראל (יוסף בן מתתיהו וידידיה האלכסנדרני) אף כי גם רבי עזריה קרא אותם הספרים רק בהעתקה מיונית לרומית. הוא סופר ומונה כל הספרים ממקור ישראל בדפוס וספרי כתב יד (חמשים וחמשה) אשר בהם נעזר האדומי בחבור ספרו הגדול בן ג' חלקים, ומונה כל חכמי אומות העולם אשר נאותו לאורו של רבי עזריה. הולך ומונה כל שושני רבי עזריה בדורו של החכם הזה ואחריו וכל מכבדיו ומסיים: „אשריך רבי עזריה שיצאת בשלום“.

הספר הזה הוא מצוי עתה בינינו באשר כי גם הספר „מאור עינים“ נדפס עתה מחדש, ואין כל צורך להאריך בהצעתו, רק להעיר, כי רפאפורט העיר על המחברת הערות מושכלות וגם צונץ בעצמו (בכ"ח ז') שם הוספות להתולדה הזאת ואחריו כן גם הערות נכבדות מהחכם קאססעל והח' בן־יעקב מווילנא. פה מקום להעיר גם על מדת הענוה ששתה פאר על חכמתו לכבד את הבריות. כנראה התודע לו אז הרב החכם רבי מתתיהו שמראשון מווילנא, והוא היה אז צעיר לימים כמעט בשנות הבחרות, ובכ"ז בתוספות לתולדות ר"ע מן האדומים (בשנת תר"ה) הוא אומר: „העירני החכם רבי מתתיה נר"ו“, „למדני החכם רבי מתתיה נר"ו“. סגנונו העברי של צונץ הוא, כאשר אמרנו, מלא דבר, מבטאוי מצומצמים ומדוקדקים להרעיון בלי עתרת־מלים, גם במקום, אשר נראה, כי חפצו הוא להיות מליץ ובעל־לשון. אך בכל מעלת הסגנון הזה, (כן בהתולדה וכן בההקדמה למורה נבוכי הזמן) כל קורא מבין יראה, כי היתה הכתיבה בעברית קשה לו, כחכם חרשים בקש ומצא את המבטאים להביע בהם הגות רוחו, אך בקש ולא באו לו מאליהם. במרוצת סגנונו נראהו נוטה למליצת ישראל במעם ימי הבינים, לחרו בסגנון הפרוי, בכלל להתחכם בתחבולה יתרה לכתוב את אשר הגה בלבו. בזה היה יפה כח גיוגר וחברו של צונץ—יאספ—מכחו, כי כרוב חכמי אשכנז בדורנו ובדורו שלפנינו, היה קשה על צונץ לכתוב עברית, למרות הקריאה והבקיאות בספרי עברית. בדעת שפת עברית לכתוב בה כיופי הסגנון ולשון צחה ונחמדה, היה אז היחיד בין חכמי אשכנז רבי מיכל זקש, אשר סגנונו הוא חפשי וטבעי, לא נראו בו כל אותות התאמצות והתעצמות ולא

נכרו בו סימני יגיעת הרוח. מחקרב הוא לסגנונו של רפפורט, אך בלי עתרת פתגמים והכברת מלים כהאחרון.

ממאמריו של צונץ בלשון אשכנזית היותר גדולים ונכבדים לחוקרים ודורשי דעת נכברו אלה השנים: "הספרות לחכמת הגיאוגרפיה אשר לבני ישראל" ו"דעת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל על פי מקורי ישראל". שני המאמרים האלה באו לראשונה בלשון אנגלית בתור פתיחה או מבוא להוצאת מסעות בנימין ממודילה אשר הוציא החכם (אשר Asher) בשנת ת"ח, ונתפרסמו אחרי כן במהברות מיוחדות בלשון אשכנזית (1).

תוכן המאמר הראשון הוא: בידיעת גלילות הארץ — הגיאוגרפיה — עניה מאד הספרות הישראלית יותר מבכל הידיעות. ברבות המשא ומתן וההתקשרות בין בני האדם יושבי ארצות שונות ורחוקות ויגדל החפץ במדת התרבות ההשכלה (או הקולמורה) וגם ההכרח ללמוד ולדעת תכונות ארצות רחוקות ויושביהן; ברורות המאוחרים שבהעת העתיקה בהתולדה, כאשר בחכמת היונים ובמלחמות הרומים וכבושיהם ברוב ארצות הישוב בימים ההם, כבר היו היהודים נפוצים, מפורזים ומפורדים וגם נרדפים ושנואים; עיניהם ולבם כבר היו נשואים אלי דאגות-השעה לחסיר מעליהם עקת אויב, ובכן אי אפשר להם לפנות לבם לחקרי הגיאוגרפיה; השנאה מחוצה נטתה בעיניהם קו אחד על כל העמים אויביהם, ויחלקו להם את כל המדינות בתבל ארצה לשני חלקים: ארץ ישראל וארץ העמים. במשך הימים, כאשר התעוררה בלבם התשוקה לדעת את הארץ ויושביה, לקחם לבם יותר דעת התבל ומלואה, מדעת גבולות העמים והלשונות. תשוקת הדעת היתה ערה בלבם יותר להביט אל פעלה' בהטבע, להכיר את היוצר מצורת העולם, מאשר להתבונן על מעשי בני האדם שיחם ושינם. ובכן דעת הטבע, התכונה או דעת תנועת הגרמים השמימיים, הגיאוגרפיה השעורית משכו יותר לב בני ישראל, מדעת חלוקת הארץ למדינותיה וממלכותיה, ומספר אישי המדינה וכל הנמצא בה. הגיאוגרפיה המדינית ודעת הספירות המדינית לא היו חשובות גם בעיני היהודים בדרורות ימי הבינים, ורבי שם טוב פאלקירה בספרו המבקש (2) שנתחבר בשנת ה"א כ"ד ואחרים, אשר ספרו ומנו אתר אישי החכמות והידיעות, עברו על ידיעתה גיאוגרפיה ולא חשובה. גם היש"ר מקאנדרא ישים לה מקום בין צבא הידיעות

(1) געזאממעלטע שריפטען I. 146—216; II 264—304.

(2) בספר המבקש לרש"ט פאלקירה הוצאת האגודת דף ל"ח ע"ב.

האנושיות העומדת בסתר המדרגה¹); הספרדי דו קשטרו²) מונה בין יהודי ספרד (האנוסים) עשרים תוכנים ותשעה עשר סופרי דברי הימים ואף לא אחד חכם בדעת גלילות הארץ. אך שני דברים היו בכחם לקרב את היהודים ללמוד הגיאוגרפיה: דברי חפץ בהלמוד הזה ליהדות ועסקי איש ואיש וצרכי היחידים. הגיאוגרפיה הנוגעת ליהודים הנה הידיעות המפורזות על גלילות הארץ המפורזות בספרי היהודים, ידיעת תכונת א"י והממלכות ששם ישבו היהודים מלפנים במספר רב, ובשתי הבחינות האלה נמצא חמר רב לידיעת הגיאוגרפיה, חמר שיוכל להביא תועלת גדולה לענף הידיעה הזאת בבחינה כללית. הנוסעים מבני ישראל הלכו לבקש את אחיהם המפורזים בקבוצים וישובים קמנים באיי הים וארצות רחוקים, ובדרך הלכום וגם לחפץ שלמות הענין בהצעת דבריהם בספריהם נגעו גם בחיי העמים וסדרי הנהגותיהם, טבע הארצות ומונח האוויר, הזיונות המבע וכו', על כן לא למותר הוא לערוך במערכה בסדר ידוע לפי סדר-זמנם של הסופרים, אשר בספריהם נמצא דברים רבים וידיעות נכבדות לידיעת גלילות הארץ ודרכי הישוב של העמים היושבים בהם בכל חלקי התבל שהתפשט שם הישוב בזמניהם. מתחיל מכתבי הקדש—מפרשת נח (תולדות הגוים של שלשת בני נח—וכל התורה עם הנביאים וביחוד מלכים ויחזקאל; ספרי החשמונאים; ספרות היהודים ההילניסטים באלכסנדריא של מצרים וכו'; ספרות המשנה והתלמודים השנים; הברייתות והתוספתות כלן; מניף בכבדה את הספרים האלה ומוציא מהם ידיעות יקרות מאד לכל דורשי חקר הארצות באסיה המערבית (אסיה הקטנה ואיי יוון, פִּיניקיה, ארץ ישראל ומצרים, ערב, בבל ופרס); כל ספרי הגאונים; יזכור את יצחק העברי ציר קארלוס הגדול להכליף חכים הרוון; המדרשים כלם וסדר עולם רבה וזוטא עד אלדרד הרני; יוסיפון העברי; רבי חסדאי אבן שפרוט והכוזריים; עד החכם שכל ימיו היו נסיעות ומלטולים רבו אברהם אבן עזרא, רבי יהודה הלוי והרמב"ן; ומכלם הכי נכבדו רבי בנימין מטודילה הספרדי ורבי פתחיה המסבב האשכנזי, ביחוד הראשון, אשר דבריו היו ליסוד לחקירת חכמת הגיאוגרפיה והתולדה בדורות המאה הי"ג למספרם אל חכמי אשכנז וצרפת בימינו, כן הוא מעביר לפנינו דור

¹ מלא חפנים הוצאת ניינער ברלין 1840 עמוד XLV ובכ"ט.

² Biblioteca española Madrid 1781

דור ונוסעיו בהעת החדשה מן רבי אברהם זכותא בעל היוחסין ורבי אברהם פריצול בעל ארחות עולם ודוד הראובני עד חכמי ישראל בדור האחרון, ולא ישכח צונץ למנות גם את עצמו ומאמריו: בבאור שמות המקומות בספרד וצרפת שבאו בספרי היהודים הספרדים והצרפתים עד הגיאוגרף היהודי יוליוס לאָוּענבערג המהולל בספריו ומפותיו וביחוד בתרגום ספרי אלכסנדר פֶּאָן הומבאלדט מצרפתית לאשכנזית והוצאתם לאור ובספרו הגדול „געשיכטע דער געאָגראַפֿיע, (ברלין 1840), ועוד יהודים אחרים באמריקה הצפונית ובריטניה אשר חברו ספרים גדולים ורבי התועלת בהמקצע הנכבד הזה. בחקירה גדולה ועמוקה מברר צונץ תכונת הנוסעים העברים ומגמתם במסעותיהם, וכפי דרכו יערוך אותם כמערכה ויסדרם בלוחות ומספרים, וכה יצא לו ספר נכבד מאיר עיני המעיינים ומורה דרך לחוקרים בדברי הימים לבני ישראל.

כתשלום להמחברת הזאת היא המחברת השניה המחוברת גם כן למסעות בנימין הוצאת אשר בלשון בריטנית: „על דבר ידיעת גלילות ארץ הקדושה בספרי ישראל". המקצע הזה עומד כמעט בלו ברשות ישראל, אך עלינו להודות, כי גם נחלתנו זאת נהפכה לזרים. עוד בימי המאה הי"ג למספרם, מימי בוקסטורף, בושר, וואַנענווייל ועוד אחרים, החלה חקירת גלילות ארץ ישראל להיות לענין גדול אל החוקרים בדעת הגיאוגרפיה ולכל דרשי למודי התורות בכתבי הקדש וברית החדשה. הגדול שבכלם היה הבריטני רילנד (Reland) שהרבה לחקור ולדרוש בפנה זאת מעל ספרי כל הלשונות. הוא ידע לאסוף ידיעות והערות בדבר גלילות ארץ ישראל ממקור ישראל, מהתלמודים והספרים הנספחים אליהם והמסתעפים מהם וגם מספרי הנוצרים וביחוד מספרי אבות הכנסיה הנוצרית. אך אחריו וביחוד בימי המאה הי"ח למספרם בוז החוקרים למקורי ישראל ולא חשבום. ובשנת השלשים למאה הנוכחית למספרם קם הפרופיסור קארל פ. רוימער וכתוב את ספרו Palästina, והוא, כגרמני שונא בני שם תכלית שנאה, מלאו לבו לעבור על כל הדברים המובאים ברילנד ממקורי ישראל, וברוח קנאתו הקשה ושנאתו את ישראל מלא את ספרו דברי הבל מכהני הקתולים אשר תרו את הארץ ולא לבד שהעלים עין מחכמי ישראל, כי אם גם חפא עליהם דברים אשר לא כן; צונץ, אשר בכל ימי חייו עמד על המשמר לבל יחולל שם חכמת ישראל בין הגוים, דבר עמו משפמים, פרש כשמלה את כל משפמיו המעוקלים וזיופי ההיסטוריה הנמצאים בספרו. די לנו לדעת, כי רוימער מרום ומנשא את הרומאים שעשו דיין ומשפט ביהודים ומשבח את גבורתם,

וגבורת היהודים, אשר הביאו קרבנותיהם אלף אלפים נפש על מזבח החירות ואהבת תורתם ועמם, כלא נחשבה בעיניו.
 בהמאמר הזה, כאשר בכל מאמריו, עורך לנו צונץ שלחן מלא תורה ודעת בכל המקצע הזה. מעביר לפנינו את המון הידיעות, רשימות למאות מספרי ישראל—מרכי אישתורי פרחי בספרו „כפתור ופרח“, הנוסע הנפלא וחובב ציון השני אחרי רבו הרמב"ן בימי האלף הששי (1) עד אחרוני הסופרים בזמנו של צונץ, אך לנו למותר להרבות דברים בזה, כי אחרי צונץ קמו חכמי עמנו מונק, הוקן בחכמי ישראל בדעת גלילות ארץ ישראל, וגראמץ בספריו ומאמריו; ושני החכמים האלה היו התרים את הארץ וכתבו על פיראיה וידיעה שלמה את המקורות הראשונים בארץ הצבי והם עם השלישי להם החכם רבי יוסף דערנבורג היו שלשת חכמי ישראל, אשר כוננו ויסדו דעת גלילות הארץ הקדושה לישראל. ועם זה הרבו לגלות תעלומות ולהוציא רוי עולם מכטן האדמת בחפירותיהם וחקירותיהם הבריטנים, מימות ראבינזאן ועד הנה. בגלל הדבר הזה אין להמאמר הזה חשיבות ספרותית כשהוא לעצמו והנהו נכבד רק ככלי שרת להחוקר בהמקצע הזה החפץ לדעת מעמד הידיעה הזאת בראשית המאה השביעית לאלף הששי.

שנת ה' אלפים ת"ר היתה שנת התעוררות הלאומית גם לכנסיות ישראל שבמערב. עלילת הדם בדמשק, גול-משפט וענויים ורציחות שנעשו ביהודי דמשק לרגלי עלילה נתעבה כזאת; ועוד יותר כי ידי ציר צרפת, ציר העם ראשית גויי אירופה לחירות המדינות וחפש האמונות, נגואלו בדמי היהודים המעונים ביסורים קשים ונספים בלא משפט, כל אלה הלהיבו לב כל אנשי המעלה בעלי רגש הישר והצדק בישראל ובעמים. השנה היא רשומה בספר תולדות ישראל כשנת פקודה לתחית רגש האמונה לעמנו בלב גדולי אחינו שבמערב, מונטפריורי וברמיה, מונק ולאוע היו צירי ישראל שבמערב נושאים אור ודרור לאחייהם שבמזרח. ההתקרבות הזאת בין ישראל שבמזרח לישראל שבמערב היתה הטל של תחיה ללאומית ישראל ושעת הצמיחה לרעיון ישוב ארץ ישראל, כאשר נדבר על זה במקום אחר. גם צונץ עשה את שלו בשנת הפקודה הזאת וישלח מאמר גדול למכתב העתי „לייפציגער אללגעמיינע צייטונג“ להגיד לעמו צדק ולמפוחי כזבים ומוציאי דבה בזרן את פשעם. המאמר הזה מביע מחאת

(1) ע"ד רבי אישתורי פרחי הצרפתי שיצא מצרפת בגלות 6 חילופים היפה לעלות לארץ הקדושה עיין דברי ימי ישראל חלק ה' מעמוד 286 ולהלן עם הערותי שם וראשי פרקים מספרו הנפלא.

ישראל בדברים יוצאים מן הלב וחותם האמת, חותמו של אלהי האמת, טבוע על כל דבריו. כדרך צונץ הוא מוכיח בראיות חזקות ומכריחות שקרות העלילה הזאת. על פי התוכן הזה יבינו גם קוראינו, כי לא נכבד לנו לדעתו, וכשאנו בפני עצמנו אין אנו צריכים לראיות להוכיח צדקת תורתנו ועמנו; ובכל זאת העירונו גם על המאמר הזה הנכבד לבעל התולדה אשר ייחד הקירתו לענין הזה (1).

* * *

הנה כן באנו עד לחצי שנותיו של החכם רב הפעלים לתורה ולתעודה, לשנת הארבעים ושש לשנות חייו. מני אז עד הגלות ספרו הגדול השני אין לנו מתנוכות רוחו של צונץ רק מאמרים בודדים, מאמרים אחרים שנכתבו לצורך השעה ומכתבים אחרים בינו ובין גייגער. בחמשת השנים ההן התחוללה הסערה בכנסת ישראל האשכנזית, הסערה אשר תוצאותיה בכנסת ישראל אשר באשכנז והמדינות סביבותיה מתמידות עד היום. אז עמדו התורה ורוח הלאם הישראלי על פרשת דרכים, שומרי אמונים, מחויקי הדת, וקוצצים בנטיעות, עוקרים שרשים וענפים, התנגשו; ועידן ריתחא, מלחמת הקנאה למורשת אבות עם בולמוס החדשות ומשמוש רשמי היהדות, הגיע. איש כצונץ, שלא היה רב ומורה בישראל וגם מטבעו לא היה איש חפץ קרבות, לא יצא לשדה המערכה; אך בחייו עשו המעשים פעולה גדולה וכבירה, ומני אז נראתה תמורה נמרצה, כבירה ומתמדת בהלך רוחו ומגמת נפשו, אמנם התמורה לא הסבה שנוי בדעותיו היסודיות, איש כצונץ לא יטיר מחשבותיו ולא יחליף דעותיו בתמורות העתים, אך בדבר השאלה: מה טוב לישראל? בשאלות נצחיות התורה והלאם ובגבולות התורה והחיים, סר מעל רעיו ומיודעיו מלפנים, ויהי למעו ומכון היהדות המקובלת נגד עוזביה מפני רוח הזמן. בהיות התמורה הזאת מוצאה בהמעשים שאירעו בימי חמשת השנים ת"ר—ת"ה, הננו מוצאים נכון לפנינו, לרגל עבודתנו בתולדות צונץ, אשר במחצית שנות חייו הראשונות היה שם הריפורמה נשא תמיד על שפתו, שלא לעבור על התנועה הזאת בהעלם עין והננו מיחדים לה מדור בפני עצמה בפרק הבא.

פרק המישי .

צונץ בימי מהומות המתקנים - המהרסים .

צונץ והריפורמה . תקותו היתה למפח נפש . „תורה וישאל“ . „רכני“
 אשכנז מחוקים מוסדות „האמונה“ ומחריבים אה הלאומית הישראלית .
 הריפורמייס בחור „מצדיקי הרבים“ . העומרים , המהלכים
 והמתקנים - המהלסים . אברהם גייגר ותולדתו בקצרה .
 יחוסו לצונץ . מאגרות גייגר : יחוסו אל הרב ר' שמשון רפאל
 הירש בוכי בחרותם , בהיותם יושבים על ספסל אחד בישיבה של
 מעלה , גלוי דעת גייגר ע"ד הנהגת „הרבנים“ המתעתדים להיות
 בעלי ריפורמה בישראל . מרוץ מכתבים בינו ובין הירש . ספר העתי
 „צייטשריפט“ לגייגר . המחלוקת בין הרב טיקטין וסיעתו
 ובין גייגר וסיעתו בכרעסלוי , התחדשות המחלוקת בהאמבורג ע"ד
 התיכל . גבריאלי ריעססער והרב (החכם) ר' יצחק בערנייס .
 „הרבנים“ מחקים מעשי ה„רייטש קתולים“ ובעלי „פריירעליגיאווע גע-
 מיינדע“ ונכנסים לישיבה באספת ברנישוויג (1844 = תר"ד) . אספת
 „הרבנים“ השניה בפראנקפורט ע"נ מאי . גייגר , הולדהיים
 והעסס . רבי זכריה פראנקל ואספת פראנקפורט . דברים אחדים מדברי
 המשא ומתן באספת „הרבנים“ . מכתבי גייגר לצונץ . חפץ „הקרע“
 (Schisma) מן הכלל , תשובת צונץ לגייגר . מאמרי צונץ : „התפלין“ ,
 על דבר קדושת ברית המילה , הסכסוכים על דבר המילה
 בקהלת פראנקפורט . המשך מכתבי גייגר לצונץ . מאמר צונץ ע"ד
 שרודי זכרונות ישראל בארצות הסלבים , שנת הפקודה 1848 = תר"ח
 ותוצאותיה לכנסת ישראל המערבית . צונץ ודרשותיו בימי המהפכה
 בברלין בחדש מארץ 1848 . קהלת ישראל בברלין בעצם ימי המהפכה
 המדינית . קול-קורא מאת צונץ וסיעתו להווק כנסת ישראל ותורת
 ישראל המקובלת .

„תאווה נהיה תערב לנפש“ ; אך , להפך , תקוה נכובה תהיה למפח
 נפש . המשפט הזה נתקיים בהחכם צונץ בהגיעו לחצי ימיו . כי מיום
 שעמד על דעתו היה תקון (ריפורמה) היהדות על פי השקפותיו שיוחו
 והניגונו תמיד . אהבת עם ישראל על פי הלך-רוחו וחפצו לעגוד לראשה ור
 תפארת לעיני העמים הנאורים , הביאו אותו לזה , שהריפורמה היתה
 משאת נפשו וחזון לבו כל הימים ובשבילה עבד גם את עבודתו הגדולה
 בספרו „הדרשות בבית הכנסת“ . אחרי ימים רבים והנה תאות לבו

זאת נתנה לו, אך כאשר באה ונהיתה ראה כי היתה לו תקותו למפץ נפש. התקון היה להריסה. תחת הבנין העתיק אשר עמד לתלפיות בימי שלשת אלפים שנה, באה ההריסה המתמדת והולכת זה יותר מחמשים שנה, סתירה שאין בנין אחריה. וכמעט שראה צונץ את מעשי הריפורד מים וחפצים למעט דמות האומה ולהעלות הכורת על התורה ועל ישראל, והנה צפה וראה כי עתידה התורה (ועמה גם חכמת ישראל ותולדתה) להשתכח לגמרי מישראל אשר באשכנו בימי דור אחד או שנים; לשברון לבו ראה כי יד הכהניסיהר בניסיהר היתה ראשונה כמעל לקציץ בנמיעות ולקור השרשים; הם עשו מעשיהם בכונה, כי תבדל כנסת ישראל שבאשכנו מעל כלל ישראל, ובפירושו היו אומרים ראשי הריפורד מה, כי מתעצמים הם להקרקע מעל היהודים שאינם אשכנזים, כי חפצים הם להיות לכתה בפני עצמה אשר דבר אין לה עם כלל האומה, כי אך אשכנזים הם ואל זאת ישאו נפשם להיות נבלעים ונמעמים בין בני עם הארץ אשר בקרבם הם יושבים. ובראות כל זאת החכם, אשר חפש הדעות היה כל מחשבותיו, אך עם זה היו כל הגיוני לבו אלה קדש לנצחיות התורה והאומה, גרעת לאחוריו, ומני אז חלק לבו מעל המתקנים-המהרסים ולא חפץ עוד לדעתם. התמורה הזאת במחשבות צונץ נכבדה מאד, ולהבינה עלינו לעבור בסקירה אחת על פני דברי ימי הכנסיות הישראליות אשר במלכיות אשכנו בשמנת שנות מהומות הריפורמה (ת"ד—ת"ח).¹

ודברי הימים ההם היו אז כפי עלילה לא לבד ליהודי אשכנו, כי אם גם (ואולי במדה גדולה ויתרה) לנו יהודי ארצות הסלבים, ופעולת המעשים ההם מתמדת עד היום¹). והנה להציע כל תולדות התנועה הריפורמה באשכנו כמשך השנים תק"צ—ת"ח, לתאר בזה כל האישים הפועלים בימי התנועה הזאת והפרצוף פניהם המוסריים, נצא מהגבול שהגבולנו לנו בהספר הזה, על כן נגע רק מעט בהמאורעות והאישים כפי המדה הדרושה לתולדות צונץ. ועל כן לא יהיה לנו בפרק הזה כל עסק עם

¹ ממכתבי ליליענטהאל מאמירוקה יוצא ברור, כי כל פחד יהודי ליטא וסרכנותם בדבר יסוד כתי הספר ובתי מדרש לרבנים היו מפני השמועות שהגיעו להם ע"ד "אספות הרבנים" המהרסים בברונשווייג ופראנקפורט, ותגדל עוד חרדתם בשמעם, כי על פי הצעת ליליענטהאל והסכמת המיניסטר אוברוב התעדתו רבני אשכנו מסוג הזה לבוא לרוסיה לשבת על כסא ההוראה בבתי ספר אלה ולהיות המפקחים על החנוך. בזאת שמע כתוב המורים גם מפי החכם כ"יעקב שנים מועטות לפני מותו, והוא היה עומד בכרות ידידות עם רבים מחכמי אשכנו וביחוד עם צונץ בהיות רוב ישיבתו בלייפציג וברלין, והוא היה אומר, כי בראותו את אשר עוללו "הרבנים" להתחדות באשכנו היה לאחר מראשי השוטנים לבתי מדרש הרבנים ברוסיה.

בעלי הריפורמה הקיצונה: עם הולדהיים, שמערן ומעגרעל העסס, אף לא עם בעלי הלשון והמתראים כמתונים פֿיליפפון, הערקסהיימער והערצפֿעלד ואף גם עם הראש והראשון שבמתנגדיהם ר' זכריה פֿראנקל. להזכרונות האלה עוד נשובה במקום אחר, — בכלל לא האישים המה ענין הספר הזה כי אם הדברים, החפצים וההתעצמות, אשר הרחיקו לב צונץ מהריפורמה וסבת התמורה בהלך־רוחו, לא תמורה ברעות יסודיות, כי אם במעשים ודרכים בבחינה ידועה ובפנה ידועה. „כל האומר אין לו אלא תורה אפילו תורה אין לו“ (יבמות ק"מ:): הפתגם הזה של התנא רבי יוסי יעלה על לבנו תמיד בפתחנו את הספרים הרבים והמגלות העפות לאין מספר שנכתבו באחרית המאה הששית וראשית השביעית למספרנו כידו רבני אשכנז דורשי „התקונים“. בעברנו על דפי הספרים והמגלות האלה של דואגי הנפשות „רועי־רוח“, מאשרי בני העם הישראלי אשר במלכויות אשכנז; בקריאתנו את סעיפי הפרוטוקולים של אספותיהם משנות תרמ"ד—תרמ"ז, אז נשתומם על המראה לראות את עדת „הרבנים“ ההם, כי כלם קדושים, כלם חרדים מאד לקיום התורה או „האמונה“. כל מעשיהם היו לשם חזק „האמונה“, וכרבנים בוחרי דרך „אמונה“ נמנו וגמרו להשכיח מכל וכל את הלשון העברית מלב בני העברים בגרשם אותה גם מבית הכנסת, להליב הלבבות ולהגדיל כוונת הלב בהדרת קדש בבית הכנסת, נמנו וגמרו להתפלל נשים ואנשים ביחד, להשמיע שירת המקהלה גם כן מפי אנשים ונשים בנות בריות ושאינן בנות בריות. לשם שמים ולשם קיום האמונה הודיעו בפומבי, לעיני כל העמים, כי מכחישים הם בתורה שבעל פה, ויותר נכון מודים הם בתורה שבעל פה המסורה — לכל דרשן ו„רואג הנפשות“, „ורוע־הרוח“ בהקהלות או בהישובים שבמלכויות אשכנז. הודיעו, כי גם את התורה שבכתב לא יכירו לתורת אמת רק בימורה, אך בצורתה היא בת־חלוף, פושטת ולובשת צורות שונות בכל יום תמיד לפי רוח היום וצרכי הזמנים המשתנים והמתחלפים. לקיים את התורה בישראל ולחזק מוסדות האמונה העבירו יום השבת ליום הראשון בשבוע; ולכבוד התורה הזאת, סֶעֶפו במעֶרְצָה אחת את כל פארת היהדות המעשיות—הלאמית, במלך כל מצוות הזכרון ומצוות מילה בכללן. אמנם כל מעשיהם לסתור אלה, היו, לפי דבריהם, סתירתה, לצורך בנין, אך הסתירה שאין בנין אחריה, החרבן וההריסה לשמן ובדעת נפש היתה להם הריסת בית ישראל ותקומתו הלאמית כאומה חיה וקיימה בין אומות העולם.

„רבני“ אשכנז הריפורמים „מחזיקי האמונה“ ו„מצדיקי הרבים“¹) על פי דרכם אמרו: „אין לנו אלא תורה“, לאמר: האומה הישראלית כבר עברה ובטלה מן העולם; לאם ישראל מצא קבורתו בין משואות ירושלים וביתר, תכלית השארית הנמצאה ותעודתה הן להפיץ בעמים יסודות אמונה דקה מן הדקה עד שלרוב דקותה כמעט שאינה נתפשת במחשבה כלל, היהדות כלה כלולה בשירי זמרה במקהלות, בכריעות והשתחויות של החזן ובאמירה נעימה של הדרשן, וכל התורה כלולה בהפסוק שכבר הזכרנוהו למעלה: „איכה יעברו וכו' ואעשה כן גם אני“. והנה לכונת הספר אין לנו צורך להכנס לפרטי פרטים של התנועה הריפורמית בכנסת ישראל שבאשכנז ואין אנו נזקקים לחקור התפתחותה ולכתה ממדרגה למדרגה; ומה גם כי לדעת המעשים רבי העליליה אין די בנגיעה ובהעברה בעלמא, ועל פי התורה אשר עלינו, בני רוב מנין ובני כנסת ישראל בארצות אירופא צפונה מזרחה, ללמוד מהפרק הגדול הזה בדברי ישראל בדורות האחרונים, הוא דבר חשוב הקובע לו ספר בפני עצמו²). אך לדעת דרכי איש המופת, שהיה, כאשר אמרנו, מופת הדור ובן הדור ההוא, האיש שהלך-רוחו הוא ראש פנת הספר הזה, דרוש לנו לדעת איך נהיה כדבר הזה, שאיש צונץ אשר עד חצי ימיו עמד ראשו ורובו במחיצת דורשי הריפורמה; האיש אשר ה„דרשה“ היתה לו ליסוד היסודות בהיהדות המעשית, והריפורמה היתה משאת נפשו מראשית ימי עמדו על דעתו עד הגיעו לשנת החמשים, ולכבודן עמל ויגע לחבר ספרו הגדול, נקעה נפשו פתאם מנושאי הדעות האלה; ואם גם לא יצא במחאה נגד המתקנים-המהרסים, הנה הביע מננת לבו וצערו הגדול פעמים אחדות, ומוני אז מאן לבא בקהל „המתקנים“ ולעמוד בסודם וגם נתן אותם לבוגדים בתורה ובישראל. והנה כל האומר שבדבריו אלה שנה צונץ את דעותיו אינו אלא מועה. דעותיו היו כמסמרות נמועים ורק ראה ונוכח, כי נתן מקום למעות ולחשוב אותו למסכים לדעות אשר

¹ דרשת הערצפֿעלר לעת אספת הרבנים הריפורמים הראשונה בכרוינשווייג שבת פרשת שלח ח"ד. צייטונג ד. יודענטהום 1844 גליון 26, קורא על עצמו וחביריו: „המשכילים זיהירו בוהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים“.

² גראַטץ בחלק ו"א לא חפץ וגם לא יכול להציע דברי ימי התנועה כראוי לה, כי חק שם לו לבלי הבא במשפט את מעשי האנשים שהיו עוד בחיים בכתבו את הספר, על כן לא נגע במפעלות גייגר העמוד הימיני של הריפורמה ויתר החיונות בימים ההם, לא הזכיר את ר' זכריה פראנקל רק ברמו ועל כן הרבנים שם חסרים ומקוטעים. יאסט בחלק השלישי אמנם הקדיש מקום גדול להתנועה, אך כאחד מהריפורמים ובעלי התנועה דבריו נאמרו בנטיה יתרה לשובת בעלי בריתו וכן הדין אצל שטערן וריטטער.

מעולם לא עלו על לבו. להבין זאת עלינו לחלק את בעלי התורה ורועי האמונה בדור ההוא באשכנז לשלשה מחנות: הראש האחר והמה הצעירים (לימים) שבדור ובראשם הר' אברהם גייגער היו אומרים: „אין לנו אלא תורה". להם יחשבו: הולדהיים, מענדל על העסס, שמערן, והקרובים להם בדעתם אם גם בנטיה קלה: פיליפזון, הערצפלד וכו'; הראש השני שאמרו: „תורה וישראל". הם ידעו, כי התורה צריכה להיות תורת האומה, נושא את האומה ונשוא ממנה ובנצח ישראל ראו ערובה נאמנה לנצחיות התורה. לבעלי הדעה הזאת נחשבים: צונץ ופראנקל ו"י רפאפורט¹; הראש השלישי היו שומרי אמונים בתמימות גמורה לכל כללי התורה הכתובה והמסורה ופרמיה; כי חשבו כל הפרטים האלה לנקדשים בקדושת התורה והלאם שהיא שרש כל המנהגים: מבעלי המפלגה הזאת הנכבדים הם אז: ר' רפאל שמשון הירש ור' מיכל זקש והנוטים אחריהם, וברבות הימים זכו לשם אורתודוכסים מלה מרכבת בלשון יונית שקשה לתרגמה לעברית ואינה מבררת יפה את המושג, ואנחנו נקראם בזה „שומרי אמונים".

על קצה הגבול המבדיל את שתי המערכות הראשונות מזה ומזה עמדו שני החכמים גבורי כח בחכמה ובתורה: ר' אברהם גייגער² ור'

¹ בזה אינני חפץ לאמר, כי היה צונץ קרוב בכל דעותיו לפראנקל, כי ידוע הרבה לי מפי תלמידיו של השני, שלא היתה דעתו נוחה מבקרת המקרא, ובמקצע זה היתה דעתו של צונץ וזהר קרובה לרא"ג.

² להסיר ממני עקשות פה מצד מעריצי רא"ג ומכבדיו הרבים גם היום, גם בין הדוגלים עתה בשם הלאומית נמצאים הרבה כרוכים אחריו, אף שהוא בכל שאלות הדת היה חותר לבטל את הלאומית, ותתי לו הלאומית הישראלית למפלצת מעוררת זועה והפחיד עמה את בעלי בריתו באספת הרבנים) הננו מוסרים מודעה, כי בכל מקום שנדרב עליו בספר הזה לא נדון אחריו בתור הוקר גדל-דעה, דבר שלא יטיל איש ספק בזה; כן אין לנו דבר עם מהשבותיו בבקרת המקרא בספרו אור שריטט, אך במקום הזה הננו מדברים על תכסיסי המלחמה שלו נגד היתדות המקובלת; שלא היו בכל עת נאים לאיש הסופת, כאשר יראו קוראינו להלן. — על תחבולות הקרב אחד כפה ואחד בלב; וקרוב לשער שהתחבולות האלה הרחיקו את צונץ מבעלי הרפורמה יותר מדעותיהם, כי הוא היה ההפך מזה דובר אמת בלבבו. בכלל התולדה היא תוכנה עלילות, רחוקה היא מגלות עלומות לב, ויותר ממה שהיא נזקקת לדעות ואמונות תשים עין על החפץ והטעם שהם. ובכתיבה זאת אין ספק, כי העובדה והמושבה המוסרית ככתיבת היהדות שאנו רואים היום באשכנז, היא תולדה מחויבת מפעולת רא"ג החכם והנכבד שבכל דורשי הרפורמה, הוא דרש

יום טוב ליפמאנן צונץ. שני האישים האלה היו קרובים בדעתם איש לרעהו, נוחים זה לזה בהלכה וקרובים גם בדרכי החיים והחברה, אך נבדלים איש מרעהו, בהלך רוחם והשקפתם על היהדות. בשעה שגייגור היה אומר: „אין לי אלא תורה“ לאמר: איזה דעות מפשטות ורובן דעות שליליות, וגם ברובי חקירותיו היה מבנן ומכונן גם כן לתכלית השלילה, כי יהודי אשכנז כלם או רובם יקבלו את הדעות שנראו לו לאמתיות, מבלי לחוש לדבר אם גם עי"ז יתפלגו ויבדלו שלשים רבוא יהודים אלה משש מאות רבוא היהודים אשר בכל ארצות הישוב, היה צונץ אומר תמיד; תורה וישראל. עד לחצי ימיו נראה גם אותו עומד במחיצת הרפורמה; וכבר אמרנו למעלה, כי גם לו יש חלק גדול בהסערה שהתחוללה בעולמו של ישראל אשר באשכנז בראשית המאה השביעית. ביום שיצא לאור ספרו של צונץ „לקורות הדרשות“ נודעו עולם היהדות, כי לא רק ספר חכמה הוא, כי אם ספר וסיף, כי מקיימי היהדות ובונה כמתקניה-מהרסיה מצאו בבית הנשק הזה כלי-מעשה לבנין וכלי-מפץ לסתירה. בהספר הזה פתח צונץ שער לבקרת המקרא (בפרק ב'), ובוה חכמים לספרות ישראל גם דעותיו של די וויטמי וחבריו בימים ההם או דברים מעין דעותיהם של וועלהויזען ושטאדע בזמן הזה. בזה נתן יד לחכמה או ידיעה שנוסדה על השערות וסברות, אשר סוף סוף יסודתן בהמעם שבלב או ראיות והוכחות משרידי קדמוניות בבל ואשור, שאינן כראות להכחישי דברים מקובלים בכל אופן במשך אלפים שנה, וגם ישנן כנגדן ראיות

את „הקרע“ Schisma ויבכשהו „הקרע“ היה הזון לבו מאכיב נעוריו ובהשם לאמית איום וימחיד את חבריו באספת הרבנים בשנת 1846. ברור הדבר, כי מימי שאול התרסי תלמידו של רבן גמליאל הזקן (עפ"י מסורת ידועה) לא עמדו בעמנו פולחים ובוקעים כחומת הלאם הישראלי ומהרסי אחדותו כהולדהיים, העסס ושטערן. ויותר מהם היה בעל הבירה בהרפורמה הרא"ג; ועל כן כמותם היתה איבה נטורה בלבם על הלשון העברית; וההבדל שבינו וביניהם היה רק שהוא עשה מעשיו יותר בחשבון והוא היה אומר: „הקרע“ (Schisma) צריך להיות גדול כל כך עד שכל יהודי אשכנז יהיו לחטיבה אחת, מובדלת מן האומה הישראלית מעל לגבולות אשכנז, ויחוסם אל יתר היהודים והיה בעין הפרוטסטנטים אל התורה הקתולית.—סוף דבר היהדות באשכנז תהיה עולם בפני עצמו. על כן היה דברו: הולדהיים וחבריו לא מתחייבו, כי מתרו לבטל השבת והמילה, כי בזה יקשה עליהם להרחיב הפרץ. ובאמת הולדהיים וחבריו כמיהם כן היה לבם ובעלי ברית הרא"ג גלו טפה וכסו (אם גם במכסה דק ושקוף) טפחיים וכתחבולות עשו מלחמה עם היהדות התמימה, וצונץ אשר כל החבולה שנאת נפשו, לא מצא זאת כשר לפניו.

והוכחות אחרות לחזק התורה וסיוע לספוריה והצעותיה . הידיעה הזאת היא שנתנה יד לבאים על כח"ק בקרדמות , לקצץ הנמיעות ולעקור השרשים . עוד יתר מזה חזק ידי הסותרים (על מנת לבנות לפי דבריהם) בקראו תמיד בקול גדול לריפורמה (פרק כ"א) , אף כי הריפורמה שלו לא היתה רק הדרשה המתוקנת בהדרת קדש ואולי איזה מזמורים במקהלה בלשון אשכנז בתור הוספה להתפלה , ובקושי התיר את כלי שיר האורגן אם לא ימצאו מערערים עליו , אבל מעולם לא עלה על דעתו לנסח את התפלה , למחוק ממנה רישומי הלאומית הישראלית , וזכרונותיה ותקותיה לעתיד לבא¹) ומכל שכן לפגוע פגיעה קלה בעקרי הדת המקובלת , כי לרבי יום טוב צונץ היתה התורה—תורת כל ישראל , ותורה וישראל היו לו לעיקר אחד , על כן היתה לו האמונה או הריליגיה לתורת חיים תורת אומה חיה וקיימת והוא הקים את הפתגם : אורייתא וישראל חד הוא .

בהיות הרב גייגר האחד והמיוחד בכעלי הריפורמה , לגדל השפעתו על בני דורו בחייו וגם אחרי מותו , שהיה קרוב לצונץ ושני האנשים היו נוחים זה לזה ימים רבים בדרישת החכמה על כן ראינו להאריך מעט יותר בתולדות האיש הזה , אף שהיא לנו רק דרך אגב , כי בתולדותו קשורות כל מאורעי הזמן ההוא וממנה נדע לשפוט על מחשבות צונץ ודעותיו בימים ההם .

ר' אברהם ב"ר יחיאל מיכל גייגר²) נולד בקיץ לשנת תק"ע בפראנקפורט ע"נ מאין ומת בכרלין בכסלו תרל"ד , בני משפחתו וביחוד אביו ואחי אביו היו תלמידי חכמים ויראי שמים , עד היום בני המשפחה הזאת בפראנקפורט נחשבים לעדת החרדים . עודנו ילד נגלו בו אותות כשרון נפלא , בהיותו בן חמש כבר למד את המקרא ובן שבע כבר למד לדעת את המשנה והתלמוד , אבל למודו היה ברלוגים והפסקים ,

¹ בצדק יעיר הרב דייטש מביט הען באחת ממחברותיו נגד הרא"ן , כי הראיה שכל המעשים נכוננו רק לכטל את הלאומית הישראלית ולהעבירה מן העולם ולא לשם ההשכלה העיונית היא , שאמונת החיית המתים היא בלי ספק יותר רחוקה מהשכל והטבע שאמונת הגאולה העתידה , וככ"ז כאשר בערו מסרדי התפלות כל הדברים המזכירים את הגאולה לעתיד לבא , ברכה מחיה המתים נתקיימה גם בהסדרים של הריפורמים הקיצונים , יען מה? יען כי אמונת החיית המתים היא עיקר גדול גם בהאמונות השליטות ודבר אין לה עם לאומית הישראלית .

² הזכרונות האלה מתולדות גייגר לקוחים מספר הזכרון שלו ומסכתבו בחלק החמישי מן ספרו שיצאו לאור אחרי מותו ע"י בנו הפרופס . לודוויג גייגר . בתולדתו בכנ"ז לרשי"ם נמצאו כמה דברים שאינם מדוקדקים .

מעשר עד י"ג שנים הקדיש רוב עתותיו לתלמוד וחכמת השעורים. בספר הזכרונות שלו יהגה גייגר נכאים על ימי ילדותו אשר כלו לו באפס תועלת ובלמודים אשר הרעישו מוסדות בריאות הגוף ועכרו את נפשו. כן יספר, כי עודנו בשנת האחת עשרה, אחרי אשר קרא את ספר ההים-טוריה לבעקקער עלו על לבו הרהורים רעים להמיל ספק באמונת תורה מן השמים. אך המחשבות הזרות האלה לא הניאו את לב הנער בעל הכשרון מעסק התורה, אך הוסיף אז ללמוד גם לשונות ויון ורומא, והעשירים השרים לבית רוטהשילד שלמו בעדו שכר למוד. בהיותו בן י"ג מת עליו אביו והוא הוסיף לעסוק בתלמוד עוד שתי שנים. במשך הימים ההם התחבר לבני הנעורים בעירו שהיו אחרי כן לבעלי בריתו וראשי סיעתו: אדלער וקריוצנאך. בשנת העשרים בא להיידעל בערג ובהאוניברסיטה אשר שם השתלם בהלשון הערבית ויהי לתלמיד מובהק אל המורה הגדול בלשון הזאת פרייטאג בעל ספר המלין והדקדוק בלשון ערבית. שם הרבה לדרוש גם את הלשון הסורסית והשלים גם את חבורו ב"דקדוק לשון המשנה" שהתחיל לחבר בשנת השבע עשרה. אך לא ארכו ימי שבת גייגר בהיידעלבערג וילך משם להאוניברסיטה אשר בעיר באָנן גם כן בפלך הנהר רהיינוס, שם מצא לו חברים בחורי ישראל שהיו להם יד ושם בתורה וגם הקנו להם חכמה ודעת במדה מספקת ובדבוק חברים התחנכו בחזורים ההם והתרגלו בעבודת הדרשנות, המוכחד שבהם בדעת התורה והחכמה, בשכל מליו וחן מדברותיו היה ר' רפאל שמשון הירש שהיה עתיד להיות הראש והראשון לרבנים שומרי אמונים באשכנז, בו דבקה נפש אברהם גייגר וכאחים ורעים התהלכו שני בחורי ישראל אלה, אשר התעתדו להפרד איש מעל אחיו ולהתרחק לשני קצות כמרחק הקוטב הצפוני מן הדרומי. הרא"ג יספר, כי ביחד עם הירש למד אז את מסכת זבחים וכל סדר קדשים, איך התאספו במסבת חברים להיות מתרגלים בדרשות ומבקרים איש דרשת רעהו, להם נלוה גם העסם, שהיה אחרי כן למתקן-מהרם מקצה האחרון ולעת זקנותו—ליהודי לאמו. נפלא הוא לראות את גייגר, איך יפליג בשבח הירש בספר הזכרונות אשר לו ויאמר (1): „גדולה מאד היתה השפעת הירש עלי והוא הנעים את חיי במשך ימי שבתנו יחד בעיר באָנן. בפעולת רבו ר' יצחק בערנאייס החכם בהאמבורג התיצב הירש על דרכו המזור והנפלא. הרב הזה מסך בקרבו רגשי כבוד לכתבי הקדש במדה יתרה ונפרזה... אחרי שדרש הירש את דרשתו ובקרתיו אותה בלי משוא

פנים, היו בינינו ויכוחים רבים ואז נוכחתי לדעת ולהוקיר את חין מליצתו בדברו דבריו, מיטב הגיונו, שכלו החד והחרוף וכינתו המהירה והישרה; אף כי בהויכוחים נגענו בשאלות הדת ונראה כי דעותינו שונות, אך בכל זאת נתקרבנו על ידי הדרשות האלה ובעסקנו יחד בתלמוד עדי נתעוררו בלבות שנינו רגשי כבוד ואהבה איש לאחיו". — רבי רפאל שמשון הירש נתקבל אז לרב בקהלת אָלדענבורג, וגייגר נשאר בבאָגן ומעת לעת נסע לִפְרָאנקֶפֿורט ע"נ מאין עיר מולדתו, ויתראה כמה פעמים גם עם הגאון ר' יעקב עטלינגער ויפלא עמו בתורה. אך עוד במרם נתקבל לרב באחת הקהלות וכמעט שהגיע לשנת העשרים, והנה כבר נתבכרו אז כל דעותיו החפשיות, וכבר היה לבו פונה מאת התלמוד ומרגיש שנאה לו, עדי שם לפניו תכנית פעולותיו כשישיג מקום רבנות למען הוצא מחשבתו — הקרע בבית ישראל — לפעלה. זה נדע ממכתב אחד הנכבד מאד לרודשי הרורות, כתוב בשנת העשרים ואחת לשנות חייו ואלה דבריו (1):

„באנן 22 ספטמבר 1881.

להרב אוללמאנן בקובלינץ.

הנני רואה מוכתבך ובעצמי ארגיש זאת, כי ה"תקון" בכל אברי היהדות אפשר להעשות רק בזהירות גדולה, לפסוע בפסיעות הנמלה... לדעתי תעודת איש הרוח (רב או דרשן) היא להפיץ דעות מושכלות בין בני עם מרעיתו, לפעול רק בחיוב, מבלי לקשור דבריו ודעותיו עם השלילה, לאמר: להלחם בהדעות הנפסדות והמוטעות (הישנות) עליו להשניח, כי הדעות המושכלות (החדשות) והנפסדות (הישנות) תתרוצצנה מעצמן במוחות בני עם מרעיתו, ולסבב הרברים, כי הם בעצמם יראו את הפסד הדעות הנושנות, וכה יהיה זהיר ברוחו עד אשר יראה, כי מלחמת הדעות בלב האנשים כבר הגיעה עד הראש והדעות הישנות כבר נכבשו לפני דעות הזמן החדש או יבוא איש הרוח ורק יקיים בכח כהונתו את המחשבות שכבר נקלטו במוחם ונקבעו בלבבם. אך גם אז על הרב „המתקן" להיות זהיר בדבריו לבל יאכלרוחו. כי אם גם בני העדה כבר הגיעו לאותה מדרגה להטיל ספק בדעות הדת המקובלות, יש בכל זה לחוש, כי אחד מהרבנים האורתודוכסים, שהם יודעים יותר מבעלי בתים לגלות תעלומות לב, יעוררו את בני העדה לשום לב על דרכי רבם ומחשבותיו ואחרית דבר מי ישורנה? ואם גם הרבנים שומרי אמונים כאלה הם משכילים ובעלי חכמות וידיעות ומבינים למחשבות רב כזה

ומערכי לבו, תגדל הסכנה עוד יותר. אמנם לא אפחד מהירש, עהרנסדורף וכו', כי שלמים האנשים אתנו ולא יפגעו בנו לרעה. אבל מי יערבני כי לא אמצא חברים המתעתדים להיות רבנים באוניברסיטה אחרת, שחוש הריח שלהם יהיה חזק כחוש ריחם של אלה ויריחו בי ריח מינות? אך גם זאת לא תפחידני. אם יגלו שומרי אמונים את המחשבות אשר בלבי, ינחמו הם באחריתם, כי קרעו המסוה מעל פני, ולא אני, או ידעו הם את תנאותי... אני מאמין כי יש לפנינו דרך ישרה וקצרה להביאנו אל התכלית שאנו חפצים בה. ואם יצליח בידי להתיצב על הדרך הזאת או תהיה לי תעודת חיי ומשא נפשי כל עוד נפשי בי. התכלית הזאת היא —

ה ק ר ע —, מספר יהודים בממלכה ידועה שכבר בטלו את התלמוד בלבם ונקעה נפשם ממנו, עליהם לפרסם מחשבותיהם ולבא לפני הממשלה בבקשה להיות לחטיבה אחת וכנסיה בפני עצמה. ואז, אם נמיש צוארנו מעל הענק הזה (התלמוד), הענק בעל הפנים המשונים והמשחית גם פנינו, אוראו נזכה לחיים טובים ומאשרים בחיי הדת והאזרח... הרציתי הדברים לפני הד"ר וואלף, שרוחו איננה זרה גם להמרת הדת ויאמר, כי לו ידע שאפשר להצעה הזאת שתצא לפעלה והיהודים המוציאים עצמם מן כלל מאמיני התלמוד יוכו במשפטי אזרח, היה גם הוא המסייע להוציא מפעל נכבד כזה לפעלו (וכמובן לא היה ממיר או את דתו)...

המכתב הזה הוא פרוגרמה שלמה מכל פעולות הרא"ג בכל ימי חייו ואינו דורש כל באור, רק להעיר עוד הפעם יש, כי עמד אז בשנת העשרים ואחת, והיתה לו אז התקרבות גם להגאון עמלינגער. יש לשער, כי לו לא גלה את המחשבות הגדולות האלה, וגם לרעו "האהוב לו" ר' רפאל שמשון הירש היה, "נוהר מהוצא כל רוחו"...

כשנה אחת אחרי כן כבר נתקבל רא"ג לרב בהקהלה הקטנה או בוויסבאדען וימים רבים אחרי כן עמד עוד בהתחברות ובא בכתובים עם הירש. עוד בהיותו בכאָנן כתב להירש וקרא אותו בשם "צור ישראל ומגן ומעוֹז" (1) ויבקשהו כי ישית ידו עם גבריאֵל ריעססער ללחום מלחמת זכוי וזכיות אזרח לישראל אשר באשכנז. ממכתבו האחרון (להירש (2) נראה כי הביע לו הירש דאגתו ופחדו, כי היה הוא לרב בישראל והוא יתאמץ להרגיע רוחו, כי ממנו לא תצא הרעות ויבטיחהו

(1) בספר הזכרון מכתב 3 עמוד 48 .

(2) בהג"ל מכתב 17 ע' 77 מוויסבאדען 24 מאָרץ 1883 :

כי כוונת שניהם (הירש וגייגר) לשם שמים. בסוף שנת 1832 נתקבל הרא"ג לרב בוויסבאדען, אך עוד לא הוכתר במעלת דוקטור עד שנת 1834 שאז כתב את מחברתו הראשונה: „מה לקח מחמד מתורת ישראל“ („וואס האָט מ'האַמער אויס דעם יודענטהומע גענאַממען“). ואת המחברת הזאת הכירו לטובה ראשי האוניברסיטה במאָרבורג ויענדרוה תהלה, כי הראה שם הרא"ג בקיאות גדולה, כן בספרות ישראל וכן בספרי הערבים הקדמונים ונסמך או לרוקטור. בימים ההם החל להוציא פתב עתי: „וויסענשאַפֿטליכע צייטשריפֿט פיר יודישע מהעאָד לאַגע“ . בהמאסף הזה באו מאמרים מצונץ (עיין למעלה ע' 140) אך כלם קטנים בביאורי מלות וכדומה מלבד מאמר־בקרת אחד על תרגומו של זקש על ספר תהלים. בהמאסף הזה כבר שולטת רוח הריפורמה המוחלטת ובטול התלמוד ויגע בצנור כמה דעות ואמונות המוחזקות וקדושות בהאומה משנות דור ודור ומימי קדמותה עד הרור האחרון. מהמאמרים האלה המצוינים ברוח בקרת עזה, אשר לא תשוב מפני כל המה: „היהדות בזמן הזה... בקרת על „אגרות צפון“ או „תשע עשרה אגרות בן עזיאל“ מאת ר' רפאל שמשון הירש“, הוא הספר שעשה רושם גדול אז בעולם היהדות, וגם החפשים מקצה האחרון: יאסט, שמעון וריטשער (1) ישימו כבוד תהלתו. עוד הפעם נפגשו החברים בהאוניברסיטה אשר בעיר באָנן, אך לא בכותלי בית מדרש החככה, כי אם על מערכת החיים ובתוכחות סופרים. המבקר העוקר נטוע מתאמץ לשום לאַל דברי האיש שהתעתד להיות משובב נתיבות היהדות התמימה והמעשית באשכנז בספרו המלא רשפי אש שלהבת־יה הסובבים את טעמי המצות ע"פ שלשת עמודי היהדות, התורה העבודה וגמילות חסדים. אך בכל הבקרת העזה הזאת ישים גייגר מעצור לרוחו ועוד נכרו בו זכרונות הימים שהתהלך עם מתנגדו ויהי לו כרע כאח. ברוח קָער ואיבה נצחת להיהדות המקובלת נכתב מאמרו של קרייצנאך „משפט התלמוד“. בעצם, השאלה הקשה שבהיהדות אשר תוצאותיה המוכרחות הן לחלק את ישראל לשתי אומות, הם דיני האישות. כי „התקונים“ במקצת־הדת הזה, בצאתם לפעלם תתחלקנה המשפחות זו מזו והעם יתחלק לחלקים ויתפורר לפיזורים קטנים, ובהשאלה המסוכנה הזאת נגע אברהם גייגר במאמרו בצייטשריפֿט: „דיע שמעללונג דעם ווייבעס אים יודענטהומע“. ובכל זאת השתתפו בהכתב העתי גם אלה

(1) הראשון בספרו קורות היהודים ח"ב, היצי בספרו געשיכטע דעם יודענטהומס ויט מענדעלואהן והשלישי בספרו געשיכטע דער יודישען רעפארמאציען ח"ג.

אשר לא כמחשבות הרא"ג היו מחשבותיהם כצונץ ורפאפורט ואחרים . בשנת תקצ"ז קרא גייגר אספת רבנים לעירו וויסבאדען לשאת ולתן במנהגי בית הכנסת . הנאספים היו רובם עוד צעירים לימים כאותו הרב שקרא אותם לאספה , עניני המשא ומתן לא נתפרסמו וכנראה נעשו שם רק ההכנות הראשונות להוציא למעניהן האספות הגדולות אחרי כן בשנות תר"ד — תר"ז . בכל העת ההיא (תקצ"ד — תקצ"ח) בא בכתובים עם צונץ , להעיר יש שגם במכתבו לצונץ לעזרתו במאמרים לכתב העתי שלו (מיום 12 אויגוסט 1884) יביע גייגר את פליאתו על רפאפורט , על כי יאמר לכונן כתב עתי בעברית , וגם יזכיר את צונץ על כי יבקש לתרגם את ספרו „לקורות הדרשות“ לעברית . בכלל היתה התנגדות גדולה , עד לגבול שנאה קשה , נמורה בלב גייגר להלשון העברית וספרותה , אף שבעצמו כתב בה והיה שליט להביע בה כל הגות לבו . זאת נראה עוד בהמשך דברינו .

בשנת תקצ"ח נפקד כברעסלויא , בירת המדינה שיליזיה , מקום משנה הרב או דיין ודרשן וישימו בני העדה , וביחוד העשירים הגדולים שביניהם שכבר צררה אותם רוח הריפורמה בכנפיה , את עיניהם ברי אברהם גייגר , כי יהיה הוא לסגן הרב על ידי הגאון רבי שלמה זלמן טיקטין²⁾ . וברעסלויא אחת הקהלות הגדולות באשכנז וכסא רבנותה מכון לשבת גאוני הזמן מדור דור וכלם רעו עדתם על מוצא פי התלמוד והפוסקים , כאחד מהם היה הגאון ר' זלמן טיקטין איש זקן ובא בימים , וכוון היה רועה עדתו ברוח הדור הישן ולא פנה אל משאלות הזמן החדש ולא מלא רצון דורשי „תקונים“ במנהגי העבודה ובדרכי החנוך — ולתכלית זאת קראו „המשכילים“ אליהם את גייגר , והוא ידע את המלחמות הצפויות לו אם ינסה לסול מסלה להשקפותיו ודעותיו בעיר ואם בישראל כברעסלויא הקרובה לפולין ודוכסיות פוונא , על כן נסה בראשית הימים להקנע לפני הרב הישיש טיקטין . בבאו לברעסלויא נתקבל בכבוד תומ"י לרב שני ודרשן מאת ראשי העדה שהיו כלם דורשי הריפורמה . אך נבצרה ממנו להתמנות , יען כי לא היה מנתיני

¹⁾ נאכגעלאס . שריפט . כרך ח' ע' 88 .

²⁾ בדברי המחלוקת בין הרב טיקטין וגייגר , שחיתה לאות הראשון בתנועת הריפורמה היו לפני מכתבי גייגר ומגלתו „אנשפראכע אן מיינע נעמיינדע“ (נאכגעלאס . שריפטען כרך א') , והצעת המעשים ע"י בנו לודוויג גייגר (בהנ"ל כרך ח' ע' 107 — 117) — ומצד השני : החוברת „ריקקשפראכע“ להרבנים ישראל ודוד דייטש הרבנים מביי-מהען ומיסלאוויטץ . מגלת טיקטין „דארשטעללונג“ וצורו גדול של מכתבים בכ"י ששלחו לי מערי שיליזיה העליונה .

פרוססיה והיה עליו להשתדל, כי יתנהו לקבל נתינות מלכות פרוססיה תחת היותו עד הנה משעבד לִפְרָאֲנֶקְפֹּרְט. השתדלנות הזאת היתה קשה מאד ונמשכת כשנתיים ימים ורוב הזמן הוא ישב בברלין. אז הכיר גייגר את צונץ פנים אל פנים; וכפי הנראה ממכתבי גייגר שנביא להלן לא נשתוו גם אז בדעותיהם, אך כשני אנשים מלומדים ובעלי נימוס הסובלים איש דעות רעהו היו נוחים זה לזה בדעות, וברית ידידות מיוסדת על עבודת החקירה והדעת היתה כרותה ביניהם, כנראה מהמכתבים שביניהם מוויסבאדען ומוזה שגייגר דר דירת קבע בבית צונץ והיה גם סמוך על שלחנו. וגם במכתבו לשמערן יאמר גייגר: „ישיבתי בברלין הביאה לי טובה רבה, הרבה למדתי מצונץ, ומה רב חילי אם רכשתי אותו לחבר ואוהב לי“. פעמים רבות ידבר בהמכתב הזה על צונץ שהעיר לבו לעיונים נכבדים, גם יודה כי חסרו לו הידיעות הרבות אשר לצונץ ורפאפורט. (מכתב 35 ע' 146—150 נאכגעלאס. שריִפֿ, V).

אחרי שנתיים ימים השיג גייגר את חפצו, היה לנתין פרוססיה ויבא לברעסלויא לשבת על כסא סגן הרב או דיין ודרשן, ואז—החלה המחלוקת. רבי זלמן לא נתן אותו לבא עם יתר הדיינים ומורי הוראה אל ביתו בעת סדור גיטין וחליצות ולא בא לשבת בסוד העדה, כאשר ידע כי שם יפגוש גם את גייגר. אל רבי זלמן טיקמין התחברו רבני הקהלות אשר בשיליזיה העליונה על גבול פולין, כלם התאוננו רע במגלות עפות ובכתבים להרשות לאמר: גייגר בצייטשריִפֿט אמר בפירוש, כי כופר הוא בתורה שבעל פה ובכן הוא קראי, בני עדת ברעסלויא הם רבנים ולא קראים, כי גם העברניים שביניהם עוברים במדה אחת על מצות תורה שבכתב ושבעל פה מפני שיצרם תקפס, אבל לא יכחישו בתורה שבעל פה ולא ישימו פדות בינה ובין תורה שבכתב, ובכן הדבר הזה דומה למנוי כהן פרוטיסטנטי להיות לראש הכהנים בעיר שכלה קתולים⁽¹⁾. כה התמרמרו הרוחות והדבר הגיע, ששומרי אמונים אשר בשיליזיה אמרו להתיצב לפני המלך ולקבול לפניו על ראשי עדת ברעסלוי⁽²⁾. האמת נתן להאמר, כי הראי"ג דרש לראשונה את השלום, ובהסכם להפרוגרמה שלו כמבואר למעלה (ע' 166) במכתבו, היה נכנע להרב טיקמין ובקש קרבתו, גם הרבה להיות נזהר במצות

(1) מדברי המכתבים של הרב ר' ישראל דייטש בכייטעהען בכ"ו מיום ו' י"ט

אייר תר"ב.

(2) כהג"ל מיום ו"ט אייר.

המעשיות ובוה גם הפריז על המדה (1). מלחמת סופרים החלה מזה זמנה ותעבור המלחמה מעבר לגבול שיליויה ותגע בכל קהלות אשכנז ואויסטריוא, לעת עתה גברה יד דורשי הדרור על שומרי אמונים והזקן רבי זלמן טיקטין הורח ממשמרתו. או הגיעה התמרמרות הרוחות למרום קצה ושני בעלי הריב הגישו עצומותיהם לערכאות; הרשות בקשה הכרעת רבנים אחרים ואלה האחרונים נפלגו לשתי מפלגות ויהי הלול שם ישראל גדול מאד, ובעצם ימי המריבות והנאצות האלה מת הזקן שהגיע לגבורות רבי זלמן טיקטין, ולכפר עון עלבונו הסכימו גם מתנגדיו לבחור בכנו"ר גדליה טיקטין להיות רב המדינה בברעסלויא ושיליויה וגייגר היה לרב ראשון בעיר ברעסלויא.

ובאותה העת אשר המחלוקת בברעסלויא התפשטה בכל אשכנז המזרחית נפתחה רעת המריבות גם ממערב — בהאמבורג. את דברי הריבות על דבר ה"היכל" בהאמבורג לפני עשרים שנה כבר הזכרנו (למעלה עמוד 89) ועתה בשנת ת"ר חזרה ונעזרה המחלוקת ביתר התמרמרות ותפלג את העדה לשתי פלגות נלחמות זו בזו בחמה וקצף. במשך העת נתרבו חברי ה"היכל", גם בני החרדים ויראי חטא נוספו על ראשוני "המשכילים", כי לא נחה דעתם, ולדבריהם, לא מצאו דרך ספקם כוונת הלב בבית הכנסת הישן, ואולי היתה אשמה בזה התרשלותו של הרב החכם ר' יצחק בערנאיים, אשר על פי חכמתו ויריעותיו לא נבצרה ממנו גם להטעים את הרשותיו ולשים פאר ונוי לבית הכנסת שלו באופן נאה ומתקבל על לב בני הדור החדש. בתוך בני "קהלת ההיכל" נמצא אז גבריאל ריעסער בן בתו של הגאון רבי רפאל כהן, שהיה אז סופר ונאמן הקהלה ועמד בעצם ימי פעולתו הגדולה לטובת היהודים אשר במלכות אשכנז, לוחם מלחמת אחיו בני בריתו ונודע כבר למשגב כחכם מדיני גדול היוודע לכלכל הליכות המדינות במועצות ודעת. כאשר בקשו בעלי ההיכל לבנות להם בית חדש ביתר פאר, בקשו בעלי בהב"נ הישן לשום מכשולים על חפצם בשתדלנותם אצל הסיגט האמבורגי. למרבה המחלוקת נקרה הדבר הזה: "בעלי ההיכל" שבו להוציא סדר תפלות שנית, וכבר חפצו לותר על דעותיהם ולהשיב שמה מקצת דברים מהתפלות שנשמטו מ"סדורם" שהדפיסו בשנת תק"פ, אך בכל זאת נשארו נשמטים מקומות רבים שיש בהם זכר שיבת ציון ותקות הגאולה. ויהי כאשר קראו "בני עדת ההיכל" לסדורם החדש בשם

(1) שבא גייגר לברעסלויא מאן לשום משכנו בחרר המלון שלא נקבעה מוזה על פתחו.

„תפלות ישראל“, הכעים הדבר הזה מאד את ראשי העדה הכללית והרב בערנאיים, ובוים השבת א' מרחשוון תר"ב הוכרו מטעם הרב והדיינים, כי אסור לכל איש ישראל להתפלל מסדר התפלה שהוציאו „בעלי עדת ההיכל“, או פרץ הריב בכל תקף עזו ובחמת קנאה וגם גבריאלי ריעססער החכם המדיני בא לכלל כעס והתמרמרות במדה יתרה, ותמוש גם מלחמת ההיכל בהאמבורג ותעבור ככל גבול אשכנז ותגע ברוב הקהלות הגדולות, ויהי ריב ומדון גם בין הרבנים מזה ומזה. עוד המריבות בברעסלויא והאמבורג עושות כמרקחה את כל קהלות יעקב באשכנז, ובפראנקפורט עיני מאין, עיר מולדת ר' אברהם גייגר, כבר נולדה עדה ריפורמית מקצה האחרון ובראשה עמד אז המורה בבית הספר פילאנג-טרופין מיכאל קרייצינאך המוציא ביחד עם יאסמ את כתב העתי „ציון“ בלשון עברית. הוא עוד חפץ בקיום לשון עברית בין העברים לחווק האחדות הלאומית, אבל אחרי מותו נתאספו בעלי בריתו והתאגדו לאגודה אחת בהחלטה להוציא חפצם לפעול, אם גם יהיה עליהם להפרד מעל הכלל ולהיות לכתה נפרדת מכנסת ישראל. בין בעלי הריפורמה בפראנקפורט לא נמצאו רבנים, כי אם בעלי בתים משכילים, אשר ברוח ההשכלה הזמנית כבר נתק הקשר בינם ובין היהדות ובכלל לא באו במחשבותיהם לדי שיטה מסוימה, או נוסדה „חברת אוהבי התקונים“ הראשונה באשכנז בעיר פראנקפורט (אָקט. 1842) ובראשם עמדו חברי גייגר ואוהביו מימי עלומיו. ראשי החברה הזאת הציעו יסודות תורתם החדשה במגלת ספר שלוחה לכל קהלות ישראל באשכנז והם חמשה: א) כמול כח התלמוד על היהדות; ב) את כתבי הקדש אמנם יכירו ליסוד תורת היהדות, אבל לדעתם, דת משה היא משתנית ומתחלפת מזמן לזמן ומדור לדור, והנָה עלולה לפשוט צורה וללבוש צורה, לאמר, להשתלם ולהשתנות לפי צורך כל השעות — לפי המקומות והזמנים; ג) דיני מאכלות אסורות בטלים בהחלט; ד) הארץ הנבחרת ליהודים היא ארץ מולדתם גרמניה ומבטלים הם את אמונת הגואל ושיבת ציון; ה) מצות מילה תלויה ברצון אבות הילד אם למול אותו או לאחדול.

להסכות מבית שהחישו את הקרע וההרס בכנסת ישראל באשכנז נוספה עוד סבה אחרת מחוץ. במות המלך פריעדריך ווילהעלם השלישי בפרוססיה ישב לכסא המלך פריעדריך ווילהעלם הרביעי (1840) ובראשית ימי מלכותו וגם אחרי כן עד שנת (1860) נדמה, כי חפץ הוא לתת לעמו חקי דרור, וביחוד במלו או הגדרים נגד מחדשי דבר בהאמונות, ועד מהרה קמו כתות כתות גם בהאמונות הנוצריות — בין הקתולים

נמצאו גם כן אלה שהחזיקו בשרשי האמונה הזאת ובטלו איזה גדרים ויקראו למפלגתם בשם „דייטש-קוליק ען“, ומתפרוטים מנמים צמחה אז החברה „פריירע-עליגינאָוע געמיינדע“, המבטלת את עיקרי התורה הזאת ומקבלת רק דעות אחדות מושאלות ממנה ליסוד תורתם על פי השכל י). וע"פ הכלל הגדול של שואפי החדשות בימים ההם לכונן מעשיהם ע"פ הפתגם: „איכה יעשו הגוים...“ היתה תקות הריפורמים נכונה לפניהם, כי תקום מחשבתם למשוך אחריהם רוב מנין ובנין כנסת ישראל שבאשכנז, והיתה עת אשר כמעט היתה תקותם זאת קרובה לצאת לפעלה.

מפני שאין אנו כותבים בזה תולדות הריפורמה לא נרבה לדבר בזה, איך קמה ונהיתה „אספת הרבנים“ הראשונה בברוינ-שוויג (בחדש יוני 1844 תר"ד). לאספה זאת באו עשרים ושלושה רבנים ודרשנים—מהם, מן הנודעים או או שיצא להם שם אחרי כן על פי פעולתם בספרות וב„תקונים“, היו רק ארבעה וחמשה: הערצפֶּלד, העסס, הולדהיים ופֶּיליפֶּזון ועוד. גייגר לא בא לאספה, כי אם שלח מגלת ספר שנקראה באזני הנאספים ותהי להם לתכנית פעולתם, למען דעת: „כי האספה הזאת היא עתה רק הראשונה להכין הלכות לתקונים ושנויים ביסודי היהדות ועיקריה, ואחריה תבאנה אספות רבות לשנות את תורת היהדות לאט לאט עדי תקבל את הצורה הנאותה לרוח „העת החדשה“; כי החלטות האספה תהיינה רק בדברים הנוגעים למעשה ולא ללמודים תורות ועיקרים“. באחרית האספה בא אליה גם גייגר וישא מדברותיו לאמר: „הננו רואים פה אך ההתעוררות הראשונה לשנות פני היהדות האשכנזית ולהטביע עליה חוזהם העת החדשה“. בכלל היה רוח גייגר חופפת על האספה והולדהיים היה ראש המדברים בה, ומפני דעתו את התלמוד נחתו כל חבריו; ואם לא הסכימו לכל הצעותיו, כבר נראה ברור, כי באספה הבאה תהיה השפעתו מרובה עוד יותר ודעתו תכריע; החלטות האספה היו רובן רק בדרך כלל ולא בדרך פרט; הסכימו לקיים ולאשר את החלטות הסנהדרין הישראלי בצרפת בימי נאפוליון בשנת תקס"ז—ס"ז וביחוד התקנה הג' מתקנות הסנהדרין, שהוציאו ממנה היתר גמור (לדבריהם) לנשואי תערובות, אף שבאמת לא אמרה כן הסנהדריה מעולם והרבנים הנאספים גלו פנים בדבריה

1) כי עיני הריפורמים היו נשואות אל כל אשר יעשה מחוץ למחנה ישראל ובקשו חוק למפעליהם בתנועת הקתוליות החדש או הפרוי-רעליגינאָוע געמיינדע שנתפרדה מתפרוטים מנמים יעיד מכתב גייגר לאחד מראשי הריפורמה הקיצונית בכללין דוד האנגמאן כיום 19 מארץ 1846 בכרך II נאָגעלאס. שרופטען 177.

שלא כהלכה ובסתירה להאמת הגלויה; נמנו וגמרו לקבל סדרי הנהגת כנסת ישראל, כפי חוקי ממשלת מעקלנבורג-שווערין, הממשלה שהיתה שונאת ישראל תכלית שנאה כאחותה ממשלת זאקסען. עוד החליטה האספה בטול תקנות ומנהגים אחדים: והשאלות היותר עיקריות: התפלה בלשון הקדש, האמונה בגאולה העתידה ומצות המילה ומאכלות אסורות נשארן תלויות ועומדות עד האספה הבאה בשנת תר"ה.

האספה השניה (בפראנקפורט ע"נ מאין בחדש יוני תר"ה) היתה כלה תחת השפעת גייגר והולדהיים ובה קבלה „היהדות המתוקנה“ שבאשכנז את תמונתה וצביונה. רוב הרבנים שבאו להאספה הראשונה באו גם להשניה ועליהם נוסף חכם אחד ששקול כנגד רבים—ורבי זכריה פראנקל שמו—, שבא להאספה במחשבה תדלה לבטל מעשיה אם תרחיק ללכת בדרך פריקת על התורה. גייגר והולדהיים היו גם בה לראשי המדברים, וההכנה אליה נעשתה ביתר שקידה ובחפז ושיטה מסוימה, ועניניה היו: להקל את על השבת או לבטלה לגמרי, בטול יום טוב שני של גלויות, בטול סדר התפלה או לנסח אותו מכל וכל לבלי הותיר בו שם וזכר ללאומית ישראלית וגאולה העתידה, השכחת שפת עבר ובטולה מסדר התפלה. בכלל שכחת הלשון הזאת היתה להרבנים ממין הזה לאות אהבת ארץ מולדתם הגרמנית. לשוא התאמץ פראנקל להוכיח להם, כי הלשון העברית היא קשורה כשלהבת בנחלת להתורה הישראלית, כי התפלה בלשון הקדש מקרבת יותר לבו של איש ישראל לאביו שבשמים ולעמו בארץ יותר ממאה זמירות ו„הימנות“ בשפת המייטנים. גייגר גזר אמר, מאחר שהכל יודעים כי הוא השליט בלשון העברית והיא היתה לו לאמנתו והוא מעיד על עצמו, כי כוונת לבו בתפלה מתעוררת רק בהתפללו אשכנזים, ובשעה שהוא מתפלל עברית רק שפתיו נעות ולבו כל עמו. לשוא הוכיח פראנקל, כי בכטול הלשון העברית ושכחתה במלות מצוות הזכרון כתפלין ומוזוה, מפני שתחלנה היות אותות מעוררים זכרונות, גם תחדל מצות כתיבת ספר תורה וקריאתה בצבור. גייגר השיב, כי אמנם כן, הקריאה בתורה היא רק למורה על הצבור המנהג ומפקח בעת הקריאה, ולאחרונה גזר אמר, כל המבקש לקיים את הלשון העברית הרי הוא מורה בלאומית ישראלית וכופר בהלאומית האשכנזית ובכך אבדה זכותו להחשב לבן אשכנז, בן ארצו הנבחרת. בטענה נצחת כזאת משך את כל הנאספים אחריו ופראנקל עזב את האספה. ויתר דברי האספה הזאת ואשר היו אחריה בשנות תר"ו—ותר"ז, וכל מעשי הרפורמים הקיצונים והולדהיים ושטערן בראשם בכרלין ופעולת משובב נתיבות היהדות בכרלין רבי מיכל זקש הלא הם כתובים על ספרי

דברי הימים, כתבי העתים, מגלות עפות ופרוטוקולים אשר להאספות בימים ההם ומקומם בספר מיוחד לתולדות התקופה היא והחיון המזור בדברי ימי עמנו אשר כמוהו לא נראה מימי הדורות האחרונים לפני חרבן בית שני. (1)

הארכנו מאד בדברי ימי חמש שנים (ת"ד — תר"ה) שנחיו בחיק כנסת ישראל שבאשכנז, וכמעט שיצאנו מהכוונה הראשונה שבספרנו זה לשום לפני בני עמנו קוראי עברית את פרצוף פני צונץ כאדם וישראל ופעולתו והשפעתו בתור האב לחכמת ישראל בדורות האחרונים. אנחנו חושבים כל הדברים שדברנו למעלה למוכרחים לעניננו, למען דעת עמדת האיש הגדול הזה והתייחסותו גערת המתקנים-המהרסים והשקפתו על התקונים בדת אחרי שראה וידע לאן פני המתקנים ותקוניהם מועדות. בגלל הדבר הזה היינו מוכרחים גם כן להאריך ביותר בתולדות רבי אברהם גייגר, לא בתור חוקר ומבקר הוגה דעות, כי אם בירור חפצו והתעצמותו ואחרית מחשבותיו מבחינת ההשקפה הלאומית שבהיהדות, ההשקפה שמצאנו טוב לסמן אותה בשתי מלות: „תורה וישראל“ בנגוד להשקפת גייגר וחבריו שאמרו „אין להם אלא תורה“ או כפי השם החדש היוני שקראו להתורה „תיאלוגיה“, כי רק מתוך מכתביו מתבררת שיטת צונץ והתייחסותו אל רוח הריפורמה ששלטה בימים ההם, כאשר נבאר להלן. ומעתה נתורה נא לדעת מה חשב ועשה צונץ בשנות הסערה אלה, כאשר אחו בולמוס ההריסה את רבני ישראל ופרנסיו ברוב קהלות אשכנז.

על פי הלך-רוחו, על פי תכונתו וצביונו לא היה בידו להרים קולו בכח, לאמר להמהרסים: עד פה תבאו ולא תוסיפו. נפשו ידעה, כי בספרו הגדול נתן בעצמו יד ופתחון פה לאלה שהיהדות היתה עליהם למשא ולאמית ישראל לחגא, להוציא תולדות ומשפטים להריפורמה הקיצונית, להרחיק לכת עד קצה האחרון; אך גם ידע, כי דבריו היו תמיד לשם המחקר והמדע, ומה שדבר והחליט, אם בצדק ושלא בצדק, היה רק לשם

(1) הידיעות שבאו עד הנה נמצאות כלן בספרי הפרוטוקולים, בכה"ע ארבעט וצט"ג יודענטהומ'ס ועוד ספרים רבים, אך מאחר שננעתי בכל הדברים רק בדרך כלל לא מצאתי דרוש לסמן על כל דבר ודבר המקור באיזה ספר ובאיזה דף ועמוד או באיזה יום וסעיף מהפרוטוקולים של ישיבות האספות, כי תצוינים האלה הם למותר בספר, אשר ידבר בהנושא הזה לא בפרט כי אם בכלל.

החכמה ודרישתה, אבל בנוגע להיהדות במחשבה ומעשה ברגש ומפעל, קדושים היו לו כל פקודי היהדות אם היה בהם אותו כח המעמיד והמקיים, אשר חזק את האומה ונתן לה תקומה בכל ימי היותה בשבתה על אדמתה ובימי מלטוליה ונדודיה. תמים דעים היה בזה עם פראנקל כי העיקר בענינים אלה הם דברי התלמוד (ע"ז ל"ו), אם נתפשט או לא נתפשט האיסור ברוב ישראל, כי היהדות בזה צריכה להיות בעלת שרשים מרובים בהעבר ובעלת ענפים מרובים בתקופה לנצח ישראל בעתיד; כי "רוח הזמן" (אשר "רבנים" אחרים בהשיבה הרביעית הסכימו כי גם היא רוח אלהים ותקדש גם היא כקדושת התורה שבכתב) היא קנה רצון ויסוד רעוע לבנות עליו בית ישראל מחדש; כי אך רוח היא אשר תשנה דרכה חדשים לבקרים, והיהדות האמתית היא שנתגלה בישראל והשתלשלה בהעם, והיא כלה ממקור ישראל ולא שאולה מן החוץ. ולבירור דעתו של צונץ בדבר הזה לא נוכל רק על ידי המכתבים שעברו בינו ובין גייגר בהנושא שעמד אז על הפרק. לדאבון נפשנו אין בידנו מכל מכתבי צונץ לגייגר, כי אם מכתבי זה האחרון אל הראשון ומצונץ נשאר לנו רק מכתב אחד קטן. אך מלבד המכתב הקטן הזה התאמץ צונץ אז לברר דעתו, כמו מן הצד, אך בדברים נאמרים בשפה ברורה וגם באותות ומופתים.

אחד מאותות המסמנים את מפעלות "הרבנים" הנגררים אחרי גייגר ואת מחשבותיהם וכשרון פעולתם הוא: כי החליטו, אשר לא נתנה תורה רק — ל"רבנים" וזה רק לרבני אשכנז הבאים לאספה, אשר רובם לא ידעו מן התורה כי אם ידיעות קלות ומקומעות. כאשר הציע אחד מהם לקרוא לבא בקהלם חכמים וגדולי התורה שאינם יושבים על כסא הרבנות, נדחתה ההצעה ברוב דעות, נגד יסוד היהדות, כי תורה שצוה לנו משה היא מורשה לכל קהלת יעקב ואיננה קנין הכהנים, ובכל אופן לא היתה זכות קנין-תורה לעשרים רבנים שרובם לא ידעו גם אז את התורה. הם רק קראו להאספה את "האמטסברידער", ובכך נדחה צונץ, שלא היה רב מעולם, ממחיצתם, ולאספת הרבנים השלישית בש' תר"ו כאשר נקרא לא אבה עוד לבוא. ובהיותו כמבצע בורח מתוכחות ודברים ומעמיק רק בחכמה לא יצא כנגדם בקול קורא ומחאות גלויות; לא הפך פניו כלפי כל החמון הזה, כי אם גלה דעתו: (א) בארבעה מאמרים; (ב) במכתב אחד שהגיע לנו לעת עתה תודות להפרופיסור לודוויג גייגר שהוציא לאור אגרות אביו ורישומים

(¹) טראטאקאלע דער ערשטען ראבבינער־קראמלונג, פיערטע זייטצונג, זייטע 90.

מתולדתו, ג) בספר גדול ויקר שהוציא לאור בשנת המהומה הרופ'רמית תר"ה. המאמרים המה:

התפלין¹). והיא דרשה שדרש מכבר עוד בשנת תקפ"ב לחג בר מצוה באוני הנאספים ובאוני הנער הבא בכרית הכנסיה הישראלית לשמור אותותיה ומצותיה. יותר מעשרים שנה עברו על הדרשה הזאת, וכאשר הגיעו לצונץ דברי „הרבנים“ שאמרו לבטל מצות הזכרון עמד ופרסם אותה למען ידע ישראל את השקפתו על המצות המעשיות בכלל ועל מצות האותות והזכרון בפרט. בהספר הזה קשה מאד לתת מקום לדרשה כזאת, שאין בה כל חדש לרוב הקוראים, אך כלה אומרת כבוד ותהלה לתורה וישראל במליצה רוממה ונשגבה, מליצה שירית, שכלה יראת שמים ודבקות בלאומית ישראל וזכרונות האומה, בלה אומרת כבוד להתורה המעשית וקיום הדת במוח — במחשבה — וביד — במעשה. סוף דבר הדרשה הזאת היא כלה שיר השירים על היהדות המקובלת שבאה לישראל מדור דור, וראויה היא להיות נעקרת לעברית ונקראת לפני כל נער בר מצוה.

ישנן ימים מוכיחות לההשערה, כי על פי דרכו של צונץ, חפץ להביע בזה את מחאתו על המכתב שערך אליו גייגר לפני זה ושם נאמר: „... ברגע הזה הנני מרגיש בעצמי יותר הכשרון לפעול בההימ-תוריה — לעשותה, מאשר לכתוב אותה, במה נוכל להושע עתה כאשר הננו נקרעים ונפרדים מבית? אני לא אדע עצה אחרת מלבד הקרע (Schisma) בהחלט, איך נוסף עוד למשוך אחרינו את המשא הכבד וסרח העודף הסרוח אשר דבק בנו בימי שנות מאות בהתולדה? כל היום הננו שואלים ודורשים בקמנות ודברים של מה בכך ודבר שלם ומתוקן איננו יוצא לפעול. היזק גדול הוא להתפתחות ההשכלה של המאה התשע עשרה, כי הכשרונות הספונים וממונים בין היהודים אינם נגלים לאור עולם ואינם עוזרים את האנושית להגיע עד מרום קצה של החכמה; ובוז אמנם לא תאשם הממשלה במדה כזאת, כמצב היהודים בעצמם... שסוף סוף יהיו מוכרחים להפרד ולהחלק, למען אשר אחרית החלק האחד תהיה, כגורל הקתול'ציזם, להפרד ולהפחד, והחלק השני, (תהיה אחריתו כאחרית) הפרוטיסטנטיוזם, אשר ראוי לקנא במצבו ומעמדו, לקחת חבל בממשלת המרע, ולבטח תעלה היהדות הזאת,

¹ גרסם בהמאסף: „יאהרבוך פיר איוראעליטען פאן י. בוש. יאהרגאנג II 1848/4, ונמצא באספת ספריו כרך ב' עמוד 172—176.

יהדות כתבי הקדש, ותגיע למעלה גדולה ורוממה ממעלת הפרוטיסטן-
טיוס. קרעים כאלה הביאו גאולה ודרור לעולם...⁽¹⁾

לא נודע מה השיב לו צונץ על המכתב הזה, אך זמן ידוע אחרי
כן עוד באו בכתובים, ואחרי כן נפסק המשא ומתן ביניהם עד מאָרץ
1845 בעצם ימי ההתעוררות להריפורמה הקיצונית. במשך הזמן הזה
קרא גייגער מאמרו של צונץ „התפליץ“ בדברים מפליגים קרושת המצוה
הזאת; ויהי כאשר הוסיף עוד קרוא את המאמר הגדול שכתב צונץ על
דבר מצות מילה, שהיא לא לבד מצוה כי אם אות ברית והעובר עליה
הוא מתיר אגודתו עם הכנסיה (ע"פ הדברים שנביא ממאמר הזה להלן),
ולא יכול עוד התאפק ויערוך מכתב לצונץ בדברים אלה לאמר:

ברעסלויא 19 מאָרץ 1845⁽²⁾.

באותה העת שהייתי מחכה בתאות נפש לשמוע ממך דבר ונס
התפלאתי כי לא הודעת אותי דבר הקבלה את החברת מספרי „צייט-
שריפט“, הוספתי להתפלא הפלא ופלא בהגיע אלי השמועה על ידי
אנשים שונים, כי מוזרה היא לך דומיתי וחדלי מכתוב אליך. אין זאת,
כי אם שמקרה או דבר משכית ומפריע אותנו להבין איש את רעהו נפל
בינינו, ולהרחיק הדבר הזה החלטתי להפריע הרומיה מצדי ואנסה לברר
את הדבר שהיה יכול להיות הוצץ ביני ובינך.

„דברים רבים נהיו ובאו למן העת אשר לא היה משא ומתן בינינו,
מהם דברים שנתפרסמו בקהל ומהם שנשמעו ונודעו ע"י אנשים פרטים,
אנשי בינים, ומה טוב היה לו יכלנו להביע איש לרעהו הגות לבנו
ומחשבותינו בשיחה מפה לאזן. הננו עומדים איש מרעהו במרחק ידוע,
מביטים ומתבוננים איש על פעולת רעהו, משתאים ומשתוממים ומניעים
בראש, ובוה מתרחק צד אחד מהשני, בעוד אשר דברים הנאמרים ישר מפה
לאזן היו בכחם להביא אותנו לידי בירור גמור, נוכחתי ישר, אף כי לא
שמעתי על זה אף דבור קל, אשר לעתים קרובות תקמט את מצחך
עלי, אף כי לא אדע עד מה. גם לא אכחד, כי נשתוממתי לא אחת
ולא שתיים בהגיע אלי שמועות שונות עליך ועל מעשיך. בתקותי כי גם

(1) ג. נאכגעלאס, שריפטען כרך 5, ברעסלויא 1845, זייטע 155, ברעסלויא

4 מאָרץ 1841.

(2) בתרגום המכתבים הייתי מוכרח לנסות מעט מן הסגנון האשכנזי במקום
שהביאני החברה לזה עפ"י תכונת שתי הלשונות, אך לא נטיתי נטיה כל שהוא מהטעם
והכוונה. גם בדרכי הרפור בלשון נוכח ליחיד השתמשתי רק בהתרגום העברי ובהגוף
האשכנזי צונץ וגייגר מדברים איש אל רעהו בלשון רבים ונסתרי בדרכי הכבוד הנחוגים.

אתה תדבר אלי דברים ברורים, כאיש אשר לבו בטוח באמון רוח חברו, ובהשערתי, כי דברים נאמרים בחפש הרוח בלי לב ולב ינעמו לך יותר מדברים נשמעים לכמה פנים, דברים העשויים לא לגלות המחשבה, כי אם להסתירה, הנני לדבר ככל אשר עם לבבי את כל הנראה מזור לי; כוונתי איננה לתת דופי בדבריך וזמעיך, הן יודע אני כי בכל אופן הרעיון והמעשה שניהם מוצאים ממקום מהור, ממחשבתך המהורה אשר תחזיק בה בדעת נפש וכוונה רצויה, אבל תאב אני לשמוע אמרתך להביני בטובך וידירותך אלי את מעמיך ולהסביר לי דעותיך.

„לראשונה בא המאמר בלוח השנה היוצא בווינא (לוח לעברים ע"י י. בוש, שנה שניה 1843/4); המדבר על תועלת הנחת תפלין וחשיבותה בדברים נלכבים לעורר לב ונפש; אם לא אשגה, כבר גלית לך את תמהוני על המאמר הזה. כי יש למנהג או מצוה חשיבות וכוונה עמוקה, כי לא ריקה היא (המצוה) ממנה (מחשיבות או כוונה רמוית), הוא דבר שאינו מוטל בספק; אבל כי נמצא פרי תועלת במנהג אשר מוצאו מפרוש הכתובים שלא כהלכתם ונגד פשטם (כוונתו להדברים והיה לך לאות על ידך... בין עיניך, הם כמו לכתוב על דרך ההשאלה קשרם על לוח לבך ענדם על גרגרותיך, וכמו שהקראים מפרשים את המקראות שנוכרה בהם מצות תפלין), מנהג אשר יסודו הוא מעשה הקמיעות והאמונה בסגולתם, ומתנגד מן הקצה אל הקצה להשקפתנו על ההשכלה ועל הטעם הטוב ותורת היופי והנעם, כי למצוה כזאת ייחסו חשיבות גדולה, הוא דבר שקשה לי להבינו¹). המת ישאר מת עד עולם, הרוח שהיה מחיה אותו לפני זה (או הכוונה האצורה במעשי המצוות) יוסיף לפעול ולהשפיע גם עתה אם גם בפנים אחרים ובתמונה משונה מתמונת המנהגים בימים מקדם. אך להעיר את הרוח הזאת (רוח התמימות) הוא רק לשוא, ולו היו ידים לפעולה כזאת וחפץ כזה הצליח, והיו תוצאותיו מממשם הלב או מות הרוח ועוד תוצאות משחיתות את המוסר.

„אחרי כן בא המאמר על דבר המילה (חברת מיוחדת מאת צונץ, פראנקפורט ע"נ מאין 1844 ובאספת כתביו חלק שני עמוד 191 — 205). גם דעתי לא היתה מסכמת עם דעת בעלי חברת הריפורמה (שאמרו לבטל את המילה); מגמתה (של חברת הריפורמה) לא היתה ברורה גם

¹ ובכל זאת בסדרו של ניוג'ר משנת 1857, שנחנכו שמה כל התפלות עד שקשה להכירן, נמצאו שתי חברות של תפלין על של יד ועל של ראש, ואם אין תפלין ברכות התפלין מנין?

לה לעצמה, דבריה לא נאמרו באמת וישר מן הלב, ותחת לפעול בדעה מיושבת ובררך ההדרגה למשוך את הכלל, ולא לפסוע בפסיעות גסות יותר מדאי, הנה בצאתה נגד מצות המילה פגעה ברבר הנחשב עד היום לעורק מעורקי החיים של היהדות... אך להגן ולעמוד בהחלט בעד מצות מילה, יען כי היתה יקרה וחשובה מני אז ויקרה וחשובה היא עד היום, עלי להודות, כי קשה עלי להבין זאת. היא (מצות המילה) הנה (בכל חשיבותה בעיני רבים) מעשה — שפך דם (בלומיגער אקט) מימי הפראות; מעשה הממלא לב אבי הרך הנמול פחד ומחתה, ומביא על היולדת רטט ובלהות מות; גם הרגש הדתי אשר בדעת נפש, כי הבאנו מפרי במננו דם לקרבן לפני ה', גם הרגש הזה כבר חלף ועבר מקרב לבנו, וכרגש — גם ופראי בתכונתו אין לנו גם לנטוע אותו בלב בני העם. אם בימים קדמונים היה הרגש הדתי קשור עם המצוה הנה בכל חומי החיים ועורקיהם, בזמן הזה המצוה הזאת נשענת רק על ההרגל ועל הפחד (לחדש דבר בהיהדות) ומדוע נבנה עוד מקדש לשתי ההרגשות האלה שאינן קרושות בקדושת הדת. ובכלל, עמדתך ומצבך נגד תנועת הריפורמה! ברור הדבר, כי בעולם המעשה, המנהגים שאין בהם להלוחית של חיים ימותו מאליהם, הריפורמה עוד לא עשתה את כל אשר עליה לעשות, אם רק תפנה ותסלק לצדדין את הנצבר מרוב ימים ולא תוסיף גם להעיר את הלב לדעות נעלות ורבות הכח והעצמה; ואולם היא (הריפורמה) תשגה מאד, אם כאבני גיר מגופצות לקוחות ממעי מפלה תאבה להקים על תלו את הבנין; אם תאמר לחוק את המושגים, שכבר נסו כצללים מהשקפת החיים בזמננו ולדמות כי מהם פרינו נמצא, פרי עץ חיים, להחיות את הדת בימינו, רק מפני שכדורות הראשונים החיו את העם ויביאו אותו לידי הדעת את עצמו. והספרות, הנה אך זאת תעודתה לשקול כמאזני משפטמה את היסודות והעקרם, להעיר לב ורוח ולהכין את הלבבות לעבודת החיים המתרגשים ומתעוררים עתה לצאת לאור עולם. הם (יסודות החיים החדשים) באים בתביעות חדשות להחיש דבר צאתם לפעולת ידים בזמן ההוה, והאם היה תהיה (היהדות הנוכחת) שפחת (היהדות) העומדת מימי דורות העבר? ובכן מדוע (נשמע) מרירות כזאת נגד הרפורמה והחריף, אשר דרוש הוא מאד לרפא נגעי עמנו וכחותינו ההולכים ומתחלשים, הולכים ומתנוונים בחלים וחלישותם, מדוע לא יתנו כבוד לאיש בעל לב אמיץ, המתרצה להיות צפוי אלי חשדים ועלבון והלבנת פנים, רק למען חפצו לתת כבוד להאמת, האמת כאשר עם לבבו לפי השגתו ומבטו? הנני מודה לך, כי אוהב אני את הולדהיים מעמק לבי, אף כי לא אקיים בחתימתי את כל החלטותי

ולא אמר, כי כל מעשיו מתוקנים לרוח הזמן. לעת עתה הנני אוהב אותך, כי בכל דבר מדבריו אראה קנאת האמת על פי דעותיו כאשר עם לבבו, כפי ההשקפה המוסרית בדעת נפשו. ואתה, בכל היות נפשך הטובה ורעננה בחכמת אלהים אשר בלבך, תאמר להפיג את רגשות לבך אל גלי חיי הרוח שנערמו עתה על ים החיים. האם גם אתה לא תמצא בדברי ימים עברו רק תולדות עבודת הרוח ולא גם הכרת האמת לדעת מדה וקצב לפעולת הרוח? לי היה החוץ הזה לחוץ תוגה מדאיב את הנפש, ונאנחתי על כי אבדה לנו עזרת האיש שהיתה לנו תקוה ממנו לחפץ החיים ותביעותיהם המתגברים עתה יותר ויותר; על כי אבד לנו איש כצונץ; התאבלתי על אפשרות הדבר, כי שכל רטוב ורענן, ייבש ויאבד כחו ולחו לפתע פתאום, ויראתי או בפחד, כאשר אודה מישרים, גם לנפשי. נוסף לכל אלה הגיעו לאוני שמועות מאנשים פרטיים, כי לפתע פתאום הנהגת בביתך את הכשרות, בחדר הבשול ובאוצר דברי אכל נפש עם כל הענינים התלויים בה (בהפשרות). יודע אני לכבד כל דבר וכל פעולה הדרושה למקומה ושעתה; גם לא אשים בזה דופי וגם אמצא אותו לנחוי ודרוש (התנהגות השלחן לפי דיני הכשרות) ע"פ מעמדך בתור דירקטור לבית חנוך המורים; אבל הנה הוגד לי, כי תתנהג בכשרות לא מפני שמצבך מכריח אותך לזה, כי אם מפני שתחשוב את הזהירות ממאכלות אסורות ליסוד ועיקר, ותחשוב חובה לנו להחזיק במנהגי היהדות המקובלים ועומדים מדורות עולמים. הדינים האלה (מאכלי אסורות) הם ביחוד נעדרים מכל מעם הגויני ומתנגדים להבינה הישרה, משימים מועקה ומניחים מכשולים על דרך האחדות והאחוה המוחלטת (הלגימה או ההתרוועעות בין ישראל לעמים) בין בני האדם, מולידים (בנו) את הבדידות והפרישות, הדרחקות היתרה מן בני האדם, וכל זה בעד רגש דתי שכבר כהה מראחו ועבר זמנו. — על דעתי הנני נותן היתרון בערכם לכל יתר הדברים (דיני הדת ומנהגיה) מאשר לדינים אלה (דיני איסור והיתר) שנתרבו בקמני קמנות Mikrologie עד לגבול ההבל והשגעון. ובכן, תשאל נפשי, מה היא התועלת אשר יביא לנו איש כצונץ בהנהגה כזאת? היעלה על דעתו, כי בדרך הזה יחדש געורי היהדות? כי תעלה ותצמח מתחתה יהדות בריאה ומוצקה, תורה שלמה להבריא את העם המחזיק בה, לתת בקרבנו רוח חיים טובים ומתוקנים? הנני שואל וחוזר ושואל, ובכל שהנני מצייר בנפשי השקפות שונות ושימוט שונות, אינני מוצא תשובה מספקת על שאלותי. "הודות לאלהים! דברתי וכוף לי, הוצאתי מלבי את כל הדברים אשר הציקו רוחי, ואם יש את לבבך ישר עמי ברגשי וידידות, כאשר

ישר נוכחתי באותם הימים שישבתי בברלין ומדבר־ריך באגרותיך אלי, אישי בתקוה לקבל תשובה על מכתבי זה. שמעתי כי עוד מעט ותשמחנו בספרך החדש (הספר „לקורות הדורות והספרות“). על דבר משפט הספר הזה על פי גייגער עיין להלן באגרות הנ"ל לצונץ). הנני מצפה עם כל הצבור במנוחת נפש ויודעים הננו, כי בכל אופן נקבל מידך דברי חכמה מצורפים ומוזקקים. על פי השמועה, שנתקימה גם במכתב הארון ד, א. צ. נודע לי, כי הנך עומד במשא ומתן עם (השרים בממשלת פרוסיה) ר. וגם מ. על פי מצות המיניסטר אייכה אָרן ואולי גם היושב ראש בחוועד ברייגעמאָן, לתת מגלת ספר על דבר שאלות בעניני קהלות ישראל ומנהגי העבודה בבית הכנסת (על דבר המאמר הזה עיין להלן); על הדבר הזה מצד עצמו נוכל לשמוח, אך על הקהלות האחרות להצטער על זה, אם יעברו עליהן ולא ישאלו גם את פיהן (1). בכל אופן נצדק בבקשתנו אם נאמר, כי היום עוד לא נקבל ברוח שוקמה את הכבלים אשר יאמרו לשים עלינו, ואסורים וגדרים יתרים לא נסכול במנוחת נפש. אם הנמוס המחייב להסתיר דבר לא יעצרך מהודיע אותי ראשי פרקים על הענין הזה, לא אוכל לדעת ולהחליט, ואולם אך למותר הוא לאמר לך, כי אם רק תוכל ותודיעני תוכן הענין הזה שיש בו חפץ גדול לי לדעתו, ואחשוב זאת לטובה גדולה“.

„ובכן די לנו הדברים שדברנו לעת עתה. אמנם לא אדע אם תבא תשובה על המכתב הזה, או כי יהיה מונח עד — עדן ועדנים — בין הכתבים (ad acta). דרוש נא בשמי לשלום רעיתך היקרה, היא בכל זאת תהיה עוד יודתי. גם אם תשגיח בהשגחה מעולה, כי הסכין של חלב לא יגע בקצה המפה המוקצה למאכלי בשר, ואם גם תסתיר שערות ראשה ותוריד את מצנפתה למטה מפרחתה עד החוטם. וויר זינד איבריגענס מילכיג אונד פלייר שיג, גאָטטלאָב, געזונד, אינו שמעקט דאָס פשרה מיטמאָג — אונד אַבענדעססען, אונד קורץ וויר בעפֿינדען וואָהל אַלס געבענש — טע יודישע קינדער. זאָ זאָלל עס גאַנץ איסראַעל ערגע“

(1) גייגר מביע בזה מנגת לבו, כי רק את היהודים המלומדים בברלין (וצונץ בראשם) שאלו על דבר עניני העבודה (קולטוספראגען) ופסחו עליו בתור רב בברעסלויא. מדבריו למטה בהמכתב הזה מכצבץ הסחד, כי הטטשלה תתערב בדבר לשום מעצור לרוח הריפורם, כאשר אסרה מלפנים את הרשה, וגם גראים מהדברים כעין על של חשד, אשר תשובת צונץ תוכל להיות כסגנון שאינו רצוי לרבני הריפורמה. בחצרה זו נבין יותר תשובת צונץ הקצרה שתבא להלן.

הען אונד בפרט מכ"ת (מעלת כבוד תורתו) עם אשתו הצנועה. אַמען!¹).

דברי המכתב הזה כמה שהם נוגעים להשקפת הכותב על עניני דת ישראל אינם צריכים באור; אך הדבר אשר יפליא את אלה התאבים לדעת את התיחסות שני החכמים האלה איש אל רעהו הוא, כי גייגר מדבר אל רעהו צונץ ברוח־קנאות ובאורח מיסיונרים עושי נפשות ללמודיהם. המטילים עצמם על האיש אשר יתאמצו למשכו אחריהם, והנם מפשפשים במעשיו ולומשים עיניהם על דרכיו והנהגתו בחדרי ביתו ובדברים שבינו לבין קונו. גייגר לא נרתע לאחוריו גם ממדה שאינה מדה לנקוי הדעת, להיות מציץ ומשגיח על מעשי חברו ובני ביתו בבית המבשלות, ודורש מצונץ דין וחשבון על מעשיו ומחשבותיו, כאלו היה הוא האפוטרופוס לו ודואג לאשר נשמתו ותשועת נפשו. אך בדעתנו, כי לכל הדעות היה גייגער איש חכם גדל־דעה ובעל טוב מעם ודעת דרכי החברה הנאורה, יש להוציא מזה, כי עד הימים ההם גדלה ההתקרבות בין שני החכמים האלה והיה לב האחד גם בחברו, עד כי מלא לב גייגר לדבר דברים כאלה באזני האיש שהוא־בעצמו העיר עליו, כי יחיד הוא בדורו בחכמתו ובבקיאותו, וגם לאלפיה בינה בדרכי האמונה. אם תספיק ההתנצלות הזאת להצדיק גם סגנון המכתב, את אבק הלצנות והברחנות הממלא אותו, ואם היתה השעה ההיא, כאשר אומה שלמה (ובכל אופן כנסייה דתית) שבאשכנז עמדה על הפרק (לפי חפץ גייגר וחבריו) להחליף ולהמיר את תורתה על פי הצורה שהיתה לה משנות אלפים בפנים חדשות ומשונות—שעת הכשר ללצנות וברחנות? היא שאלה שהתשובה עליה מובנת מאליה. ברור הדבר כי לו היה כותב המכתב חברו של גייגער מלפנים, ר' רפאל שמשון הירש, כי אז הריעו עליו כעל קנאי רודף באף את כל הנוטים ממחשכותיו כמלא השערה. לא יפלא, כי בכל האהבה והמרעות שהיו בין צונץ ובין גייגר נפגע הראשון בדרכי השני וחשב לו לעלבון את החשד שהוא מותח עליו, והנקרא בין השיטין, החשד שהוא מדבר דבריו ועושה מעשיו בלב ולב, דבר שלא היה אפשר להאמין על צונץ שהיה מצוין בישרת לבו

¹ מצאתי נכון לכתוב השורות שבחתימת המכתב, הערוכות לרשימת שלום צונץ ורעייתו כמו שהם כתובים בנוף המכתב (יהודית זשרגון) בלי שנוי גם בדרכי הכתיבה, כי בהסגנון החדודי וההתלוצצות הזאת (שלא נתן להתריגם) נראה גם כן את הלך־רוחו גייגר לדבר בשחוק וקלות ראש בימים ההם בעצם התנועה רבת העלילה לכנסת ישראל שבאשכנז.

ומעולם לא עשה ולא דבר אחרת מאשר יחשוב בלבו, ועל כן השיב לו צונץ ביום 4 מאי 1845 (1) בדברים האלה לאמר:

„במכתבך אלי מן 19 מארץ ש"ז ראיתי לענג נפשי כי עוד לא שכחתי, אך אשר תנוד לי, כי עמדתי מלכת לפניו וכי גם היתי לנסוג אחור וכדומה; די לי אם לא תחשדני, כאשר ילעונו עלי אחרים מבעלי הריפורמה בפראנקפורט (אם כפה אם בכתב לא אדע— כי אינני קורא עתה), כי מכרתי את עצמי בעד איוו מאות מהא לער. אינני חייב בדבר אם קרה אותי האסון להיות מן העומדים, ומאד אשמח, אם אחרים המתגרים בהיהדות ובכל היקר וקדוש לי (עדים נאמנים עלי הם הספרים שכתבתי משנת תקע"ז עד היום תר"ה) ישיגו חפצם בדברים נכבדים החשובים להחברה האנושית ולהיהודים. מתעב אני: את שררות הרבנים וממשלתם (היערארכיע) (2), את הריי פורמה עם פרקים וסעיפים של מעשי חלב (איננע רעפארם מיט מילכדינגען), הנני מבוזה את המלחמה על היהדות העומדת עורה ופשוטה מכלי ויינה; המלחמה ממצב ההשקפה המתנגדת בכלל להדת הנני מניח לאלה האנשים המוצאים קורת רוח בהמלחמה הזאת. קן המדה (Norm) לקדושת הדת תוכל היות רק הדת בעצמה: כל המקובל להכלל וכל שבאה לנו בקבלה— במסרת החיים (מדור לדור) והחוק למרום וקדוש. אך לבעלי החכמה הרמה— לבן ימינו, לאבן עזרא ורבי משה בן מנחם— נתנה הרשות לבנות בנינים על היסוד הזה. אנחנו בעצמנו צריכים לריפורמה (לתקן עצמנו), אך לא הדת. מחויבים אנחנו להלחם רק במנהגים רעים הנמצאים אצלנו ועלו בנו מבית או מחוץ, אבל לא בקדשי (הדת) שהם מורשה לנו. הקורא (המדבר סרה) נגד התלמוד הרי הוא כבר עומד במחיצתם של ה"בונדים".

(1) מכתב 59—60 עמוד 184 נאכגעלאסענע שריפטען V.

(2) כל הקורא את הפרוטוקולים של אספת „הרבנים הריפורמים" משנת תר"ד— תר"ז יפגוש כמעט בכל סעיף וסעיף החלטות, כי יש ל„אספת רבנים" כאלה כח לקיים ולעקור דברי התורה, כי ה„אמט סברידער" הם בעלי כח לאסור ולהתיר ככל הקונסיליות של הקתולים בימי הבינים ואל זה מרמזים דברי צונץ. וכבר הזכרנו למעלה, כי התנועה הריפורמית היתה לחקות את מעשי האומה השלטת, וכבר נשמעו בין „הרבנים" האלה שבקשו לכונן להם סדרי כנסיה יהודית— שכנויות (איננע דייטשייודישע קירכע) כמתכנתה של הכנסיה הקתולית או האנגליקנית (עייין גראַטץ ח' יא עמוד 568 ועייין ריטטער געשיכט. ה. ריפורמאציאן ח"ג ע' 76 ובספרי הפרוטוקולים בצייטונג. ד. וועדענטהומ'ס לשנות 1845—1846 ובהאריענט להשנים ה"ל).

„הנך רואה, כי אינני מסכים לא להולדה היום, לא לשני הכוכבים (נאך מיט דען ביידען שמערן) 1; ואולי גם לא עמך. עוד לפני שש שנים כבר היו לי ויכוחים עמך פה אלה על דבר ישראל השלם והשבור; ואם תנועות העתים במשך ששת השנים הטביעו על חלוקי הדעות אשר ביני ובינך רישומים חדים וכולטים ותעמודנה עתה בשורה הראשונה לדרוש פתרון בפועל ומעשה — אין אשמים בזה לא אני ולא אתה. ינודו לי, אך המושך עלי קו של חשד הרי הוא בעצמו שפל ונבזה, (איזט זעלבסט איין לומפ)“.

„אך כבר אמר די להדברים והמשא ומתן בהנושא הזה, חקרי המדע ימשכו אותי יותר ויותר במדה הזאת שהנני רואה את כל השמותים הנעשים מסביב לי, את הפתיות והאולת המשפילות אותנו בלי להביא לנו כל תועלת. מוטב יותר שתכתוב לי ע"ד הענינים שמצאנו בהם הפץ בימים עברו“.

„בעוד יומים מהיום יהיה לקוי החמה, שני ימים אחרי כן יתאספו בעלי הריפורמה לאספה כללית ושני ימים אחריה ידרשו נגדם בבית הכנסת הגדול — ואעיר על זה בינינו בדרך סוד (sub rosa), כי אני לא אעשה זאת, ולו עשיתי כי אז היו דברי נשמעים יותר בנחת. בכלל הנני להודות לך כי שמת בי דופי בגלוי, וגם אני לא חדלתי נְכַר כאשר עם לבבי...“

מהמכתב הזה יוצא ברור, כי עוד מימי שבת גייגר בכרלין (בין שנות תקצ"ח — ת"ר) נתברר הדבר כי אין דעותיו מסכימות לדעות צונץ, והפרוד ביניהם בדעות ואמונות הלך וגדל בששת השנים של מהומות הריפורמה, תשובת צונץ לא הפיקה רצון מגייגר ולא הניחה דעתו. הוא חשב כי רעו יכנס עמו לויכוחים, ינסה להוכיחו ישר. ואז בהמשך הדברים והויכוחים אולי יצלח בידו להטות לב צונץ אליו ולמשכהו לצד הריפורמיים, והנה קבל ממנו מכתב-תשובה בדברים קשים חדים וקצרים, הדומים בפנים ידועות לגערה של נויפה וחרון אף הנעלב שלא במשפט וצדק, מבלי להכנס עמו כלל במשא ומתן על ה"תקונים" בהיהדות; ויוסף לכתוב אליו מבערסלווא ביום 25 יוני 1846) בדברים אלה לאמר: „על דרשי לשלום לך בידירות הואלת להשיב אם גם בהערות

(1) שמערן היה איש ימינם של גייגר ועוד יותר של הולדהיים, מאגרות גייגר אלין נחזו, כי היה ככלל מתנגד לכל דת. שמערן השני היה רב ואחד מחברי האספה.
(2) מכתב 60 בהג'ל עמוד 185.

נאמרות בדברים שיש בהם מקצת כעס וקפדנות. על דברי הנוגעים לפרטים ודברים ממשיים, השבת במשפטים כלליים, בדברים מרחפים ממעל להענין, במשפטים של חלב, (לדבר בלשונך ודרך המבטא אשר הואלת להשתמש בה). אך הנה השבת על מכתבי ועל זה אשמח, כי אראה בו אות, אשר ידירותך תעלה במאונים על האיבה הנמורה בלבך להשקפות וחפצים ידועים. מעצמך תחשוב ותבין, כי נגד משפטים רבים במכתבך יש לי תשובות רבות עליהם. יכול הנני לאמר, כי כל צרך הנרגש לרבים, אם גם לא מצא עוד את הדבור להביע בו חפצו ומגמתו, כי הרגש הצרך הזה אם גם עוד לא נתלבש בדברים מבארים ומבררים את תכונתו ומגמתו, בכ"ז צרך הרבים ומורגש מרבים הוא, ועל כן ראוי, כי החכם, המבין לראות בחזון העתים, האיש אשר יש לו דעה ברורה ומושג נכון מהתולדה, ישים לו לבו, ולא יאבה, כי ימצא את הענין החדש מוכן ומזומן לפניו; יש בידי להשיבך, כי לא יאמר קדוש לבל הנקדש בקדושת השיבה החופפת עליו אם באמת איננו עוד חי וקים עמנו גם היום; כי מקום הדברים העתיקים — הוא כבית אסף שרידי קדמוניות, שהוא בית תלמוד הארצי לוגיה (דרישת קדמוניות) ולא לשתלו במשתלה לגדלו, לכבות אותו ולמפחו; יש בידי לאמר לך, כי ההנחה, אשר כל החולק על התלמוד ומתנגד לו הוא עומד במחיצת הבגידה, ההנחה הזאת, לו גם תצא מפי צונץ, קרובה היא לגבול הזרות והתמהון, גם הפחד מממשלת כהנים שאומרים (לפי דעתך) הרבנים לתפוש אותה, הנני מוצא מורד מאד כפי איש הצופה בעינים בהירות. הלא עליו להתבונן, כי בשאלות הדת בהיותן נשאלות להלכה ולמעשה, בתורת הוראה, טבע הדברים מחייב כי בעלי המעשה בעיני הדת ישיבו על השאלות האלה וישאו ויתנו על אדותן. — אך אינני מדבר מאומה ואינני מוצא מאומה; אינני הפץ להתוכח עמך, וגם אי אפשר לבא לידי הסכמה במכתבים בשעה שהמשא ומתן נוגע בשאלות עמוקות ורחבות וביחוד בסגנון הקצר מאד, ודי בזה. אנכי חשבת לי לחובה לדבר על הענין הזה ולהגיד ברור משפטי עליו, והיא (החובה) יקרה לי גם מהחכמה הטהורה והידיעה הלמודית; ובכן נחכה נא עד שנראה איש את רעהו ונדבר פה אל פה, ועד אז נדחה את נפוחנו, ומצדי, נוכל גם לבטלו מכל וכל! כפי תקותי אראה אותך בברלין במחצת הראשונה לחדש אויגוסט בשוכי מאספת בעלי ההיער ארכיה (ממשלת הכהנים, לאספת רבני הריפורמה בפראנקפורט ע"נ מאין יכוון), האספה שקשורות לי בה תכליות שאינן ענין כלל לממשלת כהנים; הנני שמח מאד לראות בקרוב אותך ואת כל אשר לך. נראה הדבר, כי על המכתב הזה לא בא עוד טענה מצונץ, אם

מפני שידע כי עוד מעט ויראה את ג. פנים אל פנים וידבר עמו פה אלהים, או מפני שבכלל לא אהב להכנס בווכחים ופלפולים, להטיל את דעותיו על אחרים, ויבחר בשתיקה. אולם בזה עוד לא נשלמו דברי המשא ומתן ביניהם, וחלוקי הדעות עוד הלכו וגדלו, כאשר עוד נראה להלן. אולם לפני תת בזה את המכתב האחרון של גייגר לצונץ, ע"ד רוח הריפורמה אשר צררה אז בכנפיה את כל פרחי הרבנים (רובם היו עוד צעירים לימים כי גם גייגר המנהיג בהם היה אז בן שלשים וחמש שנה), עלינו לתור ולדעת את חוות דעתו של צונץ בעניני הלכה למעשה הנוגעים להריפורמה.

"ה שטן מקטרג בשעת המגפה". כבר הזכרנו את קול הקורא במגלת ספר שהוציאה החברה הריפורמית בפראנקפורט ע"נ מאין להודיע גלוי לכל יהודי אשכנז, כי חברו להיות כנסיה מיוחדת לבטל את המילה, השבת. מאכלות אסורות, אמונת הגאולה וכו'. ובאותה העת קרו מקרי מות אחדים לילדים שמתו מחמת מילה, ויתעוררו בעלי הפקרות המשגיחים על תקנת הבריאות לעשות סדרים בפנה זאת; כי יהיה המוהל איש בדוק ומנוסה במלאכתו ויודע כללי שמירת הבריאות (היגיאנה) וכל הדרוש לעשות לעצור בעד זיבת הרם וכו'. הפקודה הזאת שיצאה מטעם הסינאט (העיר 5"5 ע"נ מאין היתה אז מדינה בפני עצמה ומתנהגת בכנסיה מדינה חפשות — ריפובליקה) היתה בדברים האלה לאמר: "אורחי העיר או תושביה מכנני, אם מליים הם את בניהם, עליהם למנות לזה איש מיוחד מומחה להמעשה הזה". ממשמעות הדברים האלה יש להוציא, כי מנחת היא הממשלה לאבות הילד למולו או לחדול, ובכך גם האיש שלא מל את בנו אינו מוציא בזה את עצמו ואת בנו מכלל ישראל, והממשלה הרוממה לא תחשוב גם היא את המילה לאות הקנס לברית היהדות. הסינאט הכיר את עותתו כי החליט דבר בעניני דת ישראל שלא על דעת בעלי הדת הזאת, ויודיע כי מעולם לא היתה כוונתו לחוק בזה ידי היהודים השואפים לשנוים וחדשות בדתם. אך בעלי חברת הריפורמה בפראנקפורט אחוו במקרה הזה בשתי ידיים ולא הרפוהו, ויאמרו להסתייע בו לחפצם, שמעו זאת בעלי הריפורמה בכרליץ ובברעסלויא וינסו גם הם להוכיח בשבעים פנים כי המילה מביאה את הרך הנימול לידי סכנה, וכי הממשלה בפראנקפורט כבר הכירה את הסכנה, ומאהכתה את ילדי ישראל נתנה רשות להאב לחדול ממול את בנו, ובכל זאת נחשב הוא לעומד עוד בהכנסיה הישראלית. אז התעורר הרב רבי אברהם זלמן טריער בפראנקפורט לאסוף דעות חכמי ישראל וגדולי המלומדים להציעם לפני הממשלות. תשובות הרבנים והחכמים רבות

מאד 1). כמעט כלם חוו דעתם — שהערל איננו נחשב עוד לבן הכנסיה הישראלית. מן הרבנים החדשים „התיאולוגים“ נכבדו: תשובתו של ר' יצחק נח מאנהיימ ער הדרשן בווינא ושל ריוטל צונץ, ומפני שהתשובה הזאת נתפרסמה או לכל הקהל הישראלי במלכויות אשכנז ומעל לגבולותיה, והיא נתנה יד לגייגר לבא בתוכחה על צונץ וגם לדבר אליו דברי חרודים והתול (עיין למעלה עמוד 170) ובה מתבררות דעותיו של צונץ על דבר תקוני הדת בכלל, נביא תמצית דבריה בזה.

כדרכו של צונץ בתשובתו על כל השאלות שנשאל להשיב בדיוק נמרץ במשפטים בהירים ודברים ברורים שאינם סובלים כל ספק ופתרון לשתי פנים, לשמור בכל דבריו את השיטה המדעית, כן נראהו בהתשובה על דבר מצות המילה. התשובה מסתעפת לשלשה ראשים: א) חלוקת החקים והמצות שבתורה למדרגותיהם (Klassifikation), ב) החקים שהם מוסדות הכנסיה (Institutionen), ג) הכנסיה הישראלית:

א) המצות לפי מחלקותיהן.

„העם היושב לבטח בדר, עומד ברשות עצמו ומתנהג על פי חקיו ומשפטיו, ואינו משתעבד לעם אחר לא שעבוד הגוף ולא שעבוד הרוח— וזה היה גורל העמים שלא נכנעו תחת עול זרים בימי קדמות ההיסטוריה— אז תורתו היא נשמתו, וכל חקי התורה הזאת כלם שוים הם לו ביקרת ערכם ומעלת קדושתם. כל אישי האומה הזאת משקיפים על כל עניני העולם בהשקפה הדתית או התורנית, בכבוד והדרת קדש על כל החקים ולא יעלה על לבם להוריד מעלת חק אחד מפני משנהו. והדברים האלה כלולים בשירת המשורר הקדוש (Psalmist): „תורת יי תמימה משיבת נפש... פקודי יי ישרים משמחי לב מצות יי ברה מאירת עינים“ (תהלים י"ט, ח'—ט). אלה הם גם דברי המשורר בהשירה הגדולה והנפלאה לכבוד התורה ומעלתה (תהלים קי"ט במזמור תמניא אפי), שיר נפלא מספר במעלת „תמימי דרך ההולכים בתורת יי“: במעלת: פקודי ה', מצותיו, עדותיו, אמרות ה' ומשפטי צדקו, וכלם אינן אלא אחת—מצות התורה כלן, מבלי להותיר לטובה ולבכר אחת המצות על חברתה.

„אך בהגיע התור לממשלת זרים (ממשלת הרוח או ממשלת החרב) על העם, כאשר בכח הזרוע או בכח הרעות החיצוניות השולמות ופועלות על העם לא היו עוד כל חקי התורה מסכימים ומתאימים במדה אחת

1) כמעט כל הגליונות של מה"ע צייט, ד. יודענטהומ'ס והאריענט לשנת 1844

מלאים תשובות הרבנים בנושא הזה.

להחיים, שחדל או להיות חיי הלאם בהחלט, או הננו מוצאים את הכח השכלי של העם מבדיל ושם פדות בין חק לחק. או החלה ההמעמה של חקי התורה נגד הממילים ספק בקדושתם והסנגוריא נגד הקמגוריא. ההתנגדות התעוררה לראשונה לא נגד מצות תוריות, כי אם נגד דעות ומדות, ובכן היו כבר ניכרים אז התחומים המבדילים בין הדעות והמנהגים אשר מוצאים מן העם ובין אלה שבאו לו מן החוץ והתנחלו בקרב לרצונו או שלא לרצונו. — והדברים שישודתם בהלאם והמורכב עליו מן החוץ — ממע ישראל וזמורת זר — עמדו אלה נוכח אלה כשני כחות מתנגדים זה לזה וסותרים זה את זה".

"בספר אסתר מצאנו לראשונה הקמגוריא על היהודים, כי הם "עם אחר", אף על פי שהם עם "מפורד ומפורד בין העמים בכל מדינות המלכות", וגם "דתיהם שונות מכל עם". כאשר ארכו ימי המלחמה (בין היסוד הלאמי ויסוד ההשפעה החיצונית) ובעצמת הקולטורה (השלמות המושכלת) שהתגברה מדור לדור, נתעורר הצורך לברר לעצמם את דרכי התורה ולהגן עליה, והצורך הזה הביא את היהודים בעלי העיון והוגי דעות בין יהודי ארץ ישראל ואלכסנדריא של מצרים לבאורי מקראות בדרך משל והשאֵלה — להמרש. יידיה האלכסנדרוני היה אומר, כי חיי האבות ומנהגיהם — לפי הבנת בעלי ההשתכלות הדתית — הם הם התורה שבעל פה, וכאשר להמצות שבכתב יש להם (למעשי אבות אלה) הסגולה לאשר נפשות ההולכים בארצות צדיקים ושומרים מנהגיהם (1). קרובה להמושג הזה היא התחלקות התורה — לתורה שבכתב ושבעל פה, וזאת האחרונה יוצאת מפירושי המקראות ונותנת רוח חיים בה, "אותיות שבתורה". תוצאות ריב הדעות בימי מאתים ושלוש

(1) נראה לי כי השקפת יידיה, שמעשי האבות של האומה ודרכיהם הן המצות שבעל פה המאשרות את הישראלי בזה ובכא, נמצאה גם בתלמוד מכות כ"ג — כ"ד: דרש רבי שמלאו תרי"ג מצות וכו' וכו' — בא דוד והעמידן על אחת עשרה: מי יגור באהלך... הולך תמים ופועל צדק וכו'... הולך תמים זה אברהם... לא רגל על לשונו זה יעקב וכו'. גם להחלשת הח' צונץ בהמאמר הזה, כי בימי התלמוד לא היתה עוד מחלוקה הדרגית בין המצות (Klassifikation) — כי אם חלוקה (Rubrizierung) בין לאוין לעשין, נראה לי סתירה מדברי המשנה באבות פרק ב': רבי אומר... והוי זה יר ב מצוה קלה ככה מורה וכו', הרי שכבר היו לתן אז מצות קלות וחמורות. וההגיון הישר יורה לנו דרך האמת, כי המושג קלה וחמורה איננו מצד תכונת החק הנימוסי על פי המחוקק כהחלוק בין דאורייתא לדרבנן, כי אם הבדל יסודי ושכלי, בין מצוה שהיא שרשית ויסודית כהיהדות — שהיא החמורה, ובין מצוה שאינה רק מצוה התורה — ששעיית זאינה מורה ליסוד מפורד התורה הלאמית.

מאות שנה, הריב שהיה קשור גם עם ההתפתחות המדינית ותנועותיה. היו: מחלקת התורה ומצותיה לפי תכונתן: בספרא פרשה י"ח הוא אומר: „את משפטי תעשו: אלה דברים הכתובים בתורה שאילו לא נכתבו בדין היה לכתבם כגון: הגולות, העריות, קללת השם ושפיכות דמים; ואת חקותי אלו המצות שיצר הרע והנכרים משיבין עליהם כגון אכילת חזיר, לבישת כלאים וחליצת יבמה וכו'—אני ה', חקקתי ואין אתה רשאי להשיב עליהם.“—ובמכילתא (פרשה בשלח סימן ט"ו) נמצאו הדברים: „חק—זה השבת, משפט זה כבוד אב ואם דברי רבי יהושע“; תנא אחר מפרש הוראות חק ומשפט בנטיה קמנה מחמושג הנזכר. מזה יוצא, כי החק הוא מפקודי ה' שאין מעמם גלוי ומבואר, והמשפט הם הפקודים שהשכל האנושי מחייב אותם גם על פי המושכל הראשון. ויוסף בעל הספרא ויאמר: „שמא תאמר להם חקים ולנו אין חקים, תלמוד לומר: את משפטי תעשו ואת חקותי תשמרו ללכת בהם אני ה'“; עדיין יש מקום ליצר הרע לאמר: שלהם נאים משלנו, תלמוד לומר: ושמרתם ועשיתם, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים“. ההשקפה היסודית הזאת שולטת בכל התלמוד. חלוקת המצות למצות עשה ומצות לא תעשה (מכות כ"ג—כ"ד) (Rubrizirung) שנמצאה שם (במכות כ"ג—כ"ד) אינה מחלקה הדרגית (Klassifikation) והוא רק מדרש הכתובים. יוכל היות כי בהספרים שנכתבו אז נגד הכתות שהתפרדו מרוב מנין ובנין האומה (נגד הצדוקים והבייתוסים) נמצאו השקפות כאלה. התחלקות חקי התורה ומצותיה ביחוסם להכרה השכלית נצפנה לדורות מאוחרים, להיהדות המחדשת כאשר קלטה אל קרבה דעות פילוסופיות בימי הבינים“.

„במאה הששית לאלף החמישי, קם ענן רבם של קראים להתנגד להישיבות שבבבל. בזה היה ענן מוכרח להתיחס בשלילה אל קבלת החכמים הכלולה בהתלמוד והמשנה ולהסתפק רק בבינת המקרא, איש איש על פי הבנתו. בהויכוחים על דבר מקורי הדינים המקובלים ומעמי המצות או המנהגים נולדה התחלקות חקי התורה ומצותיה, לאלה הנוסדות בשכל האדם ואלה שקיומם הוא חובת האדם להיות נשמע למצות הבורא, לכן חלק רב סעדיה גאון (באמונות ודעות מאמר ג' פרק א'—ב') את המצות כלן לשכליות ושמעיות. השכליות הן: לדעת את ה' (ולדבר בלשונו של הרמ"ג): „לעבדך, להכנע לו, עשות המשפט הצדק והמישרים“ וכו', והשמעיות, הן אותם החקים „שאין השכל נוזר אותם שהם טובים או רעים“ כשמירת השבת (רק יום השביעי המקובל אצלנו), הנבואה, איסורי העריות, מאכלות אסורות—

אך גם את מעמי החקים נובל להשיג בהעמיקנו לחקור בהם, והרס"ג מורה דרך החקירה במעמי החקים. גם בכאורי החקים. גם בספרי הראשית המאה השמינית לאלף החמישי ובספרי התשובה על מענותיהם, בספרי שר שי הדת, נמצא מעמים גם לחקים. החסיד רבנו בחיי אבן-פקודה (בעל חובות הלבבות) נשאר נאמן להתחלקותו של הרס"ג ויקרא לשני מיני המצות: חובות האברים, חובות הדת הנגלית, וחובות הלבבות. רבי יהודה הלוי (בכאורי מאמר ב' פרק מ"ח ומאמר ג' פרק ז', י"א) יקרא להחקים השכליים, גם חקים מדיניים לטובת הישוב האנושי, כי „אי אפשר בלעדיהם בהנהגת איוז קהלה שתהיה מכני אדם" ובלעדיהם „לא תהיה החברה מתמדת". להחקים השכליים ימנה גם את החקים והמצות שיש להם טעם על פי החקירה. את המצות והמנהגים שמעמם לא נודע לנו הם אצלו מצות התורה הנגלית או כפי שיקראם הוא: החקים האלהיים".

בן-מיימון (מורה נבוכים חלק ד' פ' כ"ו) אוחז בדרכי התחלקות התורה שבאה אצל קדמוני התלמוד למשפטים וחקים; הוא ידרוש גם אחרי מעמי המצות או החקים, אך יגזור שמצות המשמעת דורשות מבעל הדת לקיים גם את המצוה שאינו יכול לעמוד על טעמה".

„בוה נכבשה הדרך לחקירת תבונת המצות למדרגותיהן. הבקרת בהירות, ראשית כל בכתבי הקדש בהאמתיות שבהם, והסנגוריא שלמדו על היהדות נגד הקמגוריא שלמדו אז עליה רוח העריצות והשנאה החוללה, הביאו לידי מחשבות חדשות. אז חלקו את המצות לפי התוכן והתכלית שלהן; רבי חסדאי בן אברהם (בספר אור ח') יקרא את הפקודים אשר מעמם ותכליתם הם ההשתלמות השכלית וקנין השלמות המוסרית: מצוות השכליות; ואלה אשר אין מעמם גלוי וברור:— מצוות התורה הנגלית. הפתגם „מצות העבודות" על מה שיקרא האשכנזי בשם „צערעמאניאל-געזעמצע" בא לראשונה בדברי רבי שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ הראשון בעל מגן אבות) בשנת ה"א קפ"ג. יותר ברורים הם דברי רבי יוסף אלבו בעל העקרים (מאמר ג' פרק כ"ה) ו'. החכם הזה, בהשיבו על מענותיו של חכם

(¹) וראוי להביא דברי הר"י אלבו בפרק זה (שנשמט ונחסר בכל הוצאות העקרים בשלש מאות השנים האחרונות והעתקתי מהוצאת לובלין בשנת ש"ט): הפרק הזה מתחיל „הקשת אלי אחר מחכמי הנוצרים וכו'... התורה ראויה שתהיה מקפת על שלשה דברים. על מה שבין אדם למקום והם מצות העבודות נקראות בלשונם צירימונא ליש, והם המצות שאדם עושה מצד עבודת האל, כי „צירי" בלשון יונית אלוה; ועל המצות המתחדשות על האדם מצד משאו ומתנו עם וולתו, והן המתחייבות מצד קבוץ המדיני, נקראים בלשונם יודיציליש; ועל המצות

נוצרי שנתן מגרעות בתורת ישראל, יחלק את כל החקים והמצות לשלש מחלקות: מצות העבודיות (צערעמאָניאַל-געזעצע) או המצות שבין אדם למקום, המשפטים, והמצות שבין אדם לעצמו ותכליתו להשיג שלמות המוסר והמדות".

"מבלי להביא דברי יתר המחברים שהיו משתדלים לחלק מצות התורה למינים וסוגים, פעם להורות לבני דורם רכי התורה ופעם למצוא בזה כלי זיון להשיב מלחמתה של תורה שצרה נגד מתקומיה מבעלי המדע, הננו רק לשום עין על דברי איש הרוח שעמד על גבול העת החדשה רבי משה בן מנחם. החכם הזה רואה את ההתנגדות בין האמונה ובין הרעת בההבדל שבין ההוצאה לפעלת ידים ובין ההשתכלות או ההתבוננות. שקולות ומקבילות אל הלמודים או הדעות שהשגתם נוחה לנו היא המשמעת להחקים כחובת האהבה. לפי זה תצא מחלקתו את כל החקים והמצות לשלש מערכות: א) הלמודים או האמתיות הנצחיות על דבר האלהים; ב) האמתיות ההיסטוריות בדבר הלאם הישראלי; ג) פקודים מיוחדים לעם ישראל, להיחיד ולכל הכלל, מצות הסגולה, שיש בהן כח מיוחד לאשר ולהצליח את המקיימים אותם. וכה יאמר: — גם המצות העבודיות (צערעמאָניאַל-געזעצע) הם בפנים ידועות, מעשי הכתב, או הרישומים, העשויים לעורר המחשבה והגיון הלב בלי הרף ובלי חשך. התמונות או מעשי-חרטומים שגם הם כלי חפץ להסב את המחשבה להגיוני לב מיוחדים, מושכים אחריהם התעוה אחרי הכלים והזיות, אותיות האלפא ביתא ובכלל הספרים עושים את האדם למסתכל ומתבונן ומסירים לבו מהחיים. להחליץ מידי קלקלות כאלה נתן המחוקק האלהי הזה להם את המצות העבודיות: ההכרה המוסרית וההכרה הדתית תהיינה תמיד קשורות באותות ומעשים בכל יום, מעשים שיש לעשותם או להזדרז ולחדול מעשותם; המצות העבודיות היו החוש האונד את המעשה עם המחשבה והתורה עם החיים (ירושלים בהוצאה אשכנזית עמוד, 152, 150, 166). ההשקפה הזאת היתה שולטת בדורות האחרונים ונתקיימה גם כן בספרו של יש"ר, "התורה והפילוסופיה" (עמוד 146)".

בהשקפה היסודית הזאת, המתמדת והולכת בחקר-הדת הישראלית מימות רב סעדיה גאון עד ימינו, הננו רואים אהבה ודבקות יתרה ל"מצות הסגולה" מצות העבודיות והתורה הנגלית, שאף אם אין להן מבוא

שבינו לבין עצמו, נקראו מורא ליש, והן המצות שאדם עושה לקנות (כהן) תכונה טובה בנפשו".

בהשכל האנושי, הן—המסוגלות לעם סגולה—מסמנות את האומה הישראלית ותורתה בציונים בולטים; המצות האלה התאחדו באחדות שלמה עם צרות האומה ותקותיה, על כן לא הרחיקו אותן, כי אם החזיקו בהן, שמרום בשמירה מעולה, וכבוד קדושה יתרה היה חופף עליהן. אך בהעת החדשה רואים אנו שנוי גם בזה במקומות שונים. בהתעצמות, המשובחה כשהיא לעצמה, לשחרר את המדוכאים המושפלים מהשעבוד לה, "אותיות" שבתורה, הפשוטות ועורות ממחשבה ורגשי הנפש; בהחפץ, להביא את המדוכאים המושפלים לארץ חמדה—השחרור בחיי האורח וחיי ההשכלה—נסתלקה לפעמים האהבה לקרמות האומה ומקור חייה מאו ומקדם. אם בגלל היהודים (לזכותם במשפטי אורח ולהשכילם) שכחו לגמרי את היהדות, בגלל האשר הזמני את—הנצחי, או שחשבו את התורה האנושית, שהיא היא בעצמה התורה האלהית, למצוא מחוץ למחיצת היהדות. ההשכלה הזמנית, בתהפך ועכב את המושג תורת המצות העבודיות בהמושג הנודע צירימוניה, הרגילה את בני האדם לשתף אל המלה הזאת ההוראה הידועה למנהגים ריקים ותפלים, שהם רק למעמסה, ונעדרים כל צורך וכל תועלת. גרעון משפטי אדם בשביל היות האיש בעל תורת היהדות וגם אהבת איש את עצמו המביעו בלב רבים מהיהודים איבה כבושה לתורתם; ומחרדתם ודאגתם היתרה לרכושם וקניניהם העוברים ונחו רבים את היהדות אשר היתה עליהם למשא, אלה את מקצת היהדות ואלה את כלה. המעשים והמחשבות ההם נשקפו מבין ארחות החנוך ודרכי הספרות ונתחברו ספרים ללמודי דת ישראל שחלקו מקום קטן מאד לתורת המצוות המעשיות: מצוות העבודה והזכרון, ובספר אחד לחנוך בני הדור בדת; ובכן כשיבא המורה לדבר בעניני המצות הלא יאמר: שליש המצות ההן, הנה מטעם תורת הרבנים, השליש השניה הן מנהגים לבר שאין להם יסוד בתורה ובכלל מעשים הם רק טפלים להדת. והנה אחרי אשר נפל ממרום קדשו כל הקדוש והנשגב לישראל עד היום, הנה אין פלא כי מלא לב אלה לפגוע גם במצות המילה, ובספר החנוך לדת לא נמצא אף דבור אחד על המצוה הזאת."

ב. החקים או המצות שהן מוסדות הכנסיה

(Institutionen).

"חשיבותה הגדולה של מצות המילה בהיהדות כתובה בתורה שבכתב, שנויה בתורה שבעל פה ומשולשת בכל התולדה הישראלית, קדושת המצוה הזאת היא קדומה כקדמות השבט הישראלי (מצות

אברהם). בשעה שהכיר העם העברי את בוראו וכפר בעבודה זרה, היו השבת והמילה שני אותות הברית ועל פי שנים עדים אלה נכרתה ברית התורה עם ישראל (מכילתא יתרו פרשה ב') וקדושת המצוה הזאת נמשכת והולכת זה ארבעים שנות מאות, והיתה נחשבת גם לאומות העולם כאות ברית וקדושה (Sacrament) לעם ישראל (Lactantius, divin. inst. 4, 17.) כאשר הקנאה והעריצות אמרו לכלות בחמת רוחם את היהודים ולהכחידם מגוי—גזרו על המילה; אנמיכוס אָפִיפֶן היוני, אדרינוס קיסר הרומאי וסיסיבוס הספרדי (הגותי המערבי) גזרו על המילה, ועם ישראל הערה בכל עת את נפשו למות עליה. ידידיה האלכסנדרוני ובן-מיימון ראו בהמצוה הזאת לא לבד הכוונה להחליש התאוה, כי אם הכירו בה את היעוד הלאומי מאלהי ישראל לעם בחירו, למקוה ישראל ואות ברית, חותם האחדות בין בני האומה כלם. ובכן המצוה הזאת היא ערבון האהבה בשני פנים: מורה על אהבת אלהי ישראל את עמו מימי קדמות העם ואביב נעורו ומורה על האהבה והדבקות שבין כל אישי האומה הזאת, איש לאחיו, אות קשר האומה הישראלית לאלהיה וקשר בניה בינם לבין עצמם (כוזרי מאמר ג' פרק ז'; מורה נבוכים ח"ג פרק מ"ט). על כן כלל בן-מיימון את מצות המילה והלכותיה באותו הספר—ספר אהבה—שהוא מדבר ביסודות התורה: אחדות הבורא, הלכות התפלה והתפלין. אות הברית—אות המתמיד והכולל ומאחד את כל אישי האומה—הוא גם אות הנצח—נצח ישראל—(העקרים מאמר ד', פרק מ"ה); ובגלל היותה מצוה קימת ומתמדת, יענש העובר עליה בענש כרת, כי תכרת הנפש הזאת מקרב עמה, בהפקיע האיש הזה את עצמו מאחדות והתכללות בכלל האומה, והיא מצות עשה אחת שנוהגת גם בזמן הזה וענש העובר עליה הוא בכרת (הערת אבן עזרא ביסוד מורא סימן ג'). לפני החכמים הוני דעות בישראל נתנה המצוה הזאת רוח השירה באנשי הרוח חמשורדים; בפיוטי בית הכנסת לברית מילה נמצא את אות ברית הדם כסמל-תולדת ישראל וצורתיו המרובות הכתובות בדם ודמע, הצרות שנשא וסבל העם העתיק הזה. רגשות-הנפש שהפיוטים לברית מילה משאירים אחריהם לרומום את נפש היהודי האומר אותם בכוונת הלב, מרוממים את הרוח יותר מהכרטיסים ששולחים יהודי-נו-משכילי-נו לקרוא

(¹) ספר חשמונאים א, מכילתא יתרו על עשרת הדברות דבור שני (טה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני וכו'), שבת יהודה סימן ט',

את אוהביהם אליהם, ואת חג „ברית המילה" הם מתרגמים בקריאת לארוחת הבקר (פריהשטיקק)."

„עוד בימי המאה החמישית לאלף הששי לא שער בנפשו איש כרבי משה בן מנחם, אפשרות הדבר, כי איש ישראל שלא יצא מן הכלל יהיה כמעט במצות המילה. כאשר באה בכתב העתי „גאט מינגשע אנצייגען" השאלה מאת מבקר אחד (את ספרו של בן-מנחם בדבר מנהגי ישראל) מה יהיה משפט המוהל אם על פי דעתו ומחשבותיו יעלו בלבו ספקות על דבר חשיבות המצוה הזאת וחובה, או היה דבר בן-מנחם לאמר: „אינני מכחיש אפשרות מקרה כזה, אך אקוה כי מעולם לא יהיה כדבר הזה" (ירושלים עמוד 92). אם נראה היום, כי ביוון מצות המילה היה למעשה ממעשים בכל יום לא יפלא עוד. מהמצות שללו עתה כל חשיבות מוחלטת, הרחיקו כמעט כל מנהגי היהדות וחקותיה מהחנוך והחיים. ולהפך, בספרי החנוך מלמדים את התינוקות וקובעים בלבם החובה — לבטל את המצות ולעבור עליהן. כמעט כל „המצות העבודיות" (צערעמאניאל-געזעמצע) באופן עשייתן והדעות והזכרונות החיים הקשורים בהן, הנה מסקנות התולדה — מסקנת הדבר אשר דברה ההיסטוריה הישראלית והיסוד הגדול לבנין התולדה הזאת האוגדת ומחברת אותנו אל כה"ק, המאחד את התורה וישראל — הוא הנקרא — תלמוד. אבל מה ילמדו עתה לבני הנעורים? כי התלמוד איננו קדוש, איננו ספר החקים לתורת ישראל, איננו, בכלל, ספר ללמוד אותו וממנו בבית-הספר לתורת ישראל; כי התועלת שמביא הספר הזה למלומדים היא כאותה התועלת שימצא המלומד בספרי אבות הכנסיה הנוצרית, וגם הלומד אותו — את התלמוד — עליו לזכור מתי נכתב, כי עתה נשתנו הזמנים תכלית שנוי ואין להם עוד הזכות להתקיים. דעות כהנה וכהנה קובעים בלב בני הדור, ובכך רב היום חבדל בין המצות השכליות שאין יצר הרע משיב עליהן והן מתיחסות בכלל להמדות והמוסר, מדות ומוסר הנמצאות (לפי תורת ספרי החנוך לבני הנעורים) גם מחוץ למחנה ישראל והיהדות ומתגלות שם עוד ביתר אור זוהר. ובכך מציגים מקבילות אלה מול אלה: את המצות שנקראו היום צירימוניות, לאמר: מנהגי יהודים בזוים ומאוסים, עם תולדתם וזכרונותיהם, מול תורת המדות, תורת החיים, שאין בהם רוח חיי היהדות. ובכך, בחלוקת המצוות למצוות העת ההוה, ומצוות ההיסטוריה או העבר, מוכן מאליו, כי השקפה כזאת תוליד לנו שני מיני מצות — אלה הקימות ועומדות ואלה שעוברות ובטלות, הראשונות תוכלנה עוד להתקיים והשניות צריכות ונחוצות

להתבטל, ובכך הלא כמעט היה מוכרח בטבע הדברים, כי שלילת היהדות תשלח ידה ראשונה לשום קץ לאות הברית והמצוה המטבעת חתומה על בשר כל איש ישראל".

"אך מצות המילה איננה צירימוניה אף לא מצוה ממצות העבודיות, כי אם יסוד התורה (מוסדה Institution) כהשבת; לא המילה, שתוכלו לקרוא אותה בשם צירימוניה, אך היות איש יהודי מהול מיום השמיני והלאה הוא העיקר והיסוד ביסודות היהדות. כל המצות העבודיות חוזרות בחיים ובעובר עליהן יוכל לשוב ולקיים אותן, ויש שמעוט מעשי המצות יושלם ברבוי הכוונה והעבודה שבלב; כל זה אינו ענין למצות המילה. אשר אם יחדל האב לעשותה באופן שהוא נגד התורה, מתחלת העברה להיות נמשכת והולכת בכל ימי חייו היהודי הערל. בהיות המצוה הזאת אות אחדות היחיד עם כלל האומה, אות הנצח לישראל, אות ברית דת מורשה—הנה העובר עליה כבר החליט בזה דבר ולא ישוב גם על בני הדורות שאחריו: איש יהודי המונע עצמו מן המילה מפני שחושב את בטולה ליסוד ולמוד מוכרח ולא מסכה אחרת, קרוב הדבר כי לא יהיה עוד יהודי ועתיד הוא לצאת מן הכלל. בטול מצות המילה ביחד עם הכפירה בהתלמוד ובאמונת הגאולה—לאמר: כבטול היהדות מהעבר והעתיד הרי הוא רוצח בחרב את נפש היהדות;— האבוד את עצמו לדעת— לא יחשב לתקון (ריפורמה):".

"השם „תקון“ (ריפורמה) לא יאות גם להצעה חדשה מקרוב באהי) והיא: לבטל את כל עבודת הרוח הישראלית מימות הבית השני עד היום. לחלק את התורה לחקים מדיניים או לאמיים וחקים דתיים, ולבטל את הראשונים ולקיים את השניים. אך לפני קלי—אלילת ההיסטוריה— אשר מעלתה ירומם המחבר למעלה מאלהי אברהם, לא ימצאו רחמים גם מצות הזכרון לבני ישראל".

ג. כנסת ישראל.

"בממלכת ישראל הקדמונית לא נתנו לשבת לאיש יהודי, אשר בודון לבו הפר ברית ונמנע ממול את בניו, או כי היה בעצמו ערל. בכבש ישראל את השבטים שישבו מסביב לו היה גזור עליהם לחמול

¹ הוא הספר: צור יודען פראגען, ברעסלוי 1846 מעמוד 166 ולהלן. מחבר הספר הזה היה אחד מפרנסי ברעסלויא פריינד, לראשונה היה הוא מהכרוכים אחרי נייגר והמסמיעים אותו להתקבל לרב בהקהלה הזאת ואחרי כן קם לשטן לו ותייה מראשי מתנגדיו.

את בשרם; בקושי התירו להשאר ערלים על זמן ידוע להגר שבא להתגייר⁽¹⁾; ליוסף בן מתתיהו פלאוויוס הצליח בקושי גדול לפמור מן המילה אחדים מבעלי ברית היהודים לעת מלחמת הרומאים. בשעה שהיו בתי דינים קבועים בישראל והיה להם הכח הנימוסי, היה בית דין מחויב למול את הבן אם לא מל אותו אביו⁽²⁾, עתה נשבתה ממלכה מישראל גם כח בית דין אינו יפה עתה על פי נימוס הממלכה אשר אנחנו יושבים בה, אך הכנסיה הישראלית עודנה קיימת והיא לא תוכל להתירם ברוח שוקמה לחברי הכנסיה, אשר במעשיהם הם בעצמם מוציאים את עצמם מן הכלל בהתקוממם נגד מצות המילה⁽³⁾.

„קשה יותר היא השאלה מה תעשה כנסת ישראל לאחד מחבריה המפר בודון את בריתו של אברהם אבינו ומה יהיה משפטו ביחס הנימוסי לממשלת הארץ, באשר כי עד הנה לא קרו עוד מעשים כאלה⁽⁴⁾, ועל כן לא ראה גם מחוקק הממלכה את הנחיצות לחק חק מיוחד בעד היהודי-הערל, אם נחשב הוא לנכנס בברית דת ישראל אם לא. אך נראה הדבר, כי הממשלה לא תתנגד, אם הנחגת הקהלה הישראלית הקבועה על פי חקי המדינה ונימוסיה, הנחגת הקהלה הנחשבת לבאה מכח הכנסיה הישראלית, תתנהג עם המפקיע עצמו מהחובה למול את בנו כדין איש היוצא מן הכלל ותחדל לצרף אותו לכל דבר שבקדושה ולכל עניני הדת שלוקחים בהם חבל חברי הכנסיה, וזאת תעשה רק אחרי אשר תעיד בו ותוכיחוהו לכל יפר בריתו של אברהם אבינו, ואחרי אשר ימאן מהקשב לדברי ראשי הכנסיה יהיה דינו כדין יוצא מכלל ישראל⁽⁵⁾. ואף כי יאמרו להוכיח כי ליוצאים מכלל ישראל נחשבים

(1) לא אדע מניין לו זאת? ומשטחיות דברי הנמרא (יבמות מ"ז—מ"ט) וברמב"ם ושלחן ערוך לא מצאתי זאת, ולעולם אינו גר עד שימול ואחר כך יטבול.
 (2) קדושין כ"ט, והוכח דלא מהליה אבוה מיתחייב בי דינא למיטהליה וכו' .
 (3) אומרים, כי קרה הדבר, לפני ל"ה שנים (בעת כתוב צונץ הסאמר בשנת 1844) נמצא איש יהודי אחד כבדלין שלא מל את בנו, אך היה הסוד הזה כמוס ורק אחרי אשר המיר האיש את דתו עם כל בני ביתו נודע הדבר ב ר ב י ם .
 (4) דברים יותר מפורשים מבאר הדרשן ר' יצחק נח מאנהיימער (צט"ג ד. יודענ-טוהומ"ס 1844 גליון 9) את כוונת הדברים לחדל מצרף את הערל לכל דברים שבקדושה, ויגזור אמר, שאין לתת תעורת הלידה לנער כזה, וכאשר יגדל, אין לקרוא אותו לתורה, אין לצרף אותו למנין, ובמותו לא יביאו אותו לקברות ישראל. צונץ בכלל איננו נוקק כלל לפסקי הדינים על פי הנמרא ומכריע יותר הדבר על פי שקול דעתו. רבי מיכל זקש (פראנקל'ס מאנאטס שריפט 1846) מחליט שהאב הנמנע ממול את בנו דינו כדון מומר, ומה שנאמר: מומר לערלות איננו מומר לכל היתורה וגם שחטתו כשרת (עיין חולין ד' ע"א, הרמב"ם הלכות שחיטה פ"ד ה"ב ושו"ע יור"ד סי' ב' סעיף ב').

רק הכופרים באחרות הבורא או הפונה לעבודת אלילים, וכל הכופר כעבודה זרה הוא כמורה בכל התורה כלה, אם גם הוא עבריין, ועל חובת המצות העבודיות תהיה לו השקפה אחרת מההשקפה התלמודית והכנסיה הישראלית. הדברים על דבר ההרס שמחרים התלמוד את כל המכתישים את התורה שבעל פה הם הפלגה ודברי הבאי. בתלמוד עצמו נמצאו דעות חפשויות בפנה זאת, ואי אפשר להחרים מן הקהל כל איש בעד דעותיו ומחשבותיו (עיין שו"ת הרבנים ע"ד מצות המילה, ברעסלויא 1842 מע' 192 ולהלן ועמוד 196). כן היא דעת אחד הרבנים; אבל להסבלנות הזאת אין מקום עוד אם חפץ תאבי הריפורמה מגיע עד להתקוממות מול היהדות בכמול המילה; כי אותו הרב הנוכר, המחזה דעתו, דעה חפשוית, על דבר חובת הישראלי לשמור את חקי התלמוד ובכלל תורה שבעל פה, הוא בעצמו אומר: „המכבילים את המילה הפקיעו עצמם מדין חברות לכנסת ישראל, ונתקו כל מוסרות וכל התחברות להתורה האלהית, עוקרים הם כל תורה נגלית וחדלו מהיות בעלי דת יהדות (בהנ"ל עמוד 216 — 219)“.

„כי באמת, אם נאמר כי אך הכפירה בעבודה זרה — שכבר בלא זה אינה במציאות בארצות אירופה — היא היהדות, והיהודי העושה כל המעשים המכבילים את התורה ומוציאים אותו מן הכלל הוא בכל זה חבר להכנסיה הזאת והותר לו לעשות ככל העולה על רוחו, אז כל הכנסיה היא — אפס, כלה שלילה ונעדרת כל חיוב בתולדה וצורה ידועה; או שאינה כנסיה כי אם קבוץ כולל כל אישי האנושית והתעצמותה ומגמתה — הדת הכללית לכל בני האדם על האדמה — חזון לב שלא עלה עוד על לב כל מחוקקי העמים עד היום. אם שתי ההנחות האלה, כאשר נדע, בשקר יסודן, הנה מוכרח הדבר כי יש גבול גם להשלילה, אשר העובר אותו חדל מהיות יהודי. ואמנם הגבול הזה אינן הרעות שאינן מסכימות בהחלט עם האורתודוכסיה, גם לא העברניות על דברי תורה כפי האותיות שבתורה. מי שאינו שומר דיני הגמרא, גם מי שחולק עליהם ואומר כי רעים הם, מי שעובר על דיני התענית, אוכל מאכלות אסורות וכדומה, לו יקרא יהודי רע ואולי גם אדם רע, אבל שופטיו המה: אלהי המשפט ומשפט רוחו, המה ישפטהו

הוא כשהוא עובר על המצוה לתיאבון. אבל לא כשהוא מכתיש בה והוא חבר להחברה שהבריה הסכימו לבטל המילה. ככלל רבו מאד התשובות בנושא הזה אז, ומקום הדברים בספר המיוחד לתולדות תנועת הריפורמה.

על עונותיו ויד הכנסיה לא תהיה בו, וחטא הוא להוציא אותו מכלל ישראל. אך האיש שהוא בן חורין במדה כזאת, הוא בכל זאת קשור להכלל של בני הדת, לכנסת ישראל, בחבלי המוסר והתולדה, והמנתק את החבלים האלה הרי הוא מנתק את פתיל התחברותו אל האומה והכנסיה. לאלה הדורשים את חפש הדעות, נתנה הרשות להם לחשוב מחשבות אחרות נוסות מהקבלה על אמונת המשיח, על התלמוד, על המילה ויתר המצות, אך בשעה שהם מתחברים זה לזה להכרה לכמל את המילה, בשעה שהם קושרים קשר על התלמוד, הרי קשרם—קשר בוגדים וחברתם—חברה להתנגד להחברה הישראלית. דבר אין לנו עם היחיד העובר על כל המצות שכתורה ודברי חכמים והננו מניחים לו לחשוב חשבון הנפש עם קונו—אין איש נקי מחטא; ויש תקנה לפושעי ישראל בשוכם מדרכם, ואפשר הדבר, שבעלי חטא ובעלי עברה ידועה הם צדיקים בשביל מצות אחרות גדולות שיש בידם. אך חבר יהודים כי יתחברו לשם התנגדות נגד התורה שבכתב ושבכל פה, נגד אמונת המשיח ונגד השבת והמילה, הרי הם יוצאים מן הכלל ודינם כמפלגה הנבדלת מעם ישראל ודבר אין עוד להם ולנו.

„ומפני שאין לישראל עתה ממלכה ומשטר מדיני, אין לנו שר ואיש אשר יהיה לדובר דבר העם, לא נוכל ללכת צעד אחד יותר מהבדל את המתנגדים האלה מקהל ישראל, אך אין לנו רשות לנגוע בהם לרעה במה שנוגע לחיי האורח. אנחנו, אשר כבר רבות סבלנו ונשאנו צרות ומכאובים מהרדיפות בעד הדת, לא נוכל להפך מנרדפים לרודפים את אלה שאין מחשבותיהם בעניני האמונה כמחשבותינו. לשרי המלוכה וראשי השופטים המשפט להיות חותכים את הדין על אלה המתנגדים להיהדות, אם יש לפוסלם לשבועה—להם המשפט ולא לנו, גם לא נוכל לנעול בפני עברין כזה את פתחי בית הכנסת. עלינו לאחוז בפתגם החכם: „החויקו בתורה ושאו את הדגל אשר נתנה ההשגחה בידכם ויעבור עליכם מה“. אם נמצאו עתה בעמנו מוכרים את הבכורה בעד—קנינים עוברים, נראה נא אנחנו, כי רוחנו נאמנת ביתר שאת ועו להיהדות; אף על מצוה אחת קלה כמו שהיא לא נותר בשביל להשיג החירות האזרחית—החירות האזרחית אינה עוד התכלית האחרונה של האנושית ובין כך או כך נבוא ונגיע אליה; אם נהיה אנשים ישרים. נכבד ונאהב את תורתנו ותולדתנו הקדומה, אז יעברו ויהיו כאין ואפס תעתועי היחידים הנתעים עתה מדרך האמת ופעולתם תעבור ולא תשאיר אחריה כל רושם קים“.

אלה הם דברי צונץ כאשר נשאל גם הוא לחוות דעתו ע"ד חשיבות מצות המילה. תרגמנו כל דברי התשובה לפי הענין, בכדי לתת לקוראי הספר מושג נאמן ושלם מהתיחסות צונץ אל ה"ריפורמה", אשר קודם שנולדה היה גם הוא הקורא בשמה, אך מכיון שראה אותה בתכונתה ובצביונה הסתיר פניו ממנה. בהתשובה הזאת באה דעת צונץ בשלמות על השאלות שהרעישו או את טובי עם הישראלי באשכנז; וכאשר נראה מדבריו היתה מסקנתו כלולה בשתי המלות "תורה וישראל". לאמר: התורה שהוקדשה לכללות האומה מדור אחר דור מראשית ימי הבית השני עד היום.

ולא רק במאמר "התפילין" ובהמאמר "ע"ד מצות המילה" התאמץ צונץ להוכיח לכל בני הצבור הישראלי את עמדתו והתיחסותו אל רעש הריפורמה אשר התחולל אז בכנסת ישראל שבאשכנז. בדרך חכם בעל בינה לעתים יודע לשים מחוזה העבר מול מחוזה ההווה בתולדות העם, לשום לפניו העבר אשר כבראי יחזה בו העם את מראהו הרוחני והמוסרי בהווה, בחר לפרסם מאמר גדול עוד הפעם בהספר השנתי של בוש (שנה רביעית 1844 מעמוד 77 ולהלן) בשם: "איינע אלטע שטיממע", דברי התוכחה והמשא אשר נשא על משובת ישראל המוכיח המופלא רבי שלמה אלעמי איש ספרד ויושב פרטוגליה, בשנות החלו יהודי ספרד לראות רעה באחרית המאה השניה אלף הששי — היא "אגרת המוסר" הנפלאה בתכנה, במליצתה ובענינה, מוכיח חכם לעם ישראל אשר לא קם כמוהו במוכיחים בימי הגלות. אחרי הקדמה קטנה, שבה מוכיח צונץ, כי שוה הוא הדור הנוכחי, ברפיון כח הדת, בחלישות כח המוסר ובבגד בוגדים להדורות שקדמו לפני הגרוש הגדול מספרד ופורטוגליה, הוא מתרגם ללשון אשכנזית בסגנון נפלא ונכנס אל הלב את דברי התוכחה הזאת¹, אשר קצות דבריה הם: "רע ומר מזה כי נמצאו בדור הזה בעמנו רשעים שועלים מחכלים כרם התורה ומקריבים לפני ה' אשר זרה... מלעיגים על המצות וחולקים על הקבלה. אלה גדולי הצבור אציליהם וגאיוניהם גאו בעשרם וגדלם, לא זכרו ענים ושפלותם, שכח ישראל עושהו ויבן היכלות, הרפו ידם מן התורה אשר היא הצלחתם ונחלת אחוזתם". אגרתו של רבי שלמה אלעמי נפלאה היא גם בעברית וכאשר באה לידי מליץ חכם חרשים בהסגנון

¹ תוכחת רבי שלמה אלעמי כמה שחיא נוגעת לתולדות הדור בימיו, הכאתו כמעט כלה בדברי ימי ישראל חלק ו' עמוד 40—42.

האשכנזי כ צונץ היתה בידו כקול קורא מנביאי האומה ליסרה בתוכחות פיהם ולרפא משוכתה.

תוכחה כזאת השמיע צונץ לבני דורו עוד הפעם בהספר השנתי הנזכר במאמרו „האגרת הנמצאה“. חזות קשה יגיד לנו חכם הדור על פני הדור ההוא, אשר זנח את התורה, מאס את עמו ותולדתו, ולא נמצא אז איש בברלין (כפי עדותו של החכם), אשר ידע דבר מפעולות גבורי ישראל בימי אלף שנה, אף לא את שמותיהם וזכרונותיהם, ומלבד הרמב"ם ורבי משה בן-מנחם, שהם ידועים גם לכל משכילי אומות העולם, לא ידע איש ישראל מהם דבר. הנה כה הוכיח צונץ גלוי לעיני כל ישראל, כי תמים הוא עם התורה הלאומית, אשר לזכר שמה חלו ורגזו אז כל „רבנים“ יושבי סוד האספות; כי על דגלו חרותים הדברים: „תורה וישראל“.

ותקמן עוד זאת בעיני אבי החקירה התולדית, בישראל, ויאמר ללמד תועים בינה בספרו הגדול אשר יקָרָד והיה לשלשה ראשים. — ספרים גדולים בכמות ורבי הענין ביקרת נושאיהם באיכות מאמריהם, וזה יצא לו ראשונה הספר „לקורות העתים והספרות“ Zur Geschichte und Literatur, אשר הספר בכל חלקיו מביע תהלות תמימי היהדות ותכנית מעשיהם בעיון הלמודי-התלמודי ונותן צדק לפעל כח שכלם העיוני של חכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים בעלי ההוראה ובעלי התוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. בכל אשר יביא ענין העיון לידו בספר הזה, הוא מסב עיניו כרגע מענין המאמר ושם פניו כלפי פני דורו להוכיח להם, כמה יקרים וחביבים הם תמימי התורה אלה ועד כמה מעשיהם צריכים להיות לנו לעינים.

דרכו זאת, לשלב בתוך חקירתו התולדית דברי תוכחה ומוסר ערוכים נגד חבל המתקנים והמהרסים אשר בין בני דורו, לא ישרה בעיני גייגר, ויערוך לו מכתב-תוכחה והוא האחרון בהמכתבים מגייגר לצונץ שהגנו נותנים להם מקום בהספר הזה; כי כלם נכתבו בעצם ימי הרעש והמהומה הריפורמית וממנו (מהמכתב האחרון הזה) נראה, כי גם בדברים מפה אל פה, כאשר הקים גייגר את דברו ושב לביתו דרך ברלין וראה את פני צונץ, לא באו שני החכמים לדעה אחת, ופרוד הדעות שביניהם (עיין למעלה עמוד 176) נתגדל עוד ונתרחב, וכנראה הביאה במשך זמן ידוע גם לפרוד הלכבות, ואלה דברי המכתב:

ברעסלויא 26 דיצימבר 1845.

גייגר לצונץ.

„לדאבון נפשי גם ישיבתי הקצרה בברלין וגם שיחתנו הקצרה לא

הביאו אותנו לידי הסכמה והנני רואה, כי נתרחקנו בדעות, והנגוד
 בדברים שבלב בין שנינו התחזק והתחדד יותר ויותר..."
 "לראבון נפשי, המרירות (על התקונים) הנמצאה במכתבך לא
 פנה גם בדברך מזה בספרך החדש (Zur Geschichte etc. I. Band Berlin
 1845) ובכלל רואה אני במגמתך וחפצך בספרך בקנאה יתרה, לא
 לבד את המלומד, כי אם את האיש החפץ, בכל האופנים, להעמיד
 ולקיים את דעות המפלגה שהוא נחשב עליה; הנך פורש שלמת אור
 על המפלגה הזאת, כי תהיה קדושה יתרה חופפת גם על תולדות
 הספרות של היהודים במקום שיש שם צללים; ושפעת האור והזוהר
 שהנך משפיע על הספרות הזאת היא בכוונה לפעול גם
 על בני דור ה'זה. גם אני אדע לכבד כל פעולת הרוח, אוקיר
 נושאה וגם אדע לנוד להם ולבלי חשוב להם לעון אם נאנסו להיות
 נחשלים על דרכי העיון השכלי, אם בצרותיהם ומצוקותיהם לא יכלו
 להתרומם כמעלת רוחם ועבודת החכמה ויהיו מוכרחים להתנהל לאפסם
 על הדרך שהתיצבו עליה; כל זאת אחוש גם אני בנפשי ואבין; אבל
 נכצרה ממני להבין איך נוכל לאמר, כי שבתם בין החומות, במקומות
 האויר המחניק והמעפוש, שבתם כלואים בחדרי אפל וצלמות, אשר שמה
 אותם בס הפראות והבערות, היא המעלה העליונה והמדרגה שלעלות
 עליה צריכה להיות גם תשוקתנו ומשא נפשנו. ובכן, בכל הכבוד שאכבד
 את חכמתך הגדולה, שהראית לדעת בספרך החדש, בכל זאת לא אוכל
 לשמוח עליו כשמחתי תמיד בספריך ובהפעולה הנעימה שיפעלו תמיד עליו.
 בכל ההתעמקות בהחמר הרב, לא אמצא בההגיון והעיון הזה הנחת
 וענג הנפש שהייתי מוצא בהגיוני לב ועניני עיון, אשר רוח נעלה, רוח
 החפש מנשבת בהם. הנני מדבר כאשר עם לבבי, כי כן דרכי תמיד,
 וגם הידידות אשר בינינו תחייב אותי, כי אדבר לך בלי לב ולב את
 אשר אני חושב, ומאשר כי אינני הפין לדבר לפני כל הקהל את אשר
 לא אדבר ישר לפניך, הנני אומר לך בפירושי: "כל חלקי הספר הזה ממלא
 רעיון אחד כללי, רעיון מוזין (Geharnischter Gedanke) והוא: התנגדות
 ואירצון לתנועות הזמן ההוה והתעצמותו וחפציו, הרעיון הדורש (מכל
 איש ישראל) להתעמק ולדקדק בכל הפרטים והדקדוקים של הכלל
 המצומצם (Detaille des Corporativen) — כאשר תקרא זאת אתה,
 בפרטי דברי הלאם ולהתרחק הלאה מכל התעצמות ומגמה, מכל חפץ
 ותשוקה של הכלל הגדול, דרך רוח העולם בהיותה הולכת ומתקדמת
 הולכת ומתפתחת. גם אתה תבין, כי ספר כזה ירוש ממני כי אבקרהו
 בבקרת עזה, וגם לא נרתעתי לאחורי מדישישה כזאת, כי שמך ופעולתך

מטילים את העבודה הזאת עלי לחובה. וכבר שלחתי את מאמר הבקרת לכתב העתי „איזראעלימ" (1). אקוה כי לא יועף לבך עלי אם במאמר-בקרת הזה, בכל אשר אכיר את פעולותיך הגדולות והנכבדות, אציע דעתי המתנגדת לדעתך בכל החריופות והמדידות שהענין גורם אותם. אחד הדברים המעציבים רוחי בתנועות הזמן הזה, כי עלי לצאת נגד האישים הנכבדים, אשר מאד חפצתי רק לאהוב אותם ולכבדם. אך מה אעשה, עלי להריק גם את כוס התמרורים, ולשתותה עד תומה; ובכל אלה אקוה כי בזה לא תגרע ידידותך וטובת רוחך אלי, כאיש אל רעהו; אם גם לפעמים נתיצב איש נגד רעהו בשורות שתי מערכות נלחמות ומתנגדות זו לזו. רוחי תעוררני להגיד זאת לך, ויהי רצון מלפניך לקבל את דברי אלה בידירות, כאשר נתונים המה לך...".

זה המשפט הקשה שהוציא גייגר על הספר השני הגדול בספרי צונץ ויקרא עליו תגר; יען מה? יען כי בו ידרוש צונץ מבני דורו בני עמו להתכנס ולהתעמק בעניני אומתם, לתת משפט הבכורה לדינית עניני הלאם הישראלי על דרשות מלאות דברי רוח על דבר תורת האנושית הכללית או תורת ההתאשכנזות המבטלת את האומה הישראלית ומעבירתה מן העולם, ויען כי הספר הזה ישית פאר ותהלה על חכמי ישראל בצרפת מפרשי התלמוד — בעלי התוספות —. אולם מאשר יחדנו פרק מיוחד לחספר „לקרות העתים והספרות" ומבירורי הדברים יראו קוראינו בעצמם היעמדו דברי המבקר העז גייגר על הספר הזה אם לא, נניח עתה את הדברים האלה ונשובה אל צונץ וספריו וגלוי-דעותיו על דבר הריפורמה אשר הרעישו או את כל הזלכות. אך לפי סדר הדברים נשים עין כמעט — על מאמר אחד שכתב או צונץ בחקר תולדות ישראל והוא מתיחס ישר לנו — יהודי ארצות הסלבים —, והמאמר הזה הוא: „דיעות קדמוניות מדברי היהודים וחכמיהם בפולניה ורוסיה" (2). בהמאמר הזה יש שגגן צונץ לדעת החכם שבארצנו הר"ר יצחק בער לעווינד-זאחן, וכתראשון היה גם הוא למעורר לבבות חוקרי קדמוניות עמנו, וביחוד החכם הרבבי, לבא אחריהם ולמלא אחרי דבריהם או לבררם. בכל אופן היה צונץ אחד מהראשונים ואולי גם הראשון, שעמד על הבטויים

(1) שיצא לאור ע"י הע"ס בשנת 1846 מעמוד 2—8, 27—65, 78—82. כסוף ההשקפה והסצית עניני הספר, לקורות העתים והספרות נביא בקצה גם דברי הבקרת הזאת.

(2) געזאממעלטע שריטען חלק ג' מעמוד 82 ולהלן וזא לראשונה כצייטשריטט פיר רעליגיאזע אינטערעסען וכו' לר"ו פראנקל משנת 1846.

„שפת כנען“ „וארץ כנען“ השגורים בפי חכמי ישראל שבצרפת ואשכנז בימי שתי מאות האחרונות לחמישי והראשונה לששי, והחליט כי כוונתם ללשון הסלבים ומדינותיהם. לראשונה העיר על זה בפתחתו לספר „מסעות ר' בנימין מטוריליה“ והוא מונה שבעה מקומות בראשוני בעלי התוספות ובני דורם שנמצאו שם מלות סלביות עתיקות. וכה היתה לשון הסלבים שגורה בפי היהודים עדי נרגש הצרך לפרש ולבאר את התורה בהלשון הזאת בשביל לומדיה בארצות אלה. את השערתו זאת מחזק צונץ מן היוסיפון לעברים, מן הראבי"ה (רבי אליעזר בן יהודה הלוי), משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (סי' תתפ"ו), מההגהות למרדכי, מספר הפרדס לרש"י ומרבי נתן בעל הערוך (2). הזכרונות מדורות קדומים מתייחסים יותר לרוסיה הקמנה וגם האדומה או להמדינות הנשענות להם השחור מאשר למדינות פולניה וליטא. זכרונות שלמים ומקוטעים בספרי ישראל מישובי המדינות הנזכרות מבצבצים ועולים לראשונה במאות השניה והשלישית לאלף הששי. ויודעים הננו כי בשנת ר"ע כבר נמצאו יהודים שלא דברו רק פולנית גם באיטליה ובהעיר ברעשיא (Brescia) נכתבו אז ספרי קדש בהלשון הזאת לתועלת היהודים בני פולין. הראשון לרבני פולין שזכה לשם בהספרות התלמודית היה רבי יעקב פולאק (פעולתו נופלת בין רס"ה ור"ץ 8), הוא נחשב בדורו למאור התורה ואבי הפלפול. צונץ, בחפצו להכניס אור בהמבואות האפלות שבתולדות ישובי ישראל, ימנה את הדפוסים הראשונים לספרי עברית שנתסדו בפולניה (קראקא משנת ר"ץ, בריסק דליטא משנת ש"ו ולובלין משנת ש"ז) ואת הספרים שנדפסו אז, למען דעת איוה מין ממיני הספרים היה אז נוח ומקובל להצבור הישראלי בפולניה. צונץ רושם בהמאמר הזה את זכרונות החכמים ילירי פולניה שנתישבו בארצות המערב והרבנים ילידי ארצות המערב שישבו על כסא ההוראה בקראקא, פוזנא, ווילנא, בריסק ולובלין וכו'.

„אין דבר רע יורד מן השמים“ וכמו כן אין תנועה רוחנית שתהיה

(1) ואולם החכמים שבאו אחרי צונץ, וביחוד הרכבי, מונים קרוב לששים מלות סלביות או „שפת כנען“ בספרי חכמי צרפת ואשכנז הקדמונים. עין בספרו של הנ"ל היהודים „ושפת הסלבים“ עמוד 42—69, ומה שמביא בשם ספר השם ודברי גייגר בס' פרשנרתא מה שמביא מפרושו של ר' יוחנן קרא.

(2) בספר השם מזכיר את רב איצא טט שירניגוב, ועכ"ז עיין בספרו של הרכבי הנ"ל.

(3) הוא רק בהשערה ולהחכם שז"ה דעה אחרת בזה ואין כאן המקום להתאריך בזה.

רעה בההלם בהתולדה, כי את הכל פעל אבי התולדה האנושית למענהו ובעקבות הסתירה, ההריסה והאבדון כרוכות ואחוות הבנין, הקיום והיצירה. שנות הארבעים למספרם (ת"ר—ת"ח) היו ימי מהומות הדעות ובלבולי המחשבות בחיי הדת והלאם אשר בכנסיות ישראל שבמערב, התשוקה לפני חרשות, הנמיה להנאה ושאיפה לחיים בתענוגיהם ועל כולם העבודה להאליל הידוע בשמו, "רוח הזמן" הולידו את הרפורמה אשר יצאה לחלק ולפלג את העם לפלגות, קרעה אותם לקרעים שאינם מתאחים ותכהו לרסיסים. אך בעקבות התנועה הזאת התעוררו גם כחות מעמידים ומחזיקים, בעלי הכחות אלה פעלו איש איש על פי מתנת חלקו והלך רוחו ונמית לבו—אך חפץ כלם היה אחד לקיים את תורת היהדות ואומת היהודים בתור עם אחד גם בהיותו מפורד ומפורד בין העמים: שלשה מהם: צונץ, שד"ל, ור' מיכאל זקש היו לא לבד חוקרים מובהקים, כי אם (ואולי גם במדה יתרה מזה) בעלי הגשיה, אשר נשמותיהם אצולות מעולם השירה, ומחביון עום הנשגב הזה התעוררו לקשור כתרים לראשה של שירת ישראל בימי הגלות—והחזיון היותר מפליא היה שירי זקש: "מעל גדות פרת וירדן", אשר לבשתנו לא נתרגמו לעברית עד היום; עמדו אז גם חכמים וחוקרים תורנים גדולים כרבי זכריה פראנקל, שי"ר ורבי צבי חיות, אשר העלו פנינים מים התלמוד, פתחו דרך, ומבוא להתלמוד הישראלי, הוכיחו אמתת "תורת נביאים" שהיא "תורת משה ותורת הסופרים", המציאו "סדר למשנה" ויגלו את המאור שבדיני התורה גם בין אדם לחברו ותורת החברה האנושית, "בהרואיות על פי בית דין ודיני החוקה". אז קם המקנא הגדול לקיום היהדות התמימה, רבי רפאל שמשון הירש, מי שהיה חברו של גייגר, ויכתוב ספריו בכל חם חיי הדת ורגש המוסר אשר בלב, להוכיח בלשון למודים ומליצה נמרצה, על פי דרכו המופלאה והמיוחדת במינה, כי מעשי המצות עם כל פרטיהן ודיני דיניהן הם צרופי המחשבות והגוף אשר לנשמת התורה ובלעדיהן חיי התורה והאומה אינם חיים. לפעמים יצא גם מעז מתוק ומבין המתקנים הקיצונים נמצאו חכמים, אשר בכונה או שלא בכונה הפיצו בחקירותיהם אור חדש על שמי ישראל, שעל ידו גם נתחוק רגש הלאמי והדתי.

הדברים האלה מסמנים את דרכי הרוח ששלטה במערכות הכנסיה הישראלית שבמערב. אך עוד לא שככה סערת הרוח מבית והנה סער גדול אדיר וחוק נעור מקצות מערב אירופה, ויאחו בארבע פנותיה, לשנות פני הממלכות והחברה האנושית, כן בחיי המדינה והנימוס וכן בדרכי הכלכלה ותקונו של עולם—העבודה והרכוש. מלב צרפת—מפארים—

יצאה התנועה להשגת החפש המוחלט, חפש לבלי חק וגבול ועמה גם תורות חדשות ביחס העבודה אל הקנין, המלאכה אל הרכוש, ותתקוף התנועה הזאת בעצומיה את כל שבטי אשכנז בשנת הפקודה 1848 = ה' תר"ח, שנת הזכרון לכל באי עולם לדורות עולמים. כלשון אשכנז בחדשי פברואר ומאָרץ ותגיע ל בר ל ין . ביום שמונה עשר לחדש מאָרץ פרצה מלחמת שערים בחוצות, ודמים—דמי צבאות פרוסיה— בדמים—דמי אזרחי הארץ וטובי העם—נגעו. בנמטות יד ותעופת עין היתה ממלכת ממשלה בלי מְצָרִים לממלכה מתנהגת על יסודות ממשלת מלך לפי מעם מחוקקי העם ובאי כחו, לממלכה קונסטיטוצית. — ביום ההוא (כן חשבו אז כל האשכנזים והיהודים עמהם) נפלו כל החומות, נהרסו כל הגדרים והמחיצות החוצצות בין מפלגה למפלגה, דת לדת ולאם ללאם. קול הדרור נשמע אז לא לבד בפרוסיה ומלכיות אשכנז המערבית, כי אם ביתר שאת ועז במלכיות אויסטריה, ששם היו הליכות המדינות מימות הבינים עורן מתמידות בכל תקפן, וגם בהממלכה הזאת לפתע פתאם וברוחה — רוח סועה וסער — נשבה במלכות האבסבורג המתנהגת אז על פי הנסיך מעטטערניך ותהפך אותה משרש. גם ליהודים היתה לראשונה אורה בהחדשים הראשונים לשנת המהפכה. בהפרלמנט למלכיות אשכנז הנאָחדות כפראנקפורט ישבו גם יהודים במחוקקי העם האשכנזי. על יד האציל בן האבירים הגאיונים ביסמארק פֶאָן שאָנהויזען מיודענו, שהיה אז צעיר-ירודם וברמות רוחו אמר כי לא יוכל נשוא החרפה לשבת על ספסל אחד בבית המחוקקים עם איש יהודי, ישבו לא יהודי אחד כי אם שלשה, המצוין שבהם והיה — גבריאל ריעססער שהודענו טיבו גם בספר הזה. באויסטריא נבחרו בסוד מחוקקי הממלכה הדרשן מאננהיימער והרב הפולני עם בגדיו הארוכים ומגובעת-שעיר שעל ראשו רבי רוב עריש מייזילש אב"ד בקראקא ובווארשא 1). —

החפש המדיני הזה בא בהיסח הדעת גם לדורשי החפש בהרת, או יותר נכון פריקת עול התורה, בין „רבני" אשכנז בעלי הריפורמה הקיצונה. באותה השעה שהאחדות בין כל חלקי האומה הישראלית היתה נחוצה לה לעמוד על נפשה ועתידותיה, הוסיפו בני-חורין אלה בצפון אשכנז ודרומה להוציא מניפֶיסטים, לא לדרוש שווי הזכויות, לא להעיר לב טובי אומות העולם להשיב עד צדק משפט

¹⁾ המקור הנאמן לקורות ישראל באשכנז ואויסטריא כעצם ימי המהפכה בשנת תר"ח הוא כתב העתי אריענטל להשנה הנ"ל.

ולהכיר את בני עם עולם לבני אדם ולבלי הוסף הכרל אותם לרעה מכל אורחי המדינה, לא ולא! בני חורין אלה דרשו בחוקה להתיר להם — בשר בחלב ויתר מאכלות אסורות, לבטל מנהגים ודינים, אשר כבר הפקיעו עצמם מחובתם זה ימים ושנים, ועוד דברים נכבדים כאלה. בשעת רצון ורבת עלילה כזאת חשב הגדול והחשוב שבבני חורין בעניני הדת ר"א גייגר לא בדבר הווק הכלל הישראלי, למען יוכל לעמוד בסערת העתים, אף לא, כי בני העם הזה יוכלו לעבוד בלב אהד וחפץ אחד בהרמת מצבו האורחי וחוק מעמדו המדיני בין שבמי אשכנז; מדבריו ומכתביו לרעיו בימים ההם יוצא ברור כי התנועה המדינית והחברתית לא נגעה אל לבו, — אך מחשבה אחת היתה חפצו ומגמתו: כי הקרע שבין היהדות המקובלת והיהדות המחודשת על ידו יהיה לקרע שאינו מתאחה לעולם¹⁾. אולם נמצאו אז גם רבני ישראל וחכמיו שהשמיעו במרום קולם לטובת בני עםם, המליצו עליהם בסוד מחוקקי העם ובמערכות פמליא של מעלה, אך כלם היו מהמחוקקים בתורת מורשה: רבי זכריה פראנקל שהיה כבר נודע אז למשגב, למיום שנתגלגלה על ידו הזכות להכשיר את יהודי אשכנז לעדות ולשבועה; החכם בעזינהארד בעער בזכסוניה. הרב הזקן שבשומרי אמונים ר' אברהם זוטרא בפרוסיה המערבית ועוד רבים. בימים ההם נשמע גם קול צונץ בתור אזרח ובתור יהודי עומד בפרץ. בשנת הפקודה תר"ח נשמע לראשונה את צונץ נואם נאומים באספות־עם על דבר שאלות המדינה והחברה הכללית. בעניני המדינות היה בן־חורין הדרוש ממשלת מלוכה מנבלה, תוכן דרשותיו בעניני המדינה לא נתנו להתבאר במקום הזה ונשוב להן בפרקים הבאים. פה המקום רק להזכיר, כי רבי מיכל זקש וצונץ היו השנים שאותם בחרו אורחי ברלין לשאת מספר על האזרחים אשר מצאו מותם בימי מלחמת־שערים בחוצות עיר הבירה בימי המהפכה בחדש מאָרץ ובין ההרוגים נמצאו גם יהודים שהערו נפשם למות על החירות האזרחית והמדינית, ודרשותיהם עשו להם שם גדול ונדפסו ונמכרו בין העם להיות המחיר למשען היתומים והאלמנות שהשאירו אחריהם ההרוגים. צונץ תקע אז עצמו להשאלות המדיניות

¹⁾ עיין בריעפֿטונגסֿעל לגייגר (נאכט. שריפטען חלק ה') המכתבים שבינו ובין זועכסלער ואחרים כמכתב 67 מן הדיש יאנואר 1849 יאמר; „עם מוסס די עֿלֿלֿיֿגֿע שפאלטונג דער צווייא אונגלייכֿארטיגע טהיילע אינטרעסען, אונד דאן, נור דאן, קאן עֿלֿן דעם מיר ריפֿורם עמפֿענגלֿיכֿער טהייל דאס נייע לעבען געפֿאללעגט ווערען...“ הרוצה לעמוד על אופיו של גייגר וסיעתו צריך לקרוא כל המכתבים בהשיטין ובין השיטין.

אשר הרעישו את כל הלבבות באשכנז, כי לא היה צונץ מהמלומדים הממיתים עצמם באהלה של תורה עד לכלי הרגש את זרם חיי החברה והאנושית, ונהפוך, התורה היתה לו סם של חיים, ומבית תלמודו היה צופה ומביט על כל הליכות החברה ונמיותיה וחש והרגיש את דרך הרוח הנושבת בעולם. הוא עמד אז בקשר והתחברות עם גדולי ברלין וחכמיה, ובעוד ירחי מספר (פברואר 1849) נשא מדברותיו באספת הבוחרים בברלין. אז כבר הלכו מי החירות הלך וחסור ובעלי הורוע והאגרופים, האצילים (היונקרים) והכהנים, היתה רוממה, אך צונץ עוד קוה לימים טובים להאשכנזים, והדברים ארוכים ונוגעים לענינים שאין לנו עסק בהם בהספר הזה.

נכבדים מזה היו דברי צונץ שהשמיע ברבים בדבר קהלת ישראל בברלין. בשעת החרום ברנע המהפכה, בנוח רוח החירות הנפרזה על האשכנזים, הותרו ברנע אחד כל האסורים ורבים מדורשי הרור בעלי הדת השלמת בפרוסיה ומלכיות אשכנז התנשאו גם כן להפקיע את המלכות מידי אפוטרופוסות על נתיניה-אזרחיה בעניני הכנסיה והדת, ופרנסת הכהנים ובתי התפלה תהיה מעתה דבר המסור אל הצבור בעצמו לרחק או לקרב. כמוכן לא יצא החפץ הזה לפעלו, אבל ברבר כנסת ישראל נראתה פעולת התמורה המדינית לרעה. החקים ברבר סררי קהלות ישראל במלו מאליהם; הקשר המחבר כל בעלי הקהלה הישראלית איש אל אחיו הותרה; ותהי אז ביד כל יחיד (וגם חבורה שלמה) להפקיע עצמו מידי החובה להשתתף בצרכי העדה. בעלי הכנסיה הריפורמית בברלין, שהיתה קמנה במספר אנשיה והם היו עשירים גדולים, הראו לדעת את אהבתם לרור במה שפסקו לשלם מס העדה להנהגת הקהלה הראשית ויאמרו לבנות להם במה לעצמם. אז נתק פתיל החיים של כל המוסדות לצדקה ומעשים טובים ותחדל קהלת ברלין מהיות לעדה בישראל. אז עמד צונץ בפרץ, וביום 14 ספטמבר 1848 נועדו מספר אנשים לביתו ויוציאו קול קורא לשוב נתיבות העדה הפרועה ולשוב לכונן הנהגתה על יסודות התורה וגמילות חסדים. קול-הקורא הזה, הכתוב בידי צונץ והוא החתום הראשון עליו, הוא הכתב האופיציעלי האחד שבו יוציא צונץ כל רוחו בדבר הריפורמה, ובו נחזה גם הלך-רוחם של יחידים השרידים בימי המהומה אשר בעצם המכוכות המדיניות היה לבם חרד על עמם ותורתם, ואמרו להציל את שארית היהרות מקלקה, וראינו להביא תמצית הקריאה הזאת לאמר:

...לשוב ולאגוד את אגודת הקהלה, לקשרה שנית בעבותותה אחרות ולהציל מהיהדות את שאפשר עוד להציל, וגם למצוא צורת

חדשה, לפי תנאי המצב החדש ע"י החירות המדינית, לאחדות הקהלה ולהביאה גם כן לידי חירות והתפתחות, נועדו מספר אנשים ויהיו לועד, אשר יבקש תעורתו בחפצו לשוב ולחדש תקנות הקהלה לפי המעמדים החדשים, וזאת היא תכנית העבודה (פרוגרם) של הועד הזה:

„הקהלה הישראלית תוסיף לחיות ולקום כאשר עד הנה. כל מוסדות הקהלה הישראלית התכוננו ונוסדו על תולדות העם הישראלי והן חיות וקיימות בחיי העם הזה, על יסוד היהדות ההיסטורית צריכות המוסדות האלה להתפתח ולהתגדל, ועל בני הקהלה החובה למטפחם ולרבותם באהבה והשנחה יתרה. כל משאלות הזמן הנוכחי נמלא, ביחוד כמה שנוגע לסדר העבודה זו התפלה בבית הכנסת; במקצוע זה כאשר במקצועות אחרים בחיי הקהלה יש לפעול בלמוד והוראה ובהנהגה שתהיה למופת לבני הדור, לעורר אהבה וחפץ הדעת את היהדות, ולהרחיב את הדעת הזאת להגדילה ולהאדירה בשימת חן ושוב מעם על סדר העבודה והתפלה. אך גם בפנה זאת יש להשגיח, כי החן והיופי החיצוני יהיו מתאימים לרוח האמת והרעיון הכלול במנהגי העבודה, וחלילה לנו לפגוע בעצם היהדות המעשית אפילו פגימה כל שהיא מפני החפץ לשית עליה לויית חן מחוץ. נעד התקנות לסדרי הקהלה נשען על חפץ בני העדה לקיים ולחזק את מוסדות הקהלה הישראלית מימים מקדם, על הסדרים העתיקים משנות דור ודור והם מורשה לנו מאבותינו ואבות אבותינו, הסדרים אשר יסודתם בשרשי היהדות ועקריה משנות אלפים. אלה הם סדרי הצבור הישראלי אשר עמדו בפני כל הרוחות הסוערות, בפני כל המהפכות והתמורות מימי קדם קדמתה עד הדורות האחרונים. הועד הנוסד לשובב נתיבות קהלת ישראל הברלינית תומך תקותו על אהבת עם ישראל לתורתו העתיקה מורשת אבותיו, אשר קנה לו במחיר יקר מאד ופקדו של בים של דם ודמע. חברי הועד עמדו בראש הדורשים לשוב ולבנות חרבות הקהלה על תלה ולקומם הריסותה בשמעו את קול ההכרח המוסרי וחפץ חברי הקהלה שנועדו ונאספו לאספת-עם וכחרו בהחלטומים מטה להשיג התכלית הרוממה הזאת. הועד, בחפצו לקומם הריסות הקהלה ולהשיבה לתחיה, ישים תקותו, כי בהתעצמותו זאת ימצא לו תומכים וסועדים בין כל טובי היהודים, אשר בהיותם צופים ומביטים בתקוה בלבם להעתידות המתרגשות לבא, עוד לבם ער בקרבם גם להעבר של עמם. הועד ישים מבטחו בכל אנשי הלב והרגש, אשר לבם דוי למראה חרבנה של קהלה גדולה בקהלות ישראל ושרידי חרבותיה. התקוה הזאת היא שאמצה לבכם ותעודרם לגשת אל המפעל הגדול הזה ולקבל

עליהם עבודה גדולה כזאת, לשם תכלית גדולה וקדושה אשר תישג רק באהבת כל אחד מאתנו את הכלל כלו".

על החתום באו: צונץ ועמו עוד עשרה אנשים, והנודעים לנו שבהם: הרב ר' מיכל זקש והפרופיסור שטיינמטה אלוי). וקריאתו של צונץ וחבריו לא שבה ריקם, כי שבו אז טובי העם אל עמם ותורתם וישוּבו וייסדו את הקהלה הראשית הברלינית. אך תקות דורשי הזכויות האזרחיים לא נתקיימו אז אף במקצתם, כי האפרתים הגאיונים, היונקרים הפרוסים, הרימו שנית ראשם, ומורדי אור ודרור עתקו וגברו וידם היתה שנית על העליונה במערכות הממשלה הפרוסית ורוב מלכיות אשכנז עד לשנת תר"ל בערך. בזה תמו דברי ימי צונץ ודורו עד לשנת תר"ח רבת העליליה. ובחפצנו לשוב ולדעת במה עסק צונץ כל אותם הימים בהתבודדו בבית תלמודו, עלינו לשים עין על הספר הגדול השני שהוציא לאור בשנת תר"ה ואשר טיבו וקהותו ננסה לשום לפני הקוראים בפרק הבא.

פרק ששי.

הספר „לקורות העתים והספרות“.

(Zur Geschichte und Literatur)

השקפה על תכונת שלשת ספרי צונץ הגדולים אחרי הכורז הגדול הראשון: „הדרשות בבית הכנסת“. דרכו של צונץ להיות כונס פרטים ומוציא כללים. ספרי צונץ בתור „ספרי מחקר“ ובחור „ספרי שמוש“. תכנית הספר „לקורות העתים והספרות“. ספרות משפחת בני האדם בכלל וספרות ישראל בפרט. שלשת חלקי ספרות ישראל מימי תחימת התלמוד עד הרור האחרון לפי שלשת התקופות: הקדמונית, ספרות ימי הבינים, והעת החדשה. אחד עשר הזמנים שבימי התקופות ההן. תחימת המבוא להספר „לקורות העתים“: חכמי צרפת: מפרשי המקרא, הנקדנים (המרדקים) ומחברי ספרי מוסר— רבי אלעזר בעל הרוקה ורבי יהודה החסיד בעל ספר חסידים—, אופיה של התקופה הצרפתית באהרית האלף החמישי וראשית הששי. בעלי התוספות: פירושים וחדושים, פסקים וכתבים. חכמי ישראל באשכנז בימי המאות השנית והשלישית לאלף החמישי. תאר פני המשפחה הישראלית בימים ההם: „הגשום היקרות“ שבישראל. הפוסקים בעלי המנהגים: רבי ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן. מהר”ל ווייל, המהר”ל ואחרים. הבינה במקרא בצרפת בימי תקופת בעלי התוספות: רבי מנחם בן חלבו, רבנו שמואל בן שאיר (הרשב”ם), רבנו יעקב חם, רבנו יוסף בכור שור ואחרים. תכונת הספר „לקורות העתים“ כתור ספר שמושי: סדרי זמנים; בתי אוצר הספרים והרשימות השונות; קורות בתי הדפוס העתיקים; תוצאות הדפוס ובתי ההדפסה בפ. אג. זכרונות הצדיקים ודרכי הדבור השונים כספרי ישראל אשר בימות הבינים.

„לעולם הוי כונס את התורה כללים ומוציא פרטים“, דברי התנא רבי יהודה (ספרי האוינו) אלה, שכבר הזכרנו במקום אחר, מסמנים רוב ספרי צונץ הגדולים והקטנים; ביותר נראה את החותם הזה טבוע על שלשת הספרים הגדולים שחבר צונץ בימי שלשים שנה אחרי התפרסמות ספרו הגדול „הדרשות בבית הכנסת“. לשלשת הספרים שהם אחד: „לקורות העתים

והספרות " (Zur Geschichte und Literatur) (בשנת הר"ח); "הפיוט
 בכתי כנסיות בדורות ימי הבינים" (Die Synagogale Poesie) (שנת
 תרמ"ז); והשלישי חותם מחקריו במקצוע זה: "לקורות הספרות של
 הפיוט בבית הכנסת" (Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie)
 (בש' תרכ"ה); חפץ אחד ומגמה אחת ועם זה גם צביון אחד ותכנית אחת.
 החפץ והמגמה הם: להַגִּיד ולְהוֹדִיעַ מה יקרים ומה נכבדים הם
 דברי ישראל מדור דור, כמה נחוצה ידיעת מעשי החכמים שבבני
 ישראל מחקריהם והשקפותיהם בספריהם (ובפיוטיהם) לידיעת תולדות
 רוח האדם בכלל, להבנת הפלוסופיה המדינית (כמו שנקראה
 בפי חוקרי ימי הבינים או הפלוסופיה של התולדה כמו שיקראוה היום);
 ובמופתים חותכים מוכיח החכם המופלא הזה, כי חכמת ישראל היא
 עצם מעצמות חכמת בני האדם, ורוח ההשכלה הישראלית מפעמת
 ברוח ההשכלה האנושית; כי רק מחיק האחדות המדעית תצא האחדות
 בין חיי העמים ביחס המדינה והחברה, וכי יסוד ושרש החקירה הזאת
 היא עבודת הרוח של חכמי עמנו בהעיון הלמודי, אשר בהשקפה
 ראשונה נראה אותו רחוק מאד מהעיון הלמודי של חכמי הדורות החדשים,
 לשים כבוד ולתת צדק לפעל שכל העיוני והמעשי של חכמי ישראל
 התלמודיים בצרפת ואשכנז בימי דורות הבינים; לחקור חקרי כחילבם,
 מקור הגיון־נפשם, בשוררם שירי שבח והודיה לאלהי ישראל צור ישועתם,
 גואלם ומושיעם, או בשפכם שיחם לפני אביהם שבשמים בהתעמף
 עליהם נפשם מעצר צרה ויגון בימי ענים ומרודיהם בארצות אויביהם.
 זאת היא כללות שלשת הספרים הגדולים האלה ובפרט תכן ספר הראשון
 לשלשה אלה (לקורות העתים והספרות). דרכו של החכם הזה "ל היות
 כונס כללים". מעמיד למודים (Thesen), מכוננס ומטעימם בחקירה
 הגיונית ואחרי כן הולך ומבררם, מקיימם ומחוקם בראיות והוכחות,
 בדיוקים על כל אות ואות, באחת, הוא "מוציא דברי תורתו בפרטים",
 ובכירור הפרטים לא ייעף ולא ייגע מחזק כל דבור ודבור בראיות
 מוכיחות ומכריחות, מברר זמנים ומאיר עיני החכמים המעיינים.
 "בניסת הכללים" ו"הוצאתם לפרטים" מטביעות חותמן על ספרי צונץ
 בכלל, ועל הספר "לקורות העתים והספרות" בפרט ונותנות להם צביון מופלא
 ותכונה מיוחדת. הספר הזה, ככל הספרים הגדולים של צונץ שהוציא
 אחריו, הוא בעל שתי פנים ושתי תכונות; מצד אחד הנהו ספר מחקר
 והגיוני ומצד השני ספר שמושי (1). המחקרי מכיל בקרבו הקדמות

(1) על התכונה הכפולה הזאת אשר לספריו יעיר צונץ בעצמו, ובחתימתו

והנחות, אשר נתקבלו לכללים מוסכמים גם מאת חכמי אומות העולם שלא השתחררו עוד מצרות עין בכבוד ישראל וחכמתו. חשיבותן של ההנחות והלמודים ההם אצל צונץ היא כן מצד עצמם וכן מצד דרכי ההמעמה (מאמיוורונג) בהסברה הגיונית ובטוב מעם וסגנון מלא דבר בלשון צחה ונמלצה, בסגנונו — של צונץ. החלק הזה הוא קנין-תורה שהקנה החכם לכל קוראי ספריו גם מהמשכילים בעם, לא כן הוא החלק השמושי שבספריו, הוא רק נחלת התורנים המעיינים, בחלק הזה הוא מאיר ומנהיר עיני חכמים וחוקרים בתולדות ישראל המפרכת; ציוניו המה מורי דרך החקירה להמעיינים התוקעים עצמם לתורת התולדה הישראלית ורק הם יוכלו להכיר ולהוקיר ערך הציונים ומראי מקומות אלה. יש אשר בציון אחד, בחוץ לדבריו מדבור אחד בדבורי התוספות, ברמו אחד לדברי אחד מבעלי אסופות הוא מפיץ אור חדש על מקצע גדול ונכבד בהספרות, הציונים ומראי המקומות מראים לדעת, כי באמת היה צונץ מן הסופרים שעליהם נאמר, "שהיו סופרים אותיות שבתורה", בבחינה ידועה נדמה ברמזו וציוניו להגאון רבנו אליהו מווילנא, אשר בשנוי קל בגירסאות הש"ס, ברמו או במראה מקום וגם בתקון אות אחת הפיץ אור על מקצועות התורה, ובהיות הדבר הזה מסור רק ליחידים מעמיקים בחכמה נמצאו מעושי-תורה שהיו מקילים ראשם בתורת הגר"א וברור גירסאותיו, וכמו כן רק מעטים הם מאד החוקרים לדעת כונת צונץ בציוניו מעניות דעתם או מעצלותם. — הציונים והשמות, ברור הזמנים והחלק הביבליוגרפי שבספרי צונץ אשר לפנינו עתה היו למאורות להאיר ולהורות דרכי החקירה התולדית לכל בעלי בינה לעתים בישראל וזה הוא עיקר תהלתו וחשיבותו.

ובכל זאת, לפי תכלית הספר הזה, לא נוכל לשים לפני קוראינו רק מקצת מן המקצת של החלק המחקרי אשר בספרו, לקורות העתים והספרות". תכנית הספר היא: ארבעה מאמרים גדולים: א), חכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים, והם: בעלי תוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. ב), משוררי פרובינציאה. ג), קורות ישראל על האי סיציליה;

הקדמתו לספרו, לקורות העתים והספרות" ואמר: כשם שהנני חסין, אשר החכמה תמצא לה עובדים בעלי מלאכת מחשבת והוגי דעות ולא רק תאביו הערות, כן חספי הוא אשר ספרי זה יהיה ספר מקרא להגות בו ולא לבד לספר שמוש לעיין בו רק לעת הצורך.

(ד), ידיעת המטבעות. כל המאמרים האלה אינם התולדה בעצמה, כי אם הקדמותיה ומכשוריה; אך לפני כל מאמר תבוא הצעה לבאר שמחות הענין המדובר בו. כמובן, עיקרו של הספר הוא המאמר הראשון והגדול על דבר חכמי צרפת ואשכנז בימי הבינים. לא נתעכב הרבה על המבוא הגדול אשר להספר הזה; יען כל עיקרו הוא להוכיח: כי יש ספרות לישראל ויש תולדה להספרות הזאת. והתולדה הספרותית הזאת, אף שהיא חמיבה בפני עצמה, נושאהי הם לאם מיוחד ותורה מיוחדת, שרשיה — מימי קדם קדמתה, ונופיה נוטים — לימי הדורות האחרונים, ספרות-לאומית, אשר בכל תנובותיה מימי אלפי שנים עובר חוט אחד חזק ומקשר את כל חלקיה, הנה היא בכל זאת חלק מהכלל וקשורה ואחוזה להספרות האנושית כלה: בההשכלה העתיקה אשר להעמים בני ראשית הגוים בימים מקדם, המצרים וההודים, הארמים והיונים; ממנה נכיר לדעת את דרך הרוח בצמיחת הברית החדשה, תורת נצרת המקורית בראשית מוצאה ממקור ישראל ודרכי התפשטותה והתפתחותה; הספרות הישראלית אחוזה וסבוכה היא גם בהעבודה המדעית אשר עברו חוגי דעות יחידי הדורות בימי הבינים. היהדות לקחה חבל תמיד בכל פנות הרעיון הכללי, בכל מחשבות בני האדם ודרכי הגיונותיהם, במלחמות הדעות וריבות האמונות, בכל הצירים והחבלים אשר אחזו את המשפחה האנושית בעברה מתקופה לתקיפה וממעמד למעמד. ובכך ספרות ישראל חמיבה בפני עצמה היא; עם שרש וגזע וענפים וסעיפים, ארגונים שלם בכל אבריו וחלקיו, אך מתודע ומתגלה על פי חקי החכמה הכללית, ומכשיר גם הוא מצדו את האנושית להכיר ולדעת את החכמה הכללית, שכל טובה היא, הכרת האנושית את עצמה. — באחת — אם הספרות הכללית היא הים הגדול, הנה ספרות היהדות היא אחד מנהרות איתן השופעים את מימיהם אל הים הזה; להשלים רעיונו זה מציע צונץ ברחבה וחקירה עמוקה את כל הזמנים אשר עברו על ספרות ישראל כאשר באה בנגיעה ביחס רחוק או קרוב בשתוף וסיוע להדעות או בנגוד להן, ובכך קשורות הן עם הלקי-רוח והשתלשלות הדעות של העמים נושאי ההשכלה הכללית; מכאן בפרטות באיזו תקופות ועל ידי מי באה ידיעת הספרות הישראלית למערכות בעלי המחקר אשר לאומות העולם. ולפי עניננו בספר הזה, להביא רק דברי צונץ כמה שנוגע לחכמת ישראל בשביל ישראל, אין לנו להאריך יותר בהצעת דברי המבוא הזה; והננו יוצאים עתה מפרק הראשון להשני בהמבוא הכללי, הפרק המדבר על חשיבות ספרות ישראל בהצטרפותה והתיחסותה להספרות הכללית, (דבר שאינו צריך לפנינו לנו הקוראים

העברים) אל המבוא העברי אשר לחלק הראשון של הספר „לקורות חכמי צרפת ואשכנז בדורות ימי הבינים“, וזאת היא תמצית דבריו: „על ידי תקופת הבינים, המתחלת בחרבנה של „רומא העתיקה“ ומסיימת במפלת „רומא החדשה“ (התחלשות כח הכהן הגדול אבי הכנסייה הקתולית), נתחלקה תולדת המין האנושי ועמה גם תולדת המחשבות והדעות או הספרות לשלשה חלקים: התולדה הקדמונית, תולדת ימי הבינים ותולדת העת החדשה. לפיה תתפרד גם תולדת הספרות הישראלית ותהיה לשלשה ראשים: הקדמונית או התקופה העברית וראשית הפגש רוח ישראל ברוחות העמים העתיקים — עמי יון ורומא; בתקופת דורות הבינים תשוב החכמה שנית לשבת באהלי יעקב ופניות הדורות ונטייתם במערכות ישראל נפעלות ממקומות שבתם בארצות עמי הדת המחמדית או בין העמים בעלי הדת הנוצרית; הזמן החדש, המה דורות האחרונים רוח חכמת יון מוספת לנשב בחוקה במושבות בני ישראל; ספרים מדברים בספרות ישראל בלשונות אירופה מתרבים והולכים ורוח העת החדשה הזאת תסבב פלגות בישראל, חלוקי דעות ופרוד בין האמונה וההשכלה, בין התורה ובין החיים“.

„בפרק הזמן הראשון (התולדה הקדמונית) תגיע כנסת ישראל לפרשת דרכים בימי הקיסר אדרינוס ואז היו ימי יצירת המדרש (מדרש הלכה והגדה) שאז היתה יצירתו ולדתו ואז קבל צורתו ותכניתו הידועה והמופלאה. המצויים המבדילים בין תקופה לתקופה בפרק הזמן הגדול הזה הם: אחרית מחציתו הראשונה היא אחרית מלחמות החשמונאים נגד היוונים הסוריים ומרשיעי ברית מאחיהם; אחרית המחצה השניה של פרק הזמן הזה היא נצחון התורה הנוצרית על תורת האלילים והתפשטות התורה הזאת והתחזקות ממשלתה על רוב ארצות הישוב בימים ההם, והם ימי הדור העומד על הגבול בהתולדה הכללית בין העת הקדמונית ובין דורות הבינים. ובכן העת הקדמונית הזאת תפרד ותהיה לארבעה פרקים או זמנים. כמו כן יפרדו ימי הבינים בתולדת ישראל ויהיו גם כן לארבעה פרקי הזמן. פרק הזמן השני מתחיל למן העת אשר חכמת יון הקדומה נסבה והיתה להעברים על יד הסורים (1). פרק הזמן השלישי מתחיל מן העת שבאה התורה והספרות לכנסת ישראל באירופה משיבות בבל (2). פרק הזמן הרביעי מתחיל מראשית העת שחכמת

(1) לאמר למן עת התחזקות ממשלת הכליפים לבית עבאס בש' 750 למספרם ובקרוב לזמן תקומת הקראים בדורות הגאונים.
(2) במאה השמינית לאלף החמישי.

העמים העתיקים (יון ורומא) החלה לחדור אל מלומדי אירופה ולהגיה כמעט את חשבת ימי הבינים. העת השלישית, פרק הזמן שלפני רבי משה בן מנחם, היא באמת הזמן שנוכל לקרא אותו בין הפרקים והוא הגבול החוצץ בין התקופות הישנות ובין הדורות האחרונים¹.

„ובכן, בהספרות הישראלית שאחרי כתבי הקדש אשר תמנה מספר שנותיה אלפים ומאתים שנה הננו מוצאים אחד עשר פרקי הזמן, והם: הראשון, מאלכסנדר המוקדוני עד מלחמות החשמונאים או דורות מלכי יון (ממחצית הראשונה של המאה החמשית לאלף הרביעי למספרם עד ראשית המאה השביעית). השני, מהזמן האחרון הנ"ל עד מות אדריגוס קיסר (ג"א תק"ג). השלישי, מהזמן הנ"ל עד במול הישיבות בארץ ישראל (קץ אמוראי ארץ ישראל או במול הנשיאות) (ד"א קי"ח). הרביעי, מהזמן הנ"ל עד חתימת התלמוד ומות אחרוני האמוראים (ד"א ש"א). החמישי, מוזמן הנ"ל עד הכליף הפלוסוף הארון אלדרשיד (מאחרית הזמן הנ"ל עד שנת ד"א תק"ל). הששי, מאחרית הזמן הנ"ל עד ראשית הפרחת החכמה בין היהודים בספרד הערבית (ד"א תש"ך). השביעי, מקץ הזמן הנ"ל עד אחרי מות רבנו משה בן מיימון (ד"א תקס"ה). השמיני, מקץ הזמן הנ"ל עד גרוש ישראל מספרד ופורמגוליה (ה"א רנ"ב — ג"ז). התשיעי, מגלות ספרד עד מות הי"ש"ר מקאנדיא (1) מקץ הזמן הנ"ל עד שנת תמ"ו. העשירי, מהשנה הנ"ל עד ימי ר' משה בן מנחם (תקמ"ו). האחד עשר, מימי הדור של בן מנחם עד הדור האחרון)“.

„בכל הזמנים האלה הננו רואים את חק ההשתלשלות השולט בכל תקופות התולדה הכללית. בהזמן הראשון היה ההגיון התורני, או שמירת דת מורשה והתפתחותם תכלית כל מחשבות טובי הדורות ההם ומשא נפשם, תוצאות העיון התורני הוה התאמת והתגשם בתורת החיים, בקיום המצות המעשיות על פי מסרת החכמים. חקרי פקודי תורת ה', עשות מצות והגן עליהם היו ליסודי הלאם והלך-רוחו. אז קם ונתהוה המדרש, אשר מראשית יצירתו נתחלק להעבודות העיוניות שתכליתן היא: קיום התורה, צרופה וברורה, ליסוד את התלמוד (התורה שבע"פ) והמצוה. דעות עמו פרס ויון מצאו להן מסלות במחנה ישראל

¹ מה שח"ש צונץ את היש"ר מקאנדיא לנושא דגל הזמן אינו טוב, כי בכל חכמתו לא נכרה פעולתו על בני דורו; ובכל זאת גבול הזמן הזה מצומצם מאד, כי מהאים הוא לשנות ההרגות כפולניא וליטא (ת"ח—הט"ו) שאז הרבו יהודי פולין לכא למערב אירופה כידוע, והוא גם קרוב לזמן המהומות של שבתאי צבי.

והשכלת העמים ההם נקלמה בחיי עם ישראל, והנוטים אחרי הדעות ההן: הצדוקים ומרשיעי ברית, התרחקו מעט מעט מהדעות המקוריות דעות הלאם הישראלי, ותהי המלחמה מבית ומחוץ לאמוני התורה ההולכים בנתיבות הנביאים והסופרים. בהתקופה הקדומה הזאת נראה, כי מקומות העבודה הרוחנית היו רק ירושלים ואלכסנדריא של מצרים, ומשמות האנשים נושאי הגל הזמן הזה נרע רק שלשה: אריסטובול, שמעון הצדיק ויהושע בן סירא. בהזמן השני: פעולת הספרות הלאמית מתחזקת וזה גם בהשפעת ההשכלה היונית, ממדרש התורה בבתי המדרש להלל ושמאי יצאה תורת ההלכה, המדרש העיוני, תולדת ההשתכלות, מתחלק לתורת הסוד ותורת המוסר, במקצתו נמצא בו נגיעה להפלוסופיה היונית האפלטונית; כתבי הקדש ותורת היהדות מוצאים דרכם להיונים; אך דבר צאת התורה הישראלית גם לרשות היונים נעשה על פי יסוד ועיקר הצורך בקרבו סכנה גדולה לתורת היהדות ולהלאם הישראלי. לכל היסודות האחרים שמהם נשקפה רעה לקיום היהדות לעם יהודה נלוּתָה גם הברית החדשה, ועד מהרה בלעה היא את היסודות האלה אל קרבה ואז היתה היא לבדה המתנגדת להיהדות וסותרת אותה. בהספרות שבימי התקופה הזאת לוקחים חבל גם היהודים שבסוריא ובבל; שמות האישים ראשי הדורות ההם וממביעים חותמם עליהם הם: הלל הזקן, ידידיה האלכסנדרוני, יוסף בן מתתיהו (פלאוויוס) ורבי עקיבא.

„הזמן השלישי הוא עד ראיה לכל המכות הגדולות שהוכה הלאם הישראלי עד כדי להכחיד קיומו על ידי רומא. אך המכות אשר הוכה הלאם לא חלו בהתורה הישראלית. בדורות ההם נחרבו היכלי ציאוסיופיטר, אך מקדש אלהי אברהם עמד על תלו, כי מקדש אלהי ישראל הוא—בלב בני ישראל. בלב אמוני העם נשמרה התורה שמירה מעולה, אבל לא נקפאה ולא נתאבנה כהעיר פומפייאי אשר נהפכה אז ותכס עליה הארץ. אך המלחמה אשר נלחמו בהיהדות האיתנים האלה השאירה אחריה רושם חזק מאד בתנובת רוחה. ההגיון הפלוסופי והשירה כמעט שנעדרו מכל וכל בתוצאות הספרות בימים ההם במשך ימי דורות רבים, ותחתם טפחו ורבו אז בבתי המדרש ובבתי הכנסת את המשנה, התלמוד וההגדה, וחיי הדת והכנסיה באו אז לידי התפתחות; האישים הממביעים חותם פעולתם על הזמן הזה הם: רבי מאיר, רבי יהודה הנשיא, רבי חייוא רבי יוחנן, רב (אבא אריבא) ושמואל ואמוראים אחרים, אשר מקומות מושבותם בארץ הצבי: הגליל, בסוריא ובערים שונות על יד הנהרות

פרת וחדקל בבבל. בהזמן הרביעי (וזמן אחרוני האמוראים) נחתם התלמוד ונקבעו סדרי הזמנים וקביעות החדשים והעבורים לכל תפוצות ישראל. אחרים מאבות הכנסיה הנוצרית מתחילים לדרוש ולהגות בכתבי הקדש בלשון העברית, בכונה למצוא בהם סיוע לתורתם ותשובות והשגות על היהדות. המרכז הדרישת התורה והעבודה הלאומית הוא ישיבת סורא בבבל, והאיש החשוב בכל אישי הזמן הוא — רב אשי מסדר התלמוד הבבלי (מת בסורא בשנת ד"א קפ"ז). הסימנים המסמנים את הזמן החמישי (האחרונים שבאחרוני האמוראים, הסבוראים וראשוני הגאונים) הם: ההתעצמות לקיים את כל אשר השיגה הדרישה הדתית עד הגה וההתאמצות להכין תנובות הרוח לימים יבאו. ההלכה כבר באה לקץ עבודתה ותעמוד מלדת, אך מסרת המקרא שגשגה ותעש חיל בתמיאה את סימני הנקודות והמעמים, ההגדה התרחבה והתגדלה בדרשות בית הכנסת, בתרגומי התורה ויתר כתבי הקדש, בספרי המדרש וספרי הסוד. מלחמות הרעות התחרשו על ידי כחות מתנגדות להיהדות הרבנית שהגיוחו או מכטן העת: בצמיחת דת מחמד ובקרע הקראים, אך הדיפות שרדפה קיסרית ביצנץ את היהודים עזרו ליסוד ממלכה ישראלית בארץ הכוזרים. פעולת רוח ישראל עודה כלה בארצות המזרח ושמות האישים: רבי שמעון מקאירא, רב יהודאי גאון, ענן מיסד תורת הקראים, הם כלם בני ארצות הקדם".

„בהזמן הששי, אחרי אשר יהודי ממלכות הערבים קלטו בקרבם את השכלת הערבים וסגלו להם גם את ידיעותיהם, נעור חפץ הדעת גם בלב יהודי ארצות הנוצרים ולראשונה בלב יהודי איטליה. הפלוסופיה הערבית (המישואביה והכאלם) הצמיחה כתות שונות בחיק תורת האיסלם, וכאשר חדרה הפלוסופיה הזאת לאהלי יעקב נולדו על ברכיה כתות דתיות בין יהודי אסיה, אך הכתות ההן לא האריכו ימים ועוד מעט עברו חלפו ולא נשאר כל זכר למו; בהפלוסופיה השתמשו בעלי שתי המפלגות אשר רבו על דבר אמתת התורה המסורה או המקובלת. המחלוקת של הרבנים עם הקראים ע"ד הקבלה והמסרת, שנתערבו בה גם עניני חול לרגלי התגברות המעמד הרבני והשלוח המדינית והאורחית, היתה לסיוע גדול אל התהוות תורת העיקרים והיסודות בלמודי הדת, ממנה התפתחה הבינה במקרא ותורת הלשון העברית, ואז החלה התשוקה גם להעמיק בדרישת התלמוד לא לכד מצד חלק ההלכה ודעת פסקי הדינים לברם, כי אם גם לדעת את הגיונו ולשונו וערכו בתולדות העתים. מלבד ההתעוררות לשכלול הספרות התורנית יעניק לנו הזמן הזה תנובות הספרות הישראלית בשדה הרעת: ידיעות

הטבע, חכמת הרפואה וחכמת התכונה (דעת הגרמים השמימיים) ודעת גלילות הארץ. מרכז היהדות כלה, לבני עם אחד הנפוצים בשלשת חלקי העולם: אסיה, אירופה ואפריקה, היו או הישיבות שבככל, שם באו המכתבים והשאלות מכל תפוצות ישראל והנה היו למחוז חפץ הנוסעים והעוברים והשבים, אשר כתבו דברי מסעותיהם בספר. שמות האישים מראשי נושאי הפעולה הרוחנית בזמן הזה הם: אבן סהל (ד"א תרע"ה), בן אשר, רב סעדיה גאון, ר' יהודה אבן-קריש, רבי שבתאי דונולו, יפת ורב חסדאי אבן שפרוט (ד"א תש"ך). ברב חסדאי אבן שפרוט מתחיל הזמן השביעי או תור הזהב בתולדות ישראל אשר בדורות הביניים, במדינות רבות, ביחוד בארצות ממשלת הכליפים הערבים נמצאו בין בני ישראל רבים העוברים עבודת החכמות המצוינות והנודעות בימים ההם, והמליצה העברית עלתה למרום קצה. המרכז הוא: ספרד הערבית ומוטות כנפיו מגיעים עד לארצות אפריקה הצפונית (למצרים וקאירואן) ואסיה (המערבית), מדינת פרובינציאה (על פי תכונתה בצפונה של ספרד ובדרומה של צרפת) היתה הכתוק המחבר את הלך-רוח הערבי — רוח הפלוסופיה והחקר המדעי — עם הלך-רוח היהדות הלאומית אשר בין היהודים יושבי ארצות אדום באירופה התיכונה והמערבית (הגרמנית והצרפתית), ואל היהודים האלה נלוו היהודים יושבי ארצות יון (ממלכת ביצ'ני). על ברכי הוכוחים והתשובות נגד דעות אריסטו והקראים מכחישי חקבלה והמסרת נולדו ספרי המחקר הדתי, ולרגלי התשובות נגד מענות שומני ישראל מבני אדום וישמעאל ומעשיהם להצר את היהודים ולדרפם נולדה הספרות המליצית והשירית; ולהאישים אשר השפעתם החלה בזמן ההוא והיתה נמשכת והולכת על ההתפתחות המושכלת גם בדורות שאחרי בן ימנו: רבי אליעזר הקליר, חסאן בן חסאן מקורדובה¹), אשר און, חקר ותקן את העברונות וקביעות השנים והמועדים (בשנת ד"א של"ב), רבנו חננאל, רבנו גרשום מאור הגולה, רבי יהודה חייוג, רבי יונה מרינוס (אבוליוואליד סירואן אבן-גנאח), רבי שלמה בן גבירול, רבנו יצחק אלפסי, רב נתן בעל הערוך, רש"י, רבי יהודה הלוי,

¹ על אדותיו עיין רבי אברהם בר חייא בספר העבור חלק ב' סימן ז' עמוד נ"ד; חלק ג' סימן ב' עמוד צ"ה ובסוד עולם לר' יצחק הישראלי ופירושו רבי עובדיה בן דוד להלכות קדוש החדש להרמב"ם. ועיין דברי ימי ישראל חלק ג' עמוד 366 הערה 3.

רבי אברהם אבן עזרא, רבנו תם (רבנו יעקב מרומרוג), רבי משה בן מיימון (הרמב"ם) ורבי יהודה החסיד".

"בהזמן השמיני מקבלת ספרות ישראל את יניקתה מיצירותיה של הרוח הישראלית בהזמן שקדם לו, ספרות הזמן הזה מקבלת השפעתה מהספרות שטפחו ורבו אותה בני הזמנים הקודמים, אף כי מפעלות הספרות מתגלות עתה במקצועות מיוחדים, בענינים חלקיים ולא בכללות היהדות וספרותה; באירופה: עיקר מקום דרישת הספרות הישראלית הוא בספרד ופרובינציאה, ואחריהן: ארץ יוון, צרפת, אשכנז, אנגליה וביהם; בהארצות מחוץ לאירופה נמצא עבודת החכמים בזמן הזה באנג'יר, בקאירא (מצרים), באחלב (אלעפא — ארם צובא) ודמשק. עניני הספרות הם: התורה האלהית, הפלוסופיה, חכמת הנסתר היא הקבלה (העיונית והמעשית), העסק בתורה (תורת הנגלה — ההלכה), הדרשה, תורת הלשון העברית, המליצה, התכונה והאיצמננינות (האסמולוגיה). — לא חסר אז לישראל דבר — אף לא — רדיפות והרגות, אשר הרסו את תנובות הספרות העתיקה ואבדו והחניקו את רגשות הספרות והרוח אשר החל להתעורר ולהתנער. הזמן השיעי הוא — תקופת הגלויות: גלות החל אשר בספרד ופורטוגליה, וגולה אחר גולה שגלתה כנסת ישראל באשכנז מעיר לעיר וממדינה למדינה ותהי גולה וסורה, נהדפה ונדחה מדחי אל דחי. הגלויות ההן גרמו לכנסיות ישראל באותן הארצות ששם מצא היהודי הנודד לו מנוח בתוגרמה ובפולניה, להתרכז ולקלוט בקרבן את עבודת הספרות עד הנה. מלאכת הדפוס שנתחדשה אז הקילה מאד את קנין הספרים והקריאה בהם, וכה היתה התורה לקנין האומה ותרבה תשוקת הלמוד וההגיון בה; החכמות התנערו אז באירופה בהגיע תור התחייה (Renaissance) ואז התעורר חפץ הרעת את היהדות וספרותה גם בין בני אומות העולם. מלחמת רבים מהנוצרים נגד ממשלת הכהן הגדול שברומא ושררתו הסקה את הקנאה והשנאה הדתית מול פני אנשים אחרים והשכיחה מעט קט את שנאת האנשים האלה לבעלי הדת האלהית ונחלי תורת אמת אִם התורות של העמים הנאורים השכיחה אך לא הכחידה. במלאכת הדפוס העברי וביוחד ברקדוק לשון עברית עבדו ביותר יהודי אשכנזי¹; אך בלמוד תורת ההלכה

¹ כוונת צונץ לבטח על רבי אליה ליוויטא או ר' אליה בחור, וגם בבתי הדפוס לספרי עברית הקדומים בוויניצא היו המהעסקים יהודי אשכנז, אבל אין הדברים מדויקים. במלאכת הדפוס פעלו יותר יהודי איטליה או הספרדים הגולים שנתישבו באיטליה, ועדים: בני משפחת אושקי ועוד יותר בני משפחת שוֹנְצִינְו (אחרים) וכן הדין בתורת הלשון העברית.

בסדר נאה וסברה ישרה ובתורת הדרשה בבית הכנסת הצמינו או יהודי תוגרמה¹; העסק בהחכמות והדרישה בהן, היו אז רק נחלת יהודי ספרד ואיטליה או יושבי האי קריימא (קאנדיא); בפולניה היתה עבודת העיון להיהודים אשר שם רק ההגיון התלמודי, ורק בתלמוד שמו כל מעינם. במחצה השניה למאה הרביעית לאלף הששי מסתלקים המושלים-המשוררים האחרונים בלשון העברית², ובעת אשר ההגיון המחקרי נדוק ונהתך בספרי הדרשות ותאבד חכמת הפלוסופיה מישראל, העיבה אז תורת הקבלה המעשית הנוסדת על הפרישות והניזרות, שנתגדלה ונתגברה ביחוד בארץ ישראל³, את רוחות בעלי התלמוד והעיון הספרותי עד כדי להחשיך את המאור שבתורה. חתימת הזמן הזה היא, השחימות בפולין ואוקריינא (בשנות ת"ח—תמ"ו). מקום חוון להתולדה הספרותית הן הארצות: מדינות אחרות באשכנז עם אמשטרדם בהולנדיה, איטליה התיכונה והצפונית, מדינת ביהם, ממלכת פולניה (עם לימא), ממלכת תוגרמה, מדינות הברבריא (אלג'יר, מרוקה), מצרים, ארץ ישראל וסוריא.

"הזמן העשירי, הוא זמן הדלדול המוחלט לכנסיות ישראל אשר בפולניה ואשכנז, וגם בהולנדיה, באיטליא וארצות הקדם. בכל המדינות האלה נראה את רוח ישראל שוקע ויורד בהתקופה החשוכה הזאת; אך באותה העת נראה גם כן עולות ממחשבי העת הזאת תמונות יחידי הדור, שהתרוממו ברוחם על בני דורם: שפינוצה, רבי זלמן הענוי, ר' שבתי בא"ס, רבי דוד אפפנהיימער, רבי יחיאל היילפערין (בעל סדר הדורות). ורבי ישראל הלוי (רבי ישראל מזאמזשטש בעל "נצח ישראל" וכו')⁴, אספו בר וורעו זרע רב להצמיח פרי תהלה לדורות

¹ והחשובים שביניהם היו גם כן יוצאי ספרד: רבנו יוסף קארו, המבי"ט, מהר"ל ו' חביב בהורת ההלכה, רבי משה אלמושינו, רבי משה אלבלירה ורבי משה אלשיך בתורת הדרשה.

² כזונתו לרבי ישראל מנגארה וגם כן אינו מדויק, כי אחריו בא רבי משה חיים לוצאטו בימי הזמן העשירי.

³ ע"י האר"י ותלמידיו וביחוד מהר"ו.

⁴ בהאישים שמונה פה צונץ ונותן אותם לנושאי דעות הזמן לא עלה זוננו יפה, שפינוצה נגע בספרות ישראל רק בספרו טראקטאטוס טהעאלאגיקוס, שבו פתח פתח לבקרת המקרא, בקרת עזה, אשר ספקות שלה חביבים עליה ביותר סנדאות המסורה המסורה לכל העם, יתר השמות שיהשוב צונץ אינם בלי ספק בני זוג לשפינוצא, ועוד הפעם עלינו להעיר, כי אי אפשר לספר מספר לנו דברי ימי תולדת הספרות, אשר יעבור על רבי משה חיים לוצאטו וישכחו. הן אחד הוא הרמח"ל במשוררים והזה חיונות מימי רבי יהודה הלוי עד הדור האחרון, הן דור הרמח"ל; כל שבתו של רבי דוד אפפנהיימער הוא רק בעשרו, כי כצאה ידו

הבאים. בשנת ה' אלפים תקמ"ז החל הזמן האחרון — האחד עשר, זמנו של רבי משה בן מנחם, בראשית הזמן הזה היו עוד מליצי ישראל ודורשי משפטו, חובבי חכמת ישורן ודורשי משפט אדם גם לבני עם עולם העשוק והרצוף מכל באי עולם, חסידי אומות העולם גיעמייאיר (Niemeyer) ופיסטלוצי, דאהם (Dohm) והארדינג בערג, גריגואר (Grégoire) היהודי פריעדלאַנדער היו אז עוד נערים. אך כבר נמצאו שני אנשים גדולי דעה והם התקשרו יחד ויחלו לכבוש דרך להשכלה והדרור, ושני האישים האלה הם הנוצרי גוטהולד אפרים לעססינג והיהודי רבי משה בן מנחם, ובחכמתם הדריכו את האנושית הכללית—ובכללה גם את הישראלית בדרכי חכמה ובהכרתם את תעודתם, ספרות ישראל תעל ממדרגה למדרגה ויותר ויותר תקח חבל בספרות כלל האנושית; באותו הזמן חקרו ודרשו, צרפו ובררו גם את הדעות והמשמרים שהיו למכון (אינסטיטוציאן) היהדות, את מקוריה ואת תולדתה, וחכמת ישראל היתה לענף גדול בעץ הדעת של האנושית כלה".

זאת היא הצעתו של צונץ המעביר לפנינו בסקירה אחת את כל דורות ישראל לכל תקופותיהם ועתותיהם. לא נוכל לאמר, כי בכל דבריו וכלליו לא החמיא ממרת האמת, יש שנראהו שופט על פי נמות לבו והלך רוחו; גדול בעיניו יותר איש חכם שבחכמתו הוא צנא מלא ספרי, דורש רשומות ומרבה תלי תלין של סברות על כל קוץ וקוץ, מחכם הוגה דעות הגיוניות, וכבר העירונו בכמה מקומות בהספר הזה, שחלוקת העתים לתקופות וזמנים על פי סברא ואומדנא, שהננו מוצאים ביותר בצונץ ואחריו נמשכו יודעי בינה לעתים בישראל אחרים, היא ברובה סברות והחלטות בשקול הדעת וגם — סברת הכרס. — אך הנכבד לנו ביותר בהמבוא הזה הם דבריו בחתימת המאמר לאמר:

„הננו עומדים פה וממגדל הצופים של העת ההנה הננו צופים ומביטים, מתבוננים ושופטים על עתותי הזמנים הקדמונים, אך משפטנו איננו תמיד משפט צדק בלי נְטִיָה מוקדמת למשפט השכל. בצאתנו פתאם מוחשבת הכבדיות והבערות לאור הדרור, למצער בחיי העיון והמחקר, היתה עלינו יד השכרון ועינינו לא יכלו נשוא את אור החכמה אשר ראינו פתאם ונהיה למוכים בסגורים; בשעה שהננו צופים ומביטים על תולדת ספרותנו הקדמוניה, ספרים אחרים ומחבריהם חכמי לב

לרכוש לו אוצר ספרים עבריים וכ"י רבים מאד והוא כעצמו לא עשה מאומה להרכות תורה וחכמה בישראל.

והוגי דעות מושכים את לבנו אליהם בחבלי אהבה, כן לתכלית מחקריהם, וכן למקור מחשבותיהם ודעותיהם. בהקמשכנו בחבלי אהבה אל הדעות ההן אשר לבנו ילך שבי לפנין, הננו עתה במרוצתנו, וכחפזנו הננו פוסעים ורומסים ברגלנו על פרחי היהדות ונצניה. וכה נעבור ונלך קדימה והאמונה והאהבה תשארנה הרחק מאתנו — מאחרינו. תאבים אנחנו להתעכב ולהתמחמה, להתבונן ולהשתעשע בתקופות התולדה ובדברי ימי הזמנים והאנשים שדעתם קרובה אלינו, מפני שהם עבדו לא לתכלית קימת כי אם לתכלית עוברת, ומצד אחד לא נאבה להפיש ולחקור תקופות גדולות ושלמות, יען מה? יען כי אין לנו עוסקים בחקרי הדורות לדעת תורת העתים לשמה; כי אין לנו מבקשים לדעת את האנשים ועלילותיהם למען דעת אותם ומעשיהם, כי אם בחפץ ומחשבה תחלה למצוא בהם תועלת והנאה לעצמנו, כה לא נצא מידי שעבוד למשפטים מעקלים ונהיה לעושי עולה נגד תוצאות העתות הקדמוניות, כהאויבים המלעיגים אשר בינינו וביניהם (בין בני אומות העולם). בכרי שנוכה בדין נגד אחד העומד להבחר לרב, נכונים אנחנו לנחר על תשעה עשירות של יהדותנו-קדמותנו¹). חקר דעת העתים ודעת המשפט והצדק (לחתוך דין ההנהגה על פיה) לא יצאו לנו מדעת עת אחת מן העתים, מדעת תכונת דור אחד ותכונת ישראל במקום אחד ומדינה אחת, ולא עלילות איש אחד ומפעליו. לדעת משפט התולדה דרוש לדעת אותה כלה בכל דורותיה עתותיה ועלילותיה; תקופה גדולה שרגילים אנחנו להקל בכבודה ולבוז לה בלבנו, אולי היתה ליסוד החיים בזמננו ההנהגה, אך מפני שדרכי החיים ההם אינם נוחים לנו עתה, ואין רוח בעלי ההנאה שבינינו נוחה מהם, הנה מצאו להם, אלה הנמצאים עתה כבר מחוץ לתחום היהדות, טוב לפניהם לכוזת את הדורות הקדמונים ההם להלעיב בהם ולהבזות את ספריהם”.

בהדברים האלה הננו רואים את הגבול והמצר, הגבול החוצץ בין רבי יום טוב ליפמאנן צונץ ובין ראשי המתקני סדה מהרסים. כבר הזכרנו, כי להם — התקפלה כל היהדות באמונות ודעות מופשטות אחרות הנאמרות מן השפה ולחוץ, ומצאה לה מדור דק בשלשים רבוא נפש בני ישראל יושבי מלכויות אשכנז בימים ההם; על כן הנקל היה

¹ הדברים הסתומים האלה רומזים בלי ספק על אחת המריבות והמחלוקות בימי רעש ומהומה של המתקנים, ואולי היו ברברים אלה רמז למעשים שהיו אז בברעסלוי, ועל כן הרגיוז הדברים את גייגר וכתב מה שכתב, כמוכא למעלה (צד 192).

להם לא רק לקצץ בנטיעות כי אם גם לעקור את השרשים ולנתק הקשר המקשר את כנסת ישראל האשכנזית מכל כנסיות ישראל, ומשש מאות רבוא אחיהם בארצות פוזרי האומה במלכויות המזרח והמערב, לא כן צונץ, כלל הכנסיה הישראלית, כל תורתו וכל תולדתו של ישראל בכל העתים שעברו עליו היו לו קדש קדשים ודברו היה תמיד: „תורה וישראל“! הריסת אחדות האומה היתה לו הריסת התורה ובטולה.

נשובה נא לאחרית דבריו במבואו לתולדות בעלי התוספות ורבני ישראל בצרפת ואשכנז במאות השנים האחרונות לדורות ימי הבינים: „תולדת ישראל בהמחצית השניה לימי הבינים (1) דורשת מאתנו להעמיק יותר בחקירתה, וביחוד דרושה מאד החקירה במפעלות חכמי ישראל התלמודיים באותן הארצות, שמעטה החקירה עליהם מפני שחוקרי העתים נתנו משפט הבכורה יותר לחקר ההשכלה של יהודי ספרד, כונתנו בזה על ספרי חכמי התורה בצרפת ואשכנז. חקירת הספרות יצירת הגיוני לב יהודי צרפת ואשכנז דרושה מאד לא לבד כי ממנה תצא לנו תורה שלמה לשפוט על הדור ההנה, תורת הנהגת הדת בהחיים, חיי התורה וחי הכנסיה; כי אם עוד יותר לבקש ולמצוא בה את הסימנים המסמנים את תורת המשפטים אשר לעם ישראל ותולדת חכמת המשפטים בישראל העשירה מאד בגרגירי זהב יקרים ונחמדים לתורת המשפט הכללית. בהפרקים הבאים בספר הזה (לקורות העתים והספרות) הפצים הננו לעת עתה רק לאסוף ולכנוס, לסדר ולברר את החמר הרב אשר למציע הזה בהספרות התולדות ולתת רק רמזים אחדים על דבר תכונת מפעלי החכמים ההם; הספר הזה יאסוף ויכנוס יעריך ויסדר מכסת הפעולה של חכמי צרפת ואשכנז: בעלי התוספות, מפרשי המקרא, המדקדקים, הנקדנים ומחברי ספרי המוסר. תעודת הספר תהיה להביא את הקורא לידי הכרה ודעת את הספרים היותר נכבדים של החכמים ההם ומעתיקיהם, להביא אותו לידי הבנה ברורה בנמות הרוח ודרכי המחשבות שלהם בדורות ימי הבינים וכו' וכו'“.

כל ההצעה הזאת היא, כאמור, המבוא הפרטי לחלק הספר המדבר על חכמי צרפת ואשכנז באחרית האלף החמישי ומאתים שנה הראשונות לששי והיא הפרשה הראשונה לחלקה ראשון של הספר, ואחרי

(1) מדורו של רש"י ור"י אלפסי עד סמוך לגרוש ישראל מספרד, או (לפי חלוקתו של צונץ) הזמן השביעי והשמיני.

שהתקין הקורא את עצמו בפרוודור הוא נכנס למרקלין: פרק השני על דבר בעלי התוספות.

תקופת „בעלי התוספות“ תהל כנגוהות מאפל וחשכת הצרות אשר מצאו את אבותינו בארצות צפון צרפת ומערבית דרומית אשכנז. פעולתם התגמורת גלויה וידועה לכל הוגי התלמוד, אך ערכם בהיסטוריה הישראלית, ברור מעשיהם, שמותיהם וזמניהם, ובכלל דעת פרצוף פניהם של החכמים האלה עם מדותיהם ודעותיהם היתה עד צונץ פנה נסתרה בספר תולדת ישראל. בעלי התוספות הראשונים עם האחרונים האריכו ימים יותר ממאתים שנה ויותר: ממות רש"י (תתס"ה) עד אחרי מות הרא"ש, הר"ש מקינון, רבי ישעיה אחרון ורבי יצחק ב"ר משה מווינא (אור זרוע). אחרי אשר עשה רבנו שלמה היצחקי אזנים לתורת התלמוד וכבש הדרך לפני כל המעינים, החלו חתניו ותלמידיו ובני בנותיו לעבור על פני התלמוד הבבלי בחקירה ובקרת עיונית: בנתוח הענינים, בישוב הסתירות, בהיקש ודמות ענין לענין ותהי בקרת התלמוד בחקר ההלכה, כעין המשך מדרכי למוד האמוראים בעלי הגמרא כאשר הגו במשנה. כהאמוראים שמו בעלי התוספות (1) לפניהם את תעודתם ליישר המעקשים בתירוצי הקושיות וכישובי הסתירות. בעלי התוספות, וביחוד הראשונים, מופלאים מאד בחריפות השכל ובנתוח הענינים בהגיון דק מן הדק עדי מצאם יסודי הענין וכל לי הרינים אשר הם מבקשים, ולפעמים יגלה על ידי זה צד שוה בשני ענינים רחוקים זה מזה לפום רהיטא, ושמועות רחוקות תעשינה קרובות. מובן מאליו, כי אי אפשר לנמות קו אחד על כל החכמים אשר חיו בזמנים שונים ובמקומות שונים במשך שנים רבות כאלה. להחוקר התלמודי וחוקר התולדי נכבד מאד לדעת זמן כל אחד מבעלי התוספות, מי היו רבותיו ומי חבריו, מי כתב לברו „תוספות“, ומי צרף רק חדשויו לחדושי בעלי האסופות, מה היתה פעולת כל אחד מהם בפנות הדת והלאם האחרות מחוץ לבית תלמודם ומה היו דעותיהם והליכותיהם בעניני הדת והמוסר. לכל זה לא שמו לב החכמים שעמדו לישראל עד צונץ. אמנם כן לפנינו נמו כחם בפנה זאת רבי דוד קונפורטי בקורא הדורת רבי יחיאל

(1) אם השם תוספות פירושו: תוספות לפירושו הקונטרס (רש"י) או תוספות להגמרא כלומר התפתחות הלמוד התלמודי עיין דברי ימי ישראל חלק ד' 183—186, התורה והחיים ח"א צד 28 הערה 1. דוד דור ודורשיו חלק ד' עמוד 336.

היילפערין בסדר הדורות¹), אך דבריהם סנוכים ומבולבלים ואפשר להציל מהם דבר ברור.

כדרך משנתו הברורה של צונץ הוא נותן לראשונה רשימה מן הראשונים (בזמן) לבעלי התוספות, חתניו של רש"י: רבי מאיר ב"ר שמואל מרמורג (Rameru) (אביהם של הרשב"ם ורבנו תם) והריב"ן עד האחרונים: רבי שמשון מקינון והרא"ש ואחרים. בכלם יבאר, כפי מדת האפשרות, זמנם, מעשיהם, שמות רבותיהם וחסריהם ובכמה פעמים הובאו דבריהם בהתוספות השונות; ביחוד מפליא לעשות בהביאו על יד כל בעל התוספות רשימת הספרים המיוחדים שחבר מלבד התוספות שכתבו, בדרך הלוכו הוא מעיר הערות נכבדות מאד להמעיינים, כן יעיר (עמוד 46) על זה, כי לפעמים מביאים התוספת את פירוש הקונטרס ואינם מקננים על פירוש רש"י, כי אם על דברי תלמידיו, וזה יוצא לנו מדברי התוספות במס' מגילה²).

ולא רשימה היא כמשמעה, כי אם תולדה קצרה מכל בעלי התוספות, ודבר גדול עשה לנו צונץ שברר את אלה בעלי התוספות שבעצמם כתבו חדושיהם, לאמר שחברו תוספות, ואלה שהובאו דבריהם בשמותיהם בחדושי התוספות הרבים מאד. ואמנם מלבד תוספות התלמוד על ל"ח מסכתות המצויות בידינו שרובם הן תוספות מן ומעוטם תוספות שאנץ, ישנם כמה מיני תוספות שכתבו החכמים אחד אחד לבדו, או שאספו תלמידיהם והעתיקו אותם בקובצים מיוחדים, ומיני התוספות אלה עולים ליותר משבעים, והנכבדים שבקובצים אלה הם: תוספות איבורא (Evreux), תוספות רבי אליעזר מטוך Touquh; תוספות שאנץ מאת רבי שמשון בר אברהם; תוספות ישנים על מסכתות שונות, תוספות ר"י הזקן ורבי אלחנן בנו, תוספות שיטה, שהן לדעת צונץ תוספות רבנו פרץ ורבנו יחיאל מפריש; תוספות רי"ד (רבי ישעיה די טראני); תוספות רבי יהודה החסיד מפריש המכונה סור ליאון; תוספות גליון, תוספות חיצוניות; תוספות רבנו יעקב מרומרוג (רבנו תם), תוספות הרא"ש או תוספי תוספות,

¹ הראשון לראשונים ששם לבו לכרר סדר זמנים וסדרי הדורות של בעלי התוספות היה רבי שלמה לוריא (המהרש"ל בתשובותיו סי' כ"ט) ובזמנו של צונץ הראו כחם בהמקצע הביבליוגרפי הזה: שד"ל בספרו הליכות קדם, ובן-יעקב בספריו רבי האיכות וגדולי הענין והתועלת לכל התוקפים.

² דח"ט ואדם מי קרוש.

תוספות מהר"ם מרוטנבורג, תוספות ספרדיות ותוספות איטלקיות, ועוד רבים עד שבעים ושלוש, ומלבד כל החכמים הנזכרים בהתוספות האלה נמצאים רבים מהם בבני הדורות ההם שבאו זכרם וחרושיהם בס' "שיטה מקובצת" (או אסיפת גאונים) לרבי בצלאל אשכנזי, ששם נאספו ונקבצו כל חדושי גאוני העולם על כל התלמוד, אך לנו הגיעה ה"שיטה" הזאת רק על רוב המסכתות בתלמוד בבלי¹). פה חשף צונץ את כח בקיאותו הנפלאה גם בספרי ההלכה וגם בספרים שהבקיאות בהן קשה מאד גם להשוקדים על תורת ההלכה: לברר כל מיני תוספות, על איוז מסכתות ואיוזה פרקים במסכת ידועה באות ובאיוזה תחסנה, לברר כל איש ואיש מבעלי תוספות את כל המקומות שדבריהם מובאים לא לבד ב"תוספות התלמוד" כי אם גם בהרא"ש ותוספות הרא"ש, תוספות האלפסי, הנימוקי יוסף והר"ן, המרדכי והגהות מיימוני, ספר הישר לרבנו תם, הסמ"ג והסמ"ק, תלמידי רבנו יונה ועוד רבים מאד.

והנה יקשה מאד לתת גם ציור מבקיאותו ודיוקו של החכם הזה בעבודה ביבולוגרפית, אשר בלא זה מעטים הם המבינים ערכה, ולדוגמא קמנה נביא רק חתימת דבריו על בעלי התוספות והם דבריו על "פסקי תוספות":

"אחד מחכמי התלמוד באשכנז², בימי המאה השניה לאלף הששי, הוציא המסקנא להלכה מפלפולי התוספות ואת הפסקים המחדשים סדר על פי המסכתות וציוני הדפים. "פסקי תוספות" נעשו רק על שלשים ושש מסכתות, כי לא נמצא מהם על מסכתות נזיר ומעילה. "הפסקים" מסודרים למסכתות ולפרקים, עם מספרי הסדר

¹ "שיטה מקובצת" נמצאו רק דברים רבים מבעלי התוספות, אך המקבץ (רבי בצלאל אשכנזי תלמידו של הרב"ז ורבי ישראל קורניאלי) כוון לאסוף אל חברו גם שיטותיהם של חכמי ספרד וגם מקדמוני קדמוניהם כרבנו חננאל ור' יוסף הלוי אבן-מיגאש, ובהספר הזה נכללו גם רבים מדברי ה"תוספות" השונות; השיטה מקובצת נמצא עד היום על מסכת ביצה (בסוף הספר נחלה ליהושע) קושטא חצ"א; כתובות, קושטא חצ"ח; נדרים, ברלין תר"ך; בבא בתרא ונזיר ליווארנו תקל"ד; עוד בבא בתרא, שאלוניקו תקנ"א; סוטה (בס' כרית יעקב), ליווארנו תק"ס; בבא קמא, וויניציאה תקכ"ב; בבא מציעא, אמשטרדם תפ"א; זכחים, בכורות וקצת מנחות (בספר מוכח כפרה), ליווארנו תק"ע והנשאר נמצאים עוד בכ"י (עיין אגרתו של רש"י" האלבערשטאטם אשר נספחה לספר המפרש ואוה"ם עמוד 573).

² יש אומרים שהרא"ש חבר פסקי תוספות, ויש אומרים שרבי יעקב נורתהוויין (נארדהוויין) עשה פסקי תוספות ועיין בספרי הביבולוגרפיה אוה"ם עמוד 491, קונטרס "דברים עתיקים" ח"ב דף ט' ואחרים.

מכל מסכת ומסכת ובסך הכל עולה מספר כל „פסקי־התוספות“ לחמשת אלפים תשע מאות שלשים ואחד „פסקים“; מזה במסכת ברכות וסדר מועד לבדם שני אלפים ותשעה; מסדר נשים ומסכת נדה — אלף שלש מאות תשעים ושמונה; מסדר נויקין — אלף חמש מאות ושלשה; מסדר קדשים אלף ועשרים ואחד. בשמנת המסכתות: שבת, פסחים, ג'שין, כתובות, חולין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, מסכתות שעניניהם המה מהמעשים התדירים בחיים (דיני ממונות ודיני הדת המעשית) נמצאים החצי מכל הפסקים. — והמה — הפסקים — נתקבלו להלכה שמורים כן למעשה עד היום (1). לשון „הפסקים“ קצרה מאד; יוצאים מן הכלל הזה הם רק „פסקי התוספות“ שבאו בארוכה והם: בבבא בתרא סימן שנו"ג (2) בע"ז סימן ק"ח ואחרים מהפסקים במסכת מועד קטן. מלבד רש"י ועוד אחרים מגדולי המורים כנכדיו: ר"ת והרשב"ם, רבנו שמשון משאנץ ורבנו יצחק מזכירים רק לפעמים רחוקות שמות יתר בעלי התוספות, כמו: את רבי אברהם הלוי (יומא סי' מ"ו); ה"ד אברהם (ע"ז סי' ע"ט); ר' אליעזר הלוי (הראבי"ה) (מועד קטן סי' קמ"ו*); רבי מנחם (תמיד סי' ל"ד); הר"ד אושיעא (חולין סי' פ"ד*); ר' שלמה בן גרשון (מנחות סי' כ"ח); אך בכלל היו „הפסקים“ מתנגדים לרוח בעלי התוספות [כי בואת תבדל שיטת הרמב"ם משיטת בעלי התוספות הצרפתים: הראשון חשב תמיד ליישר דרך ההוראה הלכה למעשה, ולהאחרונים היו הדרישה והמשא ומתן התלמודי תכלית לעצמם].

תרגמנו לפי הענין דברי צונץ אלה האחרונים (מלבד המוסגר בין שני חצאי מרובע שהוספנו ליתר באור), לתת מושג וציור להקוראים גם מדרך הדיוק של צונץ ומדתו להניע כבכברה את מרחבי הספרות התלמודית בכדי להוציא משפטו על המקצע או הפנה שהוא עוסק בהם, למצוא הסימונים והציונים המסמנים והמציינים את כל ספר ומחברו. הדבר שהוא לאבן נגף לכל המעיינים בספרי צונץ הנה המעיות במספרים, שכנראה הנה מעיות הדפוס או ההעתקה. בים הגדול היה

(1) מהרש"ל על קדושין דף ה' עמוד ג' הוצאת ברלין.

(2) כן הוא בצונץ (צור געשיכטע וכו' עמוד 60), אבל מעות ההעתקה או מעות הדפוס הוא וצריך להיות שע"ו בפרק גט פשוט בדיני ערבות על דבור התוספות (דף קע"ג עמוד ב') חסורי מיחסרא, והפסק הזה כולל בקרבן חמשה פסקים כנכדים מאד בדיני ערבות.

(3) ג"כ ט"ס וצ"ל קמ"ד.

(4) ג"כ ט"ס וצ"ל ס"ו.

המלא רבבות ציונים, נרשמים מראי מקומות רבים שלא במספר הנכון, בסימנים ודפים אחרים לפני הענין המבוקש או אחריו, דבר המוגיע מאד את המעיינים עדי תקצר נפשם בעמלם, ורק היודעים מכבר את הענין הדרוש ישגו חפצם על ידי ספרי צונץ; על המגרעת הזאת עוד נשוב לדבר בהגיענו לשימת עין על יתר ספרי צונץ הגדולים והאחרונים.

אחרי אשר מלא צונץ את תעודתו אשר שם לפניו, להוכיח מה גדלה ורחבה העבודה התלמודית של חכמי צרפת ואשכנז בימי המאה התשיעית והעשירית לרביעו והראשונה לששית, יעבור (בסימן III עמוד 60) אל מפרשי המקרא שביניהם (וביחוד אלה שהיו בין ד' תש"ס ובין תתק"ס), ואלה יצאו ראשונה: מפרשי המקרא שמביא רש"י בפירושו על כתבי הקדש, אם בסתמות לאמר: „שמעתי" אם בשמות מפורשים, כמו: רבי מכיר בן יהודה (אחיו של הרנמ"ה), רבי יוסף טוב עלם, רבי משה הדרשן; הפשטנים הגדולים רבי מנחם בן חלבו (1), בן אחיו רבי שמעון קרא וכו'; וכן יתר החכמים מפרשי המקרא שמביא רש"י בפירושו על הש"ס, כהחכם הרופא רבי שבתי ידונולו (2), חכמי הספרדים דונש ומנחם וכו'. מענין זה יוצא צונץ לענין אחר, לבאר לשונות רש"י בכה"ק ובהש"ס, בהביאו פירושי הקודמים לו בהדבורים: מצאתי, לשון אחר, דבר אחר, יש מפרשים, יש פותרים, אנשי הפתרון וכו'. הפירושים שקבל (שמעתי, שמעתי מרבותי, כך קבלתי) או שדחה (אין הדבר מיושב עלי, לא יתכנו דבריו); דבורי ההסכמה (הגון הדבר, כשר לאמרו, והנאני וכו') והדבורים המניחים הענין בהסכמה שאינה החלטית (ויש לאמר, ויש לפתור וכו'). כל אלה הלשונות השונות מצוינות במראי מקומות בש"ס וכתבי הקדש.

אחרי רש"י מאריך צונץ לדבר על רבינו יוסף ברבי שמעון קרא בן דורו של רש"י וצער ממנו, ובכ"ז מזכירו הראשון כמה פעמים, והפשטן הגדול הזה בענוה גדולה לא לקח לעצמו כבוד מפרש בפני עצמו בכדי שלא לפגום בכבוד רש"י, כי אם קבל עליו להעתיק פירושי רש"י ולהוסיף עליהם פירושים ובאורים להשלימם,

(1) את הפשטן המופלא הזה, כאשר יעיר צונץ, מכיאר רש"י ר"ג פעמים בפירושו לנביאים ופעם אחת גם כנגמרא סוטה ל"ח ע"ב ונ"ב בפירושו על הפסוק ב"ן נכון וכו'.

(2) רש"י ערובין נ"ו ע"א.

ומרוב ענוה הוא מכנה את עצמו: „הלבלר“, „הכותב“, או „המעתיק“ (1). פירושי החכם הצרפתי הזה נמצאו בכתבי יד ברוב אוצרות הספרים אשר בערים הגדולות באירופה וצונץ נומה קו על כל הכתבים, באיזו ביבליותיקה נמצא כ"י זה או כ"י אחר, ורושם בדיוק את כל המפרשים שנסתייעו בפירושו והביאוהו או שנאותו לאורו ושכתו לקרוא אותו בשם. מדבר על הרשב"ם ורבי יוסף בכור שור ודרכי פירושיהם, וכה יבאר צונץ תולדות עשרים בעלי תוספות שהיו ממובי הפשטנים, ומזה הוא יוצא להחכמים התלמודיים שהיו גם מפרשי המקרא אחר שנת תתק"ס (בימי המאה ה"ג למספרם) ובהחשובים שבהם: רבי יהודה החסיד מריגינזשד בורג ותלמידו רבי אלעזר מגרמייזא (ווירמייזא, ווארמס), מחבר שלשים ספרים, והמפורסם שביניהם: „ספר הרוקח“, ומבאר את תכונת ספרי רבי אלעזר ומיבם. אחרי כן מפיץ אור על הפירושים (הקונטרסים) הרבים שעל כל התנ"ך או על ספרים אחדים שנתחברו בימי אחרוני בעלי התוספות; איפה ימצאו, מה הגיע עוד לנו ומה נאבד ברבות הימים. למפרשי המקרא ימנה צונץ את רבנו משה מקוצי בספרו סמ"ג (ספר מצות גדול), שנקרא גם כן ספר הדרשות שדרש הרב המוכיח הנ"ל בצרפת וצפון ספרד (2). רבי נתן האופסיאלי Official זספרי הנצחון (הישן). בכלל מפרשי המקרא מביא צונץ גם כל באורי המקראות שנמצאו בתוספות על הגמרא (3). ומוזה הוא בא לפירוש התוספות שעל התורה, שנדפסו לראשונה בשם „דעת זקנים“. מרשימת בעלי התוספות על התורה בהשוות אותם נגר אלה הנמצאים בהתוספות על התלמוד (רשימה גדולה ומדויקת) נדע, כי העוסקים בתלמוד היו גם כן בעלי מקרא. ברוב דברים יבאר עניני הספר „פענת דוא“ לרבי יצחק בן יהודה הלוי, לא מפני חשיבות הספר הזה בפני עצמו, אלא מפני שממנו נדע פשר דבר על חכמים ומפרשים אחרים. ובזה נשלמו הדברים ע"ד מפרשי המקרא עד ה' אלפים ס' (1300).

ויאמר צונץ גם להוכיח, כי גם בהפנה הזאת, אשר עד הנה

(1) על דבר הפשטן המופלא הזה בן דודו של רש"י ונושא כליו עיין בנטעם נעמנים להר"א גייגר בהקדמה האשכנזית חקירה עמוקה ורבת הענין. בספר קובץ על יד לר"ל דוקעס ובהשחר שנה שלישיית ורביעית שנדפסו שם פירושו סאת ד"ד וואלף.

(2) עיין דברי ימי ישראל חלק ה' ע' 66—67 בפנים ובהערות.

(3) ראש השנה דף ג' עמוד א' וב', בהנ"ל י"א א', מ"ו א', י"ז א' וב', כ"ג א', כ"ו ב', תענית דף ג' עמוד א', ה' א', כ' א', — ססכת סוכה דף ה' ב', ל"א ב', נ"ב א'.

חשבו כי בה יפה רק כח הספרדים — בפנת חקר הלשון — הראו חכמי צרפת ואשכנז את ידם החזקה. אלה חוקרי הלשון, אשר הספרדים קראו להם מדקקים, נקראו בפי חכמי צרפת בשם „נקדנים“. בימי המאות האחרונים לאלף החמישי היו חכמי ישראל בצרפת וחכמי ספרד מוזרים ובלתי נודעים איש לאחיו, למרות קרבת המקום בין שתי הארצות. בסוף האלף הנזכר יקומו חכמי פרובינציאה בתור אנשי בינים ומביאים את חכמי שתי הארצות במשא ומתן בבחינה ידועה. הסכה היתה — בהפסק ההתחברות והמשא ומתן ככלל בין ארצות אדום ובין ארצות ישמעאל וכמעט שלא נמצאו עוברים ושבים מצרפת הנוצרית לספרד הערבית. מכל חכמי הלשון בספרד ידע רש"י ובני דורו רק את שמות שני חכמי ספרד הזקנים ממנו את מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, ולא ידעו דבר מראשי חוקרי הלשון: ר' יהודה חיוג ור' יונה אבן דננאח. על דונש הרבו להשיג ולהשיב: הראב"ע, ד' שלמה פרחון ורבנו תם (עיין להלן), אך ככל זאת חשוב הוא מאד לחכמי צרפת הראשונים: רש"י, ר' יוסף קרא והרשב"ם והאחרים, וטובא הוא כמה פעמים בתוספות (סוכה ל"א ע"ב ד"ה הירוק כברתי ובכמה מקומות), מראשית המאה התשיעית לחמישי כבר ידעו חכמי ישראל בצרפת ידיעה שלמה את תורת המעמים, ורש"י בפי התורה ובפי התלמוד ובמכתביו מרבה להביא כללי הדקדוק וגם דרכי שמוש הלשון (על מלת „כיו" וע"ד „ה"א הידיעה" בשם הנסמך), אחרוני המדקקים רבי אליה בחור ואחריו רבי זלמן הענויא אמרו לחבר ספר דקדוק על פי הכללים שכלל רש"י.

הראשון בחכמי צרפת שחבר ספר מיוחד בדקדוק הלשון, היה אבי הפלפול לאמתה של תורת ההלכה רבנו יעקב ברטאיר מרומרוג הנודע בשמו רבנו תם „במחברת ההכרעה" להכריע בין מנחם בן סרוק ובין דונש בן לברט בכל חלוקי הדעות שביניהם בכללי הלשון¹, גם חבר שיר על כללי הנגינות והמעמים בכ"י². אך רבנו תם לא היה המדקק האחד בין חכמי צרפת; וצונץ הולך ומונה ומעיר הערות יקרות על כל שם ושם ועל כל ספר וספר, ושמות המדקקים וחוקרי הלשון אלה עולים קרוב לחמישים. בהיות

¹ צונץ מציין הספר ככתב יד ונדפס אחריו כן ע"י פיליפובסקי לונדון תר"א, עינין מה שכתב על זה הר"א גיינר צייטשריפט חלק ה' מעמוד 418 ולהלן.
² ונדפס גם כן אחריו כן ע"י הרב החכם האלבערשטאטס בישוון לקאבאק שנה ה' מעמוד קכ"ג בהערות.

יהודי צרפת ואשכנז חסידים תמימים ובוחרי דרך אמונה, הביאם לההגיון בדקדוק הלשון הצורך הרתי לכתוב ספרי תורה על פי המסורה, להתפלל בהכרת המלות כראוי, על כן היו רבים מהמדקקים סופרי ספרי התורה, והנקדנים היו חוקרי הלשון. אז כאשר לא המציאו עוד את מלאכת הדפוס והספרים כלם ובכללם סדרי התפלות היו כתובים, היתה הנקדנות מלאכה גדולה, ובעלי המלאכה הזאת כיון שתקעו עצמם להתבונן על הכתב והמכתב באו לחקירת הלשון, ויש מהם שעלו ממדרגה למדרגה עד למעלת מושל-מליץ כרבי ברכיה הנקדן בן נמרונאי איש מדינת בורגונד בעל משלי שועלים שעוד יבא זכרו בספר הזה להלן.

בהתימו לדבר על מפעלות חכמי צרפת ואשכנז בתורת ההלכה, בינה במקרא ותורת לשון הקדש בא צונץ להפרשה האהובה לו ביותר והענין אשר לקח לבו ומשך אותו אחריו מיום עמדו על דעתו, והוא: תורת המדות והמוסר; בהלך-רוחו, בחוון לבו ובדרכי מחשבותיו הננו רואים צונץ נומה אל המוסר כמעשה ופועל, אל הדברים היוצאים ישר מן הלב ומתגשמים בהמעשים הטובים, יותר מאל המוסר השכלי והמדות שמוצאם מעבודת כח המחשבה, המחשבת למצוא דרך האשר להארם וההצלחה האמתית בחיים — מקור תורת המדות לחכמי יון ורומא, כשנדרש צונץ להשיב תשובה בהצעת עניני הקהלה והעדה בישראל על פי התורה התלמודית, שם לנס על תשובתו (עיינן למעלה עמוד 172) את המקרא שבקהלת: „האלהים עשה את האדם ישר והמה בקשו השבונות רבים“, את השבון הנפש הישר, המוסר הנובע ממקור יראת שמים בלי התחכמות יתרה, מוסר נובע מלב מלא תמימות, אהבת הבורא ואהבת הבריות, מצא צונץ רק במורי המוסר שעמדו לישראל באחרית האלף החמישי וראשית הששי בצרפת ואשכנז.

נשובה נא להשקפת צונץ הכללית על עבודת רוח ישראל בעצם ימי הבינים (סוף האלף החמישי עד מאתים שנה לששי) בארצות צרפת ואשכנז:

„מפרשי המקרא ומורי ההלכה היו גם מדריכי העם בדרכי המוסר ומטרת המדות, תורת-חיים זאת תנלה לעינינו בהשירה הדתית ובתורת הדת המעשית. העז והמהר אשר ליסודי המוסר שלהם ותורת המדות שהנחילו לנו הדורות ההם נגלים לנו בחזיונות-לב הפיישנים אשר

חזו להם בנוח עליהם רוח השירה. את אשר היה להפייטנים לחזון לב, למעלה גדולה שלא ישיגו אותה רק גדולים ויחידים, המעלה העליונה הזאת שהיתה להם להגות לב לבדה מתלבשת במעשים מוכיחים היותה ומציאותה; למודי המוסר הכלולים בזמירותיו של רבי שמואל החסיד⁽¹⁾. וזמירות בית הכנסת אחרים ויוצאים ברוב עז והתפעלות, יוצאים לפועל ומעשה בשאלות ותשובות של רבנו יהודה הכהן⁽²⁾, רבי שלמה היצחקי, רבי יעקב בן מאיר, בפסקי הריב"א (ר' יצחק ב"ר אברהם), רבי אליעזר הלוי, רבנו מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם מרוטנברג), בכתבי רבי אליעזר ממיץ ורבי משה מקוצי. אך מורי ישראל בזמן ההוא לא אמרו די בפסקי הלכות ולמוד המוסר בתפלות וזמירות, לחבר דברים המכינים את לב האדם ומכשירים אותו לקבלת המוסר, כי אם חברו בעצמם ספרים להכין ולהכשיר את רוח האדם וליישר הלבבות ויחברו ספרי מוסר לתורת הדת והמדות. לפני שבעים שנה נקרה הדבר כי שלמה עינו של אחד מחכמי אומות העולם⁽³⁾, באחד מספרי המוסר שנתחברו בימי הבינים (צוואת הרא"ש לבניו) ויקרא ברוב התפלות לאמר: „קשה הוא להאמין, כי בימים ההם (המאה הארבע עשרה למספרם) נמצא בין הנוצרים למודי מוסר כאלה, שהורה היהודי הרב הזה (רבי אשר מטולידה) לבני עמו ודתו". ספרות המוסר הזאת נמצאת בתמונת פירוש על מסכת אבות או חלקים ממנה מפורזים בספרי ההלכות והפירושים על המקרא כשהביא הענין את המחברים לנגוע בצד המוסרי שבמצות התורה, וגם בספרי מוסר מיוחדים. על פי תמונתם של ספרי מוסר אלה נראה מקצתם בתור צוואת הרבנים והחסידים לבניהם או לבני משפחתם אחריהם, או מתלבשים במשל ומליצה ופעם גם בספרים מיוחדים ללמודי המוסר והמדות. במקום הזה הולך צונץ ומונה ספרי המוסר שנתחברו בצרפת ואשכנז בין שנות ה"א—ר"ן, מן רבי יעקב בר יקר רבו של רש"י ורבי אליעזר הגדול, רש"י בעצמו ובעלי

(¹) אביו של רבי יהודה החסיד. מדברי צונץ אלה נראה שמיחס את שיר היחוד לרבי שמואל החסיד, אך הדעה הזאת נדחתה בדברי מעם ע"י גראטץ. עיין דברי ימי ישראל חלק ד' עמוד 293 הערה 5.

(²) איני יודע לאיזה ר' יהודה הכהן מכוון צונץ: אם למחבר ספר הדינים הלא היה תלמידו של רגס"ה וחיה יותר ממאה שנה לפני ר' שמואל החסיד, ולא כתב שו"ת, ואולי הוא רבי יהודה בן משה הכהן אשר תשובותיו נמצאות בשו"ת מהר"ם מרוטנברג ובאור זרוע הקטן סי' ק"ג זכ"א.

(³) הפרופסור הירט Hirt, בספרו Bibliothek חלק 5.

התוספות, עד רבי אליעזר ממיץ בעל ספר היראים . והנה לא לחשוב את שמות הסופרים וספריהם באנו בזה, גם לא להכריע בין צונץ ובין גראַמץ בדבר מחבר ספר חסידים אם הוא רבי יהודה החסיד (מסיר ליאון) מפארים (כדעת גראַמץ) או ר' יהודה בן החסיד רבי שמואל מריגינשבורג (כדעת צונץ), או אם ספר הכבוד וספר חסידים שני ספרים הם או ספר אחד¹), כוונתנו רק להביא דבריו ודעותיו ע"ד תורת המדות של חכמי צרפת ואשכנז בעצם חשבת הלילה הארוך, ליל ימי הבינים; מלמודי המוסר אלה יביא צונץ ראשי פרקים, ואנחנו נסתפק במקום הזה רק בפתגמים אחדים. רבנו אשר בן יחיאל (הרא"ש) בצואתו² יאמר: „שחוק וכעס מבלבלים רוחו של אדם; אל תשית זהב כסלך, כי זאת תחלת עבודה זרה; את דבורך תשקול במאוזני צדק, תקל בעיניך הוצאת ממונך מהוצאת פיך; סוד אחר אל תגל, גם אם הדברים שידברו לפניך לא נאמרו על דרך סוד; אל תשים לבך להעולה יותר ממך, כי אם למי שהוא קטן ממך ומי שהוא תחתך בעבודה וביראה; אל תהי קפדן לדבר מועט נגד שום אדם פן תלקט (תרבה עליך) שונאים על חנם; אל תהי להוט לדעת את הסתרים שבין אדם לחברו; אל תעשה בסתר דבר שתבייש עליו בגלוי; אל תחשוב עון להאישי הבא להתנצל לפניך אם אמת ואם שקר“.

רבי ברכיה הנקדן בספרו משלי שועלים, היה אומר: „טוב מלא כף נחת בידך ממלוא חפנים תקוה ביד וזולתך; השררה בורחת מכל מבקש גדולה; גם את הטוב תקבל ואם מעט שים ירך עליו ותאחזו... ואל תבחר בתוחלת ממושכה, להרבות על הספק טובה וברכה“. המון כללים ולמודים למדות ומוסר יביא צונץ מספר הרוקח לרבי אלעזר מווירמייזא, אשר רק פתגמים אחדים נביא מהם: „אין עטרה כענוה; אין דבר טוב כשם טוב; אין זכות כמוכח את הרבים; אין קרבן כשברון לב (בטול היצר, התנכרות על התאוה); אין אמונה — כהצנע לכת, אין לשנוא כגאות הלב; אין מחלוקת בלי פשע; אין אויב ושנוא כהחשק והתאוה... עתה בני שמע בקולי... מהר עצמך מכל חטא, נהוג עצמך במדות תרומיות, אשרי זוכר אהבת צורו, שוען על יראתו, מואם הבלי עולם... כובש יצרו, — יוצרו נגדו תמיד.“

¹ עיין דברי ימי ישראל חלק ד' עמוד 276 הערה 8.

² צוואת הרא"ש סי' כ"ג, כ"ד, כ"ח—ל', מ"א, ע'. צ"ה, נ"ט, מ"א, מ"ח.

בני הקשיבה לדברי: אל ישלם כך אל זר הוא יצרך הרע, אל תתן תפארת לעצמך; בקש שלום בין איש לרעהו; הוכח תוכח את עמיתך, אך הדריכהו בנחת לשם שמים". דברים רבים מביא צונץ מדברי המוכיח הגדול שעמד לישראל בסוף האלף החמישי הצרפתי רבנו משה מקוצי בעל ספר מצות גדול (הסמ"ג), ואנחנו נביא בזה רק דבריו (1): "הלול השם, הוא תלמיד חכם שאינו נזהר במעשיו וגורם שאומרים עליו דופי. ואני דרשתי לגלויות ישראל, כי המשקרים לגוים וגונבים מהם המה מחללי שם ה', כי גורמים שיאמרו הגוים אין תורה לישראל, הפך מן הכתוב: שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו מזב ולא יקצא בפיהם לשון תרמית. בני ישראל צריכים להיות גדורים בתאוות החמר ולשמור את האמת שהיא חותמו של הקדוש ברוך הוא. כשתגיע עת הגאולה ישמחו כל העמים עמם ויאמרו: הן עם בחר לו יה הוא עם הצדק והאמת, אבל אם איש ישראל קמקה את הנכרים הלא ישחקו העמים ויאמרו: השם בחר לו עם של רמאים וגנבים", בהגיע רבי משה מקוצי להמקרא: כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל, יאמר: "מכאן אזהרה שלא יתגאה האדם במה שחננו הבורא יתברך, הן בממון, הן ביופי והן בחכמה, אלא יש לו להיות ענו ושפל כך לפני אלהים ואנשים" (2).

מכל ספרי המוסר והמדות שהגיעו לנו מעצם דורות הבינים באירופה התיכונה, אין ספר בכל הספרות העברית בהמקצוע הזה, שישא עליו חותם הזמן ההוא, ככל צבעו וצביונו, ככל אורו וצללו, סוף דבר מפוסם המיוחד אשר לימות הבינים, כ"ספר חסידים" לרבי יהודה החסיד מריגינשבורג (או לר"י החסיד מסיר ליאון מפאריס" לדעת גראמן). בשעה שמגיע החסיד המחבר לדבר על דרכי החיים, הננו רואים בעינינו את תמונת ימי הבינים ככל אשר ידע כל אחד ממשכילי הקוראים מבית ספרו, התמונה החקוקה וקבועה בלב כל יודע דרכי החיים בהעתים ההם: "הפרשים" הנלחמים בשביל הכבוד, "המוסרים עצמם למותה כדי למצוא הן בעיני השרות". "הפרשים" העוברים ממקום למקום, "הכהנים בעלי קרחה" וכו'. סוף דבר, תמונת החיים במאה ה"ג והי"ד תחזינה עינינו, וגם את תמונת חיי היהודים בהעת החשוכה הזאת נראה, חיים אשר בכל היותם נעדרי האור והדרור, ושיבו נפשנו בקרני אור וזהר האמונה

(1) עיין דברי ימי ישראל חלק ה' עמוד 67.

(2) סמ"ג לאוין סימן ב', בהנ"ל עשין סימן ע"ג, עוד בהנ"ל לאוין סי' ס"ד.

התמימה שאין בה שמוץ דופי של קנאה. החסיד המחבר ספר חסידים הפליא להאיר מצפוני הנפש ולגלות כל מסתרי הרגשותיה, להוציא לאור מעומק הלב כל היקר והקדוש בתורת ישראל ובחיי כל אדם מישראל הנאמן לתורת חכמיו הקדמונים, על כן נעים ונחמד הוא הספר הזה לכל החוקרים אף להיותר חפשים בדעותיהם עם כל היותו מלא אמונות תפלות שהיו שליטות בימיו, כי סגנונו חביב ונחמד בפשיטותו, ומשליו ומליצותיו לקוחים ישר מחיי האישי הישראלי, ממנהגיו והשקפותיו, והם אהובים ונכנסים ללב שלומי אמוני ישראל. על כן לא יפלא אם בספר זה דבק לב צונץ בעל הספרים, ואותו שם יותר על גם מכל מחברי ספרי מוסר ביהודי אשכנז וצרפת. רק דברים אחדים מדברי ספר חסידים¹) שבחר בהם צונץ נביא במקום הזה:

„אסור לגנוב דעת הבריות אפילו דעתו של גוי. הבושה והאמונה נצמדות כשתסתלק האחת תסתלק חברתה. אלה שמחפרים את הנכרים בשעת שאלת שלום והנכרי (שאינו מבין הלשון) סבור שאמר לו טובה חוטאים הם כי אין לך גניבת דעת גדולה מזו (הרי לפנינו תמונה שלמה מדרכי החיים בין בני אמונות שונות שרשומם ניכר גם בזמננו). אפילו מלה אחת של פיתוי וגניבת דעת אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עָנָל ועוֹת... אל תהי בו לדבור אחיך, גם כשהוא מדבר בגאווה דברים שאין הדעת סובלתן אל תמהר לתפוש אותו בדבריו, ואל תקנטר שום אדם ואפילו נכרים...“

אם תרצה להתחבר עם אדם — שאל מי רעהו, משל ישראל מן הפרשים ההולכים למלחמה להראות גבורתם במצות אדוניהם, לא ינוסו מפני חרב ונפצעים ונהרגים, וכ"ז רק מן הכלימה, כי תחשב להם לכלימה אם ינוסו, אנחנו על אחת כמה וכמה, שיש לנו לסבול צרות ויסורים להשלים נפשותינו אף למות על מצות מלכנו; על כן ישראל ששומע שאומרים עליו שהוא נכרי מחויב לאמר: ישראל אני. אם הולך אדם בדרך ופגע באדם טעון משא... אפילו אם המעון נכרי, יפסיע מן הדרך עד שיעבור המעון, ומוטב לאדם שיחיה נדחה מפני חברו ואל ידָחַה חברו מפניו. יהודים ונוצרים שעושים תנאי ביניהם לעמוד אלה לאלה והנכרים עוזרים בכל לב, יעשו כן היהודים להנכרים, וע"ז כתיב לא תעמוד על דם רעך. אל יעשה אדם עול לנכרים.

¹ ספר חסידים, ז', כ"ב, נ"א, ע"ג, מ', צ"ד, קי"ז, תקנ"א, תתרע"ד.
תתרע"ז, תתרע"ח, תתר"ס, תתרפ"ו, תתשי"ד.

אלו דברים מורידים את האדם ואין הצלחה בנכסיו: המלוה ברבית יכלה ממונו, וכן כובשי שכר שכיר והעוברים על גזרת המס של המלכות... ממונם מנודה ונגזר עליו שילך לאבוד. ישראל ונכרי שהם יחדו והנכרי אומר: אני רוצה ללכת למקום פלוני ויש שם יהודים ואני ירא פן ירמו אותי הגד לי מי נאמן ומי אינו נאמן מחויב הישראל לאמר לו: אל יהי לך עסק עם פלוני ופלוני. כשם שאתה צריך להתנהג בנאמנות עם ישראל כך עם הנכרים, ואם ישעה הנכרי צריך להחזיר. אם אין לאדם רק מעט מוטב שיצטרך לבריות ממה שיקח ממון נכרים ויתחלל שם שמים על ידו, שיאמרו על היהודים כלם נגבים ורמאים. אם יאמר לך חכם נכרי או ישראל אכתוב לך קמיע לחן או שיתקבלו דבריך בפני השרים, אסור לשאת... מפני (שאסור) לבטוח בהבלים".

כל זה הוא המעט מן המעט שמביא צונץ מכמה וכמה ספרי מוסר, שצר לנו המקום בזה אף להזכירם, ויציע לנו תורה שלמה משיטת המוסר והמדות של חובת האדם בינו לבין קונו, בינו לבין חברו, יהודי או נכרי, ובינו לבין עצמו. כל אלה הדברים נאמרו בשעה שחשך הבערות כסה ארצות אירופה ואדם באדם שלט לרע לו, ומשפט אחר מלבד משפט האגרוף לא היה באירופה כלה, היהודים היו אז לבז ולמשסה בצרפת בתגרת מושל עריץ ואכזר פיליפפ היפה ובאשכנז בתגרת הפרשים אבירי חמס, דוכסים עריצים ושואפי בצע מעשקות, ודמי היהודים ורכושם היו הפקר.

נכבד מאד מאד בערכו המדעי ובטוב מעמו הוא המאמר הגדול החותם את חלק הספר „צור געשיכטע וכו'", המאמר הששי (עמוד 167): *האופייה של התקופה (Charakteristik der Epoche)*, שאי אפשר לנו לתת בזה גם תמציתו ונסתפק בדברים אחדים ממנו לאמר:

דברי הימים אשר לבני האדם נושאים עליהם רשומים של קצר דעתנו ושכלנו, או קצר כחנו המוסרי. כותבים הננו דברי ימי אלה האנשים, אשר עיננו לא תוכל נשוא את אורם וגם אלה האישים והעמים, אשר טבע העריצות ושרירות לב הנמוע בקרבנו לא יתנגו להכיר צדקם וישרם. את הטאות הכנענים בני קרתגא נדע על פי ספורי מנצחיהם—הרומאים; את תועבות הלאומיים הקנאים, או כמו שיכנו אותם אחרים „הפריצים" בירושלים, נדע מפי יוסף בן מתתיהו שבוי הרומאים ואיש שלומס, ואת היהודים בפנים מעירות צחוק וקלסה הננו שומעים מאת פרופיסורים אשכנזים מעל מרומי הקתדרא. ואם בתולדת האדם בכללה נראה ענת הדין כזה, הנה לא יפלא אם קוראי הדורות מוציאים משפט ללא-צדק על תקופה ידועה או זמן שלם. ובכל אלה

משפט האמת מחייב אותנו, כי בחיי מין האדם כלו לא תמצא תקופה שלמה, שתהא כלה חייבת, עד כי נחשוב למותר לבקרה ולמצוא בה דברי חפץ, ובכחינה זאת נרמה כי יש לדרוש לשבח את הנסיון שאנחנו עושים בזה, לחדש זכרונות תקופה נשכחה בתולדות ספרות ישראל ולהוציא כאור צִדְקָה ומשפטה.

זכרונות הספרות הישראלית ליהודי אירופה בימי הבינים מתחילים מעט יותר מראשית המאה העשירית למספרם, או ממוחצה השניה למאה השביעית לאלף החמישי. זכרונות הספרות הזאת ליהודי-צרפת ואשכנז אינם קודמים לראשית ימי המאה האחת עשרה למספרם — ואם מכלל צרפת עלינו להוציא, על פי נמית ההשכלה הישראלית מאחרית האלף החמישי, גם את מדינת פרוכניציאה (ששם היתה מנשבת רוח כנסת ישראל הספרדית), הננו מוצאים כי במשך תקופה בת חמש מאות שנה (ד"א תש"ס — ה"א ר"ס) לא מצא סופר דברי ימי ישראל בדורות הבינים הצרפתיים) רק שלשה שמות ראויים לשום שמם לזכרון בספר התולדה: רש"י, רבנו תם (בתולדה מלאה דברי הבאי) ורבי פתחיה מריגינשבורג בעל „הספובים", יותר משלשה אלה לא מצא הסופר הזה שם חכם ישראלי ראוי להזכר בתולדת הספרות הישראלית. (במקום הזה יוסיף צונץ להזכיר שמות סופרים נוצרים שהזכירו חכמי ישראל בצרפת ואשכנז בדרך העברה או לא הזכירו כל עיקר). אך לא לבד סופרי אומות העולם לא הראו חבה יתרה לכנסת ישראל בימי הבינים אשר בצרפת ואשכנז, כי גם סופרי ישראל לא הראו לה פנים מאירות; סבת הדבר איננה, יען כי חכמי התורה והמוסר באשכנז וצרפת נכוו מחופתם של חכמי ספרד, ולוהר חכמתם של בן-גבירול, ר' יהודה הלוי, אבן עזרא, הרמב"ם, הרמב"ן, הרד"ק והר"י אלבו הועם אורם של חכמי צרפת ואשכנז; לא כן הדבר. סופרי ישראל בזמנינו ממעטים בספור תולדות גדולי התורה אלה לסכת אירצון והעדר נמיה וחפץ לב אל כל אשר יסודתו בעצם היהדות, אירצון והעדר חפץ לב זה הוא תולדת ההשכלה (ויותר נכון ההתמשכלות). זה נראה לי לעזן ועלבון תולדתנו בשעת שכתבתי לראשונה „תולדות רש"י", וגם החכמים בזמן האחרון החלו להודות לי בזה. יהודי צרפת ואשכנז לא קבלו השפעתם והתעוררות לעבודה מושכלת מהערביים ועל כן היו

קפנים את לבם למִשָּׁח ולרַבָּה את פנות הספרות הישראלית ממקור ישראל, ביסודות חיי רוח ישראל הלאומיים; בימים ההם היתה הדת ממלאה את כל חללה של החברה מלבד הענינים המתחסיים לצרכי חיי האדם, שהיו אז גם כן מעטים; הכהונה הרומאית הקיפה את כל דברי החיים של בני אירופה, וכמובן מלבד של היהודים היושבים באירופה. וכך בתוך החברה אשר מחוץ למחיצת השפעתה של הכנסייה הרומאית, בחברת העם הישראלי אשר באירופה, התכנסו גם כן כל הכחות החיוניות, למקוה-ימי-החיים האחד — להדת, כל הגיוני לב, כל המחשבות והרעיונות וכל ההרגשות וההתפעלות היו רק רגשי לב הדת, לאמר רק רגשי לב איש ישראל, התנגדות להנסייה הלאומית הקיצונית הננו רואים רק בכנסת ישראל אשר בדרום אירופה, וההתנגדות הזאת היא תוצאת ההשכלה הערבית-היוֹנִית. הכנסייה הנוצרית בימים ההם כטלה את היהודים וכאין ואפס נדמו לה וימודו לה היהודים כמדתה ויבטלו בלבם כל העולם כלו מלבד עולמו של ישראל.

משרש אחד, משרש רגש דתי ולאומי, צמחו וגדלו שלשה עצים חזקי הגזע ורבי הענפים, שלשה עצים אשר ענפיהם ובדיהם אֲחִיזים עבותים יחדו והם: התורה המעשית, העבודה (שבלב — התפלה) וההכרה הדתית המוסרית. שתי האחרונות היו לא לבד למכשירות את האדם לקנין השלמות כי אם גם נחשבו לתכלית בפני עצמן. וכדבקות היהודי בדתי ערגה נפשו תמיד לשפוך שיחה לפני אלהים בבית הכנסת ושם מצא לו עז ועצמת-לב ונפש להחזיק מעמד בסערת החיים, ובהכרה או בחושו את רגשי הדת כונן לו וימצא לו פתרון לכל חזיונות החיים ומקריהם אשר מצאו אותו, בתגובת הספרות הישראלית בדרות הבינים היתה עבודת הרוח, עבודת התורה המעשית, תורת ההנהגה הדתית והמוסרית אשר ליהדות — המעשים; העבודה שבלב — התפלה היו הפנים ותכן החיים המוסריים בבית אלהים, וההכרה המוסרית היתה לחוש את הדת ולראות את יד אלהים בכל הליכות החיים. — בשלשת יסודות החיים אלה היתה ההלכה היסוד הראשון, מנהגי בית הכנסת היסוד השני ובאורי כתבי הקדש ופירושם על פי הדרך הזאת היסוד השלישי.

בהיסוד הראשון — באור הדת המעשית — ההלכה — יבאר צונץ את כל חלקיו ופרטיו. התורה הזאת למדה את ישראל את חובתו לאלהים ואדם, היא קדשה את המנהגים ודרכי החיים ותהי לכני העם אשר נגול משפטם ונבדלו לרעה מכל האדם גם לספר תורת המדינה, ספר הדין והמשפטים ומשמרי החברה, וההלכה, אשר זאת תעודתה.

למצוא פתרון לכל השאלות מתורה שבעל פה ומפרשיה, התחלקה:
 א) לפירושים, מרביתם על ד' הסדרים שנושאים הענינים הנהוגים גם בזמן
 הזה ופעולת המפרשים הראשונים זאת נמשכת מאחרית המאה השמינית
 לאלף הרביעי עד ה"א ס'. המפרש הראשון להש"ס היה, כנראה, רבי ליאון
 (רבי יהודה בן מאיר 1). ב) תוספות, שיטות נמוקים והערות
 להתלמוד מן ד"א תת"ע עד ה"א ק'. ג) קובצים ולקוטים והגהות
 מימות רש"י (לקוטי הפרדס) עד אמצע המאה השנייה לחמישי. ד) פסקים,
 תשובות, תקנות ודינים. מלבד הספרים שהם ענינים בפני עצמם ואינם
 נטפלים אל הספרים שקדמום, ומיוסדים על שיטה ידועה, כספר הסמ"ג
 לר"מ מקוצי על מצות עשה ומצות לא תעשה, והקיצור ממנו ספר
 מצות קטן להר"י מקורביל, ספר המדרכי וכו'.

מכאן (160) עד סוף החלק הזה מעביר צונץ לפנינו את כל מכסת
 עבודת הרוח של חכמי צרפת ואשכנז. אחרי סקירה ביבליוגרפית על
 ספרי ההלכה מן הפרדס של רש"י עד המורים לרבי יעקב בן הרא"ש
 ואחרים וספרי השמוש מן הא"ב של רבי מכיר בן יהודה (ה"א תת"ס) עד ספר
 הכריתות להר"ש מקינון. השקפתו על המנהגים, אסף המחזורים, על
 פירושי התורה, התוספות, על ספרי החקירה והקבלה, הוא נותן
 לנו תמונת חיי אבותינו בימים ההם, תמונה מרהבת לב ונפש,
 התיחסות היהודים להנוצרים מכל המפלגות בארצות אנגליה, צרפת
 ואשכנז, ואלה האחרונים וחברי כהניהם ליהודים, חיי התורה והמשפחה,
 חיי החנוך והדת, איך ידע היהודי גם בימי עניו ומרודו לברוא לו
 עולם שגלו שיר ומלא הַדְּנָתִייה גם בהיותו כקוץ מונד בעיני כל אבירי
 חמס וכהנים קְּנָאִים; צוּנֵץ מוֹלִיךְ ומביא אותנו לבתי הַגִּיטוֹ לראות
 שם את כל נעימות חיי המשפחה התם והמַחַר אשר שררו אז בכל בתי
 אבות בישראל, והפרשה הזאת מספרו היתה ליסודו של הספר „קורות
 החנוך" להחכם הרב גידעמאנץ²). בדברו על השכלת היהודים במאה
 ה"ג והי"ד למספרם יודה צונץ, כי בכל שעמדו היהודים בצרפת
 ואשכנז על מעלה גבוהה בדעת והשכלה מוסרית מנוצרי הארצות
 האלה, כי כמעט כל היהודים ידעו קרוא וכתוב, ואמונתם היתה אמונה
 בדעת נפש, היו גבולות ההשכלה הזאת צרים ומצומצמים ביותר;
 ידיעותיהם היו מוגבלות בגבול הדת והלאומית וכל ידיעה אחרת מעבר

(1) עיין דברי ימי ישראל חלק ג' עמוד 372.

(2) הספר הזה יוצא עתה לאור בעברית בתרגומו של ידידי החכם הר"ר א"ש

פריעדבערג ע"י חברת „אחיאסף“.

לגבול הזה היתה מזורה להם; דעת גלילות הארץ (הגיאוגרפיה) היתה אז עוד בראשית צמיחתה, ושדים ורוחות מלאו אז תבל ומלאה, את הים ואת היבשה. הוצרכו לשאול עובדי דרכים לדעת אם הנחר פרת שומץ ועובר מארץ ישראל לבבל או מבבל לארץ ישראל⁽¹⁾, בחכמת המדידה ידעו רק היסודות הראשונים ולא באו רק לכלל הדעת, כי הכלל שכל אמתא ברבועא אמתא ותרי חומשא באלכסונא אינו מדויק⁽²⁾. חסרון הידיעות האלה היה נסבה גם לחסרון הבנה בכמה מקומות בתלמוד. אך חסרון ההשכלה המדעית לא יוכל להיות נחשב לחסרון באותה העת, אשר החשך כסה כל עמי אירופה ועריצות הכהנים ושירות לב אבירי חמס ררו בהעמים וביותר נחתה ידם בהאומה היורדה שבאומות העולם. היהודי חי או חיי הנצח, כל אשר לו נתן בעד נפשו הלאומית, המגרעות שדבקו ביהודים התנחלו להם מאת העמים באירופה התיכונה, והיתרונות והמדות הטובות שהיו מני אז למטבע שני להעם הישראלי באו להם מהיותם אמוני התורה והלאם. כצני-אמן חכם חרשים הוא גולל לפנינו צורת החיים המושכלים, חיי התלמוד והמעשה, בסוד הישיבות, דרכי המורים והליכות הבחורים; חנוך הנשים והשפעתן על הלך-רוח כל העם כלו; והולך ומונה את הנשים החסירות, אשר היו לאמות בישראל ואות ומופת בקרב עמן בהיותן אמונות לתורתן ומוסרות נפשן על התורה. כה נראה את תמונות החיים כצללים עוברים לפנינו מדור לדור עד עת הרלדול — עת הירידה להגיון התלמודי אחרי מות הרא"ש ובניו ואחרי גלות ישראל מצרפת בפעם האחרונה. בימי תקופה קצרה חזר ונעור כח התורה באונגריה ואויסטריה על ידי הפוסקים בעלי המנהגים (מהרי"ל, מהר"ר איסרלין בעל תרומת הדשן, מהר"י ווייל, הר"י מברונא ואחרים). כזה ראוי להזכיר לשבח את "הפוסקים" שעמדו לישראל בצרפת ואשכנז (עמוד 192—196) ממחצה המאה השמינית לרביעי עד מחצית המאה השלישית לשישי או מימי רבנו קלונימוס מלוקא עד אחרוני הגאונים

⁽¹⁾ תוספות בכורות מ"ד ע"ב, ובאמת שם ישנה טעות גם בפשט דברי הגמרא בתענית מטרא במערבא סהרא רבה פרת, המדברים בהפשרת שלגים שעל הררי מול-הלבנון ויתר היו סוריא לחוף חימני של פרת, וכמו כן ישנה טעות בדברי התוספות שם בפשט דברי הגמרא על "סולמי דפרת" (סוכה כ"ה) ודברי הגמרא נכתבים עפ"י ידיעת הגיאוגרפיה ובעלי התוספות לא ידעו מזה ואכמ"ל.

⁽²⁾ עיון רש"י סוכה ח' ע"א, זבחים נ"ט ע"ב והר"ש משאנץ בפירושו לאהלות פרק י"ב משנה ז', ובכלאים פ"ה מ"ה מכחיש הר"ש בפירושו את דברי חכמי המדות.

באשכנז בהדרגה שלפני גלות ספרד רבי יעקב מרגלית ורבי יהודה מינץ ומהר"י קולן.

בזה תמה ההקדמה Charakteristik של הפנה היותר נכבדה בשלש פנות חיי הדת והלאם אשר ליהודי צרפת ואשכנז בימי הביניים — הסמנת העבודה בפנת תורת המעשים — ההלכה, והמעשים או החיים בכל עצמת פעולתם — חיי המשפחה והצבור — ועוד אמר צונץ לתאר בספרו „לקורות העתים והספרות“ את פעולת יהודי צרפת ואשכנז בהתקופה הזאת בתור מפרשי כתבי הקדש ודורשי הלשון.

ליהודי הארצות האלה באה הבינה במקרא בדרכים שונים, מימות רב סעדיה גאון התעורר החקר בכתבי הקדש על ידי טענות הקראים והנחיצות להשיב על טענותיהם ולהוכיח צדקת התורה המסורה, בימים ההם היתה צמיחת חכמת הדקדוק, אשר כבשה דרך להבינה במקרא על פי באור מסכים לפשטות הכתובים (Hermeneutik), כה נתחברו ה„פירושים“ או ה„גמוקים“ הראשונים על כתבי הקדש, והפשט השיג מעלה גדולה לעמוד בשורה אחת עם המדרש בפירושו של רש"י; בהפרשן הזה הננו רואים, כי בחשבון ודעת עוב פעם את הדרש מפני הפשט ופעם את הפשט מפני הדרש. בפירוש התורה, במקום שתורת ההלכה למעשה והבאור על פיה נראית כמסגת גבול הפשט הוא מתאמץ להמשיל את הדרש על הפשט, ובספרי הנבואים והמשוררים ובכלל במקום שהדרשה אך דורשת, הוא נושא פנים יותר להפשט ואומר: „הדרשה תדרש“. כן משתמש רש"י בכל דרכי הבאור הנהוגים בישראל מדורות עולמים: דרכי באור ההלכה במקום אשר הדינים המקובלים ומסרת התולדה שמים מעצור להמכאר לכלי נמות מהדרך הכבושה; דרכי באורי המדרש, בחפצו להביא את הדורשים בכתבי הקדש לידי השתכלות והתבוננות בחזיונות הזמן ההנה על פי התורה אשר נשמע מדברי ימי האומה בדורות קדומים; התרגומים והדקדוק היו לו למורי דרכי הבאור במקומות קשי ההבנה, גם בהמפרש, שהוא יותר בעל מדרש, ברבי מו ביה כ"ר אליעזר¹⁾

¹⁾ בעל הספר או המדרש לקח טוב על התורה וחמש מגלות. מצונץ ועד היום נחשב המפרש הזה ליליד אשכנז, ספרו נכתב בעצם ימי ההרגות בגזרת תתנ"ו ובפרשת אמור יאמר: „ואני כותב להיות לזכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מנצא שמסרו נפישם ואת נשיהם וכניהם ביום אחר על קדוש שם אלהי ישראל בש' ד"א תתנ"ו לב"ע כשנתנו יד יושבי הארץ לעלות לרשת טשכנות עליון“. באמת נמצאים בלקח טוב מקומות רבים על פי הפשט והדקדוק, ורק במקראות שבדינים הוא שוקד ליישב דעת חז"ל ולהשיב על טענות הקראים. לדעת הרב החכם הר"ש כאבער

הננו רואים כבר כח הפשט מתגבר, והכח הזה הולך ומתגבר ע"י נכדו של רש"י רבנו שמואל ב"ר מאיר (הרשב"ם), ע"י ר' מנחם בן חלבו, ר' יוסף קרא וכו'. — ככל אשר יראה לדעת גם ניוגר בספרו „פרשנדת א". בעלי התוספות על המקרא הוסיפו לפרש את המקראות בדרך קרובה אל הפשט, אף כי שמרו מכל משמר את ההלכה וההגדה, המדקדקים והמפרשים הפשטנים נקראו או „הפותרים" או „בעלי הפתרון". המובחר שבהפשטנים מבעלי התוספות היה רבי יוסף בכור שור, בסוף המאה העשירית לחמישי¹), שנוכר גם פעמים רבות כעניני הלכה בתוספות שעל הש"ס. לעת קץ האלף החמישי כבר נרגשה בכתי המדרש של חכמי צרפת השפעתו של אבן עזרא בפירושו על כתבי הקדש, אך שיטת בעלי התוספת בחרושי התלמוד, כאשר עברה אל גבול באורי כתבי הקדש קלקלה פני הפשט, כי דרך אחרת לבקרת התלמוד על פי הסברות הדקות והפלפול הישר, ודרך אחרת לזרכי באור הכתובים, ומה שטוב ויפה להתלמוד — שהוא התורה המעשית — אינו עולה יפה לפירוש הכתובים ששם ישר ההבנה והמושכל הראשון והפשט העיקר.

לחנם יצמער צונץ בספרו זה על כי הרמב"ם מננה מאד את חכמי צרפת ומוהיר את בנו לבלי קרוא בספריהם ומייחס להם דברים מגונים, כי כבר נתברר היום שכל המכתב הזה, אשר כנוהו בשם „מוסר נאה", הוא רק נאצה מגונה, ומוזיף הוא מתחלתו ועד סופו²). ראשוני המדקדקים בצרפת וגם ראשוני בעלי התוספות לא ידעו עוד דבר מפעולת המדקדקים חכמי הלשון בספרד הערבית. רק על ידי הראב"ע, ר' שלמה פרחון והרד"ק היו יהודי צרפת לדורשי תורת לשון עברית. כנודע החזיקו הצרפתים עד הנה בשיטת השרשים של שתי אותיות וגם של אות אחת. בימי המאה השניה לאלף הששי במלך הנקדנים, והמעתיקים שקמו אחריהם, לא העמיקו בעצמם לדעת תורת הנקוד ועם זה יסודות הלשון, ויאמרו די רק בלכתם בעקבות הנקדנים הראשונים שהיו מוחזקים לגדולים ומומחים. מני אז הלכה

במבוא הגדול אשר למדרש לקח טוב לא היה רבי טוביה ילד אישכנז, כי אם מארצות יון ומדינת בולגריא.

¹ עליו ידבר גם ניוגר בפרשנדתא. ספרו בביאורי התורה בשם חרושי תורה נמצא בביבליותיה אשר בדרעזדען.

² הזכוות ברורות על הוויף הזה לייחס כתב-פלאסטר להרמב"ם נמצאות ברי"ח ח"ד ציון י"א ובהערתי שם ובחדשים גם ישנים לחת' הרמב"ם שם עמוד 69, 60.

דעת הלשון העברית ודעת כתבי הקדש הלוך וחסור. עוד מעט וגורות
והרגות לרגלי המגפה השחורה שתו קציר על כל תנובות הספרות מלבד
תורת ההלכה למעשה.

כדרכו של צונץ להשלים כל חקירותיו מכל הצדדים לבלי השאר
גם עוללות חשב לו לחובה להקדיש דפים אחרים גם לעבודת
המעתיקים שעמדו לישראל בימי הבינים, ובאמרנו „מעתיקים“ אין
כוונתנו למעתיקים או מתרגמים מלשון אל לשון, כי אם לבלרים
כותבים בכתיבה תמה את ספרי התלמוד ונושאי כליו, כתבי הקדש
ומפרשיהם. ואל תהי העבודה הזאת קלה בעינינו בני הדורות הרואים
בעיניהם אלפי אלפים גליונות כתבי העתים נדפסים פעמים ושלוש ביום.
כמעט שיקשה לנו, הנזונים במזון הנפש ממלאכת הדפוס, לצייר גם
בדמיוננו את העבודה הרבה והעצומה הזאת לכתוב אלפי ספרים משם
אחד ומאות אלפים משמות שונים ולהפיצם בישראל. ובכל זאת היו
ספרי הש"ס מצויים בישראל שבצרפת, עד כי בשרפת התלמוד בשנת
ה"א ד' נשרפו אלפי ספרי התלמוד בחוצות פאריס (כ"ד קרונות מלאים
ספרים), גם היו הספרים מתפשטים על פני ארצות רחוקות בימים
מועטים לפי הערך ובאותה העת אשר ההתחברות גם בין הארצות
הקרובות זו לזו היתה רפויה מאד. הרמב"ם כתב ספרו הגדול משנה
תורה במצרים ובשנים מועטות מאד היה הספר לקנין כל בעלי תורה
גם בפרובינציאה. עשירי ישראל היו חושבים להם לחובה לפזר הון
עצום לסופרים על כתיבת ספרי התלמוד, כידוע לנו מהשבחים שהיו
משבחים בהם את קדמוני החכמים רבי חסדאי אבן שפרוט ורבי שמואל
הנגיד. — צונץ מונה שמות המעתיקים קרוב למאה וחמשים בימי
המאה הראשונה והשניה לששי ופורט שמם ושם אבותיהם וזמן פעולתם,
למען שים זכר לפעולתם, כי בהמון הספרים שכתבו זכו לקיים את התורה
בישראל. ובדרך הלוכו מעורר צונץ זכרונות נכבדים מאד להתולדה
הישראלית, וזכרונות הקשורים בחיי המעתיקים, אשר רבים מהם היו
גם חכמים וסופרים ורבים מהם נשרפו ונשחטו על קדוש השם במסעי
הצלב האחרונים או בהרגות המגפה השחורה.

דבר חפץ הוא גם לנו לדעת מחיר הספרים הכתובים בימים
ההם בלשון העברית. גם על זה פקח צונץ עינינו, כי מזה תצא לנו
תורה לדעת עד כמה היו הספרים חביבים על העם, ויניע את אלפי
הספרים ככברה וימצא כתוב לאמר: „בראשית המאה העשירית לחמישי
היה מחיר חמשה חומשי תורה בלי נקודות מארק אחד (והמארק היה אז
משקלו שמנה אונקיא שהם שש עשרה לאטה כסף זקוק); חומש עם

מסרה ונקוד — 3 מארק; על משכון חוברת אחת של „סליחות" היו מלויים ארבעים שילינג". בסוף אחד מספרי הפסקים של רבנו ישעיה הראשון מטרנאי (באיטליה) כתוב לאמר: „אני דוד בן הרב רבנא ישעיה וצוק"ל מודה ביום זה שהוא ב' בשבת ששי לחדש אב שנת חמשת אלפים ל"ב לבריאת העולם שקבלתי מידי רבי יצחק בר רבי שבתי מעיר קפואה שלש אוגניות זהב (כל לאַמה) וכו"ל.

בשנת ה"א קמ"ג היו משלמים בעד מורה נבוכים להרמב"ם תשעה דוקאטים זהב. שנים אחרות אחרי כן (קמ"ט) היו משלמים באיטליה בעד ספרי הנביאים שלשים דוקאטים זהב. בתשובות הרשב"ש תקצ"ה הננו מוצאים, כי בעלי חובות מכרו בשומת דין ממלמלים של הלזה וקבלו במכירה בהכרזה (אויקציאן) בעד חומש ויקרא במדבר דברים עם תפלות לכל המועדים מקצתן כתובות על קלף ומקצתן על גר ארבעה דינרי זהב, ספרי נביאים — שמנה וחצי דינרי זהב.

צונץ מרבה להביא מספרים אלה וחותרם בדבריו לאמר: התורה והחכמה היו יקרים לאבותינו אך מצויים להם, הם עסקו בה מתוך הדחק ואנחנו מכבילים אותה מתוך הַרְוָה. אם היום מצויים לנו הספרים ובמחיר זול מאד, עלינו להחריש מהויות אבותינו וגם לעבור בשתיקה על האמונות התפלות וההבליות ששלטו אז, ורק להזכיר שמם באהבה וזכה והכרת טובה, שהנחילו לנו התורה והחכמה והצילו הספרים מידי הכליון, ליהודי אשכנז בדורות האחרונים לימי הבינים יאתה התהלה כי העמידו מקרבם מסדרי אותיות ומדפיסים לבתי הדפוס לספרי ישראל בפורטוגליה, בספרד, באיטליה ובקונסטנטינה, הם המציאו לבתי הדפוס את כתבי היד והם היו המעולים שבמגיהים. קץ דורות ימי הבינים הגיע לעת קץ המאה החמש עשרה למספרם, אך עוד לא בא הקץ לצרות העם הישראלי ועניו ומרודיו בארצות אויביו. בעשרת השנים האחרונות למאה ההיא גלו ישראל מספרד ופורטוגליה, מסיציליה, אויסטריה, שילזיה ונירנברג, אימה השכה נפלה או על היהודים המפוזרים במלכיות אשכנז ויחכו לשנת ר"ס, כי אז יבא המשיח ויביא גאולה להעם הנדף והנרדף...

עד הנה שמנו לפני קוראינו תמצית הספר „לקורות העתים והספרות" בחלקיו העקריים. נעביר נא לפנינו בסקירה אחת את יתר חלקיו. והחלקים האלה, בהיותם רובם מסוג מאמרי השמוש,

לא נתנו לא להתקצר ולא להוציא מהם את תמציתם על כן נסתפק כמעט בקריאת שמותם:

החלק השלישי, ביבליוגרפיה יפרד לחמש פרשיות: הפרשה הראשונה: ברורי סדרי הזמנים, רבים מבני המון המשכילים קוראי הספרים בתולדות ישראל מתפלאים ומשתוממים על הערבוביא בסדר הזמנים; יש שנמצא מחלוקת בין בעלי בינה לעתים על דבר אנשים ומאורעות במאות שנים בהקדם או באחור. אך המתפלאים האלה מעידים על עצמם, כי לא קראו ולא שנו את תולדות העמים אשר בקרבם ישבו. תולדות עמי הסלבים וביחוד הרוסים והפולנים, ההיסטוריה המדויקת והכרוזה אשר להם תמנה שנותיה לכל היותר תשע מאות שנה ותולדות ספרותם לא יותר מארבע מאות שנה, ובכל אלה רבו שם הספקות יותר ויותר, ולא רק בהעת הקדמוניה שלהם כי אם גם בדברי המאורעות בהתקופה החדשה, והם עמים יושבים על אדמתם, והיו לפנים, ויש שהגם גם היום, עמים בעלי כח וגבורה, בעלי עז ומשרה מדינית; ומה נאמר לתולדתנו — תורתנו, אשר תמנה מספר שנותיה קרוב לארבעת אלפים שנה, והיא ברובה תולדות המחשבות — והצרות, תולדות העם, אשר בחזק יד נעקר ממקום גדולו ועל פני כל הארצות נפוצו המוניו. בהספרות הישראלית נמצאות רשימות הזמנים; הספרים עשו דרכם לארבע רוחות העולם והמעתיקים (לפני המצאת הדפוס) היו אנשים רחוקים זה מזה בהליכותיהם ולשונותיהם, ויש שבשגגה או בודון החליפו הזמנים ושבו מספרי השנים והחדשים בהעתיקם את כתבי היד. הזמנים מתבררים יותר אחרי המצאת הדפוס. צונץ מברר זמני הספרים ומחבריהם וגם זמני המאורעות ופותר שבעים ושלוש שאלות בפנה זאת. ובפתרון השאלות יש שנקבע הלכה כמותו ויש שחכמי הבקרת ההיסטורית סתרו את דבריו, יען כי נגלו להם מקורים אחרים אשר לא היו לעיני זקן החכמים, הפרשה הזאת מחוקת שש עשרה עמודים.

הפרשה השניה: בתי אוצר הספרים והרשימות. לפני המצאת הדפוס כמעט שלא היו ביבליותיקות בעולם, ובכל זאת עלינו להחליט כי בארצות שבטי הרומנים — הגרמנים (איטליה, צרפת ואשכנז) היו היהודים בעלי ספרים רבים יותר מהנוצרים. הם היו נושאי השכלה עתיקה ועומדים בהתחברות עם בני עמם כספרד הערבית (אנדלוסיה) ששם נמצאו ספרים רבים, והם היו המחויבים בחובת הדת להיות יודעי ספר ובעלי לשון וכתב, על כן היתה עבודת ההעתקה מכתב לכתב או הלבחרות עבודה המחיה את בעליה. בימי המאה

השניה והשלישית לשי התגברה התשוקה לאסוף ולכנוס את ספרי עברית, אך אז כבר תקפו הצרות בכל ארצות אירופה המערבית והתיכונה, ודמי ישראל נשפכו כמים מן קשמיליה בדרום ועד שיליויה וגבולות פולניה בצפון. שנים מועטות אחרי הגלות בדפוס ספרי ישראל (רל"ח) פרצו הגזרות והגרזשים מספרד, פורטוגליה, סיציליה, ניאפול וגולה אחר גולה הַגְלָתָה כנסת ישראל העניה והסוערה אשר במלכויות אשכנז, מעיר לעיר וממדינה למדינה. אז היו למשיסה אוצרות הספרים הרבים, האוניברסיטה בהיידלבערג בווה לה את ספרי היהודים אשר הגלו מן העיר בשנת 1391 = ה"א קנ"א, אך אחרי כן שבו ומכרו את הספרים והשאירו רק אֶכְסֵמְפִּיאָר אחד מכל ספרי התלמוד. בימי הגרוש בפורטוגליה לקחו ספרי היהודים ושימום באוצר ספרי הממלכה בליסבונה. רבי יוסף הכהן בעמק הבכא (עמוד 86) יספר: „אני יוסף הכהן ראיתי ספר משחת מראהו מאשר החביאו אותם בבורות עד עבור הזעם מעליהם בימים הרעים (בימי פֶּרָא וויצינצו, הכהן הדומיניקו). המקובל רבי יהודה החייט נתן כופר פדיון נפשו מאתם ספרים. בימי הגלות והגרזשים נאבדו כתבי יד רבים מאד, יש משערים כי רב מספר כתבי יד שנאבדו מאשר שנדפסו, צונץ הולך ומונה שמות כל חובבי הספרות, אשר היו אוספים וכונסים ספרי עברית לאוצרותיהם מימות התקופה הספרדית. מרבי יהודה אבן תבון אבי המעתיקים „התיבונים" עד ראשוני „המשכילים" חובבי הספרים והספרות שבישראל בימות הבינים באיטליה. הרשומים הראשונים לאוצרות הספרים הננו מוצאים ב„מחברותיו" של עמנואל. ככל התחלות ההשכלה הישראלית בימים ההם שיצאו מאיטליה, כן היו גם ברבר הזה יהודי איטליה למופת לאחיהם ביתר מדינות אירופה. מימי המצאת הדפוס מתרבים אוצרות הספרים באיטליה (אצל רבי עזריה מן האדומים), בקונסטנצינופול, על אי קנדיא (אצל בני משפחת דיל-מידנו וביתוד הישיד מקנדיא), באמשטרדם (אוצר רבי מנשה בן ישראל ואוצרו של ר' משה רפאל די אגולאר); מכל אוצרות הספרים גדול ונכבד מאד היה אוצרו של הרב הגאון רבי דוד אופינהיים האב"ד בפראג, אשר קבל בירושה מדודו רבי שמואל אופינהיים הקבלן והשלחני של הקיסר בווינא. על אוצר הספרים הגדול הזה שנתגלגל ויצא ובא לבעלים שונים, עד אשר קם למקנה להכיבליותיקה הכורליאנית באוקספורד היה צונץ מוצטער כל ימיו והיה קורא מנהמת לבו: נחלתנו נהפכה לזרים! וכאמת לא היה כדוגמתו עוד אוצר ספרים לישראל. לתכונת בית האוצר הזה מקדיש צונץ כמה וכמה עמודים והוא ענין גדול

ונכבד לחוקרי התולדה הספרותית ולאוהבי ספרים בכלל, שני לו כמעלה הוא אוצרו של רבי חיים (היומאן) מיכאל בהאמבורג, אשר זה שמה של הרשימה שלו „אוצרות חיים". מלבד רשימת אוצרות הספרים ובאור ענינם ותכניהם רושם צונץ שמות כל דורשי רשימות הביבליוגרפיים, מרשימות הראשונות אחרי המצאת הדפוס עד רבי מנשה בן ישראל ורבי שבתאי בם (שפתי ישנים), הביבליוגרפיים לספרי עברית מבני אומות העולם ברטולוצצי ודי רוססי האיטלקים עם וואלף וגרודדיק ואחרים עד אחרון הביבליוגרפיים בזמנו של צונץ (בשנת תר"ה קודם שיצא לו שם להחכם שמיינשניידער) החכם ר' אייזיק בן יעקב איש ווילנא.

הפרשה השלישית תדבר ע"ד בתי הדפוס לספרי ישראל במנומובה (משנת רל"ו עד תכ"ב). בתי הדפוס הראשונים לספרי עברית קנו להם מקום נכבד בתולדות ישראל, וראשוני הראשונים היו עוד הפעם ערי איטליה: מנומובה, פינרבה, פאנו וסביוניטו ואחרי כן ויניציאה. מליסבונה הגיעו לנו ספרים מועטים, כי עוד מעט והגיעו ימי הגרוש (רנ"ז) ויצאו היהודים וספריהם עמם, או שהיו לשלל לכהנים וגזירים שואפי חמס ובצע מעשקות ואבד כל זכר להיהדות בהארץ הזאת מלבד זכרונות האינקוויזיציה ומות הקדושים המוסרים נפשם על דתם, המדפיס הראשון שעמד לישראל ראוי הוא לשים אותו לשם ולזכר עולם בקורות ימי עם עולם והוא רבי שלמה כונת הרופא (קמון המשפיעים) וגם הנסמך (Doctor promotus). כנודע היו הספרים הראשונים שנדפסו: ספרי הילכ"ג, ספרי המורים לרבי יעקב בן הרא"ש (נשלמו ביום י"ד סיון רל"ו) והיו למראה עיני כותב המורים האלה, ספרו של רבי ידעיה הפניני בחינת עולם ואחרים. דברי ימי הדפוס הישראלי במנומובה בימי מאתיים שנה המה גם דברי ימי ישראל בדוכסיות איטליה הצפונית וכוללים בקרבם גם דברי הימים הרעים לישראל ותורתו בימי ממשלת האפיפיורים הצוררים את ישראל פאויל הרביעי ופיוס החמישי (ג). דוכסי מנומובה לבני משפחת גונצגה היו מלכי חסד לישראל, כאשר בכלל היו מושלי איטליה הצפונית (לומברדיה) תמיד מטיבים עם היהודים ונותנים להם מנום ומפלט בארצם. בכל ימי החקופה הזאת הגיעו הדוכסים על בית הדפוס לספרי ישראל ובכלל היתה אז הרוחה לישראל והכמתו:

(1) עיין טוצאי גולה לשפ"ר פרק ז' - ח'.

ובמנומובה ישבו טובי החכמים מבני עמנו (המהר"ק, רבי יהודה מיסר ליאון, רבי עזריה מן האדומים), ולמיום שנכבשה העיר לפני צבאות קיסר אשכנז מבני בית האכסבורג התמוטט בית הדפוס ונתבטל לגמרי בשנת תכ"ב.

הפרשה הרביעית והחמישית תדברנה על תוצאות הדפוס ובתי ההדפסה בפראג משנת ש"י עד שנת תק"ס. במלכויות אשכנז נמצאו יותר משלשים בתי דפוס לספרי עברית במשך השנים ש"י—תק"ס. היותר עתיק מבתי הדפוס אלה היה בפראג, ובשנת ש"יג כבר הדפיס שם ספרים רבי גרשום בן שלמה הכהן אבי משפחת המדפיסים בני הגרשוני (1). צונץ מונה שמות המדפיסים השונים ותכן הספרים שנרפסו במשך מאתים וחמשים שנה (בהפסקים ידועים וגם הפסק גדול מן שנת ש"ץ עד ת"נ). ומו לא יודה שברור תכן הספרים ועניניהם היוצאים לאור במקום ובזמן ידוע הוא קנה המדה למוד את מעמד ההשכלה והשלמות של עם או חברה ידועה. כנראה היתה התקופה המאשרה גם לתנובות הדפוס בפראג, הימים באחרית המאה הרביעית ימי רבנותו של רבנו ליווא ברבי בצלאל הוא הנודע בשם מהר"ל מפראג שזכה לעמוד לפני הקיסר רודאלף ואז חי גם הנריב הידוע בצדקותיו ובאהבתו את עמו רבי מרדכי מייזיל. בכלל יש להפרשיות הרביעית והחמישית אשר בחלק הזה רק ערך ביבליוגרפי לאלה התוקעים עצמם להדרישה הזאת, אך לא לדורשי תולדות ישראל בכלל.

החלק הרביעי של הספר, "לקורות העתים והספרות" גדול בכמותו (כמאה וחמשים עמודים יכיל) ונכבד הוא באיכותו המופלאה—כלו חקירה מיוחדת ומצוינה במינה—אשר רק הקורא אותה בעיון ושום לב ידע להוקיר ערכה ולהכיר את היגיעות שיגע המחבר המופלא לקרוא ולזכור המון ספרים וכתובות ולאסוף ולכנוס אבני זכרון לאין קץ ותכלית. שם החלק הזה זכרונות הצדיקים, וכלו הוא צרופי אותות שמהם נבראה תולדת ספרות ישראל. אמירה-נעימה (Euphemie) היא אחד מודרכי הלשון והפתגם לכל העמים העומדים על מדרגה ידועה במדרגת ההשכלה וחיי החברה המתוקנים. כבוד הבריות, כבוד איש את עמיתו הוא יסוד גדול לתקון העולם והתפתחות החברה המתוקנה; הכבוד הזה נוהג בחיים ובמתים. מקרמות ימי החברה האנושית נשמע

(1) ע"ד משפחת הגרשוני ואת עיון מאמרו של צונץ בציטטשריפט לגייגר חלק חמישי מעמוד 85 ולהלן.

דברי איש לרעהו באמרי־חן, בדברי רצון וידידות אף שלא היה כוונת המדבר לבקש טובה או לתפוש לב רעהו בחניפה. וגדול כבוד הבריות שנוהג בחיים ובמתים. בדבר איש לאיש בכל לשון שבלשונות העמים המתוקנים ולא יקרא בשם האיש שיכונן המדבר דבריו אליו: אדון! או שלא ידבר בלשון רבים נוכחים או נסתרים, הרי הוא מלבין פני האיש שהוא מדבר אליו. רגילים הם העמים לחלוק כבוד להמתים וכשמזכירים אותם יאמר העברי „המנוח“, האשכנזי „זעליגער“, הרוסי „Покойный“ וכו'. סימני חלוקת הכבוד או דרכי הדבור לאמירה־נעימה Euphemie או אופני הדבור של כבוד הנהוגים בין בני תרבות מורים על הלך־רוח בני העם המשתמשים בהם ומהם נוכל לדון על הרעות השולטות בקרב האומה. דרכי הדבור אלה נמצאו בין העברים הקדמונים ובין היהודים בכל הזמנים והמקומות הרבה מאד; ובשום לב עליהם נלמד מהם הלך־רוח העם בזמן מן הזמנים. האות הראשון ליסוד כבוד הבריות היה המנהג של שאלת שלום; בשאלת שלום איש את רעהו נראה את הכבוד שנכבד אנחנו את עמיתנו וכי נדרוש טובו ושלמו. על כן בעברית הפעל כִּרְךָ נדרף לשאלת שלום. בקדמות האומה הישראלית שאל איש לשלום רעהו בכרכה „בשם יי“ או „יי עמכם“ והמברך ענה „וברכך ה'“ (1); וכימי הבינים היו משיבים: „ברכה טובה“ על ברכת „שלום עליכם“ (2). „שלום“ הוא הברכה היותר חביבה לאיש ישראל, הוא שמו של הקדוש ברוך הוא, וה' מברך את עמו ישראל בשלום; וכן היו הברכות בפגוש איש את רעהו ונתן לו שלום היה מחזיר לו שלום או כשנכנס לביתו היה אומר: „ברוך מתיך לשלום“. — מלבד הפגישה היו מברכים איש את רעהו בכל מקרי החיים בחיק המשפחה לנשואין, ללדת זכר או נקבה וכדומה, ללבישת בגד חדש, לבנין בית חדש וחנוכו וכדומה, נוסחאות ברכות או אמירות נעימות כאלה רבות מאד. וצונץ יפרוט אותם ויגלה מקור כל ברכה בהתלמודים, המדרשים וספרי הראשונים והאחרונים; ביניהם ישנם מזורים מאד: למשל אנחנו נדע רק נ"ו = גרו יאיר או גר"ו = נטריה רחמנא ופרקיה, גם יהיה או ש"י = שיחיה, ורבים כותבים יו"ו"א = יראה ורע יאריך ימים אמן. יש שכותבים אחרי שם העצם ר"ת כזה נב"ת וי"א = נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ (תהלים כ"ה, י"ג). וכשם שהיה המנהג לכבד את האנשים כן היו חולקים כבוד לקהלות בתארי כבוד ובציוני שבת

(1) רות ב' ד'.

(2) חיספות על חתורה דף ס"ג ע"א.

ותהלה: יע"א = יכוננה עליון אמן, יעע"ס = יכוננה ער עולם סלה; לפני ערי ארץ ישראל הונהג לכתוב תוב"ב = תבנה ותכונן במהרה בימינו. ציונים כאלה נמצאו במספר רב, ובשנויים בין יהודים יושבי עיר ומדינה אחת בהבדל מיהודי מדינה אחרת, והחכם בעל התולדה מכיר בזה אותות המקום והזמן.

נכבדים מהדברים הטובים שהיו רגילים לקדם פני מכיריהם החיים או לכתוב אחרי הזכרת שמותיהם הם התארים והאמירות הנעימות מביעים רגשי כבוד שהונהגו לכתבם כשמות לזוי בראש שם האיש או לאחריו לאחר מותו. אין משים שלום בין בני האדם כהמות. המות הוא ראשית ואחרית כל החיים. בחברת המתים נמצאים אלה אשר הביאו אותנו לחיי עולם הזה, ובמות איש נחזה בו את העתיד המתעתד לבא עלינו. לכל רגשי צרות עין קנאה ותחרות ישים קץ המות, והמינא והקנאה שבלבנו מפנים מקום לרגשי כבוד ואהבה. בכל דברי החכמים הקדמונים מצינו רחשי כבוד למתים: „אין הנשמה יוצאת מן הגוף עד שתראה פני השבינה“⁽¹⁾; הנשמות חוזרות ונאספות ומחכות ליום הדין⁽²⁾; „ואין מספרים אחרי ממתו של מת“⁽³⁾; „צדיקים במותם קרואים חיים“⁽⁴⁾; המזכיר שמות הצדיקים שמתו מחויב לאמר „זכר צדיקים לברכה“⁽⁵⁾; ומי שאינו מזכיר את הצדיקים נוחי נפש לברכה הוא חוטא⁽⁶⁾. מכל זה צמחו המון פתגמים וברכות וביניהם ראשי תבות שונים ומשונים: מהנהגים בינינו: ז"ל = זכור לטוב; זכרוננו לברכה; זצ"ל = זכר צדיק לברכה; זק"ל = זכר קדוש לברכה, או זצוק"ל = זכר צדיק וקדוש לברכה. במקום הזה מבאר צונץ בארוכה מי נהגו לקרוא בשם „קדוש“ בימי הבינים. להמנהג הזה נמצא סמוכים ברינו התלמוד, שכן מחויב הכן לאמר כשהוא מזכיר שם אביו ביי"ב חדשים הראשונים „הריני כפרת משכבו“ (הכ"מ ז); עם הכבוד שמכבדים את המתים קשורה גם ברכה, וברכת המתים היא המנוחה. בשמזכירים את „רבותינו“ מוסיפים: נוחי נפש (נ"ג) או נוחו עדן (נ"ע). מיני ברכות כאלה עולים למאות, ותמונותיהם וצורותיהם משתנות לפי

⁽¹⁾ ספרי בסופו, ספרא ריש ויקרא, פרק דר' אליעזר סל"ד.

⁽²⁾ ירושלמי ברכות פ"ג.

⁽³⁾ בבלי ברכות י"ט ע"א.

⁽⁴⁾ שם י"ח.

⁽⁵⁾ ירושלמי שם, מדרש קהלת פ"ט. משנה יומא פ"ג ותוספחה שם.

⁽⁶⁾ בראשית רבה פמ"ט, מדרש שמואל פ"א.

⁽⁷⁾ קידושין ל"א ע"ב.

שנויי הזמנים והמקומות, הצד השווה שבכלן שהן מביעות אמונה שלמה בהשאת הנפש; כמו שיאמר רבי שלמה בן גבירול ב"כתר מלכות": "שם נזה הנשמות המהורות, אשר בצרור החיים צרורות... והוא העולם הבא... לחיי העולם הבא תביאני ועם החסידים בכבוד תושיבני...". בהפתגמים האלה נשקפים לנו רגשי לבב של העם והגיוני דתו ואמונתו, רוב הפתגמים לקוחים מדברי כתבי הקדש: "והיתה מנוחתו כבוד", "יבא שלום ינחו על משכבותם הולך נכחו". הספרדים ובני ארצות המזרח וגם הקראים היו נוהגים לכתוב ר"ת רי"ת = רוח ה' תניחנו, וגם רמזים לתחיית המתים, למל של תחיה, להקיצת ישני עפר. — עיקרי ברכת המתים או "זכרונם לברכה" הם: השמים והארץ. זכרון מעשיהם הטובים בהיותם עלי אדמות וברכה, כי נפשותיהם תתלוננה בסתר עליון בצל שוכן מעונה. הברכות היותר מצויות הן לקוחות מהמשה עשר פתגמי כתבי הקדש ובהם פתגמי התהלים — שבעה. וזאת תורת רוח העם לגמול לאיש חסד כמפעלו ולהשיב לרשע רע כרשתו, וכשם שהיו מקיימים את ראש הכתוב (משלי י', ז'), "זכר צדיק לברכה", שקרו גם לקיים את סופו: "ושם רשעים ירקב" ובר"ת "שר"י" כשהגיעו לזכרון רשעי ישראל או רשעי עולם; כל הפתגמים האלה והמדרשים והמאמרים התלויים בהם — העולים למאות מספר צונץ בחלק הספר הזה ומוציא מזה משפט צדק בדבר הלך-הרוח ודרכי מחשבות בני האומה בשנות דור ודור.

רחשי לב בני דורות מאוחרים, רחשי כבוד והכנעה לאבותיהם ורבותיהם בדורות הקודמים הם שגרמו לשמור תורת אבות, לקיים בנו את דבריהם ופתגמיהם, ברחשי כבוד אלה היתה התורה ירושה לבנים מאבות אבותיהם, וכמדה מרובה עלינו להודות לרגשי הכבוד אשר יכבדו בנים את אבותיהם, כי נעשו בדורות קדמונים הנסיונות הראשונים לחבור תולדות הספרות (רבי אברהם בן דאוד בספר הקבלה): סופר אחד מראשית ימי המאה הרביעית (רבי שלמה עתיה בהקדמה לפירוש תהלים), בחפצו לקיים מצות "זכר צדיקים לברכה", מוסר לנו רשימת החכמים בני דורו; ורב אחר בן דורו של צונץ חבר ספר "זכר צדיקים לברכה" (1). במקום הזה מבאר צונץ בבקאות גדולה וגם בעמק העיון דיני ההנהגה בקבורת מתים וכבוד בית הקברות, ומאימתי התחילו האהלים על גבי הקברות להקרא בשם "גפ"ש", ואמרו: "אין

(1) רבי חננאל ניפי טפירדארט.

עושים נפשות לצדיקים מפני שמעשיהם הם זכרונותיהם". כבר בתלמוד מצינו זכר למצבות ולכל הפחות מ"כתב שעל גבי הקבר" (1); — מקום לקבורה היה נקנה ונמכר ונחשב לקנין איש ואיש (2); גם היו פוקדין על הקברות בימי הדין וימי התענית (3). הרבר הנכבד בהמאמר הגדול הזה של צונץ הוא מציאת מקור למנהגי ישראל בהתלמוד. כן יוכיח קדמות המנהג של "ראה ר צייט" מיבמות קב"ב ע"א ברש"י בשם תשובות הגאונים .

הלשון והסגנון שמדברים בהם זכרונות התולדה המה גם כן זכרונותיה. הרשימה שעל המצבה תדבר אך באיש אחד ונוגעת אל הפרט, אך הסגנון והמליצה, ואיך תספר האבן את מעשי האיש הנטמן תחתיה עדות נאמנה היא לרוח העם בעתים ידועות, את השקפות בני הדור, שיחם והגיונם וחזון לבם; גם מעפר, מגלי הקבר נראה חיי המחשבה צומחים ועולים מתחתם. בשמות שקראו המליצים והמושלים לקברי מתים: בוד, אשמן, בית שחת, דומה, בית אבנים, בית מועד לכל חי, בית החיים, מקום מנוחה, מנוחת כבוד, משכן, משכב, בית מנוח וכו'; עמק רפאים, חצר מות וכו' ועוד רבות לכמה עשרות, אשר צונץ מראה לנו מקורם עם הערות באיזה זמן השתמשו בשם זה או בשם אחר על בית הקברות. כמו כן בשני השמות והכנויים של המצבות: קובה, בנין, דימוס, נפש, במה וכו' קשורים מושגי הדעות השולמות במונחים שונים. כמליצת חכם מליץ ובסגנון חכם בעל המדע והדיוק הוא מספר לנו תולדות החרבנות של נתי הקברות בקהלות ישראל באירופה. בני העם הנרדף, הנדה והגדף בחייו לא מצאו מנוחה גם כמותם. צונץ סופר דמעות כנסת ישראל ומשים אותן בבית גנוה של התולדה בספרו לדור, איך נחרשו כפעם בפעם שדות הקברות והחיים היו מלקטים עצמות המתים להביאם למקום מנוחתם; מברר כל עניני התולדה הקשורים עם המאורעות האלה על פי כתבי הרשות והכתבים והפנקסאות שנתקיימו בקהלות ישראל שבמערב. נכבדה מאד ורבת הענין היא רשימתו הארוכה ממצבות אנשי השם שנתקיימו עד היום, או שנוסתתן הגיעה אלינו, מתחיל משנת ד"א תתמ"ג ממצבת האשה רבקה בת רבי יעקב בר יקר

(1) הוריות י"א ע"ב .

(2) שמחות פרק י"ד, בבא בתרא ק"ל ע"ב המוכר את הקבר וכו' .

(3) תענית ט"ו למה יוצאים לבית הקברות? כדי שיבקשו הסתים רחמים וכו' .

ועיין רש"י ותוספות ד"ה למה יוצאין .

רבו של רש"י בוורמיווא ומסוים במצבות ושברי מצבות מאחרית ימי
המאה השניה לאלף הששי .

החלק השמושי הזה אוצר בלום הוא לחוקר תולדות ישראל.
לנגד עינינו יקומו מבקעת התולדה הזאת ויקיצו ישני עפר ויעמדו חיל
גדול מאד לספר את כל הקורות להעם המלומד בצרות בימי שש מאות
שנה. מהספר הזה נלמד לדעת איך נתור ונחפש, איך נחקור ונמצא
ואיך נצדף האותיות שמהם נבראו עולמו של ישראל בדורות הגלות. —
זה הוא תוכן הספר הגדול הזה ואפס קצה מכל החסן המדעי האצור
בו. שלשת המאמרים האחרונים: א), מליצי ישראל בפרובינציאה,
ב), קורות היהודים על האי סיציליה. ג), ידיעת המטבעות שנזכרו
בספרות ישראל בתלמוד ובימי הבינים, חשובים הם כשהם לעצמם,
מאמרי חכמה ברוח בקרת מדעית, אבל כבר עלו דבריהם בדבריו חכמי
התולדה המאוחרים ועל כן לא נמצא לנכון להרחיב הדבור בהם.

הספר הזה כשמו „לקורות העתים והספרות" כן הוא; איננו לא
ספר קורות ישראל אף לא ספר תולדת הספרות, ובכל זאת נכללו בו
גם שניהם, — ויותר מזה הוא ספר מורה הדרך החקירה התולדית לבא
לידי כללים והנחות מודי פרטים. — ולבקר אחרי כן את הכללים בנתוח
הענין לפרטי פרטים. בני הדור אז ראו כן תמחו בראותם את חכמי
התלמוד, בעלי התוספות המפולפלים, אלה שאמרו עליהם, כי אין
להם בעולמם אלא ארבע אמות של הלכה, עומדים לפנינו בתפארת
גאוני הדעת, אדירי אמונה וכבירי המחשבה והמעשה¹). אם הספר
הגדול הראשון של צונץ היה ראי שקוף לחיי היהודי בעולם העבודה
בבית אלהים והמרכז הדתי היתה לו „הדרשה בבית הכנסת",
ספרו הגדול השני הראה לנו פרצוף פני הגבור במלחמתה של תורה
„בבית המדרש", בית חיי העם ובית מועד דורשי תורתו הלאומית.

¹ עיין צייטונג ד. יודענטהומס שנת 1846 גליון 6, 7, 8.

פרק שביעי.

הפיוט בבתי כנסיות לישראל בימי הבינים.

(Die Synagogale Poesie im Mittelalter.)

דבר צונץ לאמר: „צרות ומה שבות הן הן תולדות ישראל“: הפיוט יד המחשבות והסליחות יד הצרות. הפיוט כיוסו אל שירת תהלים. שירת קדש—שירת תהלים. הנבוא והמישור. הנבואה והחפש. ספר התהלים—קול יהודה—קול כנסת ישראל בימי הגלות וקושי השעבוד. ספר התהלים—שירת נבזרים—שיר ספורי (Epos) אשר להאומה הישראלית. ספר-התהלים—יסוד ושרש העבודה שבלב—התפלה. מזמורי תהלים כְּבִינִים להעתות אשר עברו על עם ישראל—מספרים ששונו ואסונו ככל הדורות—הצרות והסליחות: דור דור וצרותיו, דור דור וקינותיו וסליחותיו. הפיוט והסליחה. תולדות סדר התפלה בישראל, הפיוט, היוצר והקרוכות, הקליר. דרכי בנין החרוזים אשר בפיוטי הקליר, דרכי נטיות מפעלים ובניני השמות וגורמם. צורת הסליחות והפזמונים, דרכי המשקלים וקצב החרוזים, פני הדורות בשנות אלף משתנות ומתחלפות ולפיהם משתנות ומתחלפות צורת הפיוטים והסליחות. פעולת תורת הסוד על הפיוט. תארי ההגשמה. — על דבר פיוטי הסליחות. לקורות הגזרות בשנות מאות האחרונות. דורות העת החדשה.

מאז נתן החכם מייסד תקך דברי ימי ישראל בדור האחרון את לבו לעמוד על אופיה של האומה הישראלית, לחקור לחקרי לב האומה הזאת ולרעת שיחה והגיונה. ב„שְׁדֵרוֹת הדורות“ באלפי שנות גלותה, היו דבריו לאמר: „צרות ומחשבות“ הן הנה המרכז, והברית התיכון המברית את כל פרקי התולדה הארוכה הזאת. „צרות ומחשבות“ הן הנה כהעדרה—נקודת השרפה—בתוך הזוכית המלוטשת המקבצת אליה את כל קרני האור הבוקעים דרך בה, יען כי בהן מתכנסות ומתנפזות כל רגשות הנפש וכל רחשי לב אומה שלמה במשך אלפי שנה“. על כן אחרי שהציע בספריו הגדולים ומאמריו הרבים את תכנית מעשי חכמי ישראל בעיון ולמוד, במדרש הלכה והגדה עוד לא אמר לפעלו די ויתעורר לחקור חקרי לבם ולגלות

מקור הגיון־נפשם בנוח עליהם הרוח לשיר שירי תודה והלל, לפאר ולרוםם זכרון אל עולם—אל ישראל, או לשפוך שיחם לפניו עת תתעמף עליהם נפשם מעצר רעה ויגון, בשנות מאות ראו רעה בימי ענים ומרודיהם בארצות פזוריהם. או יאמר לחבר ספר מספר לדור דברי הפיימנים בישראל, מעת החלם לפיט פיומיהם, לחברם ולשלבם בהתפלות הקבועות עד ימי הדורות האחרונים. על פי ענינו „ספר הפיוט בביהכ"נ" הוא ההמשך מספר „לקורות העתים והספרות", כי אחרי שעלתה בידי צונץ להציע בספר „לקורות העתים" תבנית מעשי תמימי החכמים בצרפת ואשכנז בהעיון הלמודי, אחרי תתו צדק לפעלת כח השכל והמחשבה ההגיונית של בחירי התלמודיים בימי החשך והרדיפות ויברר מכת עבודתם ותוכן פעלתם בחלקת ההלכה וההגדה ותורת המוסר, אמר להוסיף שנית ידו ללמדנו דעת תוכן ה„מחשבות" ולהציע פרשת „הצרות" אשר הרעידו והרעישו לב החכמים ההם, עדי נחה עליהם הרוח לשפוך שיחם בתאניה ואניה ב„קנינות וסליחות" ולספור מפי הדם והרמץ אשר בהם נכתבו השירות־הקנינות האלה בימי אלף שנה.

כדרכו בספריו הקודמים כן דרך צונץ בספר הגדול הזה להתחיל מ„בראשית", לבאר בחקירה עמוקה מקום מצוא השירה הרתית, שירת קדש בישראל, אשר זה שמה הכללי שנקרא לה: „שירת תהלים". עיקרו של הספר הוא: פרשת „הצרות" והמאורעות הרעות שהיו יסוד לחבורי הפיוטים (הסליחות והקנינות) ותולדות מחבריהם בקצרה ותרגומם. גם בספר הזה כונן צונץ רוב חקירותיו ותרגומיו לפייטני צרפת ואשכנז. יוצאים מן הכלל הזה רק שלשה פייטני ספרד: רבי שלמה בן גבירול, רבי יהודה הלוי ורבי אברהם אבן עזרא, מפני שחותם הרוח הלאומית הישראלית טבוע על שיריהם. גם בפעם הזאת הראה צונץ נשיותו המיוחדת לבני צרפת ואשכנז בדורות ימי הבינים—ממעם פשוט מאד, כי יתר שירי הספרדים המה או שירי שבח ותהלה או שירי השכל ודעת (דיקטטיק). בדורות האחרונים לשבת ישראל בספרד בימי מאתים שנה נדמו כל בנות השיר וגם ימי הרג רב בשנת קנ"א והגרוש הנורא בשנות רנ"ב—רנ"ו לא השאירו לנו לזכרון דברי קנינות וסליחות; ובהגיע היום המוכן לפורעניות בדורות עברו ויום מוכן לקינים הגה והי לבני ישראל לדורותם—יום תשעה באב, בהיום אשר אל חמשה מאורעות הנודעים בהמשנה נוסף גם המאורע הנורא, כי בעצם היום הזה יצאו צבאות ישראל מספרד, לא נמצא זכר למעשה רב העליליה כזה בקנינות בית הכנסת. ומכל

הפיוטים למיניהם וסוגיהם הקריש צונץ רובי חקירותיו בספר הזה להסליחות. וגם את הדבר הזה נבין, אחרי אשר נדע כי „הצרות והמחשבות“ הן שני המקורים אשר מהם נבעה רוח השירה הזאת המופלאה בתמימותה וצורתה. „הצרות“ הולידו רוח כהה ונכאָה השפוכה על הסליחות, וגם את „המחשבות“ והם רגשי המוסר והנחם, רגשי תשובה להצדיק דין שמים על סובלי הצרות ומסירת דינם לשמים, לעשות נקם בהצרים הצוררים את העם המלומד בצרות. הצרות נסכו על העם רוח יראת שמים, והרוח הזאת נתלבשה רק ב„הסליחות“, ששם „הצרות והמחשבות“ מתלכדות, דבר שלא נמצא לא בהפיוטים—הקרובות לימי שבת ויום טוב שרובם דברי שיר ושבחה—גם לא בהקינות „המתנות את הצרות“ והן מעטות המחשבה, ובכלל אין בהם שפך שיח ותפלה ותחנונים. זה הוא עיקר הספר. אך לפני גשתו אל עצם ענינו הוא, כדרכו, מציע הצעות ראשונות, והן נכבדות מאד כן בערכם המדעי וכן ברוח החן והמליצה, רוח מלא דעת ואהבה נצחת לתורת ישראל ועם ישראל, השפוכה על דברי צונץ, דברים יוצאים מלב-עברי דופק בחוקה, מלב איש ישראל החי בחיי עמו בימים עברו ובימי דור הולך ומלא תקוה לימים טובים ועתידות טובות גם להעם הנגש והנענה מדורות עולמים, וזה תוכן ההצעות החן ועניניהן.

שירת תהלים*.)

לקול שירת גבל וכנור, לקול עז והדר — דברי הנביאים חזויה —
 הקיצו העמים הקדמונים מן השנה הראשונה והשכרון אשר מסכו עליהם
 החושים הבהמיים. ציורי החזיונות הראשונים היו דרושים להיות נוחים
 להתקבל גם להשגה החושית. תעודת החזון בהעת הקדומה הזאת
 היתה להרעיש הלכבות ברגשי-עז, רגשי פחד ואימה, ברבור מלא עוז

(* בכל מקום שנוכח במאמר הזה „המשורר“ או „שירת תהלים“ אין כוונתנו על המושג המורגל של השם הזה בזמננו, כי אם לשירי שירי קדש — „שירי תהלים“ (פסאלמען) או בעלי השירה הדתית; ומפני שלא מצאתי בעברית שם שיהיה מדויק להמושג: „פסאלמיסם“ אחזתי דרך חכמי צרפת וספרד שהיו קוראים לכל בעלי התהלים (שירי שירת-יה) בשם הכולל „המשורר“ וכל דרשותיהם מתחילות בהמלות: „מר המשורר“.)

וגבורה להעיר השתאות והשתוממות, לעורר התפעלות, אהבה ודבקות והשתפכות הנפש ורוממותה, כל זה לתכלית אחת — לעורר רוח בני האדם למעשים רבי עלילה, לאהבה, לאחות ואחרות. כמעט שתתעורר בלב האדם רוח דעת־אלהים הוא מרגיש בנפשו צרף־התפלה, ולחונן־לבו חזון התמימות והצדקה יראה בהדמות בררכי חייו לאלהיו יוצרו ובוראו. דעת אלהים או ההפרה מביאה לידי יראת שמים והתורה מביאה לידי תפלה. קרן־אורה וזוהר ההכרה האלהית הראשונה נגלים לראשונה באמרות הנבואה, אמרת־אלהים המגיד מראשית אחרית והיא הנבואה אשר תגלה ומקראה בנעורי האומה ומל ילדותה. איש הרוח הצופה ומביט מראשית אחרית, מבשר דברי ה' ומשמיע בקהל רב את האותיות אשר תבאנה, בחר האנשים אשר עליו נחה ההארה האלהית ולפני עיניו נגול המסך הפרוש על פני העתיד — הוא החוזה או הרואה — הנביא, ציר שלוח מאל עליון — ומלאך ה' לבשר דברו בקהל ולהשלים חפצו. והנביא — הוא בדברו לא ידע נפשו, רוחו במרום תמריא ונעלה ונשגב הוא מכל מושגי החמר, יראת אנוש לא תבעתהו ומבני אדם לא יחת, כי איש אלהים הוא, ואם אלהים דבר האם לא יבא? — הנבואה והחפש מתלכדים ואינם מתפרדים. כן הוא בימי נעורי האומה, בחלו נר התמימות על ראשה, בהיות בניה עוד מלאים עז וגבורה מאת ה', מלאים כח עלומים וכפתם עוד רעננה. אך בהגיע להעם ימי הזקנה, בכלות כחו, בהתחלשות גבורתו ואמץ לבו ועז רוחו יעוכהו — אז ימותו הנביאים (נביאי האמת) ויסתם החזון; כאשר הקולטורה (הפרבות המושכלת) תביא לידי שעבוד, והשעבוד לידי עבדות וגלות, ישמעו לראשונה קולות קינים הגה והי, אנת נכאים ויללת דכאי רוח; או־אז נשמע קול הנחם, קול עם שבי פשע, עם מכיר עונותיו ומתודה עליהם, קול עם מצדיק עליו דין שמים, קול עם אשר עונו נגדו תמיד וממכשול־לב ושברון רוח יריד בשיחו וירבה תפלה ותחנונים לאל סולח ומוחל להעביר עונו ולשום קץ לצרותיו, הוא קול שועת נכאים מתודים על עונם, קול נענים ונגשים המוציאים מלכם האנחה הממושכה אנת „הצרות“ . זרעי הנבואה יצמיחו תפלה ותהנה, אך רק כאשר נדמה קול הנביאים נשמע דברי שְׁרִירֶקֶש בעלי שירת־ההלים. — הנביא משמיע קול נבואתו ברמה, מבשר דבר ה' בתוך קהל ועדה, והמשורר ישב בדד ויודם ורק בהתעמף עליו נפשו — לפני ה' ישפוך שיחו; הנביא ידבר דבר ה' אל בני האדם — בני תמותה, והמשורר ישפוך שיחו לפני אל עולם; הנביא יוכיח לפני אדם והמשורר ישחר פני ה' ;

הנביא מפיץ אור על פני כל המעשים ומגיד העתידות, והמשורר יתאונן על צרות ימים עברו וכל שיחו והגיונו — התקוה לברכה; הנביא או החוזה המליץ לעמו יתאר את המעשים שנעשו ושיעשו, והשיר שירת קדש מתפלל ומתחנן עד לספת כל המעשים ולהשכל הנבדל. עלילות העבר היה תהיינה לשיר גבורים (Epos) בפי הנביא ולשירת-תוגה (Elegie) בשירת תהלים.

ואולם כן הדבר, שירי-קדש בספר התהלים הכיעו את רגשותיהם בתמונות לקוחות מלמודי הנביאים. יש אשר הנביא מלא רוח ה', הנבואה כאש עצורה בעצמותיו כלכל לא יוכל, אך יחסר לו ניב שפתים והכח להוציא בשפתיו את הרעיונות המתרוצצים בלבו; או יתאמץ להמשיך עליו כשרון לדבר דבר ה' גם בעזרת הכנה חיצונית כנגון ושיר, וכנגן המנגן תהי עליו יד ה', לא כן הוא המשורר שירי קדש, שירי תהלים, דבר ה' יפוני תמיד על שפתיו, לשונו תמהר לדבר צחות ודברי שיר, אמרתו כמל הנל ומכלי להתאמץ ימצא מענה לשון לכל מערכי לבו. שומעיו לא ישמעו כל חדש, כי שירתו — זאת היא קינתו על צרותיו הגלויות והידועות. גם לא יתנה המשורר — המקונן את צרותיו — צרות נפשו, לא יריע בקול תודה וזמרה על השועתו; כי קולו קול העם הוא, בצרתו צר לו ובשמחתו ישמח. המשורר משמיע הד קול העם בימי ששונו ואסונו, „לבכות ענותו הוא תנים ועת יחלום שיבת שבותו הוא כנור לשיריו“. הנביא היה לכלי חפץ ביד ה' להשמיע דברו לבני האדם והמשורר הוא כלי שרת להשמיע בו קול האומה, הגות לכה ורגשות נפשה. הנביא והמשורר הקדוש, שניהם נושאים מדברותם אל כל בני המשפחה האנושית, אך האחד מראה להם את האור והשני את — התקוה, תוכן שירי-קדש הם רגשי לב הלאם כלו, הגיוני לב האחד (המשורר הלאמי) הוא הגיון לב כל בני האומה, וכספרי הנביאים כן גם שירי שרי קדש — שירות התהלים — ספר-לאם.

הקשר שבין הנביאים ובין שירי-קדש בעלי שירת התהלים יסודו בדרכי התפתחות העמים וחקיה. הסדרים שהיו ליסודי הלאמית ומכונה לא ימותו מיתה חטופה כמות האדם היחיד, מעט מעט ולאט לאט נפסקים המעמדים הראשונים; מעט מעט יאברו אנשי הרוח ויסתם החוץ. לראשונה יהיה הדבור החפשי דבר אלהים הכתוב על הספר, המשא היוצא מפרש מפי הנביא יהיה למגלת ספר קאר על הלוחות, תחת שיר הספורי שיר גבורים הפרזי (Epos) תבא הצעת תולדת העמים בדבור פשוט וסגנון הפרזי; או אז יבא, במקום החוזה או

הרואה מלפנים, החכם, הוא המורה תורה לעם וזה שמו שנקרא לו „חכם וסופר“, ובכח הדעת וההפרה שהתנחלו לו מימות הנביאים יהיה למליץ העם ומגן בעדו, למורה דבר ה' ומבשר לעם את תורתו בימי ששון ובימי אסון; בהשירים והפזמונים נדע תפלות התקופה ומשאת נפשות בני הדור ההוא, וכמו כן נדע מדבריהם ומאמריהם את חכמתם ודעותיהם שהן יחד דברי הנביאים ומוסר צדק אשר בשרו בקהל.

לפי ההשקפה הזאת היה לנו ספר התהלים כלו לספר קול-קורא, מַצִּיִּסְמִיגְלוֹי מעם יהודה לכל הורות עם יהודה בדורות השעבוד והגלות; פעם יתאנח המשורר על הקלקול, על השִׁחָת העם את דרכו, על עונותיו כי עברו ראשו וכלו מִשְׁחָת מִבַּיִת, ופעם יהגה נכאים על כי ירד פלאים, ורבו צריו מִחוּץ, כי כלו ביגון חייו, כי היה חרפה לשכניו, למשל בגוים ומגוד ראש בלָאָמִים; עם זה ספר התהלים עמוד זכרון הוא לתת גִּדְל לַאֲנָשֵׁי הָרוּחַ, אֲדוּרֵי־עַם אשר לצדק ומשפט גברו בעמם בימי שרי שירת קדש. וכאשר בכל ספר התהלים נראה כי רעיון אחד חופף על כל מזמוריו — רעיון הלאם הישראלי וגורלו בדורות השעבוד והגלות — הוא כלו אחר בכל חלקיו, בכל השנויים והחלופים בתכנית ותכנית הפרשיות השונות, במעמם ובבנינם, כי תוכן אחד להם, והמזמור הנושא עליו חותם רוח הלאם הוא בכלל כל מזמורי התהלים, ואלה שאין להם הציביון והתאָר הזה נחשבים ליוצאים מן הכלל. — במזמור תהלים שהוא בכלל נראה את חלקי בנינו, כי מתחיל בקול־אֲנָחָה מתפרץ מעמק הלב, אֲנָחָה מִכֶּאֱב אֲנִישׁ (למה ה' תעמוד ברחוק, תעלים לעתות בצרה! תהלים י'), בקריאה לעזרה (ריבה ה' את יריבי לחם את לוחמי! שם ל"ה), קריאה להתבוננות והשתכלות (שמעו זאת כל העמים האוינו כל יִשְׁבֵי חֵלְד! שם מ"ט), קריאה לרנה ותפלה (רננו צדיקים בה' ליִשְׁרִים נֹאֵה תִהְלֵה! שם ל"ג); יתאר אחרי כן את המעמד הנורא, השוד והשבר, הרדיפות ושפך הדם (תשימנו חרפה לשכנינו לעג וקלם לסביבותינו; כל היום כלִקְתִּי לַנְּגִדִי וכו'; מקול מחרף ומגדף וכו'; תמכור עמך בלא הון וכו'; כי עליך הורגנו היום וכו'; שם מ"ד); יתאר ענות עניים ושלות הרשעים, גאות רשע אויב ומתנגם, קול מחרף ומגדף, שאון קמים, גאות צרים, מפטורים בשפה, מדברים בלעגי מעוג, כי תשימנו מדון לשכנינו ואויבינו ילעגו לנו; המשורר יתאנח גם על הבוגדים והפושעים עוזבי ה' ומפירי בריתו. לפעמים יעריך המשורר מחוזה העבר מול מחוזה ההנה ומנהמת לב יקרא המליץ הלאמי: „זכור עֲדַתְךָ קִנִּית קֶדֶם גֹּאֲלַת שְׂכַמְךָ נִדְלַתְךָ הִרְצִיִן זֶה שְׂכַנְתָּ בּוּ... וְעַתָּה פִּתְחוּהָ יַחַד בְּכִשִׁיל וְכִילְפוֹת יִהְלָמוּ“.

או כי יאמר: „גפן ממצרים תסיע תגרש גוים ותטעה... כסו הרים צלה... תשלח קציריה עד ים... למה פרצת גדריה וארוה כל עוברי דרך...". חזיונות מקבילים כאלה העבר המאשר נגד ההנה הרע והמר רבים מאד בספר תהלים והם הסתכלות המשורר בהתולדה הישראלית, ואו יתחנן לאלהי ישראל לזכור לעמו את הברית אשר כרת את אבותם ולשמור להם את הברית והחסד. בהזכר המשורר עון העם יביע דברי תשובה, ודוי, חרטה ועזיבת החטא: „כי פשעי אני אדע וחטאתי נגדי תמיד, לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי". לפעמים ימלא פיהו תוכחות ויספר לדור דברי ימי בני העם אשר מאז ועד הנה ממרים היו עם ה' אלהיהם; ולפעמים יבשר צדקת ה' ירנן וישיר שירי עז וגבורה שירי שבח והודיה לה' השולח עזרתו מקדש לעם בחורו. המשורר יביע שירי תהלה לאלהי ישראל, ושירת תהלה להתורה — תורת ה', שהיא „תמימה, מאירת עינים ומשיבת נפש", ופקודי ה' „ישירים ומשמחים לב". כבר אמרנו למעלה (עמוד 76), כי המזמור הגדול שבמזמורי תהלים (מזמור קי"ט או תמניא אפי) הוא כלו, בכל המאה שבעים וששה פסוקים שבו, שיר השירים מספר במעלת התורה, החקים והפקודים דרכי ה' וארחותיו. שירי תהלה על ישראל „העם בחר לו ייִה—ישראל לסגלתו", העם אשר „בח מעשיו הגיד להם" ו„צוה לעולם בריתו", שירי תהלה לציון ולבית הבחירה (נכספה וגם כלתה נפשי לחצרות ה'... שמחתי באומרים לי בית ה' נלך... עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים... מטה עוןך ישלח ה' מציון...), או אהבה וחבה עד כלות הנפש להארץ הנבחרת (רצית ה' ארצך... אך קרוב ה' ליראיו ישעו לשכון כבוד בארצנו). במזמורים אחרים ישיר המשורר הקדוש על אהבת תורה, על מעלת הבטחון לבלי לבטוח בנדיבים כי אם בה', כי טוב ה' לצדיקים ולברי לבב, על התפלה, כי „תיטב לה' משור פר" ו„זבחי אלהים רוח נשברה". השר שירי קדש מפיל תחנתו לפני ה', כי „יעשה עמו אות לטובה ויראו שונאיו ויבשו". ידרוש נקמות משופכי דם נקיים, יקלל שמוניו כי „תהיה אחריתם להכרית", יספר בקהל רב כי „כל אלהי העמים אליילים" ו„עצבי הגוים הם כסף וזהב מעשי ידי אדם"; כי „ה' לא יעזוב עניים וישמור צדקתו לישירי לב"; יביע תקוה, ישועה נצחון או תשועה, ישמיע קול רנה ותודה, מקרא קדש בהתקדש חג. חתימת המזמורים על פי רוב היא אם קול אנחה משברון לב, או קול ששון מלב מלא תקוה ונחמה, במזמורים אחרים יחתום המשורר בברכה לה' אלהי ישראל, או בתקוה, כי „יראו גוים את שם ה' וכל מלכי הארץ את כבודו... בהקבץ עמיו יחדו וממלכות לעבוד את ה'".

הפרשיות שבתהלים, שהן מעצמן תפלות ופזמונים, היו עד מהרה (אם גם לראשונה לא נתחברו להתכלית הזאת) לשירי זמרה בעבודת בית המקדש, לשיר אותם בימי החגים ומקראי קדש, שירי זמרה הלל והודיה בבתי הכנסת וגם שירים לשיר במסכת מרעים לשם מצוה, כל מקום שנאמר ברברי הימים: „להודות ולהלל לה' אלהי ישראל“ (דה"י א' ט"ז, ד'), או „להודות לה' כי לעולם חסדו“ (שם מ"א), הכוונה על שמנה עשר מזמורי תהלים שנאמר בהם „הללויה“ או „הללו“ או שתחלתם ב„הודו“ (והם המזמורים: ק"ה, ק"ו, ק"ז, ק"ח — ק"י, קל"ה, קל"ו וחמשה מזמורים האחרונים המתחילים בחללויה ומסיימים בחללויה). הלויים היו עומדים על משמרתם לשיר ולזמר בהיכל ה', והמסרה תיחס את המזמורים של הלל לראשי משפחות הלויים: הימין ידותון, אסף ושלשה בני קרח, ולהמלך דוד נעים זמירות ישראל⁽¹⁾. גם להמסרה הזאת המיוחסת תקון השיר וההלל לדוד המלך ישנה חשיבות לאמית גדולה ונכבדה מאד. יהודה היה בימי הבית הראשון ההפך מישראל (יותר נכון: אפרים) אשר זנה אחרי אלהי הנכר וידבק באלילי הגוים שכניו. יהודה היה השבט „אשר עוד רד עם אל ועם קדושו נאמן“ ובאחרית הדורות היה יהודה להשם הנרדף לכל עם ישראל, ישראל בין הגוים עובדי האלילים מעניו ומציקיו; וראש יהודה הוא דוד המלך, אשר כבודו חופף על שבטו. הוא דוד הממסר ממלכת יהודה ובונה ציון וירושלים, ובשמו וזכרו קשורה התקנה הלאומית אשר לעם יהודה, ובן־דוד ומשיח גואל צדק היו לשם איש אחד, המשיח המְקַנָּה כי הוא יקבץ נפוצות יהודה, יכנס נפוצות עמו וישיב שבותו להיות שנית לעם חפשי מעול זרים ויושב על אדמתו בארץ אבותיו. הדבר שנאמר בתורה: „בני בכורי ישראל“, נשנה בספר תהלים על דוד מלך ישראל לאמר: „הוא יקראני אבי אֶתָּה אלי וצור ישועתי; אף אני בכור אתנהו עליון למלכי ארץ“⁽²⁾ את חפש האומה מעול זרים ושובה לדעת את ה' וללכת

(1) עיין בכא בתרא י"ג; דברי הימים א' כ"ה, ב'; דברי הימים ב' ז', ו' ושם נאמר והלויים בכלי שיר אשר עשה דוד המלך להודות לה' כי לעולם חסדו ב הלל דוד... ועיין עוד שם כ"ג, י"ח; כ"ט, ל'; ל"ה, ט"ו (בכל המקומות האלה נאמר: על ידי דוד, במנות דוד, כאשר עשה דוד).

(2) תהלים פ"ט, כ"ז — כ"ח. בספר הכתוב עברית לעברים בחרתי להבוא עצם הפסוקים במקום אשר צונץ רק סרטו עליהם במראי מקומות. בדרך אנב אעיר על המוטור הזה שהוא כלו שיר לאמי לרומם מעלת דוד המלך וביתו, מוטור נמלא מאד בתחוונות מקבילים. ונראה שנתחבר בימי חרכן הבית הראשון, או בעלות ראשונה ע"י זרבלל בכדי לחכב את בית דוד על עולי הגלות.

בדרכיו יתאר הנביא הושע בדבריו לאמר: „ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם“... (הושע ג', ה'). גם הנביא ירמיהו כאשר יחזה חזון הגאולה כאשר תהיה עת צרה ליעקב וממנה יושע יאמר: „והיה ביום ההוא נאם ה' צבאות אשבור עלו מעל צוארך ומוסרותיך אנתק ולא יעבדו בו עוד זרים; ועבדו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם (ירמיה ל', ח' — ט'); וביחוקאל (ל"ד כ"ב — כ"ג) הוא אומר: והושעתי לצאני ולא תהיינה עוד לבו... והקימתי עליהם רועה אחר... את עבדי דוד הוא ירעה אתם והוא יהיה לחן לרועה; ובזכריה (י"ב, ח') הוא אומר: „והיה הנכשל בהם ביום ההוא כדויד ובית דויד כאלהים כמלאך ה' לפניהם“.

וברוד המלך תלוי כל כבוד ספר התהלים, ואף כי נמצאים הרבה מזמורים המתיחסים למשוררים אחרים על פי הכתבת אשר על ראשם: למשה איש האלהים, לשלשת בני קרח, לאסף, הימן, זידותון, נקרא כל ספר התהלים רק על שמו של דוד המלך, ומימות יהושע בן סירה עד היום נודע בישראל רק שם ספר התהלים בהתייחסות אל דוד המלך. בהמשך הזמן נתלכשו שני המושגים: הנבואה ושירת התהלים בתמונות אבי הנביאים ובהמלך נעים זמירות ישראל, ומשה ודוד היו לשמות שני המושגים האלה ביהדות. כמשה המדבר דבריו ה' אל העם, כן היו דבריו דוד אל עמו בשם ה', משה שם את התורה לפני בני ישראל ותהי מורשה לקהלות יעקב מימי דורות עולמים, ודבר ה' אל דוד עברו היה להקים לו את בריתו ולהשיב שבות עמו בימי דורות הבאים. גם כאשר חרב בית המקדש ושיר הלוי נשאר חותם שני היסודות האלה, הנבואה ושירת קדש, שבוע על עבודת בית הכנסת; הקריאה בשבת היא בספר תורת משה, ההפטרות היא בספרי הנביאים והתפלה היא כלה — מזמורי תהלים ופסוקי תהלים... .

אחרי אשר ירושלים היתה לחרבה וגם העיר ביתר נהרסה ותחת גלים נצים ואלפי אלפים הרוני מלחמה ונהוגים בשבי נקברה שארית החסן הלאומי אשר לעם יהודה, עוד לא חדלו היהודים מעמוד על נפשם הלאומית. הם חדלו מהתיצב נגד האויב במערכה, אבל לא הכירו כח האויב המנצח ומשפטו לשים קץ להלאומית הישראלית בחרב מלחמה; מיטום ואהרינוס קיסר לא בכחם גברו עליהם, כי אם היו לכלי זעם ביד ה' ושכמ אפו להוכיח בהם את עמו על חמאיו, אבל עוד לא אבר נצח ישראל ועוד יקום ניר להאומה הקדמונית הזאת באחרית הימים. בני העם אשר לבדו הכיר את בוראו, הכיר את

אמונת היחוד, לא יהיו עד ימי עולם עבדים נכבשים תחת על זרים עובדי אלילים והעיר הקדושה לא תהיה לעולם למרמס צבא רומא האלילית, זכרונות המאורעים הנוראים היו עוד חדשים עם בני הדורות ההם, אשר עוד ראו את המקדש על מכוננו ובית מועד הלאם בנוי כמו רמים עם הכהנים והלויים העומדים בו על משמרתם, גם לא היו עוד מזמורי התהלים כבירי ימים בערך אל יתר ספרי הקדש אשר זקנת ימי עולם היתה חופפת עליהם; אך בהמדרש ובתפלות בית הכנסת נשמע קול שיר ושבחה אשר ישיר לאלהיו רוח העם הישראלי, אשר שח וישפל, אך לא מת, ועוד ידע לקיים אונו וְעֲצָתוֹ הַרוּחָנִית. בית מועד הלאם נהרס ונִגְדַשׁ, אך ישראל עודנו חי וקים גם בלי חסן מדיני ובלי מקדש וקרית ממלכה; חסידי ישראל אחרי חרבן ירושלים והריסת ביתר נדמו לאבותיהם החסידים הראשונים בימי היונים הסוריים בגודל נפש ואמץ רוח להערות נפשם למות אך לא למסור נפשם בידי אויב הלאם, ובחייהם ובמותם היו מופת לבני עמם, הכוכבים המאירים את דרכו בימי נדודיו בימי הגלות, ובחייהם ובמותם היו מורי העם ומדריכו בספרי המשנה, המדרש והתפלות. עוד הפעם מתלכדות ומתחברות הנבואה ושירת תהלים לחזק לב אמוני הישראלי בבית תפלתם, החכם בעל המדרש בדרשתו הוא היוצא בעקבות הוֹבֵיא, ושליח הצבור בתפלתו הוא הממלא מקום המשורר שירי קדש בהיכל ה'; החכם בעל הדרשות מגדיל את התורה בלמודיו והחזן או הפייטן יוצא בעקבות בעלי התהלים להאדיר את העבודה. אך השירה והזמרה לא נשמעו עוד בבתי מקדש המעטים. מיום שחרב בית המקדש ושירי קדש—הלויים לא עמדו על הדוכן לשיר בפה ובכלי שיר, נדמה קול כנור ונבל, נדמו כלי השיר וישראל שפך רק את שיחו בצקון לחש לפני אלהיו בלי שיר ונגון, על כן אין משקל וקצב לתפלות הקדמונים בימי המשנה והתלמוד, אך הרעיונות שבשירי התהלים ממלאים גם את המדרש, פתגמי העת הקדומה ומאורעותיה מתיחסים עתה למאורעות הזמן ההוא ומבעד המעשים שאירעו לאבות המדרש נראה את כל המוצאות את בני בניהם, — הרשעים והעריצים, זרוע רשע מנאץ, אויב ומתנקם, אשר עליהם נבאו הנביאים ודרשו נקמה משוררי התהלים, הנה הנם לנגד עיניהם, הצוררים שואנים במועדי אל ולגיונות רומא נתנו את ירושלים לעיים וברגל גאווה ירמסו את חצרות הקדש והמקדש; רומא היתה לאדום, לעשו היתה או המלכות הרשעה, השירה הלאמית התלכשה או בשירת כתבי הקדש; שיר השירים איננו שיר רועים דברי חבה בין רועה לרעה, כי אם כלו קדש קדשים, שירת כנסת.

ישראל לדודה השש עליה כמשוש חתן על כלה, משה הוא השושבין ויציאת מצרים אות ומופת היא להגאולה העתידה אשר עליה נאמר: "כימי צאתך ממצרים אראנו נפלאות". — על צרות הזמן כבר נבאו הנביאים ואין לך צרה שבאה על ישראל שלא נמצא עליה רמז בתורה ובנביאים; וכשם שנתקיימה נבואת הנביאים לרעה כן נתחזקה התקוה, כי יבא דברם, אשר דברו, כי עוד יקבץ ה' נדחי ישראל ושבו בנים לגבולם; ורבי עקיבא כיון שראה שועל יוצא מבית קדש הקדשים ושמע קול המונם של לגיוני רומא היה מצחק, כי מכיון שנתקיימה נבואתו של אוריה: "ציון שדה תתַרַש", בידוע שתתקיים גם נבואתו של זכריה: "עוד ישבו בירושלים וכו'" (מכות כ"ד). חלום יעקב וארבעת החיות בחלואו של דניאל הם ארבע מלכויות, והמדרש יודע, כי "חַיִּיה רביעיא דחילה ותקיפא" שראה דניאל — היא מלכות רומא וגם אחריתה תהיה עדי אבד; לשוא גזרה מלכות רומא על המילה, על תלמוד תורה ותדין למיתה את כל איש ישראל העובר על פקודתה. בני הלאם הישראלי הראו לדעת כי רצונם חזק עמם לחיות חיי לאם, להאריך ימים כחטיבה לאומית בפני עצמה ולא יאבו להתבלבל. עד כה ועד כה ורומא האלילית שנתה פניה ותהי לרומא נוצרית. עבודת הברית החדשה בהיותה תורה נובעת ממקור ישראל, דמתה יותר להעבודה במקדש אלהי יעקב, מאשר לעבודת אלילי היוונים והאיטרוסקים (יושבי איטליה הקדמונים), והשירים לכבוד אפולו (אלהי האור אשר להיונים) נתבטלו ויפנו מקום לשירי ישראל, שירי תהלים, שירי דוד מלך ישראל. שירי ציון נשמעו מני אז בבתי מקדש "רומא החדשה", אך להיהודים לא היתה הרוחה בהתמורה הזאת. רומא האלילית הציקה את לאם ישראל ורומא החדשה שנאה אותו תכלית שנאה. רומא האלילית הרסה את היכל העבודה בירושלים ורומא החדשה החריבה את בתי מקדש התורה בטבריא וצפורי, הכחידה את הנשיאות ותשלול מהיהודים גם את תורת האדם ומשפט אורחים. הגמוני רומא, אשר הקנו לעצמם גם שם נשיאי ישראל, ויקנו גם שם ישראל עם כל סגולותיו וחמודותיו מימי קדם לבני עמי מרעיתם, הראו לבני עם ישראל איבה תחת אהבה, דרפו באף ובעברת חמה את כל העומדים מחוץ למחיצת כנסיתם, וביותר היתה עזה כמות שנאתם לבני העם המפוזר והמפּרֵד, אשר הקשה ערפו ולא אבה לומר על דעותיו ולסור מאחרי תורתו מורשת אבותיו, למכור בכורתו בעד — מציאת חן בעיני בעלי הזרוע והאומות המושלות או בכפה. זה היה מעמד ישראל בלאַמים לעת שנתפתחו ונשתלמו המדרשים של בעלי האגדה בבתי מדרשות ובתי כנסיות. וכדברי הנביאים ושירי

תהלים מלפנים, כן נשמע עתה הד הדרשות וההגדות בתפלות ישראל שנתקנו בדורות ההם ונתקבלו בסדרי התפלות הקבועות.

דעת רצון אל והשגת תכליתו, להיות האדם תמים עם ה', מוכה ארחותיו ללכת בדרכי מוסר ומדות טובות; לעורר בדעת אלהים והחפץ לעשות רצונו, את בני האדם, לשלום ואהבה, לאחזה ואחדות, זאת היה החזון אשר חזו הנביאים ואליו נשאו נפשם, כי יקום ויהיה לקץ הימים לעת מן העתים. התכלית הזאת היתה גם נשמת אפו ורוח תקותו של העם הנגש והגענה ותתן לו כח ועצמת הנפש לשאת ולסבול את הצרות אשר השתרנו ועלו עליו, החקים והפקודים הנושאים עליהם צביון היהדות וחותמה טבוע עליהם היו אמצעים להשגת התכלית הזאת. היהודים ראו את עצמם ככלי חפץ בידי ההשגחה להשלים בהם חפצה ותכליתה הנשגבה ובכל עוזו רוחם ואמץ לבבם התנגדו לחפצם של אלה אשר אמרו לזכותם בתורות ודעות לא כפי רוחם ולבבם. דבר הלאם הישראלי וחפצו הוא חפץ ה'; הם אמרו, כי ברית כרותה לזרעו של אברהם, שומרי תורת אביהם זה במהרה, לאלה אשר להם בא היעוד הלאמי, כי כימי השמים על הארץ יעמוד שמם וזכרם, שלא יפקדו מהיות לעם, לא תבא עליהם כליה, והשה הפזורה תתקיים ותחיה לארך ימים בין שבעים הזאבים הרעבים. בית המקדש השני (או החסן הלאמי) חרב בעון שנאת חנם של אבותיהם ועונות בני בניהם האריכו קץ הגאולה; אך סוף שונאי ישראל יאבדו וה' המשפיל רמים הוא יגביה שפלים, יתלץ עם עני געניו ויקים חסדי אבות לבני בניהם. להתורה הלאמית הזאת הצטרפו גם מעשי הצדקה והרחמים, ובכל יום היו מתנים שלש פעמים תוקף תהלות בעל הרחמים אשר, רחמיו על כל מעשיו", (תהלים קמ"ה, ז'). קודשא בריך הוא וישראל קשורים ואחודים חמה, הוא אלהיהם והם עמו, הוא אביהם והם בניו, הוא מלכם פודם ומצילים; המה בניו אשר נגמלם וינשאם כל ימי עולם. לצדיקי הדורות יראי אלהים נחשב אלהי עולם כנשמת האומה הישראלית ומקצתם קראו לאלהי עולם בשם "ישראל סבא" וזכר להמקרא בדניאל: "ועתיק יומין יתיב וכו'" (דניאל ז', ז'); וכשם שהקדוש ברוך הוא הוא אביהם של ישראל, כן גם מלאכיו משרתיו עושי דבריו הם קרובים לבניו, ובשעה "שכל כנסיות ישראל גומרות כל התפלות, המלאכים הממונים על התפלות נוטלים את כלן ועושים אותן עמרות לראשו של הקדוש ברוך הוא" (שמות רבה פרשה כ"א). "ואף על פי שנאמר הללו את ה' מן השמים, הללוהו במרומים והכל מרגנים לפניו, אמר הקב"ה לכנסת ישראל: אוהב אני לשמוע את קולך בין מרגנה

בין מהללה, אל תמנעי קולך! כי קולך ערב... (מדרש תהלים מזמור ל"ג). דברי החכמים היו אז, כי מיום שחרב בית המקדש ובטלה העבודה אין לנו להתאונן על זה, כי יש לנו דבר ששקול כקרבנות ומכפר על העון כהקרבנות ואיזה הוא? זו תפלה שנאמר: ונשלמה פרים שפתינו (1).

כה היתה בהמשך הזמנים התפלה, ולדבר ביתר דיוק, התפלה בצבור שנתקנה במקום הקרבנות, המרכז, או הנקודה התיכונה שבה התרכזו כל הגיוני הלאם וכל רחשי לב העם הישראלי בבחינה מדינית ובבחינה דתית, ישראל החושב מחשבות ישראל המשורר שירי תהלה. ומאחר שבארבעת הפנים אלה אשר לעם ישראל: פני התורה והלאמית (רגשי האומה המדינית), המחשבה והשירה, מרוח אחת מוצאם, רוח אלהי ישראל הרועה את עמו מעורו, הנה במרוצת העתים ובימי הדורות התלכדו והתאחדו כל אותם רחשי לב וקנין הרוח של ארבעת הפנים אלה בהתפלה, ולתולדות הלאם ודברי הצרות וספוריהם נתבצר גם כן מקום בתפלות הצבור אשר לכנסיות ישראל, נתבצר מקום בתוך התפלה להעבר והעתיד, ליחס נפש האדם אל יוצר הכל לנשמת העולם, בהיותה גם היא חלק אלוה ממעל, לתורת האדם לבני האדם, ליחס האדם לכל בני המבע; וכל החסן כל עשר השירה והמליצה שנמצאו ספונים ממונים בכתבי הקדש וספרי המדרשים וההגרות, כל זה היה לענין השיר והמליצה להפייטנים שקמו אחרי בעלי המדרש וההגרות ויצאו בעקבותיהם. כן הננו רואים, כי כסדרי תפלה הפשוטים מאד שהתנחלו באומה מימי קדם קדמתה: קריאת שמע, תפלת שמנה עשרה והקדושה התפתחו והשתלמו סדרי תפלה, או סדר העבודה, כאשר לא נמצא בכל העמים, ויהי סדר העבודה בבית הכנסת לאוצר כל חמדת ישראל אוצר התורה והתולדה הלאמית, השירה והחקירה.

בסדר העבודה הזה, בהציוור הנפלא בחליפות גונו וצבעיו עומד בשורה הראשונה לעיני המתבונן סדר העבודה שבלב זו תפלה ביום הגבחר מכל ימות השנה, יום הקדוש לכל בני ישראל — יום הכפורים. היום הזה נועד לכפרת עונות אם ישוב החוטא תשובה שלמה בחרטה ועזיבת החטא, וכפרת עונות בית ישראל מקרבת את הגאולה; ביום הזה פתוחים שערי רחמים לרנקה כל דמעות העשוקים, כל תפלה וכל

(1) עיין ע"ו כל המאמרים המובאים במנורת המאור לר"י אבוהב נר צ"ב וק"ד.

תחנה עולות ומגיעות לכסא כבוד אלהי ישראל. יום הראשון בשנה הוא יום הדין, והימים „שבין כסא לעשור“ המה ימי ההכנה ליום הנבחר להטהר לפני ה' לפני באו. לימי התשובה, „הימים הנוראים“ האלה, נתקנו תפלות תחנונות ובקשות שונות; ביחוד היה צרך בהתפלות האלה ביום הקדוש אשר בו יהיו כל בני העם הישראלי בבתי כנסתם. במדה הזאת אשר כל חיי עם יהודה וגם לשון לאם יהודה מצאו להם בית מנום בבית הכנסת, נעשתה אהובה ונחמדה לבני הדורות הבאים לשמוע שירי-התפלה בלשון עברית בבית כנסתם, לחוש ולהרגיש את כל תוכן תפלותיו, את כל התורה אשר ישמע מפי הדרשן, כל שיחותיו והגיגותיו של היהודי בימי גלותו בשירי-התפלה ומליצת הפיוט. כה התחדשו ותשובנה לקדמות ימי נעוריהן הנבואה ושירת קדש בהפיוט והסליחה. לתת די ענינים ונושאים במדה מספקת לחבור קינות וסליחות, לשירת-קדש, שירת התהלים אשר בימי הבינים, קבלו עליהם נשיאי העמים וכהניהם במזרח ובמערב במלכיות ישמעאל ואדום.

ב.

הצרות.

אם ישנן מעלות בקלם הצרות; אז עלה ישראל על המעלה היותר גבוהה; אם ארך זמן המכאובים ונשא וסבל אותם במנוחה מטביעים חותם אצילות ורוממות הנפש על בעלי הצרות הסבלנים, או אין אצילים בתבל ארצה כאצילי בני ישראל; אם ספרות עשירה תקרא זאת אשר נכתבו בה חזיוני-התוגה (Tragödie) מרעידו לב ומרעישי נפש, מה מרום ונשגב הוא חזיון-התוגה ההולך ונמשך זה אלף וחמש מאות שנה, חזיון-תוגה אשר גבוריו הם מליציו והם גם הדורכים על קמת-החזיון, המה פועליו ונפעליו והם המציגים כמו חי את החזיון-הזה להרעיש לב ולהחריד רוח כל רואיו, לעיני עמים רבים ובימי דורות עולם!

פוזר היהודים, אסון נורא בפני עצמו, וביחוד להם, אשר מטבעם הם נוהים לאחדות וקבוץ, היה נכון למסוך רחמנות וחמלה בלב בני האדם ולתת להם כבוד ורחמים בעיני חבריות. הן הם בהיותם על אדמתם היו מגינים על הגר הגר בתוכם ונצטוו לכלי להונות אותו ולכלי ללחצו. ועל מי לרחם, בעד מי יגינו אם לא בעד חלשים וקמני ארץ; אך עמי הארצות לא חשבו כן ויבחרו יותר להצר ולהצק אותם;

להכביר עלם במסים וארנוניות ולנגוש את העני בקנסות וכסף ענושים, ׀רך עשו כמשוכת חדק כשם שהמשוכה הזו מתחדקת בבגדיו של אדם והוא מפשר אותם מצד זה והיא מתחדקת מצד אחר, כך היא מלכותו של עשו גובה את הארנון (מס הקרקע) ועד שלא יגבה את הארנון הרי הגלגליות באות עליהם ועד שזאת ניגבת בא עליהם מירבוט (Tribut-Executor). דברי ימי הבינים באירופה מבארים היטב דברי בעלי המדרש ובעלי הסליחות. הן קול הקורא הב! הב! שקראו שונאי ישראל בימי הבינים נשמע אחרי כן בנאות אשכנז בימי העת החדשה בקריאת העפ! העפ!.

בכל הפצנו לתת פה תוכן דברי המאמר השני הזה הגדול בכמותו (9—58) לא נוכל, מפני טעמים ברורים לכל קוראינו, להביא בזה אף מקצת מן המקצת מדבריו המלאים דברי המדרשים ודברי הפייטנים מחברי הסליחות והמקוננים, אשר שפה אחת ודברים אחרים להם: קריאת הנג של עס-עולם על אומות העולם בדברי קינים הגה והי הכתובים ברמז ורס לב העברי, צונץ נגש לעבודתו להעזרת מקורי הסליחות והקינות וסבתן—הצרות ולסדרן אחת אחת לסדר חברי הפיוטים המופלאים האלה; ומגלת הצרות הזאת הוא מציע מדור לדור: עקרי הצרות והרדיפות לישראל החלו מימי כנסיות הכהנים (הקונסיליות) באירופה המערבית בימי המאה הש' והי' למספרם, כאשר חברות הנזירים הגיעו לירי כבוד וממשלה במערכות הכהונה הקתולית, כאשר רבו קדושי הכנסיה הזאת ורבו הנוצרים המשתמחים על הקברות בארץ הקדושה, וביחוד מימות הכהן הגדול שברומא הילדיברנד או גריגור השביעי, אשר יסד תוקף ממשלת הכהונה הקתולית באירופה עד הגבירו אותה על המלכות וישעבר אליה כל עמי אירופה ומושליה. מני אז הוכפלו צרות היהודים, ויהיו דוויים וסחופים, נקלים ונבויים, מני אז שחה לעפר נפשם ויהיו לחרפה בגוים ומנוד ראש בלאמים כדברי הפייטנים: יבזו יְדִידֶיהָ וְכַנּוּם בְּלָבִים, טָפַשׁ נָבֵל וְכֹמֵר מַעַר הַגְּלָבִים, חֲרָפְתָּם שׁוֹמְעִים עֲלוּבִים וְלֹא עוֹלָבִים⁽¹⁾. כי מכיון שישבה הכהונה הרומאית לכסא מלוכה באירופה המערבית אז נוטל על היהודים לשאת משא צרותיהם דומם ויחיל, כי גם מדברי קינים והגה והי מקול אנחה שהוציאו מלבם היתה סכנה רבה נשקפת להם, ויהי אז ישראל לגלם וחרש שאינו

(1) פסיקרא כי תשא.

(2) הסליחה הערוג אליך כאול מאת שלמה הקטן ליום ג' דעש"ת.

שומע ואינו מדבר, וע"כ יאמר הפייטן: וְחָשָׁה דוּמְיָה מִתְקַשֵּׁב...
זאת אֵל לכו יֵשֵׁב, עַד יִשְׁקִיף וְיֵרָא וְיִקְשִׁיב. נְחֹשְׁתִּי בְּעַד זוּמִם,
כֹּל הַיּוֹם מְדַמָּם, נִפְשִׁי נִבְהָלָה וּמִשְׁתוּמָם(1). אז נתקיימו בכנסת ישראל
שבאירופה דברי שריר-קדוש: היתה לי דמעותי לחם יומם ולילה באמור
אלי כל היום איה אלהיך(2). והדמעות האלה עוֹדֵן זולגות מעיני
הכנסיה הישראלית זה אלף וחצי האלף שנים, ואלה הם גם דברי
המורש איכה הכלולים בדברי הפייטן:

הִמָּה אֱלֹהֵי אֲנֹנָה לְכוּנָה וּמְלַעְגָתָ: מַה תּוֹחֲלִי וְאֵינִי נִבְנָה.
וְשָׁמַע בְּכִנֹּת מִסְפִּידִים... מִתִּי וְכָנָה ?
הִמָּה אֲנֹנָה לְאוֹמְרִים עֲנֹב וְשִׁפְח וְנִמְשׁ וְלָעַד שׁוּמִם(3).

שונאי ישראל היו מונים את הנגשים והנענים ומדברים על לבם
להתנאש מן הגאולה ולהמיר תורת הלאם בתורת עמים אחרים, ובהשתוחח
נפש הפייטן בשברון לבו על שבר בת עמו יאמר:

גוֹלָה וְאֵין גּוֹלָה קִין יִשְׁעֵתִי,
מְנוּבֵד בְּלִי מְעוּבֵד אוֹסֵף הֶרְפָּתִי,
דַּבַּת עִם אֲשָׁמַע וּמוֹסֵר בְּלִמְתִּי,
בְּאֵמֶר לִי אֵימָה אֶפּוֹא תְקוּנִי...
לִי וְרִים אוֹמְרִים בְּגִדְל וּבְנֵאֲנֹת
רוּחַ: עַל רוּחַ תִּבְמַחִי וְתוֹתְרִי בְּשִׁבִי... (4)
או בדברים אלה:

דוֹרְשֵׁי אֲבוֹת וְאֵלִילִים... יאֲמְרוּ אוֹיְבֵינוּ פְּלִילִים:
מַה תִּיהוּדִים הָאֵמְלִילִים... וְאֵם תִּהְיוּ בְּמוֹנוּ
...לְעַם אֶחָד וְהֵינּוּ. (5).

ואם בכל הלחץ והמצוקה, בכל דברי הרצוי והפתוי לא יכלו
להעביר את הישראלי על דתו, אז שתו לבם לכח הזרוע: הרסו
והחריבו בתי כנסיות ובתי מדרשות, אסרו לקיים מנהגי ישראל, גרשום

(1) הקליר יוצר פרשת זכור.

(2) תהלים ט"ב, ד'.

(3) הקליר בקינת הטוה אונך.

(4) אהבה לשבת ראשון אחר ססח.

(5) זולת לשבת הני"ל.

מן הארץ וינסו להטבילם בחזקת היר, כאשר עשו הויסמגותים הקתולים בספרד והיוגים בקונסטנטינופול בימי המאה החמישית לחמישי, ולא לבד בארצות הצלב בקשו להעביר את היהודים על דתם, כי אם גם בכמה ארצות ממשלות חצי הירח רבו גזרות השמד מימי המאה התשיעית לספירת הנוצרים⁽¹⁾.

בכל הפגעים הרעים, בכל ההרנות, הרעמים והרעשים, בכל העלילות והרדיפות אשר מצאו את עמנו בכל ימי נדודיו היתה יד פושעי ישראל באמצע. קוץ מכאיב וסלון ממאיר לבית ישראל היו בוגדיו ומלשיניו מאז ועד הנה, המוטרים אם מחפצם להוכיח להכהנים כי דבקה נפשם בתורתם החדשה, אם משאפם לנקמה מאחיהם בני בריתם מלפנים, אם מתאות הבצע או הכבוד המיטו שואה על העם אשר ממנו יצאו ויוסיפו יגון על מכאוביו. על כן לא יפלא אם המדרשים ואחריהם הפיוטים מלאים דברי תלונה וקריאת תגר על „בני אמי אשר נחרו בי“ (דברי רבי אליעזר בן טוביה במדרש שיר השירים), ובכל התפלות והפיוטים, בכל הסליחות והפזמונים נמצא דברי תפלות ותחנונים להציל את העם הנרדף מידי מרגלי חרש „מפי רשע ומפי מרמה אשר פתחו עליו“. מהם, מהמומרים, יצאו לראשונה האשמות והעלילות, אשר היו כעש לישראל והנה אוכלות אותו בכל פה זה יותר מאלף שנים; מהם יצאה העלילה הנוראה והכזובה — עלילת הדם אשר רבו חלליה בימי כל דורות הגלות זה כשש מאות שנה, גם עלילת הרעלת הבארות, חלול חלות הקדש מן מומרי ישראל יצאו ראשונה; הם גלו פנים בתפלות ישראל והגדות ישראל שלא כהלכה ויעותו פני הכתובים והמאמרים למרבה השנאה ולהפיח זיקי הקנאה והם היו אחרי כן בימי האפיפיורים פאויל הרביעי ופיוס החמישי מבקרי ספרי ישראל, מחרימי התלמוד והמדרשים ושורפיהם. והרעיון הכללי, הרעיון הראשי אשר לכל הפיוטים, הסליחות והקינות הוא מוסר להגרדפים הנרדפים והנרדחים לבל יכפרו באמונת היחוד, לבל יהיו לבוגדים בדת מורשה ועם מחצבתם, ובעצם ימי הצרות והמצוקות שמענו דברי מליצה רמה; פרחים נרמסים ברגל גאווה נתנו ריח השירה, והעשוקים היו כרוחם חפשים ובני חורין יותר מעושקיהם הכהנים הצמאים לדם בעצמת קנאתם והפרשים האבירים בעלי האגרופים בשאיפתם לבצע מעשקות. ורבי יהודה הלוי שר על זה שירתו:

(1) רבי סעדיה דאנן דף מ"ז ע"א.

הלא טוב היתה מְשַׁרְת פְּנֵי אֵל
מָאד , מְהִיִּתְהָ מְשַׁרְת פְּנֵי־רַם ,
פְּנֵי אֵל . אֲשֶׁר כָּל-נְשָׁמָה תְּהַלֵּל
לְזָכְרוֹ וְלִשְׁמֹו בְּשִׁמְחָה וְשִׁירִים (1) .

ובפרשה השניה הזאת בספר „הפיוטים בימי הבינים" לצונץ, פרשת „הצרות", מתחיל המחבר למנות דור דור ו„צרותיו", דור דור ו„קינותיו וסליחותיו". מתחיל במסע הצלב הראשון, כאשר החל ישראל לראשונה לאמן ידיו במלאכת השחיטה — לשחוט בניו ובנותיו מתת להם להמיר כבודם ולכבוד בעמם — ומסיים בגליות ישראל בימי המאה השלישית לאלף הששי — בגרוש הגדול מספרד ופורטוגליה ומגולה אחר גולה שגלתה תמיד כנסת ישראל מעיר לעיר וממדינה למדינה במלכויות אשכנז, או, להגביל מְצָרֵי הוֹמָנִים ההם: לראשונה מימי קונסטנטין הגדול הראשון לקיסרי רומא הנוצרים עד אחרי מות הקיסרים לבית קרלוס הגדול והחסיד שבקיסרי רומא באשכנז, ומימי האפיפיור גריגור השביעי וקיסר היינריך הרביעי עד האפיפיור קלימני השביעי וקיסר קרלוס החמישי — לערך ארבע מאות שנה — שנות ראתה כנסת ישראל שבאירופה צרות רבות ורעות: מסעי הצלב הראשונים והאחרונים, הרגות ארמלעדער, גורת בלווי"ש (תתקלא), טביחות המות השחור (ק"ט) גורת קניא והשמדות בעקבותיה עד קע"ב — הגרושים הגדולים הראשונים: מאנגליה וצרפת, והאחרונים: מספרד ופורטוגליה, והגליות הרבות והתכופות (במלכויות אשכנז), וחותם דבריו בספורי התלאות הנוראות אשר מצאו שרידי הגולים מספרד ופורטוגליה, ובמגלת תענית הגדולה הזאת עוד לא תמו כל צרות בת יהודה השדודה; לקורות הגזרות בהעת הנאורה — העת החדשה משנת ש' עד דורו של צונץ — הקדיש המחבר פרק שלם אשר עוד נִחַד הדבור עליו.

ולפני צאתנו מאת הפרק הזה עלינו להציע דברים אחדים מצדנו מדוע יקרו לצונץ הפיוטים והיוצרות (ביחוד הזולתות והאהבות אשר בשבתות של חדשי האביב והקיץ) הסליחות והקינות של האשכנזים וימצא בהם חן נעים וירגיש את כל תקף ההתרגשות הטבעית, כל עז השתפכות הנפש מה שלא ירגישו רוב בני עמנו בקראם אותם קריאה קרועה וחמופה לשם מצות תפלה וקריאה. על האיש אשר חנן להבין בחזון העתים לדעת, כי בימים ההם היה חזון השירה יקר באירופה

(1) ריה"ל פיוט לנשמת קובץ שיריו כרך ב' מערכת הרכבי הוצאת אחיאסף עמוד 144 .

בכלל. עמי צרפת ואשכנז עוד לא קנו להם שלמות בשיר ומליצה, שירי גליא, שירי הפרובינציאליים בדרום צרפת — שירי המרוכזים, לא נשמעו במדינות הצפוניות, שירי המשוררים האשכנזים „מינעוֹאֶנְגֶּרִי עוֹדֶם מֵלֵאִים פְּרָאוֹת וּזְרוֹת, אֶךְ רְצוּפִים כַּח עוֹז; וְהַכַּח הוּוֹה הוּוֹה הוּוֹה הַעוֹזוּ הַמְצוּי בֵּין בְּנֵי אָדָם הַקְּרוּבִים אֶל הַמְּבַע וּנְפִעִלִים מִמֶּנּוּ הַתְּפַעלוֹת עֲצוּמָה. אִמּוֹר מַעֲתָה: הַחֲפַעלוֹת הַבָּאָה יִשָּׁר מִמְרָאָה עֵינַיִם וּמֵהַלֶּךְ נִפְשׁ, הִיא תַעוֹרֵר גַּם אוֹתֵנּוּ בְּנֵי הָרֹדֵר הָאֲחֵרוֹן לְהַתְּפַעֵל בְּקִרְיַת הַחֲרוּזִים אוֹ גַם אֶת הַדְּבָר הַפְּשׁוּט הַמְּצִיֵּר לָנוּ הַמַּעֲשִׂים הַנּוֹרָאִים, הַקִּרְיָאָה בְּדַעַת־נִפְשׁ תְּצִיג לְעֵינֵינוּ כְּמוֹ חֵי אֶת גֵּיא הַהֲרֵגָה, אֶת בְּמוֹת הַמְּטַבַּח אֲשֶׁר הוֹכְנָה לְאִדִּירֵי אִמּוֹנָה אֱלֹה. דְּבַר אֶחָד מִדְּבָרֵי הָאֲמִלִּים הָאֱלֹהִים, דְּבַר יוֹצֵא מִנְהַמַּת הַלֵּב דִּי לָנוּ לְהִרְאוֹתֵנוּ כְּמִרְאָה בְּהִיר אֶת כָּל הַנַּעֲשֵׂה אוֹ כְּאִלּוּ נִקְרָו וְיֵאֵתוּ לְעֵינֵינוּ וּבִימֵינוּ. וּבִיחֹד אִם הַמְּלִיצִים וְהַמְּשׁוֹרְרִים הֵם הַגְּבוּרֵי־הַחֹזֶן בְּעַצְמָם, אוֹ כַּח גְּדוֹל וְסִגְלוֹהַ יִתְרָה לְפִיּוּסֵיהֶם וְקִינּוּתֵיהֶם לְמִשׁוֹךְ לֵהֶם לֵב קוֹרְאֵיהֶם. הַסִּגְלוֹהַ הָאֵאת נִמְצָאת יוֹתֵר אֲצֵל פִּיּוּסֵי אֲשֶׁכְנֹ וְצִרְפָּת, בְּעוֹד אֲשֶׁר פִּיּוּסֵי סִפְרָד לֹא הָיוּ שְׂקוּעִים כָּל כֵּךְ בְּצִרְוֹת, וְרַק בְּהִרְגִישׁ וְהַתְּבוֹנָנָם בַּחֹזֶן הַעֲתִים נַחַח עֲלֵיהֶם רוּחַ הַשִּׁירָה הַלְּאִמִּית לְקוֹנֵן עַל שֶׁבַר בַּת עַמִּם. כִּי רֹב פִּיּוּסֵי הַסִּפְרָדִים נִתְחַבְּרוּ עוֹד לְפָנֵי הַתְּגַבְּרוֹת הַצִּרְוֹת בְּחִיצֵיהֶן הַפִּירִינָאִי, כְּאֲשֶׁר כִּבְר דְּבַרְנוּ עַל זֶה בְּמִקּוֹם אֲחֵר. הִנֵּה כֵּן לֹא מִמְרָאָה עֵינַיִם כִּי אִם מֵהַלֶּךְ־נִפְשׁ חִבְרוּ שִׁירוֹת־קִינּוּתֵיהֶם וְסִלְיָחוּתֵיהֶם; בְּגַלֵּל הַדְּבַר הוּוֹה אֵינן לָנוּ לְהַתְּפַלֵּא עַל זְרוֹת הַלְּשׁוֹן בְּפִיּוּסֵי הַאֲשֶׁכְנִים וְסִלְיָחוּתֵיהֶם וְקִינּוּתֵיהֶם וְלֹא עַל רְבוּי הַצִּיּוּרִים הַפְּרָטִיִּים אֲשֶׁר בָּם. הַמָּה כְּתָבוּ פִּיּוּסֵיהֶם בְּכוּוֹנָה לְחֹזֶק אִמּוֹנָה בְּלֵב בְּנֵיהֶם, לְהוֹדִיעַ לְבָנִים מַעֲשֵׂי אֲבוֹת וּגְבוּרַת רוּחָם בְּמִסִּרַת נִפְשָׁם עַל קְדוּשַׁת הַשֵּׁם; וּבְהִיּוֹת הַפִּיּוּסִים וְהַמְּקוֹנִים עַד־רִיָּאָה הָיוּ תְּאֵבִים לְהַנְחִיל לְבֵנֵיהֶם כָּל פְּרָטֵי קוֹרוֹתֵיהֶם, כָּל אֲשֶׁר נִשְׂאוּ וְסָבְלוּ הֵם וְהַקְּדוּשִׁים אֲשֶׁר מָתוּ עַל קְדוּשַׁת הַדְּעוֹת הַקְּבוּעוֹת בְּלִבָּם. בְּגַלֵּל הַדְּבַר הוּוֹה הִנֵּנוּ רוֹאִים כִּי הַחֲרוּזִים הַרְּאִשׁוֹנִים שֶׁבְּהַסְּלִיחוֹת וְהַקִּינּוֹת חֲזָקִים מְאֹד וּבִקְוִעִים וְיוֹרְדִים לֵלֵב הַקּוֹרְאִים—וּבְהַמְּשֵׁךְ הַדְּבָרִים רוּחַ הַשִּׁירָה הַלְּכֵבֶת וְרוֹפֶפֶת, הוֹלֵכֶת וּמִתְּחַלֶּשֶׁת כְּמִרְתַּת הָאֵרוֹכוֹת וְהַהֲפֻרְטָה, כְּאִזְנוֹנוּ נִשְׁמַע אֶת הָאֲנָחוֹת הַפּוֹרְצוֹת מִעַמְקֵי הַלֵּב הַנִּרְדָּף וְהַנִּרְדָּף בְּקִרְאוֹ אֶל אֱלֹהֵי מִשְׁגָּבוֹ וּמִגְּנוּ לְאִמְרוֹ: אֱלֹהֵי גְּשׁוּאוֹת עֵינֵינוּ, בְּכָל פְּגָה וּפְגָה אֲשֶׁר זִרְתָּנוּ... הַצִּיּוּקֵתֵנוּ בְּטַנְנוּ מְרֹב מִתְּלֹאוֹת, מִתְּלֹאוֹת הַבָּאוֹת אֲחֵרֵי תְּלֹאוֹת... (1). אוֹ הַקִּרְיָאָה הַיּוֹצֵאת מִלֵּב קְרוּעַ: אוֹס קְרוּאָה תְּבַצֵּלֶת הַשִּׁירוֹן, אֶקְלוּהַ הַקְּמוּקָה רִאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן... וְכַהֲנָה רְבוֹת.

(1) ליום רביעי דסליחות לפי מנהג אשכנז הוצאת פראנקפורט ת"י.

והבינה היתרה הזאת היא שעמדה לו לצונץ, שהיה לא לכבד חכם כי אם גם בעל־נפש מלא רגש השירה, מלא דעת החן והנעימות להוציא מכנור ישראל השבור וממיתריו הקרועים מנגינות־יהי עד לכלות הנפש, ותהיינה הקינות והסליחות בתרגומו של צונץ לשירים נשגבים מלאים הוד מליצה רוֹמְמָה והדר שיר נשגב. אמנם כן, תרגומו המה על פי הענין והמעם ולא על פי המלות והתאר וגם לא על פי הדמות והתכנית, אך בכל זאת נראהו הודר אל כוונת המקונן, מבין לרחשי לבו ומלביש רגשות לב דוי במליצות אשכנזיות נעלות ונשגבות.

לדוגמא נביא בזה רק חרוזים אחדים במקורם העברי ובתרגומום האשכנזי על פי צונץ וראו בני עמנו קוראי הספר איך השכיל לשום כבוד על קדושי עמנו ורוח השירה הטבעית אשר פעמה בהם, את כחו לתת דברי הפייטן או בעל הסליחה בלשון אשכנז בדבור השירי והשקול נראה מתרגומו בסליחה, אשר כלה היא מבטויים קשים מאד, חרוז אחד והוא: בעל הסליחות מדבר בצר הצורך את ישראל ויספר:

לא הקל וְרָדָה בְּמַקְל וַיִּפְצַל⁽¹⁾.

וצונץ יתרגם:

ער ציכְטִיגט מיט דעם שמאַב
אונד שאַלט דייע האויש מיט אַב .

ואלה הם דברי הפייטן רבי קלונימוס בן יהודה בסליחתו בקינתו על הרוגי מגנצא בימי מסע הצלב הראשון (תתנ"ו) ותרגומו צונץ עליהם⁽²⁾:

בעל הסליחה מתאר את ימי המטבח בחדשי הקיץ לשנת תתנ"ו בפשוט גרודי האחים אמוני הקתולים נוסעי הצלב על ערי הרייגום לעשות הרג רב בקהלות ישראל העתיקות ויאמר:

... דְּבָאוּם בְּעֶבְרוֹת וְעָלָם מְטִילִים עֲלֵיהֶם;
הוֹרְגִים, הוֹלִים, מְשֻׁמְדִים בְּכָל מִינֵי מְשֻׁמְד,
וְכָל זֹאת עֲלֵיהֶם אוֹתָם מְהַצְמֵד
זָנַח אֵל מִי, תִּפְלְתָם לְלִמּוֹד
חֲמִסִּים חֲבָלִים בְּאֵין מְעָמֵד .

(1) סליחה המתחלת, ארכן" ליום ר' דסליחות.

(2) „את הקול קול יעקב נוהם" סליחה לערב ראש השנה עפ"י מנהג אשכנז

הוצאה פראנקפורט הנ"ל.

מִתְּנִינִים פַּח לְלִכּוּד בְּשֶׁה יוֹקְשִׁים ,

.....

כָּלָה לְגַמֵּר עִם קְדוּשִׁים ,

.....

.....

שִׁיחַ פּוֹצְחִים עִמָּהֶם לְבִנוֹ ,

עַד מָוֶת אֶהְבְּנוּהוּ הַצְּצִיף הַיְּבוֹנוֹ ,

פּוֹשְׁטִים צָוָאד לְאַבְחַת הַרְגַּ רַב ,

צִדְקָנוֹת חֲשׂוֹת קִנְיָהוּ לְקָרֵב ,

קָרָן קָלִיל בֵּית הַנְּעָרֵב ,

רְנָשִׁים לְקָדָם מִנְחָתָם לְהַעֲרֵב ,

שׁוֹחֲמִים הָאָבוֹת בְּנִיָּהֶם בְּדַמִּיהֶם מִתְּבוֹסְסִים ,

קָצִים בְּחִיָּהֶם וְנִפְשׁוֹתָם לֹא חוֹסִים ,

לְיַחַד שְׂמָדָ רָצִים וְשָׁשִׁים ,

מִתְאַשְׁרִים לְהַשְׁמִיעַ שְׁמַע יִשְׂרָאֵל בְּקִרְיָאָתָם ,

נָעַם פִּיהֶם בְּבִרְכַּת זְבִיחָתָם ,

יַחַד אָבוֹת וּבָנִים , חֲתָנִים וְכַלּוֹתָם ,

מִמְהָרִים לְטַבַּח בְּלֹא־פְרִיזוֹן חֲפָתָם ...

וְזֶה תְּרַגְמוֹ שֶׁל צוֹנֵן :

זִיעַ דְּרִיקָקֶען אֹונד בַּעֲדֵרֶאָנְגֶען ,

זִיעַ מַאָדְמֶען אֹונד זִיעַ הָאָנְגֶען ;

ווִיר אֹום זָאָ פֶּעסְטֶער זִינד אָן דִיךְ גַּעבֹונדֶען !) .

דַען לַעבֶענְדִיגֶען צו פֶּערְנֶעסְסֶען ,

צו לַעֲרֶנְען אִיהֶרֶע מַעסְסֶען ;

זִיעַ שְׁלֹאנְגֶען אֹונד פֶּעֲרוֹוֹאֹונדֶען ;

זִיא לַעֲנֶען שְׁלִינְגֶען

(¹) נראה לי כי טענה צוֹנֵן פה בהבנת הפיוט; הפיוטן אומר: כל זאת (חולים ומשמורים) עליך אותם מלהצמד" לאמר שלא נהיה לך נצמדים והמ"ם צריכה להתקד בצורה והיא מ"ם השלילה, והוא נתן להחרוז הבנה אחרת לגמרי כאלו נאמר: "ובכל זאת", וזאת היא טעות דמוכה.

אָב זיע אונז פֿינגען ,

.....
.....

איך מיט וואָרטען זיע בעריקקען : —
וויר בלייבען דיין מיט געבראָבענען געניקקען .
דיא עדלען פֿרויען זיך שפוטען ,
דאסס אלס אָפּפֿער איהרע קינדער בלוטען ,
פֿאָטער שלאַכטען ראַש איהרע זאָהנע
אונד שאַנען ניכט דאס אייגענע לעבען .
דיינע איינהייט צו ערהעבען ,
ווייהעט דעם מאַדע זיך דיע יונגע אונד דיע שאַנע ;
„האַרע איזראַעל ! דיע ליפּפֿען בעבען
אונד פֿאָם כרייטיגאַם אונד פֿאָן דער ברויט
איזט „דער איינציגע גאָטט“ דער לעטצטע לויט ;
זאָ אים לעבען ווארען זיך געוואָגען
דען אָפּפֿערטאָרט פֿעראיינט פֿאָלצאָגען .

כהתימו את מגלת „הצרות“, כתובה על חמשים עמודים רשום מפורש כל שם הפיוט (המלות הראשונות בלי רשימת הדרף או הסימן ובלי רשימת טיב המחזור או הסליחה מאיזה מנהג הם) וצרתו בצדו, יאמר צונץ בחתימת המאמר: „הולכתי את הקוראים ברכים אבלות בין שְׁבָרוֹת הדרות הארוכות מימות קונסטנטיין קיסר עד ימי הקיסר קרלוס החמישי בימי אלף ומאתים שנה ויותר. הדרות האלה וקורותיהם מוכיחים אמון המשפט הנחרץ על ימי הבינים לאמר: תולדות ישראל בימי הבינים בארצות אירופה הנוצרית הן שלשלת גדולה וארוכה של נסיונות ובחינות, שנסו ובחנו העמים, לרעת במה יצליחו להכחיד שם עם ישראל ולכלותו מעל פני האדמה. המעשים ההם מדברים לנו בשפה ברורה, איך היתה יכולה היות השגת היהודים מגדולי העמים אשר בקרבם ישבו בארצות אירופה המערבית ודעתם עליהם; את הנוצרים בארצות הקתולים במערב אירופה חשבו היהודים ללוקחי שוחד, שואפים לבצע מעשקות, נשבעים לשקר, שואפי נקמות ואכזרים בעברת דון ובחמה שפוכה; את כהניהם ונשיאיהם חשבו לשכט אלוה, שבט אפו ליסר על ידם את עמו על פשעיו ועונותיו כי רבו. לראש וראשונה היתה הסקירה הזאת על כל המאורעות והאסונות אשר קרו את העם

הישראלי כימי אלף שנה ויותר נחוצה מאד להבנת התפלות בבית הכנסת. ההשקפה הקצרה הזאת תלמדנו דעת סבת המרירות, הכעס והתרגזות הנפש אשר בשירי תפלה אלה; בחרווי הקינות והסליחות נראה את מעינות הרמעות, הים של דם וגלי המים הזורנים אשר עברו על נפשות בני האומה העלובה כימי דורות עולם; נשמע קול תאניה ואניה, קול קללת נרצחים ונשחטים, או אז יהיה לבנו פתוה גם לרברי התקוה הטובה, תקות גאולה וישועה שבה יסיימו תמיד המקוננים והפייטנים את שירותיהם. הפיוטים, הקינות והסליחות הם הם מזמורי התהלים שבימי הגלות, וכאשר לא יעלה על הדעת לקרוא תגר על מזמורי התהלים מפני הדברים הקשים שבאו שם, בקרוא המשורר הקדוש מעמק לבו: "יִגְמַר נָא רַע רְשָׁעִים וְתִכְוֶנֶן צִדִּיק", או בשעה שיקלל את הרשע ויאמר: "יָשׁוּב עֲמָלוֹ בְּרָאשׁוֹ וְעַל קַדְקָדוֹ חִמְסוֹ יִבַּד; כִּי דָרַשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכַר; שׁוֹפֵט הָאָרֶץ הַיָּשֵׁב גָּמוּל עַל גָּאִים" וכדומה; כן אי אפשר להתרעם על הדברים הקשים הנמצאים בשירי תהלים שבימי הגלות — בהסליחות והקינות. התאניות והאניות, האנחות וגם הקללות עוד לא פגעו באיש לרעה וגם אחד מבני בניהם של נוסעי הצלב, אבירי חמס ובעלי האגרופים, הכהנים והאצילים אשר לאמונתם גברו בארץ, עוד לא נקף באצבעו לסבת שירי תהלה ושירי תלונה אלה; אך טוב וחסד, רחמים וחנינה, אהבת הבריות ורגשי חמלה יש בידם להחריש את הקול, קול אלפי אלפים מענים, נהרגים ונמכחים בשם האמונה וגאון תפארתה, העולה מן האדמה ובוקע רקיעים זה מאות בשנים; רק בעשות טוב וחסד, צדק ומשפט לבני בניהם של המענים, בהשב עד צדק משפט האדם אשר לקח מהם יוכלו העמים למחות עון אבות אבותיהם, ואז תהפך השנאה לאהבה, אהבת עולם בין כל באי עולם בלי חבדל לאם ודת".

ג.

הפיוט והסליחה.

המאמר הזה המחזיק יותר מתשעים עמודים מדבר על דבר צמיחת הפיוט, התפתחותו והתפשטותו, סדר בנינו, תְּכִינָתוֹ, תכונתו וצביונו, ובכלל פניו המופלאים והמשונים לפי המנהגים השונים ולפי דרכי הטעם השונים בכל הארצות ששם ישבו הפייטנים השונים. תכנית חלקי הפיוטים ביחוסם להתפלות הקבועות, ההבדל בין יוצר, קרובות,

מאורה, אהבה, זולת וגאולה; בכלל דרכי הפיוטים על פי צורתם ותכניתם. החקירה הזאת המיוחדת לחוקרי הספרות מוקדשת יותר לחכמי תורת הטעם והשירה העברית, לאלה שתקעו עצמם להידיעה הנכבדה הזאת ועל כן לא נאריך בהצעת הדברים, ובכל זאת לא נוכל להמנע מהצעת דברים יקרים מאד בהמאמר הזה, דברים אשר, ככל דברי צונץ בחקר תולדות ישראל וספרותו, היו לאבני פנה לבנין ספרים גדולים ויקרים להחכמים שקמו אחרי המחבר.

פתח דבריו בצמיחת הפיוט הם:

„בראשית ימי הבינים (התקופה שאחר חתימת התלמוד הכבלי או דורות הסבוראים) היה עוד סדר התפלה פשוט מאד, לא היו עוד סדר־תפלה כתובים וגם לא היה עוד ערך־תפלה במערכה מסודרה⁽¹⁾, מעט מעט נתרבו פסוקי כתי הקדש, תפלות ופיוטים שהתנחלו בעם מימים קדמונים, ביחוד לימי שבת ויום טוב⁽²⁾, וכל אלה עלו בסדר התפלה. התפלות שהיו יחידים נוהגים לאמרן, הפיוטים שהנהיגו החזנים לומר אותם לפני התבה לעתים מזומנות היו במרוצת העת למנהג קבוע. בתפלות השחר והערב, בברכות שמנה עשרה עלו ונשלבו בתוך התפלות מומורי תהלים שלמים או חלקים קמנים ובכלל פסוקי כתי הקדש, והנוספות האלה היו אחרי כן לתפלות בפני עצמן. בספר התהלים ובדברי הימים כבר נמצא תפלות מצורפות מפסוקים כאלה⁽³⁾. ובמשנה כבר נמצא, כי הרבו להרחיב את התפלה, לקשטתה ולפארה בימי ראש השנה ובתעניות צבור לכולל בתוך תפלת שמנה עשרה פסוקי כה"ק

(¹) הדברים האלה מעוררים תהוהו, הן נדע כי לא לכד שמנה עשר (י"ט) ברכות נסדרו בימי התנאים הסמוכים לחרבן הבית, אך הלא גם ברכות קריאת שמע; יוצר ואהבה לפניו וגאולה לאחריה; ומשנה שלמה היא (ברכות פ"א) „בשחר מברך שתיים לפניו ואחריה ובערב שתיים לפניו ושתיים לאחריה“; כמו כן נמצאו מפורשים כנמרא פסוקי דמרא (כל האומר תהלה לדוד בכל יום וכו') ברכות התורה וברכות השחר (ע' ברכות דף ט' ע"ב; י"א ע"א וע"ב; י"ב ע"א וע"ב; פרק הרואה ס' ע"ב; וברי"ף ורא"ש שם, מלבד הדינים כפורם על שמע, תפלות המוספים, תפלות רב ושמואל בראש השנה, תפלת ותודיענו, אשרי וכו' לציון (קדושא דסדרא וגם הקדוש שאחר הדרשה, סוטה מ"ט ע"א); וכל דיני שליח הצבור בכמה מסכתות שבש"ס (ברכות, תענית וחולין); וגם במישניות וחוספתא מורים, כי היו או הסדרים מדוקדקים. וכל עניני העבודה שבלב כבר נערכו ונסדרו לכל פרטיהם גם לפני חתימת המשנה, ואין כאן מקום להאריך יותר; ועיין דברי ימי ישראל תלק ג' עמוד 29 — 30 סה שתרבותי להעיר כזה.

(²) כתפלת אל אדון בשבת ואחרות.

(³) תהלים מזמור ק"ה, ק"ו ודחי"א כ"ט ושאריו מקומות וגם בנחמית ס'.

בשלוש מערכות: מלכיות, זכרונות ושופרות¹). יש שהובאו פסוקי כתבי הקדש בתפלה בקשר ויחס עם התפלות הקבועות ע"י המלה „באמור“²); כבא בהתפלה דבור יותר ארוך מכתבי הקדש משתמש מסדר התפלה במלת: „ככתוב“ או „כמו שנאמר“; כמו שהיה כהן גדול אומר בבית המקדש בוודיו: „ככתוב על ידי משה עבדך“³), ואם מוכאים אחרי כן פסוקים אחדים זה אחר זה נוספה המלה „ונאמר“⁴). כל עוד שהיתה הדרשה נהוגה בישראל, דברי בעלי המדרש או „מארי דאגדתא“ ודברי התרגומים מהמתורגמנים נשמעים בכתי כנסיות ובתי מדרשות, לא היתה כל סבה אף לא מצאו עת להרחיב את סדרי התפלה ולהגדילה. אך כאשר יבשו מעינות המדרש והדגדה, הדרשה חדלה וגם הלשון הארמית, האחות הצעירה של העברית, חדלה מהיות לשון מוכנת להעם; כאשר נשמעו בכל בתי תפלות עמי ארץ הקדם שירי תפלה ורגנות בלשון סורסית, יונית ורומית, ולשון עברית הנשכחה, אך זה החלה לשוב לקרמות נעוריה ולצמות מתחתה בעבודת בעלי המסרה והמרקקים הראשונים, נתעוררה או התשוקה לפאר סדר העבודה שבלב על ידי שירי תפלות, לבנות אהל לזכרונות האומה ותולדותיה בדברי שיר ושכחה או תחנה ובקשה בבית ה', להלביש את מאמרי המדרש וההגדה מחלצות המליצה ולהביע רחשי לב האומה ורגשותיה באמרות קדש.

מאתים השנים לפני רב נמרונאי גאון (מאה החמישית והששית לאלף החמישי), בימי התקופה שמלבד ההלכה צמחו או תורת האיסלם ותורת הקראים, קמה היהדות במלכות כוזריה, נשלמה המסרה, צמחה תורת הסוד הקדמונית, החכמה והמליצה, היו גם זמן צמיחת הפיוט בבית הכנסת; ונראה הדבר שהקדים הפיוט לבא במחנה ישראל אשר בארץ הקרושה ומדינות סוריא לפני באו לארצות שנער ופרס, השם הכללי להמליצה השירית פיוט ולבעל המליצה בשם פיימן הוסב או ביחוד לשירת בית הכנסת ולפעמים נקראו גם בשם „חזנות“⁵) והפיימן נקרא גם חזן. הפיוטים הראשונים לא נתחברו בחרוזים שקולים ולא בשווי

¹ כוונת צונץ היא על המשנה והגמרא ראש השנה ל"ב. והמשנה תענית פרק ב'.

² המלה „באמור“ נמצאה לראשונה בנשמת, במוסף לשבת, לאל ברוך בעימות, נחם לה"ב, בנעילה וכו'.

³ משנה יומא פ"ד ופ"ו ובקדושה (ככתוב על יד נביאוך).

⁴ מוסף לר"ה.

⁵ חובות הלבכות שער ה', פ"ה; אצל תקראי לוי בן יפת, סדור רס"ג ואררים.

הברות בסופי הדבורים, רובם סדורים על סדר אלפא-ביתא ובאמרים קצרים. בהמשך הזמן החלו הפיוטים לקבר יותר ויותר תכנית. מתאמת להמעם ששרר אז; נתחברו בדעת מלאכת השירה, גם נתעלו ונשתבחו השירים לא רק בתכניתם וצורתם בטוב טעם ודעת, כי אם גם בתוכנם וענינם, במדת התרבות הפיוטים והתגדלותם בעניניהם נעשו הפתגמים יותר ויותר קשי ההבנה ויקבלו הפיוטים או צביון מיוחד ומקצמן, כפי הצביון והתמונה שנתקיימו עד היום; וכה היו להפיוט חקים וכללים מיוחדים. חחרו השקול, השווי במספר ההברות ביתדות ותנועות והתכנית המיוחדת בכנין בתי השיר הנהיגו פייטני הספרדים בימי המאה השמינית לאלף הרביעי.

בימים הקדמונים היה החזן לברו מתפלל וכל הקהל שומעים (1), החזן הוא שליח הצבור וְעֵינֵיהֶם שֶׁל צְבוּר תְלוּיֹת בּו וְעֵינֵי תְלוּיֹת בְּהַקֵּב"ה" (2). על כן פיוטי החזן היו אלה ששמע והנהיג אותם אחרי כן בתפלות בית הכנסת, וכן נאמר: "הפיוטים שנהגו החזנים לאמר ול הכנים אותם בכלל הברכה כגון מגן ומחיה ויוצר וכו'" (3). מאה שנה אחרי כן יספר לנו אחריו בהתחמוני (4) על דבר "החזן שהתחיל לאמר פיוטים ושירים, כלם שבורים בלא משקל ובלי חרוז, בלא בנין ובלא ענין". גם בזמן מאוחר מעט מצינו "שהיו הצבור שותקים וממתנינים לש"ץ עד שיגמור הוֹלֵת" (5), וגם באמצע המאה הראשונה לששי שמענו משליחי צבור שהיו מזמרים פיוטים בתוך ברכות התפלה. מזה יצאו פיוטי "רשות לחזן". — כי החזן שהיה בעצמו פייטן היה מחבר מליצה לפתיחת השירים ומזה נשתרבב המנהג עד היום שהחזן לברו מזמר את "הרשות".

מיני הפיוטים הראשונים וסוגיהם הם: "יוצר" לברכה ראשונה של קריאת שמע, — "אופן" הפיוט הנשלב בקדושת-המלאכים, "זולת" הפיוט הנספח לברכת אמת ויציב להמאמר "אין אלהים זולתך". הפתיחה "אור עולם באוצר חיים" היא כנראה קדומה מאד וראשית תפלה גדולה בחרוזים שקולים אך בלי שווי הברות. בסופם,

(1) טובה ל"ח עמוד ב' ברש"י, הרמב"ן בלקטות, וכנמרא שם וברש"י הדבור מוסב לא על התפלה הקבועה כי אם על מקרא ההלל יעו"ש.
 (2) מדרש תהלים כ"ה.
 (3) שו"ת רבי יוסף אבן מינאש סי' פ"ז.
 (4) שער כ"ד.
 (5) תוספות ר"ה ל"ד דה"ט לדירי וטרדכי שם.

והיתה מיוסדת עפ"י אלפא-ביתא כדוגמת התהלה "אל אדון". פיומי
 יוצר היותר קדומים הם לרבי אלעזר הקליר, בנוים מג' בתים
 בעלי ג' חרוזים ובית שהוא סוגר המסיים ב"קדוש", ובכך חלק הפיוט הוא
 מי"ב חרוזים והסוגר הוא מפסוקי כתבי הקדש; יוצא מהכלל הזה הוא
 יוצר ליום כפור, שהבתים הם בעלי שני חרוזים ובסוף כל חרוז השני
 סוגר מלשון הכתוב. משונה מהם הוא "היוצר" (1) לימים הראשונים של
 של פסח, שכלו בנוי על פסוקי שיר השירים (מפרשה א', א' עד פרשה
 ג', י') שכל בתיו המה בעלי ארבעה חרוזים והרביעי הוא ראש הפסוק
 בשיר השירים. אחרי "היוצר", האופן והזולת" נתחדשו "המאורה",
 "האהבה" ו"הגאולה" (הם על פי הרוב מהפיימנים הספרדים). לפי
 את סוגי הפיוטים אלה נוכל אם נאמר: היוצר הוא קלסתר פני הבריאה
 עמויה שלמת אור (אילוסטרירונג דער וועלט שאַפּפּונג); ה"אופן" הוא
 "הקדושה" של עולם המלאכים, שירת האופנים וחיות הקדש; "הזולת"
 הנטפל לדברי ברכת קריאת שמע שלאחריה "עזרת אבותינו אתה הוא
 מעולם, מגן ומושיע לבניהם אחריהם", מביע תמיד התקוה לימים טובים
 בהמשך והתיחסות לענות בית ישראל ומצוקתו בעבר ובהנה; "המאורה" היא
 חתימת ברכת יוצר אור, וענינה להתפלל כי אור העולם, אור כללות
 המציאות, יאיר על ציון, כי תתנער משפלותה, ישלמו ימי אבלה, כי
 ישים אלהי ישראל שהוא אור עולם קץ לחשך ואור חדש יאיר על ציון
 ומקראיה. יסוד הפיוטים מסוג זה הוא המקרא בישיעה (ס', א') "קומי
 אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח". מעין זה היא גם "האהבה"
 הנטפלת לברכה שניה של קריאת שמע ו"הגאולה" שמקומה תמיד לפני
 חתימת ברכת גאל ישראל, גאולה הסמוכה לתפלת שמונה עשרה.

"הקרובות" המה הפיוטים המשולבים בשלש ברכות הראשונות,
 ונחתמות בהקדושה, ולכן נקראו הפיוטים האלה בפי הקדמונים בשם
 "מגן" (קרובות שבברכה ראשונה), "מחיה" (שבברכה שניה) ו"המשלשים"
 (הקרובות שבין מחיה מתים לקדושה). צונץ מכאר תכנית הפיוט ואבריו
 ופרקיו השונים, רשות, אבות, גבורות, קדושות וכו' עד "הסלוק" שבא
 אחרי "וכן לך תעלה קדושה"; עם זה הוא מוכיח, כי היו להפיימנים
 וביחוד להקליר כללי-השירה וכללי בנין הבתים והחרוזים, אשר מהם
 לא סרו; כללים, ככל שאינם מסכימים לכללי הבנין של שירים לפי
 הבנתנו, מופלאים הם בערכם על פי הדרך המיוחדת להם לברם ויקרים
 באיכותם ותכנם, כאשר עוד נדבר בזה. ביחוד היו חביבים על צונץ

(1) המלה יוצר לשהרית נמצאת לראשונה במס' סופרים פי"ט הל' ז'.

פיוטי הקליר, על פי רוח הלאם החופפת עליהם; לא נוכל לכחד, כי האהבה היתרה הזאת קלקלה לפעמים אצל צונץ את שורת האמת, ובתרגומו הוא מגלה לפעמים בהם פנים שלא ככוונת הפיוטן, בכל אופן תרגומו הוא יותר לפי הענין ולא לפי הלשון והמלות. באמת מופלאים הם שירי קדש של הקליר בתמונותיהם וחזיונותיהם וברוח החיים החופפת על ציוריו, אבל לא מצאנו למסכים עם דרך חקר המדעי, המציין את צונץ, את פירושו שלא כפי המושכל הראשון של דברי הקליר, כי למען שית עליו פאר השיר והמליצה מוציא הוא את הפיוט מידי פשוטו. לדוגמא מביאים אנחנו בזה שני פיוטיו מיום ב' דשבועות המיוסדים על עשרת הדברים, פיוט ותרגומו אחריו:

- תתו קול עז אל אלים,
 שְׁלֶהְבוּ לְפִי־י נְהָלִים.
 רצו בְּרָקִים קָלִים.
 קולות הָרְעִימוּ גְלִגְלִים.
 צַרְחַ שׁוֹפֵר סִמְעָלִים.
 פָּצְמָה רְקוּעַת שְׁעָלִים.
 עַמִּים אֶחָזוּם בְּהָלִים.
 נְהִי בַיּוֹלְדָה חָלִים.
 מִרְצָדִים הָיוּ מִנְבָּלִים.
 לְבָנוֹן וְשִׁרְיוֹן בְּעִנְיָלִים.
 בְּרָמָל וּבְשֵׁן כְּמוֹ אֵלִים.
 יַחַד תִּבְּרוּ וְכָל תְּלוּלִים.
 מִרְחוֹ בְּגִבְהָ וְנִמְצְאוּ פְסוּלִים.
 מִי רָם רוּאָה שְׁפָלִים.
 זָה סִינֵי בְּדָה לֹא הֶבְלִים.
 וְהִטָּה אֵלָיו וְבוּלִים.
 הָעֲטִירוֹ עֲנִיִּים וְעֶרְפָּלִים.
 דָּר בּוֹ בְּשִׁנְאֵן אֶרְאָלִים.
 גָּאוֹן קוּלוֹ הִשְׁמִיעַ לְנִדְבָלִים.
 בְּסָבִיב הָהָר גְּנָבִלִים.
 בְּנִעְשָׂה וְנִשְׁמַע דָּת מִקְבָּלִים.

אָנְנִים שָׁם רֹאשׁ מְלִים .
אָנְכִי שָׁמַע לְכַלּוּלִים .

* * *

לְכַלּוּלִים הַשְּׁמַעְתָּ מְלִיךְ .
מְפֹצֵץ הָרִים קוֹלְךָ .
אָנְכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ .

דיא שטיממע ערקלינגט דעם גאָטטעם דער גאָטטער,
דיא ערדע לייכטעט, עם נאהעט איראַעלים רעטטער,
דיע שמערנע ערדראָהנען אים פֿייעריגען וועטטער,
אויס איינאנדער היממעל פֿאללען וועלקע בלאָטטער,
אונד אויס דער האָהע דאָנגערט פֿאָווינענגעשמעטטער:
דא פֿאַקקט דיע פֿאַלקער, זיע מיט דען גאָטצען,
בעקלעממונג, שמערץ, אנגסט, ענטזעטצען.
בעטראַפֿלען שפּרינגען אין געוואַלטיגען זאָטצען
ליבאַנאַן, סיריאַן וויע יונגע פֿאַררען,
אונד כּרמל, בשן, תּבור האַררען
פֿאַן איהרען גיפֿעלן העראב מיט שמאלצען בליק;
דאָך דיע האָהען דער האַכסטע זעטצעט צוריק;
דען אַרמען סיני, דען ניעדריגען ער ניכט בעשאַמט,
איהם דיע שפּיטצען ער מיט וואַלקען פֿערבראַמט,
אויף זיינעם ריקקען אויפגעשיכטעט ווירד איין היממעלסצעלם,
ער פֿללם פֿאַן שאַרען דער ענגעלוועלט,
אונד צו דעם מענשענוואַלד
דיע איהם געהאַרואם ווייהען

* * *

דיע געליעכטען אַם הייליגען אַרמ
האַרען דאס בערג שפּאַלמענדע וואַרט:
„איך דער עוויגע, בין דיין גאט, דיין האַרט“.

בכל אשר נתפלא ונתענג על נעימות השירה בחרווי צונק,
כמדומה לנו, שבבחינת העתקת תפלה או פיוט רחוקה היא מהיות
העתקה לפי המלות, וגם התמונות והציורים אינם אותם של הקליר —

ויותר נוכל לקראהו בשם תרגום הענין ובוה הצליח צונץ עוד יותר
בתרגום הפיוט הסמוך לו :

אֲשֶׁר כָּל פְּעֻלוֹת תָּמִים ,
 בּוֹנֵה מַעֲלוֹת בְּמִרוֹמִים .
 גּוֹדֵר תַּחְתִּיּוֹת הַדְּרוֹמִים ,
 דֹּלֵת סוּגֵר בְּעַד הוֹמִים ,
 הַמְּוֹרִיחַ מְאוּרוֹת רָמִים ,
 וּמְנַהִיגֵם לִילוֹת וַיָּמִים ,
 זִיקִים עֹשֶׂה וְרַעְמִים ,
 חֹשֶׁר מְלָלִים וְגִשְׁמִים ,
 טִיעוֹת מְגַדֵּל וְצִמְחֵי תְּלָמִים ,
 יוֹצֵר וּבוֹרֵא כָּל הַנְּשָׁמִים .
 לְחָמֵם אֶכִּין בְּמַמְעָמִים ,
 מְמִית וּמְחַיֶּה וְאֲנִי חַי לְעוֹלָמִים ,
 גָּסִי גְדוֹלִים וְעִצּוֹמִים ,
 סֵלָה לְעוֹלָמִים קְדוּמִים ,
 עוֹזֵרָה בְּבְרִית אָבוֹת תְּמִימִים ,
 פּוֹדֵד מִסְּבִלוֹת עֲנָמִים ,
 צָלָלִים בְּנִבְכֵי תְּהוֹמִים ,
 קוֹבֵעַ לְקִנְיָה וַיָּמִים ,
 רוֹעֵה בְּקֶן מְטַעְמִים ,
 שֶׁמְדַתִּי לְבַחֲרָה לִי מְאָמִים ,
 תְּרַחֲמֵי לְסִגְלָה לִי מַעְמִים .
 דַּעֲסַעֵן טְהוֹן אִיזֵט מְאֻדְעֵלְלָאוּ ,
 דַּעֲר הִימְמַעֵל בּוֹיעֵט רִיעוּעֵנְגֵרְאָסִם ,
 בּוֹימַע צִימְמַעֲרֵט אִים עֲרַדְעֵנְשְׁאָסִם ,
 פֶּאָר פֶּלוֹמְהַעֵן לַעֲגֵט אִיִּין שְׁלֵאָסִם ,
 אֹונֵד לַעֲנַקְעֵט וּוִיע אִיִּין רֶאָסִם .
 דַּעֲר הִימְמַעֵלְסֵלִיכְטַעֲר גֵּלֵאָנִץ ,
 דִּיע אִים רִיִּיעֵנְמֵאָנִץ ,
 פִּיהֲרַעֵן דַּעֵן טֵאָג אֹונֵד דִּיע נֵאָכְט .

איך ווילל — אונד דער דאָננער קראַכט,
 איך שאַפֿפֿע בלימצע, טהוי, דעם רעגענס מאַכט,
 ערנאָהרע פֿפֿלאַנצע אונד בליטהע,
 וואס אַטהמעט, איך בעהיטמע;
 אלל אייערער גייסער,
 בין איך מייסער.
 יעגליכען זיינער וויזע,
 לאססע איך צו בעריימען,
 צום וואָהלגעשמאקק דיִע שפייזע;
 איך געבע מאָד, געוואָהרע לעבענסצייטען,
 זעלבער לעבענד עוויגקייטען;
 ערהאבען, דויערענד איממערדאָר
 איזט מיינער וואונדערצייכען שאַר;
 איך בעשימצע דיך
 אים בונדע מיט ערלען פֿאַרפֿאהרען,
 איך ערלאָזע דיך
 פֿאַן לאַסטען דער באַרבארען,
 דען אַבגורנד ווינקע איך, דאָסס ער זיך ערשליעססע
 אונד זיין ראַכען זיע פֿערצעהרע,
 אונד דיר איינען וועג איך עבנע אים מעערע,
 דיך איך שפייזע מיט דעם מאַנאַס־זיוססע

* * *

איך האבע אויס נאציאנען דיך ערלעזען,
 טהייערער מיר אלס איינע יע געוועזען.

כהפיוט ההולך לפניו כן גם תרגומו של הפיוט הזה אינו דומה
 אליו אלא בעיקרי הרעיון ומשונה ממנו בהתמונות והתארים, בהציורים
 והתכונה השירית והמליצית. במקום אחר נבאר מה בין העתקות צונן
 להעתקות המליץ והמשורר בחדר עליון רבי מיכל זקש. חקירותיו של
 צונן על דבר הקליר וזמנו אינן נכנסות לענין ספרנו, כי אחרי כל
 החקירות והדרישות של שי"ר, שד"ל, צונן ואחרים על דבר זמנו של
 הקליר ומקום מושבו לא עלה בידם לגלות תעלומות האיש המפורסם
 בכל תפוצות ישראל זה יותר מאלף שנה, וכל דבריהם אינם אלא דברי
 השערות ואומדנות רחוקות או קרובות, ואין מתכלית הספר להגיע את

קוראיו בדברים המוטלים עוד בספק ועוד לא מצאו להם פתרונים
נראים .

מן התרגומים השנים של הקליר נדמה, כי יראו קוראינו מה רבה
תשוקת צונץ להשיב כבוד הפייטן הזה אשר רבי אברהם אבן עזרא
גנה אותו בתכלית הגנות ויטיח כנגדו דברים קשים (קהלת ח', י'). אך
רובי המגרעות שהראב"ע מוצא בפיוטי הקליר כמעט שנחשבו לצונץ
ליתרונות ומעלות. הראב"ע אומר שבפיוטי הקליר יש ארבעה דברים
קשים: א) הם מלאים חידות ומשלים; ב) הם מעורבים בלשון התלמוד;
ג) יש בהם מעיות גדולות בנמיות הפעלים ובנין השמות, ולשון הקדש בידו
עיר פרוצה אין חומה; ד) הפיוטים כלם מלאים מהדשות והגדות. דעת צונץ
בזה מתאמת לדעות רבים מחכמי ספרד (כהר"י אבן מיגאש האוסר
לבטל הפיוטים) וצרפת ואשכנז בדורות הקדמונים וחכמי דורנו.
א) בדבר החידות והמשלים כבר קדמוהו בזה חכמי ההגדה שבתלמוד,
והשמוש המשלי ובדרך ההשאלה היא מופלאה ומושכלה לאלה הדורשים,
שבהעבודה תכנס גם התורה, והתפלה תעורר לא לבד את הרגש
כי אם גם את המחשבה; ב) לשונות התלמוד והמדרשים שנמצאו בהקליר
מועילות הרבה להרחבת הלשון ולהעשירה בדבורים ומבטאים חדשים;
ג) המעיות בדקדוק הלשון הן, מפני שבזמן הקדום הוא עוד היתה
מוסכמת השיטה של הנחת שתי אותיות לשרשים (מפני זה יאמר: על
הסלע הך תחת חכה וכדומה); ד) והגנות הרביעית שהפיוטים מלאים
מדרשי הגדה, הוא שבחו של הפייטן בעיני צונץ, והן הן גבורותיו
של הקליר והפייטנים שיצאו בעקבותיו; כי בימי הדורות אחרי חתימת
התלמוד היה קרוב מאד הדבר שתשתכח תורה מישראל — באמרם, כי
נחתם חזון התורה, ובכל אופן היתה עלולה או התורה להקשות קנין יחודי
הדור; אך להחלק המעשי שבהתלמוד, לההלכה, נמצאו גואלים, והם
החיים הדתיים בעצמם; כי מתוך שבפנה זאת עוד לא נפתרו שאלות
הדת המעשית, ורבו המעשים בכל יום, אשר דרשו שאלות חכם, גם
עוד ארכו ימי הישיבות בבבל, וכל הדבר הקשה בארצות הגולה היו
מביאים אל סוד חכמי תורה בסורא ופומבדיתא. לא כן היה גורל
ההגדה, כאשר אפסו דורשי דרשות ברבים, נפסק מנהג התרגומים;
קריאת התורה היתה מני או רק לצאת ידי חובת מנהג דתי ולא להרבות
דעת הדת בעם; או ראו ראשוני הפייטנים למצוא בית מנוח לחלק
הדרשה כתפלות ושירות בית הכנסת. על פי הדברים האלה הדבר
שפיוטי הקליר מלאים מדרשות ואגדות יחשב לו למעלה גדולה וקדושה,
כי בהמדרשים ספוגה טמונה כל חמדת ישראל, זכרונות אבות עם

עולם, מעלות האומה הקרמוניה, קדושת התורה והמצות, והקשר הרוחני שבין הכנסיה הישראלית ויודה הוא אביה שבשמים, במדרשים ופיוטים באו ציורי התלאות הרעות שמצאו את האומה העלובה בימי עניה ומרודה, ומבין שורות הפיוטים ואמרות המדרשים יצהירו לעיני היהודי זהרי תקות טובות לעתיד לבא. ומופלאה ונשגבה היתה עבודת הקליר לאסוף מכל התלמודים ומדרשי אגדה כל המליצות וכל הפתגמים המפורים שמה, לקרבם ולחברם בחכור מסודר ומתוקן, ליפותם ולשבצם במשבצת השירה כחכם חרשים ואמן מופלא; מכל בית ומכל חרוז נראה התלהבות קדושה, תם אמונת אמן, מעוררת רגשיריה, אהבה לאמית ולוקחת לב המתפללים, גם מהחרוזים המעטים שהבאנו, המצטרף מעמד הר סיני וההופעה האלהית, יראו הקוראים, איך התנשא הקליר על כנפי דמיונו אל שמי מרום תהלות ישראל; איך יצייר ויתאר את חזיוני המעמד הנשגב; ובכלל בהמקומות שמדבר הקליר במליצה פשוטה, אם גם חרוזית, כאשר בה"ס ל"ד ק"ס, שופך הוא רגשותיו העזות והזכות כנחל שומף, וכורטי מים אדירים וזרמו מליצותיו הבוקעות ונכנסות אל הלב, להרעיש הנפש ולעורר הרגש והמחשבה. זה הוא כחו של הקליר לקנות לב האומה, ובזה זכה להיות לאות ולמופת לפייטני ישראל שקמו אחריו ונסו לחקות אותו ולעשות כמעשהו אך לא עלתה בידם להגיע עדיו.

צונץ מרבה לדבר בחקירה עצומה על דבר החדשות שהמציא הקליר ויתר הפיטנים בנטיית הפעלים ובכניני השמות הנגזרים, ויותר מזה בכנין החרוז — בתנועות ויתדות, בקצב ומשקל בכמות והשוות לחרוזי הערבים וחרוזי סופרי אירופה בלשון רומית. דרכו צרוף פסוקי כתבי הקדש להחרוזים בדלת או בסוגר אצל משוררי הספרדים: בן־גבירול, הרמב"ע, הראב"ע ורבי יהודה הלוי, כמה הם משתנים מפייטני צרפת ואשכנז. מכרר דרכי הרשימות בראשי החרוזים: סדרי האלפא־ביתות השונות, ראשי החרוזים בשמות (אקריסטיכון) — וגם בזה יפליא אותנו בדבר שלא שערנו מראש; כן יוכיח שפעמים הרבה שם הפייטן בראשי החרוזים לא רק את אותיות שמו ושם אביו ו"חוק" וכו', כי אם גם את שם אחיו ושם בנו הבכור. בהפרשה הזאת יוצא צונץ מה"פיוטים" אל ה"סליחות", ה"מערביות" וה"הושענות", כי הקליר הרבה גם כן לחבר "הושענות". מין הפיוט האחרון הזה של הקליר נכדל בצורתו החיצונית בזה שהוא כלו בהברה אחת שוה בסופי החרוזים; כאותה ההושענא: "אדם ובהמה; בשר רוח ונשמה וכו'". והדרך הזה, לחתום בהברה אחת כל חרוזי השיר, היה דרכם של משוררי

הערבים, הסורים הפרובינציאליים והיהודים, ולא רק שירים קצרים, כי אם גם ארוכים מאד, וכאמור ביותר נמצא זאת בהושענות, רשות וסלוק וגם בקינות ואופנים.

יותר מהפיוטים ירבה צונץ לחקור על צורת הסליחות והפזמונים ודרכי משקלם וקצב חרוזיהם, הסליחה אינה משלבת בהתפלה הקבועה כהפיוט ועל כן היתה לענין בפני עצמו. רובי הסליחות נתקנו ל"ימים הנוראים", ימי ההכנה וחשבון הנפש לפני בא יום הדין, בימי ראש השנה אין סליחות, ורק בהימים שבין "כסה לעשור" היו אומרים סליחות באשמורת הבקר, ו"סליחות של מעמד" בין מנחה למערב, הסליחה הוא גם המזמור של תהלים שבא לעת מן העתות (כמזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו, שגיון לדוד וכו') ומתייחס למקרה ידוע, אך על פי תוכנו ומהותו ימצאו בו נפש דאבה ולב דוי את ספקם ודי צרכם לשפוך שיחם לפני ארון הסליחות ובעל הרחמים על כל צרה, מרזה ופגע רע; כן נדע שהסליחה עם הדלת חמאנו צורנו, "אל נא רפא" נתקנה לראשונה לתחלואי ילדים והיא נאמרת בכל תעניות צבור, בימים הנוראים ועל כל הצרות והפגעים הרעים, מפני שרובי דבריה מתייחסים לכל המצבים והמעמדים בימי היות ישראל בגלות. תוכן של הסליחות רצוף: תפלה, בקשת סליחה לחמאים, השתפכות הנפש בדברי תאניה ואניה על הצרות, מסירת דין שונאי ישראל לשמים ומרפא לנפש נאנחה, התקוה לגאולה והקיץ אשר ישים ה' לחשך. הסליחה יותר עשירה בדמיונות ומליצות, בניבים ונאמים מהפיוטים לסוגיהם: יוצרות, אופנים וזולתות וכו', כי אלה האחרונים נשפלים הם לתפלות של חובה ונסמכים על מקראות כתבי הקדש, והם משוללי החפש להתרחב ולהתפשט כהסליחה, שהיא בעצם תפלת רשות שמוצאה רק מן הכוונה והתרגשות הלב. בהפיוט נשקפים לנו המדרשים ומאורעות הימים שעברו ובהסליחות הננו רואים את המעשים הנוראים, המעשים בכל יום שהיו ובאו בימי בעלי הסליחות. הנה כן בהפיוט נגיש את משא העבר ובהסליחה—חזון ההוה, הפיוט יהיה לנבואה והסליחה למזמורי תהלים. וכמו שכבר אמרנו למעלה בסימן דראשון לפרק זה (עמוד 250), כי בספר התהלים נמצא "סתם מזמור" (Normal-Psallem) הכולל בקרבו ענינים כוללים ומשותפים לכל המזמורים (הבקשה לעמוד לימין צדיק להושיעהו משופטי נפשו, לעשות נקמות בפועלי און, להשיב כבוד לבית ישראל, להרים קרן משיחו) כן ישנן "סתם סליחות", שתוכנן הוא, מצב ישראל באומות המורא מאו, אך ימי הגלות, הסבל והמצוקה, עצר רעה ויגון, לעג וקלס שונאי ישראל, גזרות והרגות; זכרונות הימים הטובים,

בקשת רחמים וגאולה, בקשת סליחה וכפרה, וודוי וחרטה ועזיבת החטא, קבלת עול מלכות שמים, והיות ישראל תמיד בכל עת ועונה, למרות כל הרדיפות והמצוקות, תמים עם אלהיו ונאמן לתורת מורשה. נפלאה מאד השקפת צונץ על תורת המדה והקצב, המשקל והחרוז של הסליחות השונות למיניהן על פי בנין וגזרתן: שניה, שלישיה, שלמוניות, פזמון ועוד. דברי צונץ בזה הם תורה שלמה בחכמת בנין השירה. אך אם באנו לתת תמצית דבריו במקצע זה, יגדל ספרנו פי שנים ושלושה מכפי אשר שערנו מראש. כמו כן נכבדו מאד הערותיו על דרכי משקלי השמות הנגזרים מן הפעל של בעלי הסליחות (רובם על משקל פֶּעַל, פֶּעוּל, פֶּעִילָה, פֶּעִיּוֹן) והתקצרות השמות שנגזרו מפעלים בעלי גזרות חסרות ונחות.

בימי שנות מאות נשמעו מאת הפיוטים והסליחות הַד הקול, קול יעקב הוגה נכאים, מוציא מלבו הנשבר אנחות ומביע תקוות לגאולה וישועה, אך עם הקול הזה, הנשמע בלי־חשך ובלי הרף בימי מאות השנים, נשמע גם קול פעמי העתות החדשות ורוח האנושית ההולכת לפנים; מבלי משים נשתנו המושגים, נתחלפו המחשבות, ובשנות רוח בני האדם את דרכו נשתנו גם כן תמונות המליצות וסגנוני הדבור. כל דבורי הפיימנים על דבר עולם המלאכים לקוחים מן התלמוד, המדרש, הפסיקתא, פרקי דרבי אליעזר וההיכלות, ובמקום שאנו מוצאים תמונות הדבור שנראות לנו כחדשות הוא רק מפני שלא נודע לנו מקורם. לא מוזרים יהיו לנו תְּאָרֵי כסא הכבוד וציורי ההגשמה, שרובם מספר ההיכלות ונשנים בכמה פנים בהפיוטים, אחרי כי נדע, שכל הדבורים האלה הם מושגים מתגשמים ומתְּאָרִים בתמונות וציורים של בעלי הלשון בימים ההם.

ובכן כל תארי הגשמה אלה, שאך מעטים מהמה עלו בהפיוטים, הם כלם תארי המושגים והדמיונות. מאמצע המאה התשיעית לחמישי נראה עקבות ההשתלמות וההתפתחות השכלית של החברה האנושית בהפיוטים וזמירות בית הכנסת. בהפיוטים הקדמונים שמענו הַד קול בעלי ההגדה והמדרשים, ובהפיוטים האחרונים תשמע אוזנינו הַד קול הדעות המחקריות השולמות או בארצות הערבים, ולא לבד את הדעות והאמונות הכניסו להפיוטים, כי אם גם את יסודות התורה של בנין־עולם (קוסמוגרפיה), הליכות הגרמים השמימיים ותכונת הכוכבים ודרכיהם במסלותם; כח ארבעה יסודות הבריאה וסודות היצירה של עולם השפל

והגלגלים על פי הלמודים המוסכמים בימים החם, כל אלה כללו הפייטנים באורח תפלה ותחנה לאל בורא עולם ואבי כל היצורים. רבי שלמה בן גבירול ב"כתר מלכות" והחכמים שיצאו בעקבותיו הכניסו בפיוטיהם ותפלותיהם סדר הבריאה ומערכות הכוכבים ותנועות הגלגלים; פיוטי הר' יצחק אבן דג'יאת "במעמדו"¹, רבי יהודה הלוי², "בעל שיר היחוד", הרמב"ע והראב"ע, ובכלל בהפיוטים המכונים בשם "תוכחה", לא יעמדו עוד פתגמי התגרה והמדרש בשורה ראשונה, והפייטנים מסוג הזה כבר נתנו תפיסת יד יותר גדולה בפיוטיהם לחכמת הטבע והנפש, לגדולת היוצר ונפלאותיו בצורת העולם, במעלות הנפש האנושית ומגרעותיה וגם בכבוד האומה הישראלית ויעודה. פתגמי הפילוסופיה ודרכי דבוריה בהגיגיה המופשטים נפגשו רק בהפיוטים שנתחברו באחרית האלף החמישי וראשית השישי.

הפיוטים הכתובים ברוח הברל ומחיצה בין הכורא ובין הבריאה, היוצר ויצוריו, אינם עשירים בחזיוני הטבע ומפלאות היצורים אשר בו, אף כי נמצאו בכל זה דברי שיר על המציאות, על הדר הטבע וחזיונותיו. למופת היו מליצות כתבי הקדש המדברות על מפלאות איתני הטבע (איוב ל"ח מ"א; תהלים ק"ג—ק"ד), ופתגמי התלמוד והמדרשים על ממלכת הדומם הצומח והחי. הפיוטים המספרים כבוד אל בהטבע המה פיוטי ה"יוצר", הנסמכים אל תפלת "מי כמוכה" ופיוטי ה"עבוד ה" בסדר העבודה "אתה כוננת" שיסד הפייטן הראשון יוסי בן יוסי נאמר:

אֲשֶׁר לוֹ רַגְנוֹת מִפִּי יִצְרִי ,
 מִמַּעַלָּה וּמִמַּטָּה יִשָּׂא תְהִלָּה ,
 אֶל אֶתְדֵי בְּאֶרֶץ וְקְרוֹשׁ בְּשָׂמַיִם ,
 מִמַּיִם — אֶדִיר בְּמָרוֹם !
 אֶדֶר מִתְהוֹמוֹת , שָׁבַח מִמְּאוֹרוֹת ,
 אֶמַר מִמַּיִם , וְאֶמַר מִלֵּילוֹת ,
 אִישׁ תּוֹדִיעַ שְׁמוֹ , עֲצִי יַעַר וְרַגְנִי ,
 בְּהִקְחָה תִלְמֹד עֲוֹנוֹ נִרְאוּתִיו ...

¹ אשר עליהם אמר הר"י אלתריו (תחכמוני שער ג'): "ושירי הרב גיאת יצחק, על מצח היקר הוחק, ולמבצרי המליצה ישחק, ובספרו אשר חבר ל"מעמד יום הכפורים" הראה גוראות, ויהיו לאות, כי שיריו צלחה עליהם רוח נבואות".

² אשר בפיוטו "יחו לשון" (לשבת שבין יו"כ לסוכות, נמצא במערכת הרכבי הוצאת אחיאסף—כרך ב' עמוד 107) מציע את כל חוקי הקוסמוגרפיה על פי שיטת בטלמוס. אל השיר הזה עוד נשוב בהמשך הדברים.

ובסלוק לפרשת שקלים יאמר הקליר : ... כל אוצרות רוח פלם בְּמִשְׁקְלוֹ ,
 וְיָמֵי בְּרֵאשִׁית מְדַר מְלֵא שְׁעָלוֹ , וְשָׁמַי רוּחַ תִּבְּנָן מְלֵא יָרְתוּ , הַרְבֵּי קָדָם
 בְּאֶצְבְּעוֹ שָׁקְלוֹ , וְנִבְעוֹת עוֹלָם תִּמְחָה בְּהוֹד אֲנִדְלוֹ , גֵּיא וְכָל עֶפְרָה
 בְּצִרְדָּה תְּכִילוֹ ...

נפלאים ונשגבים מהם הם חרוזי ר' משולם בן קלונימוס בסלוק
 לשחרית יום כפור הראויים להיות למופת , כן ברוח הנשגב והנעלה החופף
 על שירת הטבע הזאת וכן בתרגומו של צונץ הנעימה והנשגבה , ולכן
 הגנו נותנים בזה את הפיוט ותרגומו כאחד :

... כּוֹכְבֵי בְּקָר נַחַד מְרַנְנִים ...

הַרְבֵּי גּוֹבַה וְעִצֵּי יַעַר מְרַנְנִים ,

נְהַרּוֹת בַּף מְמַחֲאִים ,

מִתּוֹ אָרְצָן וְזֵיו שְׁרִים בְּחוֹלָלִים ,

תְּנִינִים וְכָל תְּהוֹמוֹת מְחַלְלִים בְּבַחֲלִילִים ,

וְכָל יְצוּרֵי בְּרֵאשִׁית פּוֹצְחִים הַלּוֹלִים ,

לְשֵׁם קְדוּשָׁה אֵל אֱלִים .

דער שטערנע זינגען דיר אים כָּאָר ,

עס זינגט דער בערג , דעם פֿעלדעם פֿלאָר ;

אין טהאל אונד וואלד ,

דער יובעל שאַלמט ,

עס שלאַגען אין דייע האַנדע פֿלויססע ,

אַללעס וואס דאלעבט וועכסעלט קיססע ;

דיע ענגעל זינגען אונד דייע גייסטר ,

דיע טהיערע וויע געלערנמע מייסטר ,

אום מעערע דייע אונגעהייער ,

געראטהען אויך אין פֿייער ,

אונד יעדע קרעאטור ,

פֿרייזט דען שאַפֿער דער נאטור .

צונץ מרבה לדבר בחקר והגיון על דבר ה"ע קדה" , אשר היתה
 לענין ויסוד לפיוטים רבים , וביחוד נכבדה מאד חקירתו על דבר ההגדה
 ממות "עשרת הרוגי מלוכה" והיות מיתתם לכפרת עון עשרת בני
 אבינו יעקב על מכרם בכסף את אחיהם יוסף ; ההגדה הזאת קדומה
 מאד מימי הגאונים , וספור רבי ישמעאל כהן גדול ושיחתו עם המלאך

מטמרון כבר נמצא בהיכלות הרבי ישמעאל¹; צמיחת ההגדה הזאת לראשונה היא מהמקרא בעמוס (ב', ו'): „על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים“, נשנית בפרקי דרבי אליעזר (פרק ל"ח) ומשולשת בקרובות למוסף ראש השנה מאת הקליר; וגם רבי שבתי דונולו מהראשונים בחוקרי אימליה מזכיר את עשרת הרוגי מלוכה. חקירות צונץ על דבר עשרה הרוגי מלוכה, בבירור המעשים שהיו מן קשומי האגדה, נכבדים מאד, אך באשר שכבר עסקו בה החכמים שבאו אחריו ותקנו את דבריו והוסיפו עליהם²). לא נִיָּחַד הדבור על הענין הזה, והקוראים המעיינים ידרשוהו במקומו.

בזה נשלמו רוב הענינים הכלולים בפרשה השלישית של הספר „שירת בתי הכנסת לישראל בימי הבינים“ והגענו לפרק

ד.

על דבר פיימני הסליחות.

הפרשה הזאת היא הגדולה בכל הספר (מחזקת קע"ח עמודים) ובכל זאת יהיו דברינו עליה מעטים; כי רובה ככולה היא מלאה תרגומי הסליחות. והתרגום הוא מושכל ומופלא במינו ומוכיח לדעת את הטוב והנעים, הנעלה והנשגב אשר בשירה המופלאה הזאת. יותר משתי מאות סליחות ותולדה קצרה ומלאה דבר מן מאה משוררי הסליחות ויותר; עם זה מציע צונץ את דרך התפתחות השירה המופלאה הזאת בדרכי בנינה, מתחיל מהסליחות הקדמוניות, עד האחרונות שנתחברו בימי המאה הרביעית לשי.

בבנינם וגזרתם של שירי הסליחות הננו מוצאים שני חקים יסודיים בדרכי המעם ונעימת ההרמוניה — ההשתוות וההתחלפות, כלם הם מִחְרָזוֹת חרוזים שונים אחוים וקשורים זה לזה כמבעות בשלשלת גדולה של שירים דומים זה לזה ברוחם, במעמם, בענינם וצורתם, ובכל זאת בכל סליחה בפני עצמה הננו רואים התחלפות גדולה והבדל מחברותיה, כן בדרכי הדבור וכן בענין ובמעם, ברעיונות ומבטאים, ועל כל אחת פרצוף פני המשורר טבוע עליה. הסליחות הראשונות היו מזמורי תהלים שענינם תשובה ובקשת סליחה ומחילה או בקשת רחמים

¹ מפרק ג' עד פרק ו' והקיסר הנזכר בפיזט אלה אוכרה נקרא שם לופינוס.

² עיין מאמר גראָטץ בהירחון לפראנקל 1852 מעמוד 315 ולהלן, ובדברי ימי ישראל חלק שני עמוד 296 — 299.

לחלץ עם עני מעניו; בזמנים מאוחרים, מצאו צורך בדבר ללקט פסוקים שונים והיו לצורדי־פרחים אחד, תהלה או תחנה שתביע הגיוני לב המתפלל לפי ענין הבקשה הממלאת את לבו, אם התפלה לבקשת סליחה, או לבקשת רחמים וחנינה לעתות בצרה, והן הסליחות: „שומע תפלה עדיך כל בשר יבאו“, „שמע קולנו“ וכו' שהן לקוטי פסוקים. כל מלאכת־מחשבת (קונסט) לא נמצא עוד בהסליחות הקדמוניות, אף שהם אינם עוד פסוקי תהלים, כי אם תפלה מחוברת בדברים יוצאים מלב המחבר. דבורי הסליחות הקדמוניות ההם הם פשוטים אך יוצאים מלב מלא תום ויראת שמים; והם הסליחות: „אל מלך יושב“, תפלת „הביטה“, „מכניסי רחמים“, „כי על רחמיך הרבים אנו בטוחים“, התפלות הארמיות: „רחמנא רחם עלן“, „מחי ומסי“. בתמונה חפשית כזאת נתחברו הסליחות המאוחרות מעט בזמן וגם נתחברו על פי סדר אלפא־ביתא; ממין הזה (הסליחות המסודרות עפ"י אלפא ביתא ישר או הפוך, אך בלי חרוז ומשקל בשווי הברות) הן התפלות: „אשמנו מכל עם“, „תכפו עלינו צרות“ וכו'. רובי הסליחות ממין הזה הן „תוכחות“ — ו„תוכחה“ נקראה הסליחה, המדברת דברי מוסר להאדם, ודרכה — דרך ההתבוננות על תכונת הנפש האנושית ותעודתה. ישנן סליחות קדמוניות שהן אמנם בחרוזים שְׁנֵי ההברות אך לא נתחברו על פי הדוחק והתכונה של החרוז השקול, כמו תפלת „אל ארך אפים נקראת, ודרך תשובה חורית“. ראשוני הפייטנים היו גם ראשוני המחברים את הסליחות. צונץ מתרגם את סליחותיו של יוסי בן יוסי — הראשון לפייטנים, ואשר פיוטיו מלאים שירה נשגבה בחרוזים שקולים, אם גם בלי שווי הברות בסופם — ופיוטיו של רב סעדיה גאון. בעלי הסליחות הם ספרדים ואשכנזים, וכשם שנמצא ביניהם את רבי שמעון הגדול ורבינו גרשום מאור הגולה כן נפגוש ביניהם את רבי שלמה בן גבירול, רבי יהודה הלוי ורבי אברהם ורבי משה בני עזרא.

ה.

קורות הגזרות בשנות מאות האחרונות.

כהתימו לדבר על דבר שירי תהלים לבני גלות ישראל בימי

(1) בסדר רס"ג של שטיינשניידער כ"ז בודליאנא שם נמצא סדר העבודה של יוסי בן יוסי, תרי"ג מצות ואזהרות של רס"ג. עיין, קובץ מעשי ידי גאוני קדמונים" מר"י ראזענבערג (ברלין תר"ו), המגיד 1869 עמוד 92 והחלוץ ב' עמוד 60.

הבינים — הפיוטים, הקינות והסליחות, אחרי אשר און וחקר מכסת כל „הצרות“ ותפן וחשב כל „המחשבות“ בימי אלף שנה, הקדיש צונץ את פרק החמישי מספרו הגדול לקורות הגזרות בימי העת החדשה. חשבת ליל הארוך — ליל תקופת הבינים — חלפה וכבר עלה עמוד חשהר לימי העת החדשה, אך לכל בני ישראל היה עוד חשך במושבותם, חשך הצרות והרדיפות, השמדות וההרגות; עוד החשך היה הולך ומתמיד גם כאשר מהרִי־מצייה של לות יר וקלווין, ומהתגלות האמת המדעית והלמודית על ידי חכמי האמת בדורות האחרונים שקמו לאומות העולם שבמערב אירופה: קופירניקוס ונליליעה, נודעו אז העולם המדיני והמדעי, ועוד לא חדל שלמון האדם באדם לרע לו בכל ימי המאות הרביעית, החמישית והששית לאלף הששי. עדים: שלש מאות ארבעים ושלושה אלפים זבחי אדם אשר עלו עולה כליל על מזבח האינקוויזיציה בספרד משנת ה"א רמ"א עד שנת ה"א תקס"ח; מלבד זבחי אדם מבני ישראל בארצות ספרד ופורטוגליה וארץ ממשלת האפיפיור באיטליה, אכלה הקנאה הדתית אלפי אלפים בני הודו המערבית בארצות אמריקה שנתגלו אז, במיקסיקה ופֶּעֶרו, ברדיפות הפרומיסטנטים בצרפת, במטבח שהכינו הקתולים הצרפתים למאות אלפים אחיהם הפרומיסטנטים בליל קדושם ברתלמי (24 אויגוסט 1572, מ"ז אלול של"ב), מעשי האכזריות הנוראים של פֶּיליפ השני בספרד ואיוואן הנורא במוסקבה וההרגות היהודים על ידו בערי רוסיה הלבנה, וחתימת התקופה הזאת — תקופה הראשונה להעת החדשה — היא מלחמת שלשים שנה על דבר דעות ומנהגים שונים בדת. בימים הרעים ההם, ימי בין הזמנים, כאשר אתא בקר וגם ארך עוד הלילה, לא היתה עוד ליהודים תקומה באירופה. בארצות המערב: צרפת, אנגליא, ספרד ופורטוגליה לא נמצאו עוד יהודים נאמנים לדתם כגלוי; מעט מעט כשבליים בודדות נמצאו אז באיטליה ויותר מהם, אם גם כן במספר קטן ודל, באשכנז והמדינות בנותיה, וגם אלה לא היתה להם תקומה בארצות אויביהם רק בכופר, וירבו עוד במחיר האוויר מלא מחנק ואדים מְעַפְּשִׁים אשר שאפו אל קרבם בשכונותיהם הצרות — בהגישו — אם בקורות הצרות לא נמצאו עוד בזמנים קרובים ותכופים זה לזה הרגות ושחיתות בהמון, אין לבקש ולמצוא הסבה לזה, כי יענה יד המכה, או כי עבר עליו רוח חמלה וחנינה, כי אם מפני כי כבר היה דל ומצער מאד מספר המוכים, וכי המכים ובעלי הזרוע היו אז שרודים להלחם איש באחיו מלחמת אבדן ורצח על דבר האמונה. בימי התקופה הזאת התגדלה והתרכזה הכנסיה הישראל בארצות המזרח והצפון, בתוגרמה

ובהמדינות הנחשבות או לארץ ממשלת פולניא, בימי התקופה הזאת קמו המלומדים יודעי דת ודין שבאשכנז והיו בעצה אחת עם ראשי חברות בעלי המלאכה, עשירי הסוחרים ואצילי הערים, הפרשים והאבירים הגאונים ויושבי המירות והחצרות עם הכהנים והנזירים, וכלם כאחד הקימו את ספר התורה שלהם, איך להתהלך עם היהודים, להצר צעדיהם, להקיפם בחומה ויחל חקים מבדילים אותם לרעה, לשלול מהם משפטי אדם ולהשפילם בתכלית השפלות. אז נתחברו ספרי התורות והחקים המיוחדים ליהודים עם הדינים ודיני הדינים, סעיפיהם וסעיפי סעיפיהם. והתכלית העקרית שבכל האסורים והגדרים, בכל הרקרוקים והחומרות היתה: להשפיל את היהודים, ולבוזת צלמם, עדי תשפל רוחם, תאבד בינתם והיו באמת לחרפת אדם ומגוד ראש בלאמים. רק בהמדינות המעטות אשר שם כבר נבקעו קרני אורה, האיר אור הדרור מעט גם את חשכת הצרות במושבות בני ישראל. הולנדיה היתה המדינה היחידה במערב אירופה, אשר בהמישה צוארה מעול מלכים עריצים — מלכי ספרד האבזרים ועבדות והכנעה לכהנים קנאים — שמה עיניה לטובה גם על היהודים אשר בקשו להם מנוח ומפלט בעריה.

זאת היא משפט „העת החדשה“ בתקופתה הראשונה וגם השניה, כל ימי המאה הרביעית והחמישית לשישי וגם עשרות בשנים אחרי כן — צונץ הולך ומונה במנין מדויק כל צרה וצרה בעתה ובמקומה, ומגלת הצרות הזאת היא ארוכה מאד מרעשת לב ומדאבת נפש; המגלה הזאת תחלתה משנת ש"ז (1547) וסופה בשנת תקי"ז (1757), מתחלת מנגישות ישראל ומצוקותיו על ארמת אשכנז, משרפת התלמוד ושרפת ארבעה ועשרים הקדושים — היהודים האנוסים — בפוזארו ואנקונה בפקודת האפיפיורים פיולוס הרביעי ופיוס החמישי ומסיים בשרפת התלמוד על ידי ההגמון בקאמיניץ פודולסק, ובצאת החקים במדינת באבאריה באשכנז ששם נקראו בנשימה אחת והוצגו בשורה אחת: היהודים, המצורעים והחזורים. ובנקודת הזמן התיכונה בימי התקופה בת מאתים שנה זאת יעמוד המאורע הגדול והנורא במאורעות שאירעו לעם ישראל בכל ימי „העת החדשה“, המטבח הנורא בשנות ה"א ת"ח — תט"ו, ימי ההרגות והמטבחות שהכינו הקווקים לבני ישראל מפודליה עד ליטא ומאוקריינא עד נפות פולניא במורחה של הממלכה, הרגות ומטבחות שלא היו גם בדברי ימי העם הישראלי מימות אדרינוס קיסר.

ו„הצרות“ הולידו „מחשבות“ ותרבינה גם בימי העת החדשה הזאת „הקינות והסליחות“, וירבו הפייטנים, המקוננים ובעלי הסליחות. יבעת היא קמו מטפחים ומרבים את השירה הדתית. הלחץ והמצוקה

קבלו תמונה ידועה וקבועה, פעולתם היתה לפעולה מתמדת ומוכרחת בטבע העמים וחקי הממלכות ותורת המדינה, והלחץ והדחק נתנו יד לבעלי רגש והתפעלות לקונן ולספור, להוגי דעות — להתבונן ולחשוב ולבעלי דמיון והזיה — לעסוק בתורת הסוד ולבקש מנוחה לנפשם הסוערת בחיק מדרשים נעלמים, רוי עולם ועוד המון שגינות על דמיונות, והנה באשר כי השירים הכתובים עברית, באותם הזמנים שהדת וצרכיה מלאו את כל חללו של העולם הישראלי, היו על פי תוכנם שירים או קינות מביעים רחשי לב האומה והמון רגשותיה, כמעט שאי אפשר לנמות קו וגבול מצומצם בין שירת קדש בבית הכנסת ושירת החול. כל הנובות השירה הדתית על פי רוחה, אף שלא נתקבלו לשיר אותן בצבור בבית הכנסת לעתים מזומנות בקהלה ידועה, נחשבו בכל זאת לשירת קדש אם המחבר היה גדול בתורה וחסידות וביחוד אם נתחברה השירת־קינה לזכר רדיפות וגזרות; ותהייתה הקינות החדשות ההן לתשלום הקינות הנהוגות בישראל מימים קדמונים.

צונץ מונה והולך שמות כל המקוננים ומחברי הסליחות במשך מאתים שנה, ואנחנו נעבור עליהם בסקירה אחת: בין משוררי הספרדים בתוגרמה, היותר נכבד בימי המאה הרביעית הוא רבי ישראל נגארה איש דמשק¹) בתפלותיו ובפזמוניו; הוא גם כחיר המשוררים בכל בני דורו ולא רק בין פייטני הספרדים בתוגרמה לברם. בין הפייטנים הספרדים נמצאו גם אלה שהיו להם יד ושם בהלכה ודרשנות (רבי דוד אבי זמרא — הרדב"ז, רבי שלמה אלקבץ, רבי משה אלשיך, רבי חנניה בן יקר תלמידו של ר' יוסף אבן לב שהיו אומרים עליו כי חבר ספר תהלים (בחרוזים²) ורבי אברהם הכיני³)). פייטנים או משוררים רבים עמדו להם לישראל אשר באפריקא הצפונית. צונץ מונה הרבה פייטנים בארצות תוגרמה ואסיה המערבית, ומהם אשר שיריהם ראויים להיות נזכרים ונחשבים בין טובי שירי־הלה ותפלה עד היום. אך השירה העברית שירת התהלים הגיעה לידי התפתחות והפרחה בארץ השירה והזמרה — באיטליה הברוכה. כארבעים משוררים ומליצים

¹ על אדותיו ואדות משוררי הספרדים בכלל בתקופה זאת עיין ספרו „מוצאי גולה“ ח"א 353 — 356 ושם מבוארה ברחבה תכונת ספרו „זמירות ישראל“.

² עיין על אדותיו שו"ת הראנ"ח (מים עמוקים) סי' נ"ב ותשובות מהר"ן ו' לב ודה"י לבני יחיאל מאת כרמולי.

³ הוא תלמידו של מהר"י מטראני, חבר ס' „הוד מלכות“ ק"ג מזמורים כדוגמא של ס' תהלים, וגם חבר פירושי על תוספתא וספרי דרוש, ונחשב בנמיה ליצני זכ"י.

הרבו לפייט פיוטים באיטליה, באי קורפו ובמדינת ממשלת הכהנים אשר בקצה צרפת נגבה באביניון והגליל, ואנחנו נזכיר בזה רק שנים: את העולם המופלא והנפלא רבי גרשון ב"ר משה הפ"ן, שחבר ספר "יד הרוזים" ללמד להועיל לכל המתחנכים במלאכת השירה ושירת "אזהרות" על תרי"ג מצות ונדפסו שניהם (וויניציאה ת"ס), והפרח היקר הזה נקטף באבו, כי מת בעלומיו ולא הגיע לשנת השבע עשרה, והשני הוא המשורר הגדול בחדר עליון, המליץ המופלא במליצי ישראל עד לדור אחרון, רבי משה חיים לוצאטו, שמלבד שהיה משורר חוזה חזיונות היה גם פייטן וכתב מאה וחמשים מזמורי תהלים כתמונת המזמורים אשר בספר תהלים בכתבי הקדש. בכלל היתה איטליה בימי התקופה הזאת הארץ האחת, מלבד אמשטרדם הספרדית, שבה עוד התקיימה השירה הישראלית והדרישה המושכלת בתורת ישראל.

פייטנים רבים עמדו אז גם באשכנז ומדינות פולין וליטא. ומימות הצרות כמלחמת שלשים שנה וההרגות של הקוזקים ובעלי בריתם בשנות ת"ח — תמ"ז נתרבו הסליחות והקינות מעין המאורעות (רבי שמשון בכרך מפראג על מלחמת ל' שנה ורבי שבתאי כהן (הש"ך) מווילנא, רבי יו"ט ליפמאנן העליר בעל תו"ש ואחרים על גזרות ת"ח ותמ"ז). וסימני הסליחות, הקינות והפיוטים של תקופת הדלדול הזאת הם: בקשה, תפלה, תחנה, סליחה וקינה, והקרובות (הפיוטים באמצע התפלה) מעצמות מאד, ועל רבים מהם חותם תורת חסוד והנסתר טובע. אחרי אלף ומאתים שנה נדמה נדמה בת שירת-הקינה, ה"סליחה" הד קול ה"צרות" נפסקה בהקצף לראשונה קני אורי-הדרור לבני אומות העולם ככל העולם, אך עוד לא יצאה הצפירה על בני האומה העלובה עד היום, עוד לא הגיע לה תור הדרור ועוד לא זרחה עליה שמש צדקה במדה כזאת, אשר הקינות והסליחות יפנו מקום לשירי ברכות והודיות, שבחים ורננים על הטובה, כאשר ישיבו גם לבני העם הזה את כבוד האדם ומשפטיו בחברת המין האנושי, וכבודו ותהלתו בימים מקדם.

* * *

הגענו לקץ החקירות והדרישות של צונץ במקצוע הגדול הזה — לקץ השלשלת הארוכה — של קינות וסליחות כארך הגלות; התורה היוצאת מהחקירה הגדולה, אשר אף כי לא אמרה צונץ בפירוש, יוצאת ברור מכל דבריו, כי עתה, כאשר חדלו הדרשות ונדמו שרי-קדש, חובה קדושה מוטלת על היחידים בדורות האחרונים, אשר חָנְנו כמתנות הרוח לחוות חזיונות-המליצה ולחשוב מחשבות, להעמיק דעת בתורת

תולדתנו, והספרות הישראלית תהיה גם בדורנו — המעון והמכון לתורת התולדה הישראלית, אם במשל וחיון המליצה אם בהצעת דברים בסגנון מרוצה להקוראים וכדברי חכמים מטיבי דעת. צונץ והחכמים שבאו אחריו עשו את שלהם ועלינו בני הדורות הנוכחים לעשות את שלנו לחבב תורתנו-תולדתנו עלינו ועל בנינו בשבעים פנים, פני הרבור ההגיוני וההצעה הדרשנית ופני המליצה החזיונית.

אחרי חמש הפרשיות הגדולות של ספר „פיוט בביהכ"נ וכו'“ נמצאים עוד יותר ממאה וחמשים עמודים הוספות ע"ד לשון הפיוטים, גזרות השמות והפעלים, דרכי הרבור, דרכי שמוש הלשון, נטיות מן הכללים ומעמיהן, בכלל כל הדברים המוזרים והנראים כמוזרים, כג החדשות שחדשו הפיימנים בשמוש הלשון ודרכי המעם בהמכמאים המשתנים בהכרח לפי שנוי המקומות ושנויי העתים בימי אלפי שנים, יוכל היות כי לחוקרים מעיינים התוקעים עצמם לחקירות תולדות ודקדוקיהן נכבדו דברי צונץ בהוספותיו מדבריו בעצם הספר, אך לפי התכלית ששמנו לפנינו אי אפשר לנו להביא בזה אף מעט מהרבה ההלכות הגדולות ששנה שם החכם המזכיר.

מחובר לספר „פיוטי בית הכנסת“, ויותר נכון חלק השני מן הספר והמשך ממנו הוא ספר „המנהגים של פיוטי בית הכנסת וסדרי העבודה בהתפתחותם התולדתית“, (Die Ritus des Synagogalen Gottesdienstes, geschichtlich entwickelt.)

שנוי המנהגים לפי שנוי מקומות הפזור הישראלי, הוא אחד החזיונות, אשר בהם נמצא מפתח לכמה ענינים סתומים ברוח עם ישראל ותולדתו ופתרון לחידות התולדה הזאת. החזון הזה משך עליו את עיני חוקר מבין ומאזין לדפיקות הלב העברי ושיחו והגיונו בכל תפוצותיו, כצונץ, ויקדיש לו את החלק השני „ספר המנהגים“. — תוכן דבריו הוא: השפעת הדעות והמנהגים במקומות ודורות שונים נראתה גם על פני התורה המעשית. בימי שמאי והלל רבו הלוקי הדעות והתלמידים שלא שמשו כל צרכם עד שהיתה התורה נראית כשתי תורות (1); מאתים שנה אחרי כן ראה רבי יהודה הנשיא, כי באה עת לעשות לה' והתיר

לכתוב התורה שבעל פה (לפי דעת הרמב"ם), וגם בהמשנה לא מצאנו בכל מקום הלכות קבועות, ורבו בה דעות התנאים שלא באה בה ההכרעה הלכה כדברי מי; בכל זאת היתה המשנה הספר האחר המוסכם ומקובל להוראות הדינים שבתורה שבעל פה, אך הגמרא התחלקה מראשית הגלותה לתלמוד בבלי (המזרחי) ותלמוד ירושלמי (המערבי) (1). ואם המצות המעשיות, הדינים, לא נמלטו מפעולת המקום והזמן, על אחת כמה וכמה במצות העבודה שבלב — התפלה — או סדר העבודה בבית הכנסת — דבר המאוחר בזמן משני התלמודים, שנראו בה שנויים ונמיות לרגלי תנאי הזמנים והמקומות. התפלות הראשונות היו במקום הקרבנות ועל יד הקרבנות. יסודות התפלה הראשונים היו „תפלות אנשי המעמד“, אלה „שהיו מתכנסים לעריהם בשעה שהכהנים והלוים שבאותו „משמר“ היו עולים לירושלים“ (2). מתפלות מיוחדות לבני חברה (מעמד) נולדו התפלות לכל ישראל, מזמורי תהלים ותחנונות ובקשות בזמנים שונים ולסבות שונות. מברכות אנשי המעמד בעת הקרבת תמיד של שחר יצאו תפלות השחר, ברכות קריאת שמע ותפלת השמנה עשרה, שנסדרה אחרי כן לפני רבן גמליאל; וכנראה היתה התפלה הראשונה משש ברכות הנודעות לנו היום: — שלש ראשונות ושלש אחרונות, ובשבת ויום טוב התפללו שבע ברכות — והברכה האמצעית היתה „מעין המאורע“. יחד עם התפלה הקבועה נולד גם המנהג. עם נטילת הלולב ומיניו בסוכות כל שבעה נמצא גם את נטילת הערבה ביום השביעי, ונחלקו בה האמוראים אם המצוה הזאת היא מן יסוד נביאים או ממנהג נביאים (3). כל תפלות השחר לפני קריאת שמע וברכותיה, אמירת פסוקי דזמרה, אופן קריאת ההלל וסדר הודוי בערב יום כפור הם בכלל המנהגים (4).

שני מנהגים לפי שני המקומות נולדו לראשונה בימים קדמונים בסדר העבודה שבמקדש ובסדרי העבודה זו תפלה שבגבולים, וזוה נתפשט גם שני המנהגים בין בני מזרח ובין בני מערב (5). בדרות קדומים

(1) לפלא היא כי צונץ אשר זה דרכו להרבות בראיות ולהרבות עשות הווק לדבריו הסיה דעתו בדברו על דבר שני מנהגים בדינים לפי שני המקום מכל המשא ומתן רב הערך והענין בנושא הוה כפרק רביעי בפסחים במשנה ובגמרא.

(2) תענית פ"ד.

(3) סוכה מ"ד, ועל המנהג יאמר רש"י שם שאינו תקנה ואין בו משום לא תסור.

(4) ספר יראים ס' קכ"ח, משנה סוכה פ"ג, תוספתא יומא פ"ד.

(5) מס' סופרים פ"ג הל' ט'.

כבר נמצאו חלופי נוסחאות בסדר התפלות⁽¹⁾, אחרוני האמוראים וראשוני הגאונים וגם החזנים הנהיגו נוסחאות שונות שנתפשטו במקומות ההם, וביחוד כבר נראו חלופי המנהגים בקריאת ההפטרות והפרשיות שבתורה איזה מהן מחוברות ואיזו נפרדות⁽²⁾. בהתרבות הפזור, בהיות העם נדח ונדף לארצות רחוקות לארבע רוחות השמים נתחזקו חלופי המנהגים. בהתמעט ההתחברות על ידי עוברים ושבים ממקום למקום רבו ועצמו שנויי המנהגים, באותה המדה שנמצאו במקומות שונים מורים ורבנים אשר היו כבודם ומוראם על העם והם חדשו או חזרו ויסדו איזו מנהג, שנתקבל ונתקדש לבני הקהלה או המדינה. פעולת השפעה גדולה על המנהגים נראה בדרכי העמים השונים בארצות הגולה; גם מזג האויר ותכונת הארץ פעלו על המנהגים. מושגים ומנהגים רבים קבלו היהודים מן העמים אשר בקרבם ישבו ימים רבים: האלפסי קורא תגר על נגוני הערבים, רבי יהודה החסיד בספר חסידים — על ההשבעות, אחרים גם — על האבלות והזכרת נשמות. גם יד קורות העתים היתה בהמנהגים שבסדר העבודה ותוכן התפלות; המאורעות הולידו ימי זכרון שונים, ימי ששון וימי אסון, וגם תפלות וסליחות מעין המאורע⁽³⁾. ולא לבד בין בני מדינחאי (בני בבל) ומערבאי (בני ארץ ישראל) היו שנויי-מנהגים בימים מקדם, כי אם גם בין ערי בבל: סורא, נהרדעא ופומבדיתא בימי התלמוד כבר היו חלוקים במנהגי התפלות⁽⁴⁾. לפני ימי המאה החמישית לחמישי עוד לא נודע החרוז בתפלה ופיוט. מראשית ימי המאה העשירית כבר היו חלוקי נוסחאות בהפיוטים בין מצרים, אנדלוסיה (ספרד הערבית) ובין צרפת ואשכנז. הפיוט המתובל בהגדה ומדרש — פיוט הקליר וההולכים בעקבותיו — נולד בממלכת ביצנץ בארץ הקרושה או בארץ הקדם בכלל ומשם בא ונתקבל לקהלות צרפת ואשכנז; לעומת זה הפיוט שנולד בספרד הערבית קנה לו חוקת ישוב בגלילות אפריקה הצפונית ובכלל בקהלות ישראל אשר במדינות מסביב לים התיכון. מני אז נתפתחו ונתהוו שני המנהגים הראשיים בישראל: מנהג ספרד (שנתקבל בכל מדינות ספרד

(1) עיין שורת הרשב"ץ חלק ב' סי' קס"א.

(2) ובקריאת האוינו שנמצא לזה סימן בירושלמי (מגילה פ"ג הל' ז') ובבבלי (ר"ה ל"א): הוי"ו ל"ך כבר היו שנויי נוסחאות (עיין ר"ה בהג"ל תוספות ורש"י וסס' סופרים פ"ב הל' ח').

(3) עיין לוח אחיאסף לש' תרנ"ז מאמרי, מגילת חענית של גליות".

(4) עיין שבת דף קט"ז ע"ב, פסחים קי"ז ע"ב.

הדרומית והצפונית, בפרובינציאה, האי מיורקה, סיציליה וכו') ומנהג אשכנז, שנתקבל בכל קהלות צרפת הצפונית ואשכנז, פולניא, ארצות יון ומלפנים (לפני גלות ספרד) גם ארץ ישראל.

ארץ ישראל היא ארץ מולדת ההגדה וממנה יצא גם הפיוט, כאשר מקדמות ימי עם יהודה השב מגלות בבל עלו הסופרים למעלת הכהנים, כן השתוו החזנים להחכמים וגם נקראו החזנים הפיימנים בשם „רבתינו“; אם על „חכם“ אמרו שהוא „עדיף מנביא“, הנה היה הפיימן שקול בדורו כבעל המזמורים בתהלים. פעולת החזנים והפיימנים התגברה במדת התמעטות ידיעת העם את הלשון העברית וקריאתה הנכונה, כן התגבר כחם גם במדת התגברות המליצה והשירה ובמדת אשר הוסיף העם לאהוב את הנגונים בבית הכנסת. אחרי שיביא צונץ ראיות להחלטותיו מספרי הגאונים הקדמונים, הוא מעיר הערות מושכלות מאד על סדורו של רב עמרם גאון וסדורו של רב סעדיה גאון. בסדורו של הראשון כבר נמצאה תפלת „מי שברך“ לעושי צדקה ומספיקי צרכי ביהכ”נ, לנשים ובתולות העושות מטפחות ומפות לספרי תורה ומספיקות נרות למאור, מי שברך למתענים בה”ב; המנהג הזה היה נהוג אז גם בכתי תפלה של הצרפתים הקדמונים, לקרוא בבית תפלתם שמות המתנדרים ולברך אותם בשם הכהנים והעם. — מהמנהג הזה נתפשט מנהג „מכירת המצוות“⁽¹⁾. ובאיטליה ואשכנז נהגו למכור מצוות לכל השנה ביום שמחת תורה⁽²⁾. ראשוני אבות הכנסיה הנוצרית היו קוראים לשבת שלפני חג פסחם — „שבת הגדול“; כמו כן נמצא את תפלות ההשכבה או הזכרת נשמות לראשונה בסדר העבודה של הנוצרים. כח המנהג הלך הלוך וחזק, עדי מצאה ידו לנגוע גם בההלכה. הפיוטים או הקרובות נתקבלו לאמרם באמצע התפלה למרות התנגדות אבות ההוראה. רב עמרם קורא תגר על „בגלל אבות“ ובכל זאת נתקבל בכל הקהלות, כמה נוסחאות של ברכות אנו מברכים היום בנטיה מנוסחאות של המשנה והברייתא וכ”ו בכח המנהג⁽³⁾.

צונץ מבאר ומפרט את כל דברי הגאונים בתשובותיהם מרב יהודאי ורב שמעון מקירא עד רב האי בן נחשון ורב סעדיה, ואחרי כן דברי רב שרירא ורב האי בנו ע”ד „מנהגי שתי ישיבות“.

⁽¹⁾ אור ורוע במרדכי סוף מגילה, שו”ת הריב”ש סי’ ל”ה, שו”ת מהרי”ק סי’ ט’.

⁽²⁾ מהרי”ל הל’ סוכה.

⁽³⁾ בפסיקתא רבתי (מ’ ז’) ואמר כי בברכת אלהי נשמה החתימה היא: „טחית

מתים“ ואנחנו חוזמים: „המחזיר נשמות“ וכדומה רבות.

לעומת זה קבלו באשכנז מנהגים רבים מירושלים, ובכלל הרבו קדמוני הרבנים ואחרוני הגאונים להשיב תשובות בעניני מנהגי העבודה. אחרי כן יעביר צונץ לפנינו דור דור וספריו ע"ד המנהגים, ספרים שלמים או שאלות ותשובות, עד הספר הגדול מחזור ויטרי של רבנו שמחה מויטרי שנכתב בשנת תת"ס, ואחריו יתר חכמי צרפת ואשכנז בזמן רש"י ובעלי התוספות, וחכמי ספרד עד זמנו של הרמב"ם עד אחרית אלף החמישי. מראשית אלף הששי היו רבי צדקיהו הרופא בעל שבלי הלקט והאבודרהם הנכבדים שנבעלי המנהגים מהראשונים, ואחריהם הרבו חכמי המהר"ל והר"ד איווק מירנא ואחרים לְיַחַד עבודתם בהלכה בבאורי מנהגים.

והמנהגים הם רבים מאד, מלבד מנהגי פולין, ליטא, אשכנז וספרד ואחרים הידועים ישנם מנהגי טריפולי, רומא, אביניון, מנהג אפריקא, יון וכפא, מרוקא ואלגיר. מנהג ספרד מסתעף למנהגי קשמיליא, קמלוניא, אנדלוסיא ועוד; מנהג פרובינציאא הסתעף למנהג נרבונה ומנהג לונל. ובין המנהגים יש מהם שנוטים יותר אחרי סדורו של רב עמרם גאון ויש — אחרי סדורו של רב סעדיה. שנוי מוחלט בין המנהגים נראה ביותר באלה המנהגים שאין להם מקור בהתלמוד; כקריאת פרקי אבות עם פרק קנין תורה אחר המנחה בימי שבתות הקיץ, קריאת שירת משה בשמחת תורה, קריאת איכה בתשעה באב והושענות בסוכות וכדומה. הידיעות על דבר שנוי המנהגים מתמיהים ומפליאים את רבים מהקוראים, אף אלה שיש להם יד ושם בספרות התלמוד, הפוסקים ושאלות ותשובות; כן נדע, למשל, מספרו של צונץ, כי עוד בימי המאה הששית לחמישי היו מדלגים בקריאת שמע של ערבית על פסוקי הפרשה הג', פרשת הציצית, ולא היו אומרים רק הפסוק הראשון והאחרון ממנה, הקדושה היו אומרים רק ביום שיש בו מוסף ובימי החנוכה. לחוקר התולדה נכבדים ביותר שנוי המנהגים בהסליחות ועוד יותר בהקינות לתשעה באב. בהמנהגים האלה נכיר את טפוס „הצרות" בכל מקומות נדחי ישראל ותפוצותיו, בכל מקום ובכל זמן היו לעם ישראל „צרות" שונות ומשונות ומטבעת „הצרות" טבועה ביחוד על סדר התפלה והקינות לתשעה באב. במחזור הספרדים הנדפס הראשון נמצאים י"ג קינות לערבית וכ"ו לשחרית. בשחרית במקום שירת הים (או ישיר) קוראים „שירת האיזנו", במנהגי פ"ס ומרוקא נמצאות י"ט קינות לערבית ת"ב ומ"ח לשחרית ומרביתן מספרות התלאות וההרגות שאירעו לשבט ישראל הספרדי בשולידה, שיביליה, מיורקה ואראגוניה, וגם באפריקה: באוראן ויתר הערים אשר באלגיר כאשר רדפו אחריהם.

הספרדים והפורטוגזים. במחזור פרובינציאה נמצאות „יצרות וקרובות“ לשבת חזון שיסד רבי יהודה הלוי בשימת עין על פיומי הקראים; בתשובות נצחות על דברי השומנים איזעמענגער, ברטולוצי, שודט וחבריהם, בדברי תוכחות באוני המשטינים והמקטרינים האלה, אשר התעוררו על כנסת ישראל העלובה, בגלל הדבר, כי בסליחותיה וקינותיה, תבקש רחמים מבעל הרחמים ותדרוש עלבונה מאל גמולות, מסיים צונץ את חקירותיו על דבר שנוי המנהגים בעבודת בית הכנסת. ואל החקירה הזאת נוספו עוד עשרה מאמרים: ע"ד תשובות הגאונים הקדמונים בענין שנויי המנהגים, ע"ד מבארי הפיוטים בדורות ימי הבינים, ע"ד ספר המנהגים או „המחכים“ לה"ר נתן ב"ר יהודה, על דבר רבי יצחק אבוהב הספרדי שחי במאה הראשונה לאלף הששי, והוא, לרעת צונץ, מחבר ספר „מנורת המאור“ המצוי בידינו, והוא מאסף לכל הדרושים וספורי המוסר במדרשים והגדות אשר בהש"ס הבבלי והמדרשים, מסודרים בסדר נכון לפי הסוגים והענינים ומוטעמים ומתובלים בהצעות מושכלות. בהמחבר הזה מצא צונץ את האיש שהיה תמים דעים עמו בדרכי דרישת התורה, כי מתרעם הוא בהקדמתו על הנמיה הקיצונית של רבני זמנו לתורת ההלכה והתשלמות להעמיק בדרשה והגדה; הוא יאמר: „יש עוסקים כל ימיהם לידע עיקר הפסקים, להורותם ברחובות ובשווקים, לכל אחד מהריקים, אך עוזבים אחרי ג'ם האגדות, התעודות והסודות, המשלים והחידות, אשר הן מזהב חמודות“. המחבר הזה כאשר „הבין בספרים, מצא ההוראות והדינים מסודרים בכמה פנים, אבל עזבו המרגליות המתוקות לכל פיות, מפורדים בזוויות, לכן התעורר לחבר דברי חכמי חרשים, אשר מצא במדרשים, אשר הם לכל דבר ראשים, ולכל ענף שרשים“; לפי דברי המחבר כתב ספרים גדולים גם בהלכה (ארון העדות ולחם הפנים). המאמר ע"ד בעל „מנורת המאור“ הוא אחד טבחורי המאמרים בבקרת הספרות העתיקה שכתב צונץ; ע"ד הוצאת ספר הסמ"ק (ספר מצות קטן להר"י מקורביל). על ידי רבי משה מצייר; מאמר גדול ע"ד ההשמטות בהפיוטים והקינות והסליחות ע"י המבקרים הכומרים בימי הבינים שרובם היו יהודים יוצאים מן הכלל; ע"ד הספר „בשמים ראש“; כידוע הוציא לאור הספר הזה הגאון רבי שאול אב"ד בפראנקפורט דאדר בהגאון רבי צבי הירשל לעווין אב"ד בברלין ויחס אותו להרא"ש; הרב הזה, כאשר כבר הזכרנו היו רע ומודע להמאספים ובלבו נטה מאד אחרי המתקנים המחדשים, ויקם ויכתוב ספם שו"ת ובו הרבה להקל בכמה דינים שנהגו עד יכיו להחמיר, ומחפצו

כי יתקבלו דבריו נתלה באילן גדול רבנו אשר ב"ר יחיאל (הרא"ש) שחי במאה הראשונה לשישי; אך לא השכיל לעשות במלאכת היוזף ויאסוף בשו"ת כמה דברים הסותרים את דברי הרא"ש בהלכותיו ותשובותיו; כפי הרא"ש ישים הרב רבי שאל את היתר הקמניות בפסח, היתר איסור שלא נתפשט עוד בימי הרא"ש; ישים כפי הרב החסיד והמחמיר הזה, אשר שנא את הפילוסופים תכלית שנאה, דברי אחד המתפלספים החפשים מבני המאה הי"ח למספרם (בשמים ראש סי' רנ"א); באחת, ר' שאל זיף הספר ולא עלתה בידו לעשות מלאכתו כזיפן מומחה ויבדה מלבו אנשים שלא היו ולא נבראו וישם אותם לבאים לפני הרא"ש בשאלות האיסור וההיתר. המאמר השמיני הוא ע"ד בנין התפעל או נתפעל שבהפיוט; המאמר התשיעי תקוני מעיות בסליחה הוצאת ר' יצחק סמנוב והעשירי הוא האחרון הוא הוספה לה הוספות שבסוף ספר „הפיוטים בבית הכנסת“; השמות המשותפים והשמות הנרדפים שבהפיוטים, המבטאים המתחלפים, תמונות-המליצה השונות ומשקלי שמות ופעלים באופן מופלא ומיוחד לבעלי הפיוטים והסליחות.

ספר „הפיוטים בבית הכנסת“ עם הספר „מנהגי הכנסיות“ הנלוו אליו הוא ספר גדול מאד (שניהם יחד מכילים 784 עמודים) והוא היום ספר שמושי לכל חכם ומשכיל התוקע עצמו לחקרי תולדות ישראל, בהספר הזה („הפיוטים וכו'“), הננו רואים את תקפו וגבורתו של צונץ גם במקצע תולדות ישראל שלא נמצא אותו בספריו הקודמים; בספריו הקודמים היה רוב גבורתו בבקיאות ספרי הספרות העברית וידלה לנו פנינים מעמקי תהומות התלמוד והמדרשים והספרות הרבנית לכל סעיפיה וענפיה; באחת, ראינו אותו בתור חוקר תולדות ישראל ממקור ישראל ומעמדת הנה הערותיו והארותיו מספרי אומות העולם וביחוד ספרי הקורות לעם ועם. אך בספר „הפיוטים וכו'“, (ובמקצת גם בספר „מנהגי בית הכנסת“) — בפרקי „הצרות“ המאמרים הגדולים, ובהפרקים שבין תרגומי הפיוטים, הקינות והסליחות, נראהו גולל לפנינו כל ספרי קורות הדורות, כל תולדות ישראל בארצות פזוריו בכל המגלות והכתבים, בכל הספרים ודברי מלכות וכתבי הרשות בכל דורות עולם במשך ימי הגלות. הננו רואים את החכם הסופר הזה סופר כל דמעות כנסת ישראל וכל צרות בת יהודה השדודה בכל ארצות תפוצותיה. בהיות תכלית ספרנו זה להגיד לישראל הקורא עברית

ישראל שבארצות הסלבים, מה פעל החכם הזה לעמו, עלינו גם להעיר, כי בהספר הזה נמצא גם המון מעשים או רמזי מאורעות שאירעו לאבותינו בארצות צפון ומזרח, ודברי צונץ היו מעוררים לב החכמים החופשיים והחוקרים דברי ימינו בארצנו היום, ואם נזכה ונראה בימינו ספר תולדות האומה הישראלית יושבת מדינות רוסיא ופולין או יהיה עלינו להודות גם להראשון בחקירת הפנה הנשכחה בתולדות עמנו. להדבר הזה עוד נשוב בפרק הבא בהצעת תוכן הספר „לקורות הספרות הפיימנית" ולא נחשוב גם לדברים נעדי התועלת בהביאנו מקצת זכרונות הנוגעים לתולדות עמנו ברו"פ גם בהספר הזה לעורר לב הקוראים המעיינים.

בספריו: „הפיוטים וכו' " עם „מנהגי ביהכ"נ" גלה צונץ מקצת חדש לחקרי תולדות ישראל, מקצע אשר לא ידע איש חשיבותו וערכו עד הנה. אכן גם לפנת החקירה הזאת בא צונץ בדרך אשר בא לחבור ספרו הראשון והגדול („הדרשות וכו'"). ריבות בעלי הריפורמה ומתנגדיהם, חפץ הראשונים להרחיק לא לבד את הפיוטים כי אם גם כמה תפלות קבועות ומקובלות, נתנו יד לחקור ולדרוש אחרי איכות הפיימנות ומהותה וביחוד דרכי התפתחות והתגלות סדר העבודה בישראל בארצות ומדינות שונות, ואיכה נהיה הדבר, כי בעוד אשר התורה אחת היא לכל בני ישראל המחזיקים במסרת אבות וגם בעיקרי הדינים לא נראו נמיות רבות בכנסיות ישראל השונות, הנה בסדרי העבודה רבו המנהגים והסדרים השונים לא לבד לפי המדינות כי אם גם לפי הקהלות והעדות שבמדינה אחת. זאת היתה הסבה שהעירה לבב צונץ לגשת אל המפעל הכביר הזה, ומכיון שתקע עצמו להעבודה הזאת נתחבבה עליו וגלה בדרך הלוכו דברים שלא שערום עוד גם חכמי זמנו. — בחקירותיו וחפושיו באוצרות „הצרות" והמחשבות" הוציא לאור תעלומות ויזכור נשכחות מני דברי דורות עולמים, בדרך הלוכו זה האיר את מבואות האפלים בתולדות ישראל פנימה ויפץ גם אור בהיר לא רק על המעשים שנעשו בישראל, כי אם גם על כל מעשי אומות העולם לישראל בימי עולם ושנים קדמוניות. האנחות מביית והמצוקות וכלי החובלים מחוץ הולידו את הסליחות, ובכן מכל דף ודף בספר הזה יורח אור בהיר על פני המאורעות שאירעו לאבותינו מימי הגאונים עד דורות העת החדשה.

מלבד התכונה המדעית של הספר בפנת החקירה ההיסטורית עוד נכבד הוא בתור ספר מליצי ופיוטי לדעת ממנו תורת המעם והשירה אשר בשירת קדש לבני ישראל. כבר הבאנו פיוטים אחדים ותרגום

צונץ בצדס וראינו את כל תקפו וגבורתו של החכם הזה בנעימות המליצה וכן השירה הרוממה, כי תרגומו הוא מושכל ונפלא ובת שירתו דרכה עז ותראה את כל הטוב והיפה, הנעלה והנשגב האצורים בהשירה הפיישנית. התרגום הזה נמצא על מאתים עשרים וששה פיוטים וסליחות, ותרגומו זה הרים כבוד הפיוטים וישת עליהם הוד והדר. אך דבר אמת נתן להאמר, כי בהמקצע הזה נמצא מגרעת אחת וגדולה היא, מגרעת השקולה כנגד כמה מעלות אשר להספר הזה, ועל ידה היה כל הספר כמעט ללא יועיל לא לבד להקורא המשכיל כי אם גם לאלה שתורתם אומנתם. כל תרגומי צונץ (רכ"ו במספר) המה על הפיוטים והסליחות הרשומים בהמלות הראשונות שלהם, ולפעמים גם החרוז האחרון, מבלי לרשום באיזה יום בימות השנה אומרים הפיוט הזה או הסליחה הזאת, באיזה מחזור הוא נדפס או בכ"י, לדעת על פי איזה מנהג נוהגים לאמרם, מקום הדפוס וזמנו. בדעתנו כי מספר מיני המחזוריים למנהגייהם עולים, לפי ידיעתנו, קרוב למאה, והסליחות — קרוב לשבעים, וקינות יוצר וקרובות לאין מספר, ובכל דפוס ודפוס נוספו ונשתנו והוחלפו הנוסחאות, כי ישנן מאות סליחות ופיוטים שהם בכ"י ורק צונץ ידע לחקור על אדותן ולתרגם אותן אשכנזית, הגה יודה כל איש שאי אפשר למצוא דרך ונתיבה בהערבוביה הרבה הזאת, ומפני שאי אפשר לחפש ולתור כל פיוט על פי מלותיו הראשונות בכל המחזוריים הנדפסים ואין צריך לאמר בכתבי יד, אולת יד הקורא המעיין לעמוד בעצמו על כירור הדברים בתרגומו של צונץ¹). בחקרי התולדה וביחוד תולדת ההשכלה ועבודת הרוח, יקרים לנו ביחוד הסגנון ודרכי הדבור, ויש אשר ממובטאים אחדים ופתח לנו מקור נאמן לפתרון שאלות התולדה, ולו נספחו גו פי הנוסחאות בעברית אל תרגומו היה הספר שלם, והאיש המקחד לבו לדעת ולהבין את קורות ספרותנו ותולדות עמנו השכיל והבין מהם למצוא פתרון לכמה דברים סתומים, והקלקלה הזאת כמעט שאי אפשר לתקנה, וכדברי החכם החוקר הפרופ' קויפמאן² ימנה החסרון הזה רק צונץ השני, אם יקום עוד הפעם בישראל

¹ הדבר הזה חש כותב הטורים לרגל מלאכתו בספר „דברי ימי ישראל“ . כשהיה דרוש לי לקרוא גוף הקינה בעברית על גורת המגפה השחורה המתחלת „אני המקונן“, על שאלתי לגדולי חכמינו לא מצאתי תשובה נכונה עד היום. את החסרון הזה בקש למנות החכם ברלינער והביא על מספר פיוטים מתורגמים את גופי הנוסחאות בעברית, אך מלבד שרק מעטים הם מאד והחל ולא גמר הנה גם ספרו יקר המציאות ולא עלתה כירי להשינו עד היום. „קונטרס הפיוטים“ של געשטעטענער איננו שזה בנק הנניר והדפוס והוא נעדר כל תועלת.

איש גדל-דעה ממית עצמו על דברי תורתנו ותולדתנו כצונץ הראשון. בצאת לאור ספרי צונץ; „הפיוטים“ ו„המנהגים“ (תרמ"ו — תרי"ט) כבר עבר החכם הזה את גבול השיבה בשנות חייו גבר ועוד היה כחו אז ככחו בימי עלומיו להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה, אמנם לפני ספרנו את תולדות צונץ ודברי ספריו האחרונים נשים נא עין בהשקפה קצרה בהליכות חייו וארחותיו בתור איש ואורה היושב בקרב העם האשכנזי בימים ההם, ימי הסכסוכים בין העם ובין הממשלה בפרוסיה, ודרכי מחשבותיו של צונץ על שאלות החברה ועניני ישוב העולם ותקונו אשר לא מצאו להם פתרונים עד היום.

צונץ היה מן החכמים שעליהם אמרו חז"ל: „זכו נעשית להם התורה סס"חיים“. לא היה מן המלומדים החנוטים, שאין להם בעולמם אלא ארבע אמות של העיון והחקירה ודבר אין להם עם החיים ותנועותיהם והשאלות המתחדשות בכל יום תמיד בחיק החברה האנושית בכל המדינות ובכל העמים והלשונות. אחד מחכמי הדור וממכבדיו שעמדו לפניו באחרית ימיו¹) ידבר עליו בכחנית היותו אורה ובן הארץ שנולד ונתגדל בה לאמר: האיש אשר לבו הלך אחרי רוח האומה הישראלית בכל פנות שפנתה מקצה השמים עד קציהם בימי דורות עולמים, האיש „אשר עשה לילות בימים“ ובימי שני דורות, „המית עצמו באהלה של התורה והחכמה“, היה חי גם חי הזמן והתקופה, נסחף בזרם העת ומאורעות העתים, וגורל העמים והמשפחות ככל שאלות החברה ותקון העולם הרעישו את לבו והרעידו כל רגשות רוחו. האיש אשר ידע לעורר את זמני העבר ולהעבירם לפנינו — דור דור וחכמיו, דור דור ומאורעותיו כאלו הם הַיָּיִם וחיים לפנינו, לא שכח גם את משאלות החיים ההיִים, ובהיותו חוקר וסופר חכם, בחר ללמד דעת את העם לא לבד בספרים כי אם גם בלשון למודים, וידע לקחת לשונו ולנאום נאום כיאות לחכם מדיני ומליץ לעם להורהו דעת החיים המדיניים והאזרחיים. דרשתו המדינית הראשונה היתה לכבוד האזרחים הנופלים על שדה קטל בימי מלחמת-שערים בחוצות ברלין לעת המהפכה בשנת הפקודה תר"ח, וחותם דרשותיו מסוג הזה הוא הדרשה „מהפכה בשנת 1865“, וכיניהן דרש דרשות רבות בעניני המדינה והנהגת החברה ומשמריה בכמה חברות ובתי מועד, ונודע אז שמו גם בעולם המדיני. בשנת תרכ"א — 1861 עמד צונץ להִקָּח בסוד בית נבחרו העם למלכות

¹ הפרופ' קויפמאן במאמרו לכבוד צונץ בהגיעו לשנות הנבחרות 1874 = חרל"ד ככה"ע „מאגזין פיר דיע ליטעראטור דעס אויסלאנדעס“ 24 № 1875.

פרוסיה. משנת 1861 החלה הממשלה לנמות אחרי האצילים ולקצות במשפטי העם; ובשנת 1863 התגברה עוד יותר הנמיה הזאת, כאשר קרא המלך ווילהלם את האציל ביסמארק לבית שאָנהויווען ליושב ראשונה במלכותו. אך לא כלב המלך ומשנהו היה לב העם הפרוסי, כי רוב מנין ובנין נבחריו היו דורשי אור ודרור, אך המלך בעצת משנהו ביסמארק לא שעה להפצי נבחריו עמו, ובמאנם לקיים את החקים אשר שמו לפניהם ואת הוצאות הערכת והכנסות הממלכה, הראה אותם ביסמארק נחת זרועו וימשול בהם ביד חזקה. או החלה עת הסכסוך (קאנפֿליקטס־צייט) בדבריו ימי מלכות פרוסיה החדשה, ואורחי ברלין הרבו אז להתאסף כפעם בפעם ולשמוע דברי אמוני העם והכמיו; ובין הדורשים האלה נמנה גם צונץ; והדרשות האלה הן חמש: משא צונץ לפני עדת הבוחרים בברלין בשנת 1861 על הנושא: קדימה, חפש, אמת (פֿאָרוואַרטס, פֿריי, וואהר). בדבריו הוא מציע תורה שלמה, יסודות הממלכה המתנהגות על פי ממשלת מלך ובצרוף דעת באי כח העם; משא צונץ ליום הבחירה בחדש דעצעמבר להשנה הנוכרת; משאו בשנת 1862 ביום 20 פֿיברואר בחברת הצעירים הסוחרים בברלין לעת פרץ הסכסוך בין העם והממשלה ורבים מהנבחרים דרשו מקהל בוחריהם למנוע עצמם מתת המס וכל מְנוֹת הממשלה אחרי אשר פרצו שרי המלוכה את גדר תורת־המדינה ויגולו משפט העם; בהמשא הזה הראה צונץ כח נאומו ועצמת רוחו בתור נואם ומליץ לעם ובעד העם; נושא הדרוש הזה: הגדרת כחות הנפש באדם ובעם כמדת התפתחות שניהם על פי שלשת חלקי הזמן: "קינד, קנאכע, מאנן". באמרים קצרים הוא כולל יסוד ושרש התורה הסוציאולוגית בהגדרת עבודת האדם לעצמו ודרכי המוסר בינו לבין עצמו או לבין קונוהו, ודרכי המוסר ביחס שבין האדם להמשפחה האנושית או תורת המוסר בחיי האזרח. הדרשה הזאת עשתה רושם גדול בפמליא של מעלה, במערכות השרים הגדולים ותגיע עד כסא כבוד המלוכה, ובפמליא של מטה בכל מערכות האזרחים בברלין. ומוזה ומוזה ראו בה דברי אמת ושלוש, תורת אמת ואהבת צדק ונכוחה. ישמע תהלתו הגיע לאזני המלכה אויגוסטא וכמה פעמים לקחתה אחרי כבוד ותקח עמו דברים רבים בעניני החברות ומעשי הצדקות השונים; נכבדה מכל הדרשות הקודמות היא דרשתו על דבר "בריאות הנפש" (Die geistige Gesundheit) ביום 17 מאָרץ 1864. הדרשה הזאת היא עיון עמוק בתורת הנפש ודרכי הרוח; נתוח הגדרים בין ההרגש והדעת, בין ההשגה החושית וההשגה השכלית, הצטרפות שתיהן על ידי "אותות מחכימות" או "התלבשות הרעיון בצלם ודמות"

זאת תורת הפלסמיקה, ויבאר שהמעלה הגדולה שמצאו בני אירופה בהתלבשות הזאת הביאה אותם גם כן לזה, שהורידו את החכמה והעיון ההגיוני למדרגת שעשועים והשקפות קלות על פני המושגים מבלי להעמיק בתכנם ומהותם ומבלי להתחקות על שרשי הדעות השכליות. הדרשה הזאת היא תורה שלמה בתורת העיון ודרכי החפוש, תורת הנפש המבקשת לדעת דרכי החכמה — חכמת האמת, הנקנית רק בעמק העיון ולא בהשתכלות והתכוננות בלי תבונה. מהנושא הזה הוא בא לבאר חובת החנוך לבני הנעורים, למען יגדלו והיו לאנשים שאינם רואים לעינים כי אם ללבב, חותרים לדעת את הדרך ישכן אור האמת המדעית ולא ישגו עוד במאורות מתעים, לקרוא אמת לכל נאומים נעימים, וצדק לכל הדברים אשר קסם על פניהם להוליך שבי את החושים וההתכוננות הקלה על פני חיוני החיים. שתי דרשותיו האחרונות הנה: על דבר ההנהגה הממשלית על העם בידי העם (Selbstregierung) ועל דבר המהפכות בסדרי החברה והחיים המדיניים וסבותיהן. כמובן, אין זאת מתכלית ספרנו להרבות דברים בעניני החרות המדינית ותנועת המהפכה בשנת 1848; וגם אי אפשר לנו להרחיב הרבור על כל הנושאים האלה ודי לנו להעיר, כי הדרשות האלה עשו בזמניהן רושם גדול בכל פנות העם האשכנזי, ושם צונץ נודע על ידיהן לשם ולתהלה גם מעל לגבולות בית ישראל אשר במדינות אשכנז.

במאמריו המדעיים בחכמת ישראל נכבדו מאז חקירותיו בהוראת מבמאים ומלות כלשון עברית: באור המושגים במלות שונות על מושגי „הגאווה“, „גבהות לב“, „כבוד ושררה“, „שררה וגדולה“; מאמרו „על ברייתא דשמואל“ בחכמת העבור, אשר רבים חשבוה שהיא אחת עם ספר פרקי דרבי אליעזר המצוי בידינו ועוד מאמרים רבים אשר רובם באו בספר העתי לגייגער בשנות תר״ך — תר״ל.

בחדש אב שנת תרכ״ד, ביום מלאות לצונץ שבעים שנה, חגגה עדת ישראל בברלין ועמה גם קהלות רבות באשכנז את חג יום הולדת האיש רב הפעלים, „שקבץ ורבה פעלים לתורה וחכמת ישראל“; לא נרבה פה לספר את כל היקר והגדולה שנעשה להחכם בעיר מושבו, שלא זכה בה להשיג אף משרה אחת ממשרות הקהלה, ופרנסיה לא מצאו לבם לפרנס בכבוד את האיש אשר שבתו בתוכם לברד היה להם לכבוד ולתפארת בימי יובל שנים, ומהודו נתן על הקהלה אשר ישב בה; רק זכיר בזה את החברה שנוסדה לזכר שם תהלתו בשם „צונץ׳ים

שמיפֿמונג", אשר מיסדיה היו ראשי עדת ישראל בכרלין ועשיריה. היושב ראש בהמוסדה הזאת עד היום הוא הרופא סנימאָטראַמא ד"ר ניימאנץ, ופקיד האוצר בימים ההם היה העשיר המפורסם בלייכראָדער — הם היו חברים־מפקחים (קוראָטאָדען) ולהם נלווה סוד חברים יועצים (בייראמא) אשר נשיאו הוא הביבליוגרף הנודע החכם ד"ר משה שמיני־שניידער וחבריו והחכם הפרופים, משה לאצארוס, והפרופים, ד"ר קויפמאָנן ואחרים; תכלית המוסדה הזאת — חווק חכמת ישראל לכבוד מיסד החכמה הזאת, להגדילה ולהאדירה — ועם זה הוקדשו הסכומים הראשונים שהם קרן המוסדה לתת אותם במתנה לאות תודה כבוד ותהלה לחכם הישיש צונץ ואשתו הכבודה מרת אדלהיד, להיות כסף הרבית מהקרן מוקדש לטובת הנאה של אחד מבני הזוג כל ימי חייהם, אחרי מות הזוג מוקדשים סכומי המוסדה להגדיל חכמת ישראל ולהאדירה. (2—§ 1), ותורת התמיכה להרחבת חכמת ישראל תהיה: תמיכת מחברי הספרים או המוציאים לאור כתבי עת בחקר תולדות ישראל וחכמתו, ברוח מדעית, יסוד ביבלייתיקיות או תמיכת בתי אסף הספרים כאלה, אשר בהם מצאה חכמת ישראל קן לה או כי יש תקוה לכונן בהם מדור מיוחד לספרי ישראל וחקר תולדתו. תמיכות למורים ותלמידים המיחדים לבם ורוחם לעבודת החכמה הזאת, ותנאי חותנה כי כל זאת תעשה רק בהפירות שיביא הסכום היסודי או הקרן של המוסדה מבלי לנגוע בעיקר הקרן. לא נדע עד כמה הגיע הקרן של המוסדה מראשית הִקְסָה עד היום, אך לא שמענו כי הגדילה לעשות המוסדה בתמיכת הספרות הישראלית והפרחתה. בכל אופן היה הכבוד הזה היותר מתאים ונאות לרוח צונץ וחפצו תמיד לראות דעת היהדות הולכת וגדלה הולכת ומתפשטת בין אחיו בני עמו במדינות אשכנז, ולא בו האשם, אם תקותיו נשארו מעל ומחשבותיו לא יצאו לפעלן.

פרק שמיני.

דברי ימי צונץ ומפעלותיו בימי השיבה והגבורות.

ספר „תולדות הספרות הפיוטית“ האחרון שכספריו הגדולים. מכוא הספר: חשיבות הפיוטים בתור „עמודי-זכרון“ לתולדות ישראל. תוכן הספר, תשובה על השאלה: מדוע רבו החכמים, החוקרים והמשוררים בין חכמי ספרד לעת הפרחת הספרות ולא נמצאו ביניהם חכמים יודעים כינה לעתים? סבת ההתרשלות ברשימות הקורות, שנראתה גם בין יהודי צרפת ואשכנז בימי הבינים, הפייטנים שלפני הקליר: יוסי בן יוסי, ינאי ואחרים, הפייטנים שביומי הקליר ולאחריו. הפייטנים שבין יהודי ספרד ושבין יהודי צרפת ואשכנז, מחברי הסליחות, סבת הפסק הסליחות כמאות השנים האחרונות, הסליחות הדלו להיות הד אנתת הכנסיה הישראלית על צרותיה ונתחברו על הפורעניות הכלליות, דלדול הפיוט והסליחה באשכנז ופולין. באיטליה מקבלת הסליחה בעת החדשה תמונה שירית-מליצית, תכונת „התחנה“ בהומנים האחרונים, שימת עין על מחברי הסליחות והתהנות שעמדו לכנסת ישראל בארצות הסלבים, החלק השמושי או הביבליוגרפי הוא היותר נכבד בהספר הגדול והאחרון של צונץ. דרשותיו של צונץ ומחברותיו האחרונות בהגיעו לגבורות. במדבריו וספריו האחרונים נראה סימני התרחקות הכנסיה הישראלית באשכנז ממקור ישראל, הכבוד שנעשה לצונץ בהגיעו לשנת הגבורות בשנת תרל"ד ובהגיעו לגבורי גבורות (שנת התשעים) בש' תרמ"ד, מות צונץ ו' אר"ש תרמ"ו, והכבוד שנעשה לו בסוחר, אחרית דבר: משפט כללי על האיש ועל ספריו וזמנו. רשימת ספרי צונץ ומאמריו.

כבר עברו לזקן חכמת ישראל שנות גבר וכבר הגיע לשנות השיבה וימי גבורות קרבו לבא והוא עודנו ככחו אז — לפני חמישים שנה — כחו עתה, לעבוד עבודת עמו ותורתו עבודה תמה בשקידה נפלאה, בכח התמדה לבלי חק וחריצות רבה לבלי הרף ובלי לאות. גם בימי שיבתו של צונץ עד לגבורות וגבורי גבורות עוד היה כח נפשו המשכלת חדש עמו ולא חדל מהעמק חקור, עוד לא חדל מחפש ולדרוש אחרי כל קוץ ואחרי כל דקרוק בכל מקצעות התורה אשר לקחו לבו מימי עלומיו ובחרותו. כאשר כבד ראינו את צונץ בספרנו זה בימי

השחרות, כי בכל עשר שנות עבודתו העניק כפעם בפעם לבני עמו מתנובת רוחו ספר אחר ספר ומאמר אחרי מאמר, גדולים וקטנים, שהם ככוכבי לכת הולכים סובבים את המאור הגדול — ספר מאיר עיני חכמי הדור ומעורר גם לב המשכילים — כן גם בהתקופה האחרונה לחיי האיש רב הפעלים, שקבץ ורָקַה וטַפַּח פעלים לתורה וחכמת ישראל, נראה הדרו על פני פעלו — ספרו האחרון שבספריו הגדולים ומספר גדול מאמרים יקרים ורבי הענין. המאמרים רובם באו בספר העתי של החכם ר"א גייגר ועליהם נדבר בסוף הפרק הזה, והספר הגדול הוא: „תולדות הספרות הפיוטית של בית הכנסת" או —

Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie, Berlin 1865.

הספר הזה האחרון בספרי צונץ הגדולים הוא חתימת מחקרו בשני הספרים (שנים שהם אחד) הקודמים: „הפייטנות בבית הכנסת" ו„המנהגים בבית הכנסת"; ובו הפליא לסדר את תקופת הפיוט מיום הוֹסְדו עד יום חתימתו. קורא בשם את כל הפייטנים ומוציא במספר צבא פיוטיהם, סליחותיהם וקיונותיהם בכל המוני המחזורים והסליחות למיניהם, לסוגיהם ולמנהגיהם השונים והמשונים, אשר לא לכד כי לא ראו אותם גם רוב הבקיאים והמתגדרים בהידיעה הזאת, כי אם גם לא שמעו את שמעם; בקובצי מחזורים וסליחות נדפסים אך וקרי המציאות ויותר מהם בכתבי יד. בספר זה יחקר צונץ לדעת תולדות הפייטנים, הזמן שחי בו, המאורעות שאירעו לעם ישראל בימיו ובאיזה אופן נשלבו המאורעות האלה בקיונותיו ובסליחותיו מפורש או ברמז, יחקר לדעת הלך רוח הפייטן הזה באיזו מקצעות התורה היה כחו יפה: בהלכה או בהגדה, בפסקים והוראות או בדרוש וחדוש, בפירושי המקרא או בדעת המדרש וההגדה ויבאר גם כן שלשלת יחומו. גם בהספר הגדול והאחרון הזה נראה את צונץ גאון הבקיאות כמו שראינוהו בימי הבחרות והשחרות, ואת הבקיאות שנקנתה לו לא רק בחפוש ועל ידי כלי שרת — ספרי שמוש שונים, כי אם הבקיאות סגלת גאוני הרוח, אשר בכל עת ושעה שהם מיחדים לבם לעבודת החכמה הם באים ותלמודם בידם; גם כאשר נהגה בספרו הגדול והאחרון הזה נשתומם ונשתאה על חפצו הכביר לבקש את האמת ולדרשה ונפשנו תתענג על סברתו הישרה, השערותיו הנכונות, אשר בהנה יתמוך חקירותיו, דרכי ההטעמה וההסברה בהצעות חקירותיו וסגנונו הצרוף והמוזקק, מלא דבר ומועט מחזיק את המרובה. ואם אחרי כל אלה לא נמצא נחת שלמה במוצא דברי החקירות האלה ורקדוקיהן, לכלליהן ופרטיהן, הנה נבאר את הסבה בחתימת הספר, ומעתה נשוב עוד

לשים עין עוד הפעם על ילדי זקונים של זקן בית החכמה, וביחוד ספרו „לקורות הפייטנות“, וצורתו השכלית, המוסרית והמדעית.

ואלה הם עיקרי דבריו בהקדמתו להספר הנזכר:

„הדעות השולמות בלב חכמי דור ידוע, נותנות יד לפעמים (ואולי גם תמיד) לבני העמים לראות פעולתן ותוצאותיהן בבני הזמנים המאוחרים, ולדעתו מטביעות הדעות ההן את חותמן על בני הדור הבא. באמת המעשים והמאורעות הם בעצמם לפעמים אבות הדעות ולפעמים תולדותיהן ותוצאותיהן. הפיוט בבית הכנסת (או הקינה והסליחה) הוא בן־לוי־האֵלֶּה של הכנסיה הישראלית [בכל ימי הביניים]. הדעות השונות בדבר תכונת הפיוט מצד עצמו אם הוא סר מעם או טוב מעם; החפץ לברר כי אין להפיוטים בזמן הזה המשפט להתקיים בסדרי העבודה בבית הכנסת אינו ענין כלל לחקר מעלת הפיוטים וחשיבותם, בתור מצבות־זכרון, מצבות־היות [נקימות], המספרות בשפה ברורה את דברי ימי מלחמות אבותינו גבורי רוח אדירי אמונה בעד תקומת תורתם ועמם בימי שנות אלף. כל איש יהודי שמעיד על עצמו כי עורנו יהודי בלבו ומוחו, בכח החושב וברגש הלב המתפעל ומתרגש ברגשי אמוני העם ואמוני התורה, ובכל זאת יעבור על פני אבני־זכרון אלה בלי שום לב, איש כזה לא יכירנו מקומו בסופרי דברי ימי עם ישראל (1). איש המבזה בלבו את עמו הוא גם נבזה בעיני עצמו ואי אפשר לו להציע דברי ימי העם הזה והעתים שעברו עליו. הלא כה דברי אחד מחכמי המליצה שעמד להעם האשכנזי (2): „נבזה בעיניו ונמאס לנפשו הוא האיש, הממאס ומבזה את מנהגי אבות אבותיו, מנהגים שהחזיקו בהם, לא בדרך עראי לרגלי איזה צרך זמני או תשוקה עוברת, כי אם בימי דורות רבים ורצוצים“. ובכן: „הסליחה“, אשר התחלתה ויסודתה הן במזמורי ה„תהלים“ וה„פיוט“ אשר ממקום קדוש — מ„תנבואה“ — יתהלך, והוא מתיחס ומתחבר אליה, נתעלו ונתקדשו בקדושת המהורים והקדושים שמסרו נפשם „לעתות בצרה על קדושת השם“, נקדשו גם הם ב„צרות“ העם ותלאותיו, הם אינם רק „מנהגים“ ממנהגי ישראל, כי אם מצבות־זכרון לאמוני התורה והלאם, וסדר העבודה המשולב ומשובץ בהסליחות והפיוטים האלה הוא דגל ישראל אשר התנוסס בידי עם שומר אמונים בימי אלף שנים...“

(1) עיין למעלה עמוד 192 במרוץ המכתבים כינו ובין גייגר ומהדברים הנאמרים שם נלמד לדעת אל מה ירמוז דברי צונץ המובאים במקום הזה.

(2) יעקב גרימם בדבריו על אדות אחיו המליץ — המושל ווילהלם גרימס.

אך האם נוכל לשים פדות והבדל בין עמודי-הזכרון ובין החרשים בונים, מקימיהם? האם לא תשאל נפשנו בקראנו את השירות, התפלות והתחנות לדעת גם את מחבריה? והאם לא נכיר בפרצוף פני המשוררים, המקוננים והמתחננים ומבקשים רחמים וסליחות גם את פני הדורות והעתים שעברו על אומתנו העלובה? ואולם כן הדבר: בקוות פני הפייטנים, המקוננים ובעלי הסליחות נחזה, והנה חיל גדול לנגד עינינו, מחנה גדולה וצבא פייטנים מתנים תוקף תהלות אלהי ישראל, צבא מבקשי רחמים ותחנונים שופכים לב כמים לפני בעל הרחמים והסליחות והמון מקוננים והוגים נכאים בוכים ומיללים על שבר בת עמם. בעינינו נראה את המחנה הגדול, מחנה אדירי אמונה ואת דמעות עינים הוולגות ודמי לבכם השותתים ויורדים, נראים ונכירים, כי אחים בני אב אחד הם למחוקק האלהי ולעבדי ה' הנביאים שעמדו לישראל, אחים לעבדי ה' אשר הורו אותנו תורת חיים ואהבת חסד, שחקו ועלו בשמחת אומתנו ובכו ונאנחו על שברנו".

"ובכן (יאמר צונץ), חפצנו לתור ולדעת את בעלי הפיוט, הקינה והסליחה איננו זקוק להתנצלות. כאשר נגשנו בשנות תק"פ — תקפ"א לבנות בנין חכמת ישראל וגם נעשו אז נסיונות להטיב העבודה והתפלה בצבור בבית הכנסת השתתפתי אני בשני העינים הם, ואז נמשך לבי אחרי בקרת המהוורים, כן לחפץ החקירה הישראלית וכן לתועלת התקונים והטבת סדרי העבודה. הידיעות במקצע זה היו אז קלות ודלות, מן כל המנהגים היתה גם להמכונים ידיעה קלה רק במנהגי פולין ואשכנז. בימים ההם, כאשר לא ידעו עוד דבר מחזר התולדה הישראלית, אי אפשר היה גם לחשוב על דבר ספר תולדות ישראל, אשר ימצא בהפרטים הרבים את תכונות הכלל וסגולותיו, ובהמאורעות לסדרי זמניהם ודעת נושאייהם יראה את הגוף והאברים, האורגניזם הישראלי לכל דמותו וצורתו, חקיו ומשפטיו ופרצוף פניו לכל תניו ושרטוטיו".

"צעד גדול ותנועה נמרצה לפנינו עשתה החקירה הזאת משנת תקפ"ט לרגלי התולדות (של רב האי גאון, רבנו חננאל בן חושאל, רבי שמואל בן חפני, הרגמ"ה וכו') שכתב רש"י ראפפורט וספרי "הדרשות בבית הכנסת" שיצא לאור בשנת תקצ"ב. הספרים האלה הוכיחו את הקשר והיחס שבין ההגדה ובין הפיוט ובקשו להוכיח מזה גם את "התקונים בבית הכנסת"; אמנם כן, חקירת הספרות הפיוטית היתה אז עודנה בסר מראשית התפתחותה. לי נודעו אז רק שמות מאתים סליחות, שמנים ושמה פחות ממה שנמצא ברשימה כתב יד של וואלף היידענהיים ומהם נודעו (בלשונן) להמחברים רק מאה ושתיים,

אך כבר נהרסה המחיצה, ומי הדעת בהמקצע הזה כבר התפרצו למחנה חקר חכמת ישראל, הידיעה הזאת נפרצה ונתגדלה משנת תקצ"ו, ספרי דעליטש, דוקעס, שד"ל ומיכל זקש ואחרים, התגלות המחזורים בכתבי יד ומנהגים חדשים, התפרסמות הדיוואן של רבי משה אבן עזרא ורבי יהודה הלוי וגם היוכחים ע"ד מנהגי בית הכנסת שהתרבו אז, כל אלה עזרו הרבה להרחבת החקירה הזאת וההתעמקות בה. כאשר נתפרסמו המחזורים של מנהג רומא, אביגיון, רומאניא ואחרים עלה בדעתי לחבר ספר ע"ד "הסליחה" כמנהג אשכנז... אך המחשבה הזאת לא יצאה לפעלה עד שנת תרט"ו... צונץ מונה זהוולך במקום הזה את כל שירי הפייטנים והסליחות וכו' שאסף עד השנה הנ"ל, וגם אנחנו נדמה, כי ימצאו קוראים שיהיה להם חפץ גם בהמספרים האלה. בהוציא צונץ לאור את ספרו "הפיוטים בבית הכנסת" עלה סך שירות-תפלה שונות שכנס ואסף להמספרים האלה: ארבעים מיני פיוטי קדושה דמוסף; חמשים ושבעה מיני "מערבית"; שבעים מיני פיוטים לנשמת; שבעים "בקשות" בחרוים שקולים; מאה מיני "קרובות" (פיוט בתוך חזרת הש"ץ); מאה ועשרים מיני "רשות"; מאה ועשרים "תוכחות"; מאה וחמשים תפלות בלשון ארמית; מאה ושמונים מיני "תחנונות"; מאתים "הושענות" (מחציתן עוד בכ"י); כשש מאות שירים ופיוטים בכלל; שש מאות קינות (יותר ממצחיתן ספרדיות); שש מאות יוצרות וחלקיהן: אופן זולת וכו'".

המלאכה הגדולה הזאת לבקר את כל השירים השונים האלה ולהתחקות על שרשי דעת התולדה של כל מחבריהם, להוציא תעלומות רבות כאלה לאור ממחשכי הביבליותיקות שנחבאו שם, המלאכה הגדולה הזאת לא יכלה להיות נגמרת כלה בספר אחד; כי אי אפשר היה להסתפק רק לברר את המאורע של התולדה שהיה הסבה ליצירת הסליחה או הקינה, לבאר את התכונה המליצית והשירית של הפיוט והמנהג שנהגו הקהלות באמירתו, כי אם גם לדעת את מקרי השירה הזאת מקום מוצאה וכו'; תוצאות החקירה הזאת נמצאות בשני החלקים של "פיוטי בית הכנסת" (ה"פיוטים וכו'") וה"מנהגים" משנת תרט"ו עד תרי"ח) והם היו הכנות לחספר הנוכחי (לקורות הספרות של השירה בבית הכנסת)... בדרך החקירה להוציא לאור תעלומות הפיוטים ולדעת שמות המחברים שבענו די עמל וייגיעה בחפוש ומציאה; אדמה, כי בעלי מלאכת מחשבת כזהב הדעת בימים יבאו ידעו להחזיק טובה להצורפים — המתיכים, אשר ידעו להסיר הסיגים מן הזהב והפסולת מתוך האכל.

תוכן הספר הזה מתחלק לשלשה חלקים: החלק הראשון רושם תולדות הפייטנים לפני רבי אליעזר הקליר והקליר בעצמו (פרק ב' — ג; החלק השני הם הפרקים ד' — ז, הכוללים דברי ימי הפייטנים מן הקליר עד שנת ד"א תת"ק, שבה נחתמה התקופה הנבחרת לתולדות הפיוט. החלק השלישי המה הפרקים ח' — י"ג המוקדשים להפייטנים ומחברי הסליחות כמנהג אשכנז ורומניא (יון) בימי הדורות משנת ד"א תת"ק עד ה"א ש'. הפרקים י"ד — ט"ו חוזרים על דברי ימי הפייטנים ומחברי הקינות והסליחות, שלא נקראו בשמותם עד הנה וחיו ופעלו מן ד"א תת"ק עד ה"א ש'. הפרק הט"ז כולל רשימות התולדה של פייטנים ומליצים בלי צמצום דורם וזמנם. בכל העבודה הזאת לא היה צונץ לברו העובד והמסדר, כי נמצאו לעזרתו בעבודתו המדעית עשרים ביבליותיקות שהמציאו לו כתבי יד וספרי דפוס יקרי המציאות והעתקות שונות, מלבד מה שהשיג ידיעות והעתקות שונות משלש עשרה מקומות ועשרים ושמונה חכמים גדולים ומפוארים שהיו בתומכי ידיו, וצונץ מקדיש בהקדמתו זכרון טוב להמתים ותודה וברכה לחיים עמו, צונץ חותם דברו בהקדמתו לספרו הגדול האחרון; כי אף שחקירותיו במקצוע הזה עד היום נשענות על חמש מאות כתבי יד מבוקרים, הנה עוד רבו מהם כהנה וכהנה כתבי יד הנמצאים בכתי אנשים פרטים ובכתי אסף הספרים וכתבי יד ברוססיא, בספרד ובארץ ממשלת האפיפיור באיטליה (הדברים נכתבו עוד בשנת 1866), מלבד כתבי יד גם במזרח ובפאריז שעוד לא נתבקרו ולא נברקו כל צרכם.

עד כאן תוכן דברי ההקדמה ומוזה נדע במלה אחת תכונת הספר הזה ובמה נבדל מאחיו ההולכים לפניו; בספרו „הפיוטים בבית הכנסת“ והנמפל אליו הספר „ע"ד המנהגים“ העביר צונץ לפנינו את הפייטנים על פי הפיוטים, הסליחות והקינות למיניהם ולסוגיהם, ובספר האחרון הזה הוא מעביר לפנינו את הפיוטים הסליחות והקינות על פי הפייטנים ותולדותיהם וזמניהם.

בשימנו בזה תוכן ההקדמה של הספר „קורות הספרות אשר להפיוט“, כבר יצאנו ידי חובתנו בהצעת תוכן הענינים אשר בספרו צונץ הגדולים. ובכל זאת בחפצנו לשום לפני קוראינו מושג שלם מחשיבות הספר הזה ומהותו עלינו להוסיף בזה חקירות אחדות לדוגמא. הפרק הראשון הוא המבא ובו יגע המחבר בשאלה אחת גדולה ונכבדה לחוקרי דעת תולדת הרוח של האומה הישראלית והשתלמותה המושכלת לאמר: מדוע נמצא את רוח העברי מתנשאת בתעופתה למרומי החקירה המופשטת, לנשת אל הערפל אשר שם האלהים, רוח

העברי תתבונן בשכל טוב ובחקרי לב נשגבים ונעלים על מפלאות אלהים בהטבע. האומה הישראלית העמידה מקרבה חכמים בחכמות השעורים, בעלי תבונה, חכמי חרשים, אך מדוע בימי אלף שנה בכל דורות הבינים לא עמדו סופרים חכמים יודעי בינה לעתים? תשובת צונץ על השאלה הזאת היא: לאם שנעקר ממקום גדולו והוא יושב על אדמת נכר איננו לאם המעשים בהתולדה. צרותיו נרשמות בספרי זכרונות הדורות ונזכרים על ידי מליצי העם ומשורריו בשירות-קינות ואנחות לעורר רחמים ותחנונים, אבל בעצם ימי הצרות אי אפשר להעם הזה להעמיד מקרבו חכמים יודעי בינה לעתים וחוקרי ההיסטוריה, כי לעתות בצרה אין דעת בני הדור ושעתם פנויה לחקירה ודרישה בתולדות העתים. התולדה המדינית ללאם ישראל נחתמה באבדן הלאומית המדינית, וגם היה כבד הרבר וקשה לכתוב היסטוריה לעם אשר עצמותו נפזרו לארבע רוחות העולם, על כן היתה התולדה הלאומית חתומה ושלמה, רשומה ומשוכללת לעיני אמוני העם בימי החרב; מקום למחקר ודעת בינה לעתים נתנה רק רוח התורה המסורה, למען דעת איך יהיה היהודי מעתה חיי דת ולאם לבל יפחד השבט הישראלי מעל פני האדמה, לבל תאבד תקותו ולמען יוכל לצמוח מתחתיו ולחדש נעוריו לקץ הימים. החפש הלאומי התלבש והתלכד בחקי התורה ולמודיה ועל כן נשאר חוזן — לב העם, הענין אשר אליו השתוקק ולכל בו כל מחשבותיו והגיוני לבו. כן היה העסק בתורה ההמשך מחיי הלאם בבחינה מדינית, דעת תורת המצוה ופקודיה והקם דבריה לערובה נאמנה, כי לא תכחד האומה הישראלית מהיות תמיד לעם על פני האדמה; ומכיון שאומה זו היא חיה וקיימה, יש לה גם תקוה לאור באחרית הימים, באור החיים הטובים והמתוקנים אשר לעם ועם בכל העמים בתבל ארצה. החקר וההתבוננות בדרכי התורה ובתולדות נושאת היו לבדם דרושים וראויים להיות אבני פנות הענינים בדעת בינה לעתים בישראל, והחקר וההתבוננות בהענינים האלה לא פסקו מעולם בישראל. התשוקה לדעת את דעות החכמים והמורים וארחות חייהם — להתבונן על חיי הסופרים, התנאים, האמוראים, הגאונים והרבנים עם החכמים והחוקרים; לדעת ארחות חייהם ודרכי למודיהם להשכיל בזה בדעת התורה הכתובה ופקודיה; התשוקה הזאת היתה תמיד חזקה מאד, וביחוד נראה את כחה ועצמה של התשוקה הזאת בעצם אותן העתים אשר היו התורה ולומדיה צפויים אלי רדיפות וקנאה, איבה ועברת זדון של אויב ומתנקם. אחרי חבור התלמודים והמדרשים, צמחו בימי המאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי חבורים שונים

בדעת ההיסטוריה והם: סדר עולם זוטא (ד"א תקס"ה), של שלת
הגאונים, סדר תנאים ואמוראים, אגרת רב שרירא גאון
(ד"א תשמ"ח), רבנו נסים גאון (מפתח התלמוד) רבי שמואל
הנגיד (מבוא התלמוד לערך תת"י), ספר הקבלה לרבי אברהם
בן דאוד הלוי (ד"א תתקכ"ב), רבנו משה בן מיימון (הרמב"ם)
בהקדמתו לפירוש המשניות (ד"א תתקל"ה), הקדמת המאירי (ה"א מ')
וכו' וכו' עד ימי גלות ספרד וחבורי הספרים של רבי אברהם זכותא
בעל היוחסין ורבי סעדיה אבן דנאן.

פה עלינו להפסיק מעט את הצעת צונץ ולדבר דברים אחרים
בהדעה היסודית שלו בהמבוא הזה ובספריו הקודמים לאמר: עסק
התורה ודעת דרכי החיים הדתיים, דעת המעשים אשר יעשה אותם
היהודי וחי בהם חייל-לאם גם בימי נדודיו ושלטוליו, למען תהיה לעם
דל תקוה, כי מריח מים — מי התורה הנצחית — עוד יפריח והחליף
גועו, יצמח מתחתיו והיה שנית לעם חי חיים שלמים ומתוקנים.
ההשקפה הזאת היא באמת ההשקפה התורנית הלאומית שאליה ישאו
נפשם אמוני הלאם והתורה בדורנו זה. ההשקפה הזאת לו באה לידי
התפתחות ראויה בבחינה ובקרת מדויקת, היה בכחה לפשט כל
העקמומיות שבלב החרדים על מצות התורה ואותיותיה בשעה שהם
מדברים על לאומיות ישראל ולברר וללבן גם את בלבול הדעות והמושגים
השורר בבית מדרשם של „הלאומיים“. ההשקפה הזאת תביאנו לידי
החלמת התלמוד „תורה וישראל חד הוא“; ובכן תועים ומתעים הם אלה
האומרים, כי התעצמות אבות האומה בראשית ימי הגלות התנאים
והאמוראים היתה להחליש הרגש הלאומי, לברוא לו ארץ חדשה ומקום
מקלט במצות ומנהגים, כדי להסיח דעתו מגאולה מדינית לעתיד לבא;
ונהפוך — ההתכוננות בהתורה ונושאייה היתה להאריך ימי האומה ולתת
לה עז ונצח — בטחון ותקוה לתקומה ותחיה; וכמו כן אך הכל יפצה
פיהם של אלה האומרים, כי אפשר ללאומיות ישראל להתקיים בלי
דרישת התורה וקיום פקודיה, ביחוד המצות והאזהרות שהן התגלות
(מאניפעסמאציאן) היהדות ועקריה הדתיים-הלאומיים; ובכן כג האומר:
„אין לו אלא תורה“, בין שהוא מתלמידיו של אברהם (גייגר) ובין
שהוא ממעריצי ומקרישי הרבנים החסידים — גם „תורה אין לו“, כי באין
יסוד לאומי, באין חפץ לקיים את ישראל בעולם בתור
משפחה או שבט שיש לו תקוה לתקומה באחרית הימים,

חי העם הזה אינם חיים; ומצד אחר כל האומר „די לנו בחפץ תקומת הלאם מבלי להשגיח על התורה וארחות חיי הדת“ הרי הוא נוטל נפש האומה ומכבה נר ישראל. ההשקפה היסודית הזאת לו באה לידי התפתחות ותהי לקנין העם, היתה נכונה לעשות שלום בפמליא של חכמי ישראל, ואז לא היה עוד כל מקום לא לחפצי הריפורמה הממעטת דמות האומה ומוחקת רישומי התולדה — זכרונות העבר, כאשר תסיע בעץ כל תקות העתיד, ולא לפעולת משמרים הבלי שוא והמעשים המנוולים את תופשי התורה ונושאי דגלה. למגנת לב חובבי לאם ישראל ודבקים בתורתו, גם המעולים שבין אחינו חכמי אשכנז בדורנו ההולך וברור העבר, גם בהיותם בעלי הרעה הזאת לא הביאו אותה לידי שכלול ולא חששו לצרפה וללכנה. רובם, ובכללם גם צונץ, אך קהל קטן להתיצב על הדרך הזאת, וכמעט ראו מרחוק את התולדות היוצאות מהרעה העקרית הזאת נרתעו לאחריהם. משום — למה יאמרו הגוים, כי היהודים חושבים עצמם למשפחה או שבט במשפחות העמים.

ומעתה נשוב להשלים הצעת צונץ במבואו. מעט מעט כאשר רבו הספרים בישראל (בדורות „הרבנים“ שקמו אחרי תקופת הגאונים) ובעקבותם גם השיטות ודרכי העיון והמחשבות, שמו עיניהם גם לענפי התורה וסעיפיה מלבד תורת הדינים: לרקדוק הלשון והמסורה, לתורת הסוד והפילוסופיה. באותם המקומות שהמליצה והשירה באו לידי הפרחה והתפתחות קמו חכמי הדבור והלשון וספריהם היו יסוד לספרי תלמוד הלשון שנתחברו אחרי כן, מחשבותיהם ענינים לשירים ומליצות, שירי שבח והודיה בבית הכנסת. כה קמו ונהיו הדיוואנים של רבי משה בן עזרא, רבי יהודה הלוי, ר' אברהם בדרשי, עמנואל הרומי, שלמה בונפיד וכו', ספרי הראב"ע, הר"י אלחריזי, ר' שם טוב פאלקיריה, רבי ידעיה הפניני ושירי קהיל של רבי קלונימוס¹). לזכרונות האנשים גדולי דעה בהספרות המליצית שמו לב קוראי הדורות בישראל כחמשים שנה אחרי ההתעוררות להשכלה ושלמות ע"י ההתעסקות בספרי חכמי יון וערב. בשנת קס"ז חבר רבי משה ריאמי את שירת-ההתלה שלו על גדולי ישראל וביניהם גם המליצים והמשוררים ובהשמיטו את איש מהם יבאר בהערה המעם והסכה שעבר על האיש הזה ולא נתן מהוד שירתו עליו.

¹ (היינו ר' קלונימוס בר' קלונימוס בעל „אבן בוהן“.

ר' אברהם זכותא ביוחסין מודיע לנו שמות ספרים וסופרים על פי סדר הזמנים, אך סגנונו והצעותיו נעדרי השלמות.

עד כמה היתה קלה ודלה דעת קורות הספרות הישראלית בימות הבינים נראה מזה, כי מכל גדולי ישראל וסופריו שחיו בין שנות ד"א רע"ה — ד"א תת"ס לא נדע מאחד מהם יום מותם מלבד אלה שנהרגו על קדוש השם. מכל השנים שבין ד"א תת"ס — ה"א ר', נדע יום המיתה רק משלשים אנשי שם (אם לא נמנה את הנהרגים על קדוש השם), עוד פחות מזה נדע תולדות הפייטנים אם לא היו ספרדים או רבנים מפורסמים בכלל מלבד פיוטיהם. הידיעות ע"ד גדולי ישראל מפורזים בדברי הפוסקים והשו"ת, ותולדות אנשי שם לשם דעת התולדה לא נמצאו אז כלל וכלל. ידיעות מפורזות כאלה נמצא בתשובת רבנו גרשום מאור הגולה, בהערות שבספרי רש"י, רבי שמחה בעל מחזור ויטרי, רבנו תם, רבי אפרים מבונא, רבי אלעזר מווירמייזא. במאה הראשונה לאלף הששי כבר חשבו את פיוטי הקליר לחלקי התפלה הקבועה והמקובלת, ובשנות המאה השניה כבר לא מצאו מענה על השאלה מי היו מחברי הסליחות ומה משפט האנשים ההם ומעשיהם. צונץ מבאר ברוב אריכות והוכחות ברורות, כי המעתיקים מכתב לכתב שרבו בהימים לפני המצאת הדפוס היו אשמים בחסרון הידיעה בהמקצוע הזה. חסרון הידיעה גם בחבור התפלות המקובלות נראה בזה שהיו מייחסים כמה תפלות גם לראשוני השופטים, המלכים, הנביאים והתנאים מימות הבית הראשון והשני. כן היו מייחסים תפלת „עלינו" ליהושע, „ישתבח" לשלמה, „ה' אלהי ישראל" לחזקיהו, „גשמת" לשמעון בן שמח ו„אבינו מלכנו" לרבי עקיבא בן יוסף¹), ופיוט האזהרות „אתה הנחלת" על תרי"ג מצות נמצאו מי שמייחסים אותו לאליהו הנביא.

ההגדה והשמועה המלאה דברי הבאי תקפו בעצומיהן את הפיוטים, את יוסי בן יוסי הפייטן הראשון עשו לכהן גדול או החליפוהו ברבי אביתור, גם שללו ממנו את מבחר פיוטיו המה פיוטי „השופרות", „עליתני אל על כל בנות" וייחסו אותם לפייטנים אחרים, השבושים והמעוות במקצוע הזה הגיעו לגבול הגדות ושמועות מתמיהות ומבהלות.

¹ המקורים: ר"א מווירמייזא כ"י אופנהיים № 1010 F.; ר' יצחק מקורבייל (חסמ"ק) וכו'; רבי משה מינץ בשו"ת סי' פ"א; אבודרהם דף ט"ו ע"ב; רבי הירץ טייטלבוים בפירושו התפלה; הנ"ל וכו'. ויש להעיר שבדבר אבינו מלכנו יש להשמעה סמוכים מן הברייתא תענית דף כ"ה ע"ב.

נמצאו מייחסים פיוטים ותפלות קבועות לנוצרים וגם להשלוחים הראשונים, והאמונה הזאת עוד התקיימה בימי המאה האחרונה לחמישי. צונץ מביא דבור גדול מרש"י כ"י על מסכת ע"ד דף י' ע"א על מאמר הגמרא: "תני רב יוסף וכו' (עיי"ש ע"ד הרומאים שאין להם לא כתב ולא לשון) ששם מזכיר לשבח את השלוחים פטרוס, יוחנן ושאל התרסי הוא פיוט שלמונת ישראל היו מעשיהם וכו', וכו'; ע"כ יקרא רבי יהודה החסיד בספר חסידים שלו (סי' קצ"א) את השלוח שמעון מכיפא הוא פטרוס בשם צדיק, אשר לפקודותיו נשמעים אמוני הנוצרים. ונפלא הדבר, כי נמצא מבקרים לישראל שהשמימו בשביל זה את כל הסימן קצ"א מספר חסידים. ובדבר שמעון מכיפא או הקדוש פטרוס נמצאה הגדה, כי בימי שבתו אסור במגדל שברומי חבר פיוטים ושלח לאמרם בכל קהלות ישראל ולו היו מייחסים בסוף האלף החמישי את הפיוט "אתן תהלה" שעל סדר העבודה⁽¹⁾, ואחרי כן גם תפלת "גשמת" ו"אהבה רבה"⁽²⁾. אולי באמת נמצא אז איש יהודי ופיוטן ששמו היה במקרה שמעון מכיפא, או שבדו היהודים את הדברים מלבם בכדי לתת רחמנות עליהם בלב נוסעי הצלב, שהתנפלו עליהם. הדבר שנמצאו אנשים שהיו מייחסים גם את "שיר היחוד", להקדוש מיכאל בסיליום הוא מפני ששונאי הפילוסופיה בישראל, וביחוד הקנאי שביניהם רבי משה תקו, היו שונאים את השיר הזה, בשביל שנמצאו בו רישומי הפילוסופיה הדתית של רב סעדיה גאון⁽³⁾. ובערות גדולה מוז נמצא בהדבר האמור בשם הספר "זכר צדיק" כ"י בקרדובה בגליון הסליחה, "אלהי ישועתנו" ל"י: בתמוז לאמר: "קבלה בידני כי מחבר סליחה זו המור דתו ונעשה הגמון ובימיו נעשה עלילה לישראל וגורו עליהם להשמידם... ודרש להם ובטל את הגזרה, וכאשר באו ראשי ישראל וחכמיהם להחזיק לו טובה, אמר להם: הוא מבקש שישלחו לכל תפוצות ישראל סליחה שחבר ושיקבעו אותה בתוך סדורי התפלות שלהם וכן עשו ושמו חתום אנדריאס ובית אחד נהפך מהמדרס"⁽⁴⁾. והיסוד לכל הספור הכרוי הזה הם ראשי החרוזים שבהסליחה הזאת, "אנדישר".

אל הבערות נלותה לפעמים גם הרמאות והזויפות. בפיוטי הרבנים

(1) כרם חמד חלק ג' עמוד 203.

(2) כ"י אוסונהיים № 1483 Q, רבי הירץ טרוויש בהג"ל.

(3) עיין אוצר נחמד ח"ג ע' 81 הערה 4 ע"ד רבי משה תקו.

(4) טעם זקנים לרבי אליעזר אשכנזי איש חונים (פראנקפורט היר"ד ע' 11) בגליון

סליחה כתב ישן על קלף בקרדובה ועיין עמודי העבודה ע' 46.

ובתפלות הקראים נמצאו רבים שהיו מייחסים אותם לאנשי שם, וזאת עשו זייפנים וחשוכים אשר חפצו כי פיוטיהם יתקבלו בתפוצות ישראל; ממין הוזה הן התפלות והזמירות המיוחסות לרבי שמעון בן יוחאי, לרבי אלעזר בן ערך, לרבי נחוניא בן הקנה ולרב המנונא; וגם לפייטני דורות מאוחרים: הקליר, רבי משה הדרשן, אבן עזרא ורבנו תם נתייחסו פיוטים רבים שלא כתבו; ונמצאו פיוטים וסליחות שהיו מייחסים גם למלאכי השרת. גם בדורות האחרונים, משנה ה"א ש' והלאה, היתה הידיעה הזאת גרועה ומצערה. פירושי התפלה מימי המאה השלישית והרביעית מלאים צרופי אותיות ע"ד הנסתר, גם רבי יוסף הכהן הכרוניסט הנאמן והמדויק בשמועותיו הביא לנו בדבר הפיוטים ידיעות לקוחות ממקורים מוטלים בספק. צונץ מונה וסופר כל הכרוניסטים שעמדו לישראל שבאירופה בימי המאות האחרונות, מימי רבי יוסף הכהן הנ"ל, רבי רוד גאנס בעל צמח רוד, ורבי רוד קונפורטי, ר' שבת ב"א, עד הר"ר הג' יחיאל היילפרין בעל סדר הדורות, וה"ר ח"ד אזולאי (החיד"א) וכלם לא שמו לבם לבידור תולדות הפייטנים. הראשון במקצוע זה פעל ר' וואלף היידענהיים במחזוריו שהוציא (תקנ"ו) — תקצ"ו) ובו החלה תקופה חדשה במקצוע החקירה הזאת, ואחרי שנראה קרן אורה בפנה נשכחה כזאת ע"י החכם הנזכר קם המבקר והחוקר ראפפורט במאמרו הגדול „תולדות הקליר" והוא הפיץ אור חדש לא לבד על גבור הפייטנים, כי אם על כל שירי תפלה, סליחה, קינה, בקשה ותחנון בבית הכנסת, והספר האחרון שבספרי צונץ הגדולים הוא חותם החקירה הזאת.

זה הוא מבא הספר, ואחריו הולכים שש עשרה פרקים גדולים, ואנחנו נסתפק בזה רק להציע בזה תוכן מקצת הפרקים וראשי עניניהם. הפרק השני מדבר על הפיוטים והפייטנים שלפני הקליר: בין התפלות הקבועות שנמסרו לנו מזמן שני התלמודים עד חבורי הפיוטים הבנויים על המשקל והחרוז נמצאה תקופה שבין הזמנים אשר ארכה יותר ממאתים שנה, ואז נתחברו ההוספות שבסדורי התפלות לימי התשובה וימי החגים הוספות מליצות ושיריות אם גם בלא חרוז ומשקל. בין התפלות הנוספות אלה נמצאו אחרות שנתחברו עוד בזמן יותר מאוחר, וסימני התפלות האלה: קיצור הלשון, פשיטות הסגנון, מקצתן בתמונת תפלות שנקראות ע"י החזן, לפעמים מסודרים המשפטים בסדר אלפא-ביתא, ולפעמים יותר רחוקות, מסודרות המלות בסדר אלפא-ביתא; להן תחשבה התפלות בלשון ארמית בהדבור הפשוט („ברוך שמיח", „רחמנא רחם עלך" וכו'), להן נחשוב גם את ה„אזהרות" (מנין המצות

למוסף (שבועות), "העבורה" בלי חרוזים, אך המה תוצאות זמן יותר מאוחר — סוף המאה החמישית וראשית השביעית לחמישי —, במקצתן נרגיש סגנון המדרש (אין בערכך) (1). לזמן מאוחר מחבור התלמוד יש ליחס החלקים שבאמצע התפלות והברכות, שנמצאו שם דברים ע"ד תפלות המלאכים וכו' (2), הברכות שלפני פסוקי דומרא ואחריהן (ברוך שאמר וישתבח) הן קדומות, אך משנוי הנוסחאות שבין סדורי של רב עמרם גאון וסדור הרס"ג, בין סדור הספרדים וסדור מנהג רומניא ויתר הוכחות יוצא לנו המשפט שלא נתחברו בדורות קדומים לפני רבנן סבוראי, ואף שיש מייחסים את ישתבח להירושלמי (3), אך הקדמונים כללו בהשם ירושלמי כל המסכתות האחרונות. להן מתיחסות ה"מערבית" לליל שבת הנמצאות בסדורי רס"ג, רב שלום ב"ר נתן ובסדור רומי. בתפלת "נשמת" חלו שנויים בזמנים שונים. כה הולך צונץ ומבאר התפלות הרבות מאד בדבור פשוט ובכל זאת פיוטי אם גם בלא חרוז ומשקל; והתפלות האלה הן באמת רבות מאד יותר מאשר נדמה, והנה מופלאות ומצוינות בנפית אמרותיהן ונעם מדברותיהן. להתפלות האלה יש לצרף גם ברכת "אשר קדש ידיד מכמן" לברית מילה, מן מיני הפיוטים האלה הם ה"ר היטיס" — המיוסדים על מלה אחת החוזרת פעמים רבות זה אחר זה, או שסוגרם הוא פתגם אחד בכל סוף הכתים. רוב הפיוטים שאינם בעלי חרוז ומשקל נתחברו בארץ ישראל או סוריא. בהפיוטים הקדמונים האלה לא נמצאו מכטאים, בנינים ומשקלים. נגד חקי הדקדוק מלבד שלפעמים בהפעלים חסרים האותיות שבראשם (Präfixe) (פ', גשים), גם שמות ומכטאים מרמזים על המדרשים וההגדות נמצאו בהם רק מעטים. במליצות התקופה הזאת עוד לא נמצאו את

(1) עיין ברכות ל"ד ב' (כוונת צונץ היא לבטח להמאמר א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן כל הנביאים וכו' עיי"ש, אך ההשערה, כי מסדר התפלה ובעל המימרא כווננו לדבר אחר רחוקה מעט) ואבות פ"ו.

(2) גם זה אינו כוזב כי כל התלמוד מלא מדברי מלאכי השרת האומרים שירה, ושירת קדוש קדוש וכו' מקורה מישיעה פרשה ו' ועוד יותר בכל פרטי התמונה שבברכת יוצר ובגמרא חולין צ"א ע"ב: אמר רב חננאל אמר רב וכו' עיי"ש.

(3) ספר המנהג דף ח' ע"ב ורבי אהרן הכהן ו' ע"ד.

(4) צונץ עבר במקום הזה על פני פרשה גדולה שבחלמוד וגם במשנה. במשנת פסחים איתא: "גומר את ההלל ואומר ברכת השיר כו... ור' יוחנן אומר נשמת כל חי, וכו'". חלק ממנו נמצא גם בברכות פרק הרוואה עיי"ש ועיין המאמר: "ברכת השיר" לא"ף בספרי כנסת ישראל שנה שניה במחלקת בית המדרש עמוד 100 — 108 ושם נמצאים דברים של מעם בהרכבת חלקי "נשמת".

המליצות הקשות ובנינו הפעלים והמלות הזרות. הסגנון המקושט והמסולסל של היונים בביצנץ ובמצרים, אשר מצא חן גם בעיני נזירי הקתולים והערבים, בסגנון סר מעם זה חשקה נפש הפייטנים שאחרי התקופה הזאת. סגנון הפיוט שלנו לא צמח מתחתיו ולא נברא בדור אחר, כי עומד הוא בקשר ויחס ישר אל בעלי המסורה ו"המבינים במקרא" הראשונים, אשר יגעו ועמלו לדעת ולחקור את דרכי בנין הפעלים ומשקלי השמות העברים הנמצאים במקרא. בפירושי התפלה שנמצאים בפרקי דרבי אליעזר עם מסכת סופרים והקינות שבהיוסיפון לעברים לא נמצא עקבות הקרובות, ובספר יצירה נמצא רק התחלה קמנה לתורת ההברה בהלשון העברית. אחרי כן מוסיף צונץ לבאר את תכונת הפיוטים שחבר יוסי בן יוסי הפייטן הראשון והנכבד שבתקופה אשר לפני הקליר ופיוטי ינאי שבו נראה ראשית צמיחתו של הפיוט הקלירי, ובוה נשלמו חקירותיו בפרק השני.

הפרק השלישי מדבר כלו בפיוטי רבי אלעזר הקליר, ומפני שכבר הרבה הדבור בו, וגם אי אפשר להסכיר הענין מבלי להקנם לפרטים שאין קוראי הספר נזקקים להם, על כן נעבור על פני הפרק הגדול (ל"ה עמודים) הזה וכמו כן נפסח על הפרק הרביעי, המדבר על הפיוטים אשר לא נודע מי היו מחבריהם, או שמייחסים אותם לפייטנים שונים, וגם כן על יתר הפרקים ונביא רק דברים אחדים מפרק הששי המדבר על פייטני אשכנז וצרפת מרבנו אליהו הזקן והלאה (משנת ד"א תש"ס עד תת"ק).

חמש מאות שנה עברו מומן חתימת התלמוד (ד"א ר"ס = 500) ועקבות עבודת הרוח להעם הישראלי נודעו רק בארצות אסיה; אך מראשית ימי המאה השביעית לחמישי רואים אנחנו את ההשכלה הדתית ופעולת הרוח הזאת נתפשטות ועוברות מארצות המזרח לארצות המערב; ספרי רבי דוד אלמקמץ ורב סעדיה גאון, תשובות הגאונים וסדורי תפלה שלהם, המסרה ודקרוק הלשון, האגרונים ופירושי המקרא ויתר הספרים אשר מוצאם מבבל ופרס לארצות ממשלת האימלם באפריקה ולספרד הערבית בימים ההם; באותה העת מצאו קן להם התלמוד והמדרשים, התרגום, הדרשה והפיוט בארצות יון ואיטליה ומשם נתפשטו לצרפת אשכנז וארצות סלבוניה (כיהם), שמה נמצאו גואלים לסעיפי התורה לרבנותם ולמפחם. לערך שנת תש"י כבר היה הפיוט מקובל וקבוע בתוך התפלה המקובלת בכל מקומות מושבות היהודים באירופה; בכל ישובי ישראל אשר בארצות הרומנים והגרמנים, ששם נרגשה פעולת הספרים שנתחברו בתורת הלשון, בבינת המקרא ובשיר ומליצה כבר

נמצאו אז רבנים או חונים אשר חברו פיוטים, תפלות ותחנונות נוספות לסדר התפלה בצבור וביחוד. על כן מספר הפייטנים ועניני הפיוט הולכים ומתרבים. מהפייטנים שבדור ההוא (תת"ן — תת"ק), אלה שנודעו בשמם ואלה שלא נודעו, ארבעה מהם הם בני ארצות הרומנים (בסתם), עשרה באיטליה, תשעה בצרפת, ארבעה עשר במדינות הריינוס ומשמונה מהם לא נדע ארצות מושבותם, אך כנראה גם הם יושבי אירופה התיכונה.

רבי אליהו בר מנחם הזקן ממדינת מָנֶש (le Mans) ¹ היה תלמידו של רבנו גרשום מאור הגולה ² ואומרים עליו שהיה גיסו של רב האי גאון, דבר הרחוק לשמוע. אחיו היה רבנו יצחק בן מנחם מאור ליינוש (Orleans) ³, הוא היה תלמידו של רבי אליעזר הגדול, והוא בא בכתובים עם רבי יוסף טוב עלם ⁴ על דבר ההיתר להפסיק בתפלה באמירת הפיוטים, לפי זה חי במאה התשיעית לחמישי. ממנו נמצא „אזהרות" שנרמזו בה שמו בראשי החרוזים ופיוטים רבים מאד, אחרון הפייטנים בתקופה זאת הוא רבי סעדיה — כל הפייטנים האלה (ארבעים וחמשה) הם מלבד מחברי הסליחות.

הפרק השביעי מדבר על פייטני הספרדים, שאף אם גם הם שמו להם בראשונה למופת את קדמוני הפייטנים: הקליר, ינאי ורס"ג, אך פיוטיהם קבלו תמונה אחרת; וכבר בראשית המאה התשיעית נראה, כי שירי-תפלה של רבי שלמה בן גבירול שונים תכלית שנוי בפניהם ובכנינם מהפיוטים. האחרון שבפייטני התקופה הזאת (תש"ס) — תת"ק) הוא רבי אברהם אבן עזרא (הראב"ע) ובו נחתם הפיוט הספרדי בהתקופה הקדומה. בהפרק הזה הננו רואים בקיאות צונג ועמקותו גם בדעת דרכי המליצים הספרדים. אחרי שמונה כל פיוטי ראשון הפייטנים בספרד רבי יוסף בן יצחק אבן שטנאס (אבן אביתור) מקורדובה, הרי"ר יצחק אבן גיאת, הוא בא אל נעים שירת ישראל בימי הגלות בדורות הבינים, לרבי יהודה הלוי. המשורר הזה חבר כל מיני פיוטים לשבתות שונות, (שבת חנוכה, שבת ראש חודש, ארבע פרשיות, שבת הגדול, „מאורות", „גאולות", „אהבות",

¹ השיבות מהרש"ל סימן כ"ט.

² צונג פותם משנתו בשם מהרש"ל, אך אם קבלה הוא ביד מהרש"ל נקבל אם לדין התולדה הדבר רחוק מאד, כמו שנבאר במקום אחר.

³ מוכא ברש"י שבת ס"ז ע"א, סוכה מ' ע"א, בבא מציעא ז' ע"ב, המורה

ד' ע"א.

⁴ צונג אינו מעיד על המקור והוא בשבלי הלקט סימן י"א.

„סלוקים“; פיוטים למועדי השנה לפני שמונה עשרה ובתוך שמונה עשרה (בשלוש ראשונות — הקרובות). רובי התפלות היקרות והנחמדות שלו עוד לא נראו בדפוס. הקובצים של שד"ל, ושני הכרכים של מערכת הר כבי שעלו בהם שירי שד"ל אינם כי אם חלק קטן מכל שירי קדש ששר אבי משוררי ישראל אחרי חתימת כתבי הקדש.

נפלא משפט צונץ בקצר מלים על הראב"ע באמרו: החכם הזה פור ביד נדיבה אוצרות הרעיונות וההגיונות עם מכמני השירה, ולשומעיו העניק מטובו לעורר לבם כי ישכללו הם את הרעיון ויכללו את המליצה. על ידו נפתח תהום מפסיק בין הפיוט ובין השירה המופלאה וההבדל שבין שתי השירות האלה נראה, עינים, בכלל לא היתה השירה אומנתו של הראב"ע. מחרוזיו נשקפים ואורבים וחרוזו והמשקל, מבין שורותיהם יצהירו ויבהיקו אורות השכל, יבריקו ברקי השגון והחרוד, אך לא נראה תמונות הדמיון בתעופתו והתרוממות הנפש במליצה נשגבה, שיריו ופיוטיו המה רבים (מאה וחמשים), מהם גדולים (מעמד, עבודה, תוכחה) וקטנים (רשות אופן וכו') לכל עתותי השנה בימי שבת ומועד. כל אחד מפיוטי אבן עזרא הוא ענין שלם בפני עצמו, ערוך על פי מחשבת הפייטן בצורה שלמה ומתקנת להביע את כל הרעיון אשר מלא אז את לב המשורר הפילוסוף; והרעיונות האלה הם: מוסריים, לאומיים, אמונות ודעות בדת וחקר אלה. בכל בית חרוז ומלה נראה עבודת הפייטן והתעצמותו לעלה ולכלל את הרעיון והתאר; על פי טוב הענין, יפי הבנין של שירי תפלה שחבר הראב"ע, המה אבני חפץ באבני נזר הפייטנות כפיוטיהם של ר' משה אבן עזרא, רבי שלמה בן גבירול ורבי יהודה הלוי ועוד אחרים; ובוה נשלמה תקופת הפייטנים בספרד עד להלאה משנת תת"ק.

הפרקים ח', ט', י', י"א וי"ב מדברים על מחברי הסליחות, אלה שנודעו שמותיהם ופעולותיהם ואלה אשר לא נודעו לנו על אדותם דבר; כל אלה במשך הזמן מן ד"א ת"ש"מ עד ה"א ש', תקופה בת חמש מאות שנה ויותר, ארוכה כארך הגלות וכליל הארוך של ימי הבינים; כל הסליחות בימי חמש מאות וששים שנה אלה, היא מגילה אחת כתובה ברם ודמע ואנחה ממושכה יוצאת מלב כל בני האומה האובדים והנדרחים מקצה השמים עד קציהם. וכבר דברנו גם בהספר הזה מה שיש בו די על תכונת הסליחות וחשיבותן, ולא נשאר לנו רק להביא בזה דברים אחדים מתוכן¹ .

¹ תוכן דברי צונץ להלן אינם לקוחים ממנו ואף לא הקיצור והתמצית מהב

הפרק השלשה עשר המדבר על הסליחות שנתחברו בימי "העת החדשה" (ה"א ש' — ה"א תק"י). זמן חבור הקינות והסליחות של פיימני צרפת נחתם בשנת הגרוש הראשון ה"א ס"ז. הסליחות הנהוגות באשכנז ופולניא נתחברו רובן עד שנת ק"ם; בפרובינציאה, איטליה וממלכת ביצנץ (ארץ יון והאיים על הים התיכון) נתחברו סליחות עד שנת ר"פ; ובשנת ה"א ש' — כבר היו סדרי העבודה במה שנוגע לאמירת הסליחות סדורים וערוכים בכל קהלות ישראל, כי לרגלי המצאת הדפוס התפשטו הספרים מהר בין העם והמנהגים נתקבלו בזמן קצר מאד, ובהשנים ההן נתקבלו המנהגים במדינות שונות וקבלו סדרי ביהכ"נ הצורה הקבועה שלא נשתנו פניה עד היום. חבור הסליחות והקינות נפסק לא מפני שנפסקו הצרות והרדיפות; אדרבה, בשנות המאות הראשונות, להעת החדשה החלו הצרות ולעתים גם ההרגות והשחיטות להיות עוד יותר תכופות, אם גם לא כל כך גדולות ונוראות (מלבד גזרות ת"ח — תמ"ז האיומות והנוראות), אך כבר יבש מעין הדמעות, קָהָה ההרגשה וגם כהתה כל רוח ולא נמצאו עוד אנשי לב שידעו להביע צערה של הכנסיה הישראלית ולשפוך שיחה לפני אלהיה. באוצר הסליחות שהנחילו לנו אבות אבותינו מצאו אבותינו די והותר מגלות קינות על כל הצרות והפגעים הרעים; לכל צרה היתה סליחתה בצדה. אחרי המטבח הגדול והנורא בשנות ת"ח — תמ"ז ע"י הקוזקים ובעלי בריתם בממלכת פולין והמדינות בנותיה נתבקש רבי יו"ט ליפמאנן העליר בעל תוספת יום טוב שהיה אז רב בקראקא לחבר סליחות על המאורע כשם שחבר סליחות שלשים שנה לפני זה בפראג, ויהי דברו: "הסליחות שתקנתי לפני שלשים שנה היו על צרה כללית — מלחמת שלשים שנה — שהיא היתה הסבה להתנפלות על היהודים — ושם נכללו כבר דברי זכרון לכל מיני צרות ורדיפות והרגות, על כן על הגזרות שהיו בקראקא בשלשה ימים שונים: ביום חול המועד של פסח, בכ"ה בניסן וביום שמחת תורה; גם כן לא חברתי סליחות חדשות, כי אם התקנתי לאמר הסליחות הישנות מעין המאורע, וכן נכון לעשות עתה ולשלב בהן דברים המוכירים צרות הימים האחרונים.

ממחצה המאה הרביעית (משנת ש"ס והלאה) נראה חזון חדש

במגזר הזה, כי רק את הכוונה הראשית שמרתי והבאתי גם בתוך דבריו דברי ותשערוני. והרוצה לדעת ולברר הדברים יעיון בספרו ליטעראטור געשיכטע וכו' מעטור 416 ולהלן.

בהסליחות מה שלא נמצא בכל הסליחות הקודמות שנתחברו עד הנה: בני ישראל מבקשים רחמים ותחנונים לא על העברת רוע הגזרות מעל ישראל, כי אם להסיר פורעניות מן העולם בכלל; ובכן נראו או לראשונה „הסליחות לתחלואי ילדים“ (פזמון אל נא רפא), „סליחות לבלאָמערן“ (מחלת האבעבועות), „לעצירת גשמים ורביי גשמים“, „על השרפות על המלחמות“ (כי ינצחו במלחמה אלה המלכים, אשר בני ישראל יושבים בארצותיהם, ותפלות כאלה נושאים עליהם חותם המקום, ורוח הממשלה, בכלל אותות רמיוזה שקבלו היהודים מפמליא של מעלה כי טוב להם לעשות נחת רוח לבעלי הממשלה והמשרה... ומרביתן הן מימות מלחמת שלשים שנה). המאורעות הרעות שאירעו בימים ההם לא נתנו ענין לחבור הסליחות כי אם לקינות והזכרות נשמות הקדושים. במדה הזאת אשר השירה הפייטנית נתדלדלה באשכנז ופולין, ובאיטליה קבלה תמונה מליצית ושירית לפי רוח הזמן באיטליה לפני הפיוט הקדום לא היו לה עוד, באותה מדה אבדה גם להסליחה פרצוף פניה מאז, ותהיינה: הסליחה, התחנה, הקינה והתפלה לענין אחד; הסליחה אבדה תכונתה וצביונה בהתרכות חלקי תפלה אחרים: ה„וודויים“, ה„יהי רצון“, תפלות „מענהד לשון“ על שדה הקברות, „תקון חצות“, ובכלל, התגברות יסודי-הסוד בהתפלות והתדרות עם כוונותיהן ויחודיהן המעישו דמות הסליחה. נוסף לכל הסכות בבית ישראל פנימה, הנה מ„עת החדשה“ נתחדשו גזרות אחרות על ישראל, אשר לא שערום ולא עלה על לב הפייטנים בימי הבינים, והן: הבקרת והחפוש, עלילות האינקוויזיציה ומזמות הכומרים הישועיים, מלשינות היהודים המומרים ועלילות פקדי הרשות שונאי ישראל. כל אלה פקחו עיניהם ביחוד על כל אמר והגה שבהם נראה ונרגיש את דפיקת לב העברי ואהבת לאמו, ותקם הבקרת... עבודה מרובה היתה להמעין למצוא ידיו ורגליו בספרי התפלה שנשתנה תמונתם ונשחתה צורתם.

אך גם ברורות האחרונים נתחברו סליחות אם גם לא נקבעו לאמרם בבתי כנסיות; הסליחות ההן נתחברו לסכת לחץ ומצוקה, רובן בתכונת תוכחה או בקשת סליחה וכפרה, מקצתן לאמרן בתפלה בשביל יחידים (תפלת הזכרת נשמות, על החולים וכו') או בשביל חברות. כל מחברי הסליחות, התפלות, הקינות, התחנונות, ההזכרות הם יותר ממאה, ומהם: ארבעים במדינות פולין ביהם וארצות המזרח ושנים עשר באשכנז; גם חברו או היהודים יוצאי ספרד ופורטוגליה סליחות שראויות הן להשם הזה, מהן נמצאו סליחות כתובות משנת ת' והלאה ע"י מחברים בלתי נודעים לנו בשם.

והסליחות או התחנונות והבקשות שנתחברו במאות השנים האחרונות,

ככל היות רבות מהן גרועות בסגנון ולשונון על פי המעם השולט בימינו, נכבדות לנו — יהודי יושבי ארצות הסלבים ביחוד, כי נתחברו באותה העת אשר הכנסייה הישראלית בפולין והמדינות כנותיה היתה כמעט לרוב מנין ובנין כל האומה ובסליחות וקניות רבות נמצא זכרונות נכבדים ודברים מעוררי לב בעלי בינה לעתים בתולדות ישראל אשר במדינותינו. למגנת לבנו, נהג גם בנו צונץ את מנהגו ברוב ספריו הגדולים, כי מרבה הוא לציין ציונים ומראי מקומות גם כשאינם דרושים בהחלט, וסותם הוא את דבריו במקום שהיה לו לפרש. ובהיות לנגד עינינו תועלת רוב קוראי הספר הזה נביא בזה רשימות אחדות מהחשובים שבמחברי הסליחות בהתקופה הזאת — אם מחשיבותם כעצמם כאחדים מפיימני הספרדים אשר בשירות-תפלה שלהם הוכיח כי עוד לא חדלו נעימי ומירות ישראל מקרבם, או (והם עוד יותר נכבדים לנו) אלה אשר רשימותיהם נותנות לנו יד לתור ולחוסף דעת בדברי ימי עמנו במדינותינו.

רבי שלמה לוריא (המ"ה רש"ל), מת בלובלין בשנת של"ד, מלבד „מה שכתב חרושי סדר הגדה של פסח בליל השמורים בנוסח ההגדה וברכותיה והנהגתה כלה בחרוזים" (1), חבר גם כן תשע זמירות ליום השבת ותחנה אחת (אל מלך עליון אין בשיעור); וזמר למוצאי שבת על אליהו הנביא ושם נמצאו כל השמועות וההגדות ע"ד אליהו הנמצאות בהתלמוד (2).

רבי אליעזר ב"ר אליהו הרופא אשכנזי, יליד מצרים, חכם תלמודי ודרשן וזך הרעיון, וגם היש"ר מקאנדיא מרבה לספר בשבחו. הרב הגדול הזה התרומם בפנים ידועות מעל בני דורו, חברו הראשי הוא הספר „מעשי ה'" באור כל ספורי המעשיות שבתורה; הוא, לפי ידיעתנו, האחד ברבני ארצות הקדם שנתקבל אחרי כן לרב בכמה קהלות גדולות בפולין. בשנת שכ"א יצא ממצרים ומקרים שונים וחליפות רבות עברו עליו ונמצא בשנת שכ"ו על האי קפריסין ואחרי כן: בפראג, וויניציאה, פאדובה, קונסטנטינופול, קרימונה (בשנת של"ץ), משם נתקבל לרב בפוזנא ובנגעזען במדינת פולין גדול, וימת בשנת שמי"ו בקראקא. הוא חבר תחנות וסליחות,

(1) הדברים שבפיימני ההסגר הם עצם דברי המהרש"ל בשו"ת סימן ס"ד בסופה של התשובה.

(2) זמירותיו אלה יזכור גם בתשובה הנ"ל ויאמר, הומירות והתחינות שתקנתי... הועתק בכמה סדורים".

תפלות לנצחון המלך על אויביו. סליחותיו נתקבלו בפראג ובהם נמצא רישומי ההיסטוריה לא מעטים.

רבי ישראל ב"ר משה נגארה, המשורר היותר נעלה בדורותיו⁽¹⁾, הוא היה בימי המאה ההיא משורר עברי בחסד עליון, ובופי הסגנון, בשגוב הרעיון וכוב מעם המליצה קרובים שריו לשירי טובי המשוררים הספרדים הקדמונים. אביו היה רב בדמשק, ובחצי ימיו העתיק רבי ישראל משכנו לעזה ותפש שם ישיבה. שנות פעולתו — המחצה הראשונה למאה הרביעית לחמישי; הוא היה משורר לאמי בעצם הוראת התאר הזה; לכל שירות-קדש שחבר היו הנושאים: מעמד עמו המורה מאד בכל הפוצותיו בין העמים ואהבת כנסת ישראל את אלהיה וגעגועיה עליו⁽²⁾, ובהשתפך עליו נפשו וגם בהאנחו על שבר בת עמו תול כמל בת שירתו — קינתו וכנזולים מן לבנון; וגם על המציקים לישראל לא ישפוך חמתו בשצף קצף, כי אם בהנות לב נדכה ונשבר יצפה לישועת ה' ולאור חדש אשר יאיר על כל העמים והמשפחות בתבל ארצה. מספר הפיוטים שנדפסו ממנו עולה לארבע מאות ושבעים⁽³⁾. עשרה מפיוטיו עלו בסדר אשכנז ואיטליה וגם במחזורים ובסליחות (דפוס וויניציאה תע"ב).

רבי שלמה אפרים לונגשיץ בעל „עוללות אפרים" ו„כלי יקר" ועוד ששה חבורים, נודע לתהלה בהיותו המעולה בהדרשנים בימי המאה הרביעית; הוא היה רב בפראג ומת שם בשנת שע"ט. ושלש סליחות נמצאו ממנו: („אלה אזכרה ואשפכה", „לך ה' הצדקה כי שמת בנפשנו", „תולעת יעקב אל תראי") ונתקנו לאמרם כלם ביום ב' אדר, לזכר המאורע באותו היום בשנת שע"א, כי הבקיעו חילות של

(1) בספר עולת חדש להר"י נגארה הוצאה שניה (וויניציאה ש"ס) ישיר רבי יהודה די מודינה עליו שיר תהלה, ויאמר: „לא קם עוד (משורר) בישראל כישראל"; ובדבר הזה כיון מתנגד הקבלה לדעת אבי הורת הסוד והקבלה כדור ההוא האר"י הקדוש שהעיד על רבי ישראל, כי „זמירותיו חשובות בשמים" (שה"ג מערכת ספרים ערך „זמירות ישראל").

(2) ע"ד המשורר הזה הרבתי לדבר בספרי „מוצאי גולה" ח"א ע' 354 — 355. משיריו כלם הנכבדים הם „שירי תקוה לעתידות כנסת ישראל; כמו השיר: ייִשְׁכַּת שְׁכִי, קִימִי נָא שְׁכִי, בְּתוֹךְ אֶרֶץ צְבִי, או הקינה הנפלאה: שִׁימִי בְּעֵינֶיךָ בְּעֵצְבֹנְךָ... שְׁנֹךְ אֶרְבִּי בְּשִׁבְתֶּךָ וכו'.

(3) החכם רש"פ טעה ויאמר כי חבר פיוטים וסליחות במספר ח"ק לישראל; ובאמת ק"ח סליחות ופיוטים נמצאים רק בהחלק הראשון (עולת תמיד) וביתר עם שני החלקים האחרים (עולת שבת ועולת חרש) עולה המספר כהאמור בפנים.

„פאססויער“ ל„עיר הישנה“ בפראג והיה שם הרג רב ומלחמת החיילות והאזרחים, ולזכר המאורע נתחברו הסליחות והוקבע היום לתענית ואמירת הסליחות (1).

רבי מנחם מאניש חיות בן רבי יצחק חיות האב"ד בפראג בשנת שמ"ד, ואחרי כן בערים שונות כביהם ומושם נתקבל לאב"ד בוויילנא וימת שם בשנת שצ"ו. רב גדול שהיה נקרא מאור הגולה וחבר ספרים רבים ומהם הספר „חקת עולם“ פירוש על עשר ספירות וס' „קבלת שבת“ או „זמירות לשבת“ (פראג שפ"א), וחבר ג"כ פיוטים וזמירות כדי קובץ שלם, ולנו נודעו רק שיר לכבוד השבת מתחיל: „זמור שיר ליום השבת“, קינה „מקום מקדש מרום מראשון“; בהקינה הזאת נמצאים זכרונות התולדה, המצב הרע של היהודים בכלל ודבר השרפה בפוזנא (2).

רבי משה מרדכי ב"ר שמואל מרגליות תלמידו של מהרש"ל, ומתנגד לבעלי הכוונות והיהודים של המקובלים, בשנת שמ"ד היה בקראקא והניה את כל ספרי הסליחות, ואחרי כן חבר ספרו „חסדי ה'" על „המדות“ (השלש עשרה); שנים אחרות אחר זה היה לרב בווינא ובשנת שס"ג חבר הסליחה שנדפסה בלובלין: „אלהים למדתני מנעורי“ לזכרון נפשות הקדושים שנהרגו על קדוש השם באכזריות נוראה בווארשא בשנת שנו"ו. שמות הקדושים האלה הם שני האחים משה ויקותיאל (3). הוא מת בקראקא ושמה נמצאה מצבתו.

רבי יום טוב ליפמאנן העליר בעל תוספות יום טוב. צונץ מאריך בתולדתו, ואנחנו נזכירוהו רק מפני היותו רב בנימירוב ובוולאדימיר הוואלינית ובאחרית ימיו בקראקא (שנת ת"ג). הוא חבר סליחות על ימי המהומות בראשית שנות מלחמת שלשים שנה (שע"ח — ש"פ) ועל גזרות אוקריינא בשנת ת"ח וחברן בשנת ת"י. הסליחות הראשונות מתחילות: „ארכו הימים ותלאה רבת ה“ „אנוסה לעזרה עדיך“, מרובות מהן סליחותיו על גזרת ת"ח והן: „פולין ארץ מלוכה“, „אלה אוכרה בדמעות שלישי“ על סדר אתב"ש, „אל מלא

(1) עיין לוח אחיאפק חרנ"ז במאמר „מגלת תענית“ לשש"ר עמוד 142 ושם נדפס בטעות שנת שס"א חתת שע"א.

(2) על אדותיו עיין סדר הדורות בערכו, ספר „חקת עולם“, וביחוד קריה צאנז לרשי"פ מעמוד ס"ג ולהלן.

(3) עיין להלן בהרשימה: רבי שמואל אירלש (המהרש"א).

רחמים שוכן מרומים". הסליחות נתקבלו בקהלת קראקא לאמרן ביום כ' סיון יום ההרגה בנימורוב, כי היה היום ההוא מוכן לפורעניות גם לבני קראקא והם היו מתענים ואומרים סליחות באותו היום על מאורעות רעות שאירעו בו גם להם.

רבי שמואל אליעזר אידלש (המהרש"א) יליד קראקא, התלמודי המהולל בחריפותו ועמקותו, היה לרב בפוזנא (שם"ט) ונקרא בשביל זה גם רבי שמואל מפוזנא (בתו"ט סנהדרין פרק ג'), והיה עוד בחיים בשנת שצ"א ומת באוסטרהא אשר בפלך וואלין. הוא חבר הסליחה "אל אלוה דלפה עיניו" על קדושי ווארשא משנת שנו", והפיוט הזה נדפס בשנת שס"ח¹).

ר' צבי ב"ר מרדכי מפודהייץ וישב בלובלין. הוא חבר סליחה על שני קדושים: מרדכי ונחמן בימי הקיץ לשנת שצ"ו; את השני ענו ביסורים קשים מאד, וכאשר לא שמע לקול מעניו להמיר דתו גזרוהו לגזרים ואת ראשו שמו על גם, ואז הציעו בסוד אספת המדינה לגרש את היהודים מן העיר. הסליחה מתחלת בהמלות "אלהי אל דמי לך ואל תחרש" ומסיימת במלות: "תמיד תמלך עלינו" וחתום שם המחבר בראשי החרוזים: "אני צבי הנקרא הירש בן אבי אדמו"ר, ה"ר מרדכי ו"ל חוק".

עוד נמצאו ידיעות מתולדות עמנו במדינותינו מתפלות "אל מלא רחמים" מאת אלמוני מדבר הגזרות והרדיפות במדינת פולין גדול בשנת תמ"ו. בימים ההם עברה הרנה במחנה העברים, כי עתידה הגאולה לבא בשנת ת"ח, וכאשר נהפכה השנה הזאת מגאולה להרג ואבדן לעת המביחות והשחישות של הקזקים, בקש בעל התפלה "אל מלא רחמים" רמזים אחרים על היות השנה הזאת שנת פקודה ומוכנת לפורעניות. בהסליחה הזאת נמצאו שמות המומתים על קדוש השם בימי הגזרות בפולין גדול והם: רבי אפרים הרב בוורעשנא, ר' לוי (ישראל) בסלוטובה, ר' זעליג (בן משה מקראקא או מלובשיץ), ר' יצחק בראגאָזען; רבי אריה יעקב בן יוסף הדרשן ור' אברהם יעקב בן פינחס יצחק, שני האחרונים המה בני פוזנא ונענו והומתו ביום הכפורים.

רבי אברהם הכהן בן אליעזר, כנראה מלובשינץ, כתפלת "אל מלא רחמים" שחבר בשנת תנ"ב על מות הקדושים וקרא

¹ "טייטשניידער בהנ"ל ברשימת הענינים (onomastic, № 5, S. X)

אותם בשמות: ר' ישראל מסלוטובה, ר' אפרים מוורעשנא,
את רבי יצחק ואת רבי מרדכי החזן, את הפרנס רבי יהודה,
את ר' מתתיהו מקראקא ואת ר' יצחק ור' עוזר מלבשין (Lewszyn).

רבי שמואל ב"ר דוד אויערבאך. הוא נמלט מתוך רדיפת
לובלין בשנת תט"ז, ובתחנת "אל מלא רחמים" שחבר הוא מזכיר
את הקדושים שנדונו למיתה בשנת תנ"א (או תנ"ב) והם: שלמה
בן זנוויל מקרזשיסקוב, יהודה בן אהרן ואברהם בן
יהודה מלובלין, וואלף בן נפתלי, זעליג בן יעקב, פינחס
בן משה מטומאשוב, עוד אלמוני אחר. בקינה שנתחברה בלשון
אשכנזית-יהודית המתחלת: "דער בארמיגער פֿאטער מיין,
מיינע אויגען טהון ניכט אנדערס וויע נאסס זיין"
ונושא הקינה הוא הפסוק (תהלים מ"ד כ"ג) "כי עליך הורגנו כל היום
נחשבנו כצאן טבחה", קורא בשמות את הקדושים: אברהם מאשציסקער,
מתתיהו מקראקא ופינחס מטומאשוב (1).

עוד אלמוני (2) חבר סליחה ומזכיר שמות הקדושים: מתתיהו
מקראקא, אברהם מאשציסקער ופינחס מטומאשוב בשנה ה"ל.
ועוד אלמוני אחר מזכיר שמות שלשה נדונים למיתה על
קדוש השם בעיר ווילנא בשנת תנ"א והם נקובים בשמותיהם: יחזקאל,
משה ואברהם (3).

רבי שבתאי הכהן בן רבי מאיר אב"ד במאהילוב,
איש ווילנא ומת בהעלישו, אשר במדינת מאהרען בשנת תכ"ג—
הרב הגדול הזה אחד מגבורי התורה ונדע לשם בכל תפוצות ישראל
בחבורו "שפתיה כהן" או כמו שהורגלו לקרוא אותו בר"ת "הש"ך",
היה בכלל זך הרעיון מאד והיו לו משא ומתן ועמד כבירת ידירות גם עם
הכהנים הנוצרים המלומדים (4) והוא חבר את הסליחות הידועות על צום
כ' סיון לזכר גזרת ת"ח.

כהנה וכהנה רבו בחספר הזה רשימות מחברי סליחות ופיוטים
לזכר המעשים וההרגות שנעשו במדינות פולין וליטא בימי המאות
הרביעית והחמישית לאלף הששי, ומה שהבאנו בזה אינה אלא מקצת
מן המקצת. ביחוד מרובים היו ימי הרדיפות וההרגות בערים שונות

(1) רשימת שטיינשניידער בהמורליאנא נומר 3691.

(2) בהג"ל נומר 4030.

(3) בהג"ל נומר 4028 ועיין זינאג, פאעזיע עמוד 438.

(4) עיין קריה נאמנה לרש"י סין עמוד 76 — 78.

אשר במדינות פולין בעד עלילות דם או לסבות אחרות למיום שנתן המלך זיגיסמונד השלישי מהלכים להכהנים בני חברת הישועים בממלכתו, עד אחרית ימי ממשלת המלכים מבית המלוכה הזכסונית, הרשימות המעמות האלה נותנות יד לחקירות רבות בדבר תולדות עמנו במדינותינו היום ולכן נכבדו רשימות צונץ הקצרות גם בפנה זאת; אם כי, כאמור למעלה, בדרכו לסתום דבריו המעיט התועלת וימנע את הטוב מאתנו.

הפרק החמשה עשר: רושם תולדות הפייטנים הספרדים והאיטלקים בני התקופות האחרונות של ימי הבינים (משנת ה"א ס' עד ה"א ש').

הפרק הששה עשר מדבר על הפייטנים אשר לא נודע לנו בדיוק ומנם, ולפיכך לא נדע מתולדותיהם דבר כי אם שמם לבר, ומאליו מובן שהחקירה עליהם היא מעטת התועלת והענין, מספר פיוטיהם עולה למאות.

נכבדות מאד גם החקירות אשר בהציונים, אך כלם הם הדברים המסורים לחכמים שתורתם אומנתם; לדוגמא: רשימת הפייטנים ובכלל רבני ישראל בימי הבינים שנודע לנו יום מיתתם; מי היו הרבנים שנתכנו בשם „הגדול“ בדורות ימי הבינים; על דבר השמות המושאלים שנמצאו בהפיוטים (להרים מצוקים לארץ—פצומה, רגובה וכו'); ההגדות ע"ד „ימות המשיח“ עם חקירה ע"ד ספר „זרובבל“, „נסתרות דרבי שמעון בן יוחאי“, „אמירות לעתיד“; ע"ד „מעשי מרכבה“ ו„ספר חנוך“ ו„היכלות“ וכדומה. ובהנוספות להספר הזה הוסיף צונץ להביא לנו חמר יקר לחקירות נכבדות. וזה תוכן הנוספות האלה: הנוספה הראשונה היא הרשימה הראשונה של הסליחות עם כל עצם הכתב הנכבד הוא בעברית, והכתב הזה נכבד מאד לקוראי הדורות. לפי הוכחות צונץ, וכפי היוצא מדברי הכתב בעצמו ידע מחבר הרשימה מגורות המגפה השחורה (ק"ט—ק"י), ואם כן חי באמצע המאה השניה לשישי.

הנוספה השניה נכבדה מאד לדורשי תולדות הספרות והתפתחות הלשון העברית והיא מדברת על: שמוש הלשון וגזרת מלות ושמות חדשים בהפייטנות, מלות ושמות שיסודם בכתבי הקדש אך נתהוו על פי מתכנתם וגזרתם במשנה ובתלמוד, כמו זמן התחדשות המכתמים: „יאר עינינו במאור תורתו“, מבטא לקוח מכת"ק (תהלים י"ט, ט'; קי"ט, ק"ה וקל"ח), אך כמושג זה נשתמשו בו חכמי

המדרש לראשונה והוא (צונץ) מוכיח, כי שם התואר וגם שם עצם פרטי „אמת י" הנגזר משם המקרה אמת, והחבור ממנו אמתת (בא לראשונה במכתב רב חסדאי אבן שפרוט אל מלך הכוזריים) ונמצא מזה שם הנגזר בתמונת הרבוי „אמתות", ושם התאר „אמתי"; שם המקרה „יחוד" והפעל יחד או יחד (שנמצא גם בתפלת אהבה רבה — ויחד לבבנו); הפעל יחד (נמצא בספרי בהעלותך ובמכילתא פ' יתרו) ומוה ג"כ הפעול הבינוני: „מיוותר". חקירת השם „חטיבה" נכבדה מאד, כן נכבדה חקירתו בהגדרת השמות והמלים המסתעפים מהפעל מְבַעֵ ויבאר דרכי השמוש בהשם „טבע" (Natur) על הבריאה בכללה (נמצא לראשונה אצל יוסיון העברי), ומוזה גם הרבים — טבעים, וגם כן יש „טבע" שהוראתו קהות (Wesentlichkeit) והפיימנים משתמשים בו לרוב. דרכי התקצרות הפעלים (גם ת' נָאם) וכדומה. הנוספה השלישית היא להשוות את נוסחאות העבודה של יוסי בן יוסי לנוסחת הצרפתים. והרביעית היא הפתיחה להעבודה של הצרפתים „אתן תהלה", אחת מהתפלות היותר יקרות ונחמדות בין התפלות הקדומות שנתקנו בימי הגאונים, והיא כתובה על טהרת לשון הקדש, בסגנון נחמד ונעים ומלאה רעיונות נעלים ונשגבים וראויה היא לפרסמה עתה ברבים מה שנעשה עוד לעת מצוא.

ובזה תמו דברי הספר האחרון והגדול בכמות מכל ספרי צונץ הקודמים. ובכל זאת עלינו לאמר כי באיכות לא תגיע מעלת הספר הזה האחרון למעלת ספריו הגדולים הראשונים. את פני צונץ המאירות נכיר גם בכך וקונים זה: החקר והחפוש, העיון העמוק והשקרה המופלגת, וגם דרך הצעתו הצרופה והברורה; אך גם לא נוכל לכחד, כי אם בספרי צונץ הראשונים נראה מנגרעות בזה שלא שם לבו כפי המדה הדרושה להקורא המעיין, המתחקה על שרשי הדברים בהספרות העברית, ובהעדר גופי הנוסחאות וגם בהעדר מראה המקומות המדוייק נמנע להמעיין להוציא משפט על החלטות צונץ והנחותיו, ומה גם להבין דבר מתוך דבר ולבא לכלל ידיעות ודעות חדשות, הנה נרגשו כל המנגרעות האלה עוד כמדה יתרה בהספר הגדול הרביעי הזה. ולמנות החסרון הזה היה נקל מאד לו לברו, למשל אם היה מצוין מקום הפיוט או הסליחה באיזה יום בשנה ובאיזה מחזור וסליחה ומקום הדפוס וזמנו. עתה אין למנות עוד החסרון, וכבר הזכרנו (צד 296) דעת אחד מראשי חכמי הזמן, כי העבודה הגדולה ורבת התועלת הזאת תוכל להיות נשלמת רק על ידי „צונץ השני", כי רק נְגַלְדֵּעָה שכמותו יוכל להסיר המנגרעת הזאת מעל ספריו. כל עוד אשר יעמוד הנגע הזה בעינו לא יהיה אפשר להסופר החוקר

ומתחקה על שרשי הדברים בעצם לשונם וכיחוד להכותב חכמת ישראל בלשון עם ישראל לתת לקוראיו ציור נאמן מתכונת שני הספרים הגדולים: „הפיוטים בימי הבינים” ו„קורות הספרות הפיוטית”.

בעשרת השנים בין השיבה והגבורות (תרכ”ד — תרל”ד) לא הוסיף עוד צונץ לחבר ספרים גדולים, אך לא חדל מהעניק לקוראיו מאמרי חכמה נכבדים מאד, מקצתם באו בכתב העתי לגייגר ומקצתם ביתר כתבי העת ואחרים מהם גם בחוברות מיוחדות והנכבדים בהמאמרים האלה הם:

(א) על דבר הספר „אור זרוע” מאת רבי יצחק בן משה ונודע שמו בר”ת „הריא”ז” תלמידו של רבי יהודה החסיד (מיסיר ליאון) בפאריס ור’ שמחה משפייאר (שפירא). יספר תולדותיו ומהות הספר שהוא בדמותו וצורתו של ספר הראב”ן באורי התלמוד על פי סדריו ו„הלכותיו”; יעיר על עניני התולדה, אשר באמת רבים הם בהספר הנכבד הזה וימצא בו כ”ה מקומות שהוא מביא מלות מלשונות קלבויות הנקראות אצלו „שפת כנען”, הענין שכבר דברנו עליו בהספר הזה (עיין למעלה צד 194). ומלבד מאמר צונץ שבארנו את תוכנו שם, עוד דבר על זה בספרו „המנהגים” עמוד 72, (המאמר הזה נכתב בשנת 1868).

(ב) „השירה הקרושה או שירת עבודת האלהים אשר לעם ישראל”, דרשה מאת צונץ ביום 11 יאנואר בשנת תר”ל; הדרשה הזאת שדרש בעת היותו בן שבעים ושש שנים היא אחת מאבני החן אשר בנוז תהלתו, נזר התורה והחכמה, אשר יציץ על ראש החכם הזה. באמרי בינה ומליצה נעימה מציע הוא את דבר הנבואה ומהותה, סוד שיחה בתור מליצה אלהית להטבת דרכי בני האדם ולרומם ולעלה את נפשם עד אל אלים, רבון כל המעשים וחי העולמים. בלשונו הצחה והמדויקת יבאר וימליץ לנו תורת דבר הנביאים, ונשמת ישראל הלאמית האצורה בכל דבור ודבור מדבריהם. — תכלית הנבואה והתעצמותה היו: הסרת סיגי החמר וצד הבהמות אשר בנפש האדם, כי יחדל האדם להיות בן-אדמה הדואג רק לתקומתו החמרית, כי יפשוט את לבושו הגשמית וביתו בית חמר, אשר בשביל זה ככהמה נדמה, שלא תחוש, לא תרגיש ולא תדע דבר מלבד עצמותה, טובתה והנאתה, ויהיה לאיש המעלה אשר חייו ונשמתו, שיחו והגיוני לבו כלולים בכלל המון האנושי והמשפחה הלאמית אשר אליה יתחשב. בהפסק הפרות הלאמית נפסקה הנבואה, אך הך קולה לא חדל עוד להיות נשמע מפי החכמים

והסופרים— והוא מבאר איך התנהל הרוח הזה מן תקופת הנביאים (התקופה הראשונה) לתקופת החכמים (מן ימי הבית השני; עד הפרחת החכמות והשירה והמליצה ככנסת ישראל אשר באספמיה הערבית בימי רבי שמואל הנגיד ורבי שלמה בן גבירול (במשך תשע מאות שנה); וממנה להתקופה השלישית מימי הפרחת החכמות בישראל עד ימינו גם כן בערך תשע מאות שנה. הדרשה הזאת גדולה בכמותה (י' עמודים) וכתובה בסגנון נמרץ ובעו ועצמת השירה המליצית עד כי קשה להאמין שיצאו הדברים מאיש שהגיע לגבורות.

ג) הוא ספרו הקטן והאחרון כמעט לכל תנובות רוחו "דיע מאנאטסמאנע דעס קאלענדאר יאהרעס (ברלין 1872), והיא רשימה של שמות גדולי ישראל וחסידיו ואנשי מעשה עם שמות חסידי אומות העולם, זכרון ספריהם שחברו, מעשיהם הטובים בקיצור ויום מותם, מסודרה לפי חרשי השנה וימי החדש. המלאכה הזאת כשהיא לעצמה וביחוד רשימת יום המיתה והשנה שבה נפטרו אנשי השם שעמדו לישראל, יקרה מאד והיתה נכונה להיות לתועלת גדולה, כן להעוסקים באספת זכרונות התולדה, וכן לאנשי לב ובעלי רגש התאבים לדעת ימי פטירת גדולי האומה בכל שנה ושנה. אך גם מהספר הקטן הזה, נראה עד כמה התרחקה כנסת ישראל שבאשכנז ממקור ישראל. הבינה הישרה תחייב, כי רשימת ימי הפטירה לגדולי האומה הישראלית: רב האי גאון, הר"י אלפסי, הרמב"ם, הר"י קארו צריכה להיות למנין שמונין בני ישראל; כי עקרו של הקונטרס הזה הלא נתחבר לבני ישראל, והרוב הגדול ברשימת אנשי השם הלא הם חכמינו, סופרינו וגאונינו, וחסידיו אומות העולם בטלים במעומם בהרשימה הגדולה העולה לכמה מאות שמות ותולדות; אך כבר נשקעו אז אחינו שבאשכנז כל כך בדרכי החקוי וההתבוללות עד למחיקת רישומי הלאומית הישראלית, עד כי גם בדברים שבקדושת הדת או רגשי הכבוד שכל איש מישראל מרגיש בלבבו לאבות האומה, הנם זקוקים לאותות וציונים זרים, והיה אם לב העברי תאב לדעת יום פטירת הרמב"ן או הרמ"א ויתור ויבקש לדעת זאת מעל רשימת צונץ וימצא רשום יום פלוני ופלוני לחדש ספטמבר או אקטאבער בשנה שמונין למנין עמי אירופה ואת יום הפטירה על פי מספר בני ישראל לא ידע אם לא יבקש חשבונות רבים, ואם ימצא איש חסיד שאין לו ידיעה מיום פטירת הרב מלאדי, או מתנגד הרוצה לדעת יום פטירת הגאון מווילנא וימצא האחד בימי חדש דעצעמבר 1818 והשני בימי חדש אקטאבר 1797, והיא הרי צייט שאותו ידרוש לדעת האיש הנלבב לא ימצא. בכל אופן היה ראוי לצונץ לרשום

את המנין הישראלי ועמו גם את יום החדש והשנה לפי מספר עמי אירופה בין שני חצאי לבנה, וימי פמירת חסידי אומות העולם אוהבי ישראל היה מציין רק במנין ומספר הרגיל. וגם בכל עיקר הדבר, שהכנים ברישימת ימי הפמירה של חכמי ישראל גם חסידי אה"ע, הננו רואים אותות עבדות והכנעה יתרה; גם אי אפשר לאמר שכוונת צונץ היתה רק שהרשימה הזאת תהיה לעור לדורשי רשימות התולדה המלומדים ולהם לא יכבד למצוא תמיד את המנין העברי עפ"י כללים ידועים, כי בשער הספר הוא כותב „זכרון לנפטרים" (אנדענקען און הינגעשיעדענען), ומה מעם ברבר הרשימה הזאת על פי המנין שמונים כל אומות העולם מבלי לרשום כלל המנין שמונין בני ישראל? הארכנו בדבר כזה, שאע"פ שהוא קל כשהוא לעצמו, אך הדבר הקל הזה מעיד עדות נאמנה, כי במשך מאה שנה היו לזרא לכל יהודי אשכנז כל אותות הלאם הישראלי וכל הדברים הנושאים עליהם דמות האומה, עד כי איש כצונץ בשעה שהוא עוסק בזכרונות גדולים וגאונים, וזכרונות שהיו קדושים גם לו, ראה עצמו זקוק למחות מספרו הקמן זה רשומי הלאם הישראלי ותחת סדר זמני ישראל הציב סדרי זמנים של אומות העולם, ואין לך אות מצנן וקסמן את הלך־רוח אחינו בני עמנו באשכנז יותר מזה, לדעת מכנו עד כמה התנכרו ללאם מחצבתם.

בשנת תרל"א = 1871 ביום 2 יאנואר, נכתר צונץ שנית בכתר החכמה בתור דוקטור בפעם השניה מאת האוניברסיטה בהאללע, אחרי עבור חמשים שנה למיום שיצא מוכתר במעלת דוקטור משיבה של מעלה זאת, וחכמי בית המדרש הגדול הזה הפליגו בשבחו בכתב תעודתו ואמרו, כי את התפארת והגדולה האלה הן לו בגלל עבודתו בחקירת פיוטי ישראל. ויהי בימי חדש מנחם אב לשנת תרל"ד = 1874 ויגיע רבי יום טוב ליפמאן צונץ לשנות הגבורות, ובעשור לחדש אויגוסט הוא יום כ"ז מ"א חגגה עדת ישראל בברלין ועמה כל איש ישראל, המוקיר חכמת עמו וחקר תולדתו, יום הולדת לפני שמנים שנה זקן חכמת ישראל ונאמן ביתה. בצדק אמר או אחר ממכבדיו אשר כתב זכרונות היום ההוא (ד"ר א. עהרליך המגיד 1874 נומר 83): „היום הזה יתוה תו בחיי עם ישראל יושבי ארמת אשכנז, כי מחתן היובל זה פנה ויתר לכל מלאכת הרוח אשר נעור בקרב (יחיד חכמיה) להגיה חשכם ולפחת רוח חיים בעצמות היבשות". כבוד גדול נעשה או לזקן החכמה כהגיעו לגבורות, בכל כתבי העתים לבני ישראל הוקדשו מאמרים גדולים לשם צונץ ויתנו תוקף תהלתו ופעלו הרב לבית ישראל, וחברי המוסדה של צונץ

אמרו לכבד את היום הזה במפעל גדול ונכבד לכל דורשי חכמה, כי בהכסף שכבר נתאסף בידם מהקרן הקימת נגשו להוציא את כל הספרים והמאמרים החשובים שכתב, לאסוף אותם אחר אל אחד ויצאו להם שלשה ספרים רבי הכמות (960 עמודים) וגדולי האיכות, כל אלה ספרים ומאמרים שלא באו בארבעת ספריו הגדולים; ראשי המדברים בספרי העתים אשר לבני ישראל באשכנז היו: פֵּיליפּוּזן (אללג, צ. ד. יודענטה), הפרופס' קויפּמאַנן (מאגאצין פֵּיר דיע ליטעראטור דעם אויסלאנדעס) וועלינגעק (נייצייט) וגם בכה"ע לבי" בעברית וצרפתית ובלשונות עם ועם היה מוקטן מְגֵש לַצוּנץ דבר תודה וברכה, תהלה ותפארת. מכל דברי התהלות נמרצו דברי הברכה אשר הגישו לו חברי המוסדה אשר על שם צונץ ויועציה באמרם: „היום אשר בו נולד יום טוב ליפּמאַנן צונץ יהיה נזכר ונעשה בישראל לדור דורים כיום טוב ויום שמחה וגיל“.

אך שמחת צונץ ערבה ועוד מעט ונהפכה לאבל, כי ימים מועמים אחרי חג יובלו זה מתה עליו אשתו, אשת נעוריו וחמדת לבו מרת אדל הייד, אשר כל יודעיה העידו עליה, כי היתה אשה גדולה וכשרה, אשה חשובה ויקרה, מעוטרת בכל מעלות הרוח שנשתבחו בהם בנות ישראל מאז ומקדם; ועל מחמד לבבו אשר נלקחה ממנו לא אבה צונץ להתנחם וילך קָדַר ברוב יגונו עליה עד יום מותו. ואחרי אשר נלקח מהישיש, שעברו עליו שנות הגבורות, מחמד עינו, אשת נעוריו אשר ראה עמה חיים ואהבה כחמשים שנה, החלו גם לו שנות הירידה. כח היצירה והחרוש (כפי עדותו של ידידו ורעו מלער ועד זקנה החכם רבי משה שמינשניידער) לא נחלש; אך כבר קץ בחיים ותחסר לו התעוררות לעבורת הרוח ותשוקת ההגיון, ובהמאמרים והספרים שנדפסו בשנות תרל"ה — תרל"ו, שלשת החלקים הגדולים הנודעים בשם „געזאממעלמען שריפטען“ כבר מאן צונץ להשיב ידו על המאמרים שכתב מכבר ולהגיהם, לשנותם, להוסיף או לגרוע. — הנה כן כלו ימי העבודה להוקן הגבור בחכמה שהגיע לגבורי גבורות והגיעה גם העת להוקן שבע ימים וכבוד לשבות מעבודתו ולהקָפֵש מעמלו הגדול בימי שמונים שנה שהמית עצמו באהלה של תורה, אף אמנם התהלך בלא חמדה עלי אדמות, ובשבתו בסוד חבריו ותלמידיו, היה אומר (כדרכו תמיד לדבר בדרך הלצה): „חמתי על מלאך המות, אשר מדי

1) בהקדמה למתורגמה שניה של הספר „הררשות“ בבית הכנסת בשנת 1891

ואז היה צונץ עודנו חי.

יום ילכו בחרמו צעירים ובריאים ממני, ועלי יעבור ולא ישית לי לב וישכחני" (1). בדעותיו נגד הרפורמה, ומדי דברו גם על שנוים קלים בעניני העולם או עניני הבית היה רגיל לאמר: „גור קיינע רעפארם". שיחתו היתה נעימה ומתובלת במילי דבדיחותא וזכרונות ימי חייו הארוכים.

עד כה ועד כה ותגיע שנת התשעים להולדת רבי יום טוב ליפמאן צונץ בחדש מנחם אב לשנת תרמ"ד. ליום הנכבד הזה התעוררו לקדם פני זקן בית החכמה בישראל כל יודעיו וחושבי שמו בכל תפוצות האומה הישראלית. מכל ארצות הישוב הישראלי מקום אשר דבר צונץ ושמע חכמתו מגיעים עפו כתבי ברכה ותלגרמות, וצירים רבים נשלחו מקהלות וחברות גדולות, לברך את האיש אשר במשך מפחות ימיו טפח ורָבָה, עבר ואסף, חקר ואזן רוב מקצעות שבתורה ותולדות ישראל, האיש אשר כל ימיו שאף בלי חשך ובלי הרף, שאף ועלה שאף והתנשא למרום קץ התכונה, ויבכר פרו לעתים, פרי חמד לשמח אלהים ואנשים; ולהאיש הזה אשר אליו מקטר מְגֵשׁ במחנה כל החכמים והחוקרים העובדים עבודתם על הרי ישראל, הביאו זקני היוגבים, אנשי המשמר טובי החכמים שבדור, שי למורם בטנא בכורי פרי הזרע אשר זרע רבם הגדול לחכמה ותושיה — הוא ספר היוכל בשם „תפארת שיבה" מקדש מְגֵשׁ לשם צונץ, במלאות לו תשעים שנה. הספר הנעלה הזה הוא עמוד־פאר ומצבת זכרון לזקני חכמי הדור, כי ידעו לחלוק כבוד לרבם הגדול ומורם להועיל. היטב אשר דבר „גשיא מוסדת צונץ" הר"ר היועץ לשמירת הבריאות (סניטאָמסראַמה) ניימאנן בהקדמתו לספר היוכל לאמר: „הספר הזה המְגֵשׁ לשם מַיְסָד חכמת ישראל בדור האחרון, הוא מעשי ידי חכמים מובהקים בענפי דעת היהדות השונים, כלם נכתבו ונתחברו לכבוד המורה הגדול, וגם בעניניהם המה נשענים ונמשכים אל חקרי־לבו בימי שבעים שנה; כל דברי החכמים — תלמידיו וחבריו המה אותות כבוד ויקר מְגֵשׁ מכל מושבות החכמים ההם בארצות הישוב הישראלי. הספר הזה יביא נחת רוח לחתן היוכל, יראה וישמח לכו, לב מורה נאמן, בראותו, כי זרע אמת שָׁנָע על לב תלמידיו חכה שרש ועשה פרי תהלה, וכי בכח פעולותיו הכבירות הקים תחתיו דור שלם, דור דורשי חכמת ישראל ושוחרי תורתו". ובאמת „ספר היוכל"

(1) פרשי הרברים הכאים בדפים אלה הם מהדברים שטפר לי במכתביו ומסר לאון ידידי איש בריתי החכם המופלא סרופים' קויפמאן ויתר אנשי שם אשר ידעו את צונץ ועמדו לפניו בשנות חייו האחרונות.

הזה מלא מאמרי חכמה כרמון, והשתתפו בו בחלק העברי ובחלקו האשכנזי החכמים: שטיינשניידער (ברלין), מורטארה (איטליה), נחום ברו"ל (פראנקפורט ענ"מ), גירעמאנץ (ווינא), דוד קאסעל (ברלין), נייבויער (לונדון), יעלינעק (ווינא), יה"ש (בראדי), קויפמאנץ (בודאפעסט), דערענבורג (פאריס), עגערס (גלאגוי) פ. פראנקל (ברלין ו). מכל החברות ששלחו כתבי ברכה וצירים לברך את צונץ ביום חג יובלו, למלאות לו תשעים שנה להולדתו ושבעים שנה לעבודתו היקרה, יש להזכיר גם את חברת "מרכי השכלה" בפטרסבורג, אשר אצלה לו ברכה ותתכבד לקרוא אותו בשם חבר נכבד; חברת "כל ישראל חברים" בפאריס והחברה לרשימת חכמת ישראל שמה שלחו לוקן חכמי עמנו את ברכותיהן על ידי הישיש השני לו בזקנה וחכמה את חברו וידידו מנער הפרופיסור יוסף דערענבורג שכבר הגיע גם הוא אז לגבורות, הוא הביא עמו גם כתב-ידעורה והתמנות (דיפלום) לחבר נכבד מאת חברת דורשי דעת ארצות הקדם בפאריס. כל כתבי העתים, אף הכוללים, המדברים רק בעניני המדינות והחברה הכללית הביאו מאמרים ראשיים מעין המאורע לספר כל תוקף תהלות האיש המופלג בחכמה שהגיע לזקנה מופלגת כזאת, וכל כתבי העת באשכנז המביאים דברי יום יום בציורים, כתבו מאמרים וחקקו על לוחותיהם צורת האיש שוכה לחיים ארוכים רבי הפעלים וגדולי התוצאות; ומהוד חכמתו אצל צונץ כבוד ותהלה גם בערב ימיו על בני עמנו נגד בני אומות העולם. לכבוד היום הזה אסף החכם ד"ר דוד קאסעל חבורה גדולה של תלמידיו חכמים מקשיבי לקח בישיבות של מעלה אשר בברלין ויררוש לפניהם על כל הגדולות בעולמו של ישראל שעשה צונץ בימי שבעים שנה. וככל הימים לעתים מזומנות כאלה היה גם ביום ההוא ראש המדברים בין כל הדורשים ונאמני נאם — אבי דרשני הדור רבי אהרן יעלינעק, הוא בדרשתו (נדפסה בכ"ה"ע, "ניצויט" 1884 גליון 32, ואלה קצות דבריו:

"לפני הגלות רוח צונץ, רוח מבקר מלא חריצות וחריפות ומבט חד וחודר לתוך הענינים ורוח חכם חרשים מלא דעת וכח היצירה לתת פנים מאירות לחקירותיו ולהמשיך עליהם חוט של חן וחסד, לפני שנודע שם כבוד חכמתו, לפני שבעים שנה, מלבד שהיה מעמד היהודים בממלכה ובחברת האדם בכלל מורה מאד מפני החקים המעיקים בהיותם

(1) השקפה מסודרת על ספר, תפארת שיבה" ספר היובל לכבוד צונץ נמצאה במאמרו של הר"ר בערנבעלד, "ספרי היובלים" בהאסיף תרמ"ו.

מוקפים חומה של סייגים וגדרים בכל פנות שפנו, הנה מצאו שונאיהם יד גם להבנות את כבוד נפשם המשכלת ולא נודע דבר (או אלה שידעו את האמת היו מתכוונים למרוד בה ועשו עצמם כלא יודעים) מחשיבותם בתולדות התפתחות ההשכלה האנושית והשתלמותה בימים מקדם; ובימי דורות הבינים היו היהודים נבזים ושפלים עבדי בית קיסר אשכנז, כופרים נרדפים, רוכלים וסוחרים ומלוי ברבית, כן היה מצב ישראל בלאמי אירופה עד שקם צונץ, ובדבר אמת על פי חקר-לב חכם הוגה דעות, ובדברי תוכחה בשבט פה, דברי תוכחה לנסר רשע כסל וגול-משפט עם שלם, דברי תוכחה כאשר יצאו מפי אבירי המוכיחים ומליצי יון הגדולים, עמד לפני עמי אירופה וחכמיה לתנות תוקף תהלות ישראל, והשפעת רוח היהדות לזרוע אור ולהנחיל תורת אמת לבני דור ודור גם בימי דורות הבינים. צונץ הוכיח לעמים רבים כי גם אז, כאשר כסה החשך ארצות וערפל הבערות וההזיה לאמי אירופה זרחה לישראל שמש החכמה ואור המדעים עליו נגלה. צונץ השיב את העמרה, עמרת חכמת ישראל ליושנה, ושבו וראו כל העמים, כי ממקום שזרח להם אור הכרת אלהי אמת ואמונת היחוד לפני אלפים שנה שם הוא שואף זורח, בכל הימים אשר עמי אירופה עוד לא זכו לרף אחד ברפי ספר תולדות אדם. צונץ בספריו ומאמריו גרם לזה, כי אלה גסי הרוח שבחכמי אומות העולם, אשר בקלות דעתם ובגבהות לבם בזו לכל דבר כתוב בספר שכתבו עברי, שבו והכירו את דעת היהדות להכמה ותורה שלמה, ומני אז הוסכם הדבר בבית מדרשם של בעלי בינה לעתים, כי רבות פעל ישראל לא לבד לשמור ולהחזיק כי אם גם לשפח ולרבות את המדע והדעת בעתותי החשך, כאשר היו החכמות ומחוקיהן שנואים לעמי אירופה. צונץ הוא כהן נאמן במקדש חכמת האמת ומיום עמדו על דעתו יש בו מדעת קונו להיות שומר אמת לעולם, על כן לא יחליק בשפתיו, לא ימליץ בלשונו, לא יכסה על פשעים ולא ידבר בלב ולב גם לטובת התעודה אשר שם לפניו בחיים להיות מריץ יושר בעד אחיו; הוא ודבריו—אמת וצדק, וכאיש שומר אמת לעולם ודובר אמת בלבו, פיו ולבו תמיד שוים בדברו משפטים עם אחיו היהודים ועם בני אומות העולם. להראשונים יאיר באבוקת אור האמת ובראי מוצק נראָה להם את הקעותם כפעם בפעם מדרכי צדק ומישרים והעונשים הבאים עליהם עקב נטיותם מדרך הישרה והנכוחה; וגם להאחרונים דבר אמת בפיו, אבל האמת הנכוחה, בדברי תוכחה יוצאים מן הלב ברגשי קדש, בכל חם אהבתו את המקום ואהבתו את הבריות, דברים נאמרים בלהבת שלהבת-דיה

כנביא ומוכיח בימי קדם קדמתה... בכבוד ורגשי אהבה — אהבת תלמידים לאב ומורה מאיר עיני חכמי הרור — הננו מביטים ומשתאים על הזקן שהגיע לגבורי גבורות, אשר לשמו ולזכרו תהיה עוד תאות נפש הטובים והמעולים שבבני האומה הישראלית בדורות הבאים".

עד הנה דברי התהלות והתשבחות שנשמעו בימי חדש אב לשנת תרמ"ד, ועוד נשוב אליהם, לבררם ולהעמידם על האמת ההיסטורית השופטת עם ואיש במישרים, אם גם בלי תפארת המליצה וחוץ הדבור הנאה. שרש דבר התהלות והתשבחות אמת וצדק, אך גם ריח הפרזה והפלגה נודף מהם, כאשר ננסה לברר דעתנו זאת בחתימת הספר הזה.

בימי חג יובלו למלאות לו תשעים שנה עוד היה צונץ שלם בגופו ונשמתו, את כל דברי הדרשות לכבודו וקריאת כתבי התהלה שמע עומד על רגליו וגם שפתיו דברו נגידים, וכל שומעי דבריו מהצעיר שבחבורה עד הזקנים וביחוד זקן החברים רבי יוסף דערענבורג העידוהו כי זה הוא החכם צונץ אשר ידעוהו לפני שנים רבות, אלה כוקץ החכמים המלא כח עלומים לתורה ולתעודה ואלה בימי בחרותו ושחרותו, מלא טעם וזקנים. אך קץ שם הטבע גם לחיי גבר חכם בעו ואחרי עבור עשרים חדשים לימי חג היובל נפקדה פקודת כל האדם גם על רבי יום טוב ליפמאן צונץ; וביום העשירי לירח אדר שני שנת ה' אלפים תרמ"ו מת ויאסף אל עמיו גבור התורה והתושיה וישן שנת עלומים, שנת העובד עבודה תמה על הרי ישראל בימי שני דורות. ויובל לקברות ביום הפורים. ההלויה היתה ברוב כבוד ותפארת כקבורתו של חכם מופת הרור. ומהספריו של האדם הגדול הזה וממלווי ומספידיו להחכם, כן בפניו וכן בכתבי העתים, הננו יודעים שהיה בן עולם הבא, בן עמו אשר שמו ומפעליו יהיו נזכרים בתוך עמו לעולמי עולמים. יחד את החוקר החכם מ. יואל מברעסלוי, מ. לאצארוס ושמי יונטה אל מברלין חלקו לו כבוד גם הרב הילדעס היימער והחכם הנודע לירא חטא הד"ר אברהם ברלינער. נשגבים ונעלים המה דברי הספרו של החוקר יואל מברעסלוי, מנהמת לבו קרא להנפטר דברי התנא: רבי! כל הפורש ממך כפורש מן החיים! כי היות נר ישראל ואורו. על צונץ נאמרו הדברים שנאמרו על האחד מארבעה שנכנסו לפרדס בעמדו על דרך ההשכלה הזמנית: לא הציץ ונפגע, כרבים מבני דורו וחבריו, לא הציץ ומת מיתה רוחנית לתורתו וללאמו, לא יצא מחוץ לתחום כירידי נעוריו הייני וגאנס — כי אם

כרבי עקיבא נכנס בשלום ויצא בשלום, ויחתום דברי הספרו במקרא שכתוב (מדאכי ב'): תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך ורבים השיב מעון. הד"ר מאיבוים תמך דרשתו על המקרא (ישעיה מ"ב, א), "הן עבדי אתמך בו, בחירי רצתה נפשי נתתי רוחי עליו", קרא עליו: "צנא מלא ספרי". הרב הישיש ד"ר אונגערליידער נתנהו לכהן גדול במקדש חכמת ישראל, ומעין המאורע וענינא דיומא אמר לחכם בפניו: "ליהודים היית אורה ושמחה ששון ויקר", וישיבו את רבי יום טוב ליפמאן צונץ לעפרו ויקברוהו במעלה הקברים על יד אשתו אשר הלכה לפניו למנוחות לפני שנים עשרה שנה. צונץ היה כמעט היחירי בחכמי הרור באשכנז, אשר בו נתקיים מאמר חז"ל (שבת קנ"ג): "איזהו בן עולם הבא? זה שנאמר בו: ואוניך תשמענה דבר מאחריך זה הדרך לכו בו...". כי כל כתבי העתים לבני ישראל, מן בעלי הריפורמים הקיצונים עד המדברים בשם שומרי אמונים, והחרדים הספידו אותו כמעט בסגנון אחד, רק בכבודו האחרון על שדה הקברות לא מצינו רבני הריפורמה נזכרים בין אלה שהשתתפו בקבורה והספדו (1).

אחרית דבר.

הנה כן הגענו לקצה הספר הזה שאיננו בעצם ספר דברי ימי חייו האיש צונץ, ספר ביוגרפי במובנו הרגיל, כי אם ספר תולדות צונץ, ותולדותיו של החכם הזה הן — ספריו ומאמריו. בדבר זה נדמה חכם עמנו זה להעם, אשר באהבתו שגה כל ימי חייו; כאשר ציץ וקפץ הוא את התולדה הישראלית לפי דעתו, שאינה מלאה מעשים מרעישים ארצות בכח הזרוע ומחמות תנופה, כי אם כלה היא הצעת מעשי המחשבות או התפתחות הדעות (עיין למעלה עמוד 47) כן הוא בדבר הצעת תולדותיו — מחשבותיו — הן הן מעשיו — מעשים רבי העלילות וגדולי התוצאות יותר מפעולות אנשי המעשה אשר בעולם הכללי ובעולמו של ישראל. להרחיק מאתנו כל השגה ותפיסה, כי המעמנו בהצעת קורותיו וספורי העתים שעברו עליו, הננו מוסרים מודעה, כי לא יכלנו עשות את הדבר שלא הספיק לעשותו חבריו

(1) עיין צ"ג ד. יודענטהומס, יודישע פרעססע, איוראעליט מגליון 12

תלמידיו ומוקיריו בין היהודים יושבי ארצו זה עשר שנים. הד"ר מאיבויס במחברתו "Aus dem Leben von Leopold Zunz", יאמר: "האיש שיאמר לכתוב תולדות צונץ, מלבד שעליו לדעת את דרך ההתפתחות של הדעת שגורעה לנו בשם "חכמת ישראל" בימי מאת השנים האחרונות, אשר ביסודה וגרולה נראה ביותר השפעת צונץ הגדולה והכבירה, עוד עוד עליו לדעת יריעה שלמה, אם בדיעתו כעד ראיה או מפי עדים נאמנים, את מעמד בתי הספר ובתי החנוך לבני ישראל בעדת ברלין במחצית הראשונה להמאה הנוכחית; עליו לדעת כל התנועה המדינית והסוציאלית שנתפתחה ונתגדלה באותן השנים שלפני שנת המהומה והמהפכה, קורות כל שנת הפקודה ה"א תר"ח = 1848, והשנים שאחריה לעת גברה יד שונאי האור והררור בפרוסיה; עליו לדעת גם הליכות ההשכלה הישראלית בפרוסיה ויתר מלכיות אשכנז בימי שני דורות, ועם זה לדעת גם את תולדות הספרות היפה — ספרות הספורים והשירים עם הספרות העתית *Journalistik* בפרוסיה וביחוד בברלין". ובגלל הדבר הזה לא נמצא עד היום, אחרי עבור אחת עשרה שנה למות צונץ, סופר דברי ימי האיש הגדול הזה מיושבי עיר המטרופולין ששם חי, קרא ושנה, חשב ופעל החכם הזה בימי שבעים וחמש שנים, בהעיר ששם נמצאו עד היום כתביו ומכתביו וביחוד מגלת ספרו שבו רשם כל מכתביו והעתיק את עקרי הדברים בהאגרות שכתב מן קץ שנת תקצ"א עד ימי זקנתו, ועוד יותר נכבד מגלת הספר שבה רשם צונץ את המוצאות אותו, המעשים בכל יום בימי חייו הארוכים ומשפטו עליהם עד שנת תר"מ, בשם "ראס בוך צונץ קינפֿטיגען עהרליכען ליימען געווידמעט", ונמצאה המגלה הזאת בירי היורשת אותו מרת תיאודורה מאיר¹⁾, ואם חכמי ישראל באשכנז, הקרובים אל החכם במקום וזמן ומחויבים יותר ממנו להציב מזכרת-כבוד ותהלה להאיש אשר מקרבם יצא ובקהלם פעל את כל הגדולות בעמו וספרותו, לא עשו זה, אנחנו מה, כי נמנה את החסרון הזה.

אך כל עיקרו של הספר הזה אינו לספר מקרי החיים וכל המוצאות את החכם בשבתו בתוך עמו ובחליכותיו בביתו ובקרב קהל מוקיריו, כי אם להודיע למאות רבואות אחינו בני עמנו, להעבירים בעברית, את תוכן עלילות החכם בתורת ישראל וחכמתו, ועם זה

¹⁾ לפי הידיעות שקבלנו ברגע כתבנו הדברים האלה נמצא הכ"י חזת בחיבוליוחיקה של מוסדת צונץ, בבית ישיבה של מעלה לחכמת ישראל בברלין.

לרשום בחרט אמת תורת החיים השכליים והדתיים של אחינו יושבי אשכנז, מה הגיע אליהם בחפצם לצאת מן המצר למרחביה, מה היתה התעצמותם והתאמצותם בכל עמלם. בפנה זה נדמה כי בהספר הזה הננו מסייעים בסיוע שיש בו ממש להשכלה התולדית וגם לדעת בינה לעתים מה נעשה בישראל (ובמקצת גם לישראל) יושב אירופה התיכונה בימי מאה שנה לערך. ותקוננו כי מעתה ימצאו בקיאים יותר ממנו בכל פרטי הענינים ותכונת המעשים בחיק החברה אשר בקרבה ישב צונץ, והם יבאו וישלימו, יתקנו ויבררו את כל דברי הספר הזה.

ואולם פה המקום לנו להביע גם הגות לבנו בהתבונננו על כל מעשי צונץ ובני דורו, חבריו ותלמידיו בימי שני דורות, והתורה היוצאת מהם, לנו מאות הרבואות בני ישראל יושבי ארצות הסלבים, לנו שהננו היום רוב מנין ורוב בנין האומה הישראלית, ואשר כל פסיעה ופסיעה כהולה ביותר שהננו עושים בדרכי חיינו, ביחוד לרגלי התנאים הקשים (תנאי המקום והזמן) שהננו חיים או רק מאריכים חיינו על פיהם, יש מקום לפחד וחשש לבל נפגע לרעה בעצם נפש האומה וקיומה. והננו בזה לאמר:

אין פלא, אם בני דורו ובני ארצו של החכם המופלא, מופלג בחכמה, מופלג במדות, מלא יראת הרוממות לתורת ישראל ולמסרת אבות ודבקות עזה בהאומה הישראלית וכל סגולותיה וכל הקדוש והיקר לה, אם בני דורו ובני ארצו הפריזו על מדת השבח והתהלה, וישנם גם חכמים החיים אתנו ואומרים, כי היה צונץ היחיד והאחד ואין בלתו בימי שני דורות. אמנם לנו העומדים מרחוק במקום ובזמן, ועוד יותר כהיותנו קרובים יותר מהם אל המקור העברי שממנו שאב צונץ רוב ידיעותיו, לנו נכון וגם נחוץ לרזן על החזיון הנפלא הזה הנודע בשם „צונץ“ כמדת האמת שאינה משוחדת בנאוות הרוח של האיש וכלי כל נטיה להפלגה והפרזה, הנטועה בלב הקרובים אל האיש הגדול בקרבת זמן ומקום, ולכן נאמר: אם שגור הוא כפי כל המזכירים את שם צונץ לקרוא אותו בשם: מייסד חכמת ישראל בדורות האחרונים ובונה ביתה בשקידה רבה וחריצות נפלאה, לא נוכל להביץ את הרברים האלה כמשמעם ולהודות להם בהחלט על פי כוונתם הפשוטה והתוראה הראשונה של המבטא הזה. פעולת צונץ בולטת ונכרה ביותר בקורות חלק הספרות הישראלית, שיש לה נגיעה לסררי העבודה בבית הכנסת, להספרות המדרשית וההגדית וגם לתולדות חכמי ישראל ופעולתם בתוך עמם. אל הספרות המדרשית וההגדית ייחס צונץ

בעצמו את הפייטנות, הוא לבדו היה הראשון אשר ידע להכניס אור בהיר בערבוביא גדולה ולברוא עולם חדש מן תהו ובהו ומחשבי דורות עולמים — אך כל זה רק בהמקצע אשר זה שמו באשכנזית: „ליטער ארדייסטאָריש“; אך במדה פחותה ממנה נראה כחו וגבורתו ביתר מקצעות התורה העיונית והמחקרית, מעט מאד נראהו מברר ומלבן את תורת היהדות ההגיונית, תורת דעת-אלהים (Theosophie) של חכמי ישראל בימי דורות הבינים מימות רב סעדיה גאון עד רבי יוסף אלבו, תקופה ארוכה יותר מחמש מאות שנה, עוד פחות מזה נראהו מעמיק בחלק ההלכה שבתלמוד והספרים הנספחים עליו וביחוד לגלות אור הדעת והשכל הצפון בחלקי התלמוד במקצע תורת הדינים וכל הדברים שבין אדם לחברו. בכלל בירור ההוויות שבגמרא והמחשבות על הדת והחיים שבהים הגדול הזה, בשני המקצעות האלה אשר בתורת ישראל וחכמת האמת הפליאו לעשות: החכמים מונק ויואל בבירור שיטות דעת אלהים — התיאוסופיה הישראלית, והחכם המופלא פראנקל בתורת המשנה והתלמודים השנים, ביחוד בספריו על „בראָה“ וה„חזקה“, וחמא נחמא להאמת, אם נאמר בדרך כלל: „צונץ היה האב לכל חכמת ישראל“. בתורת המחקר הדתי ובהסברת כללי התלמוד והמשנה לענפיהם וסעיפיהם הרבים הרבו לעבוד שלשת החכמים הנזכרים יותר מצונץ עד לאין ערך ושווי; וכפנה זאת יפה גם כח גייגר מכח צונץ, אשר בכל שנתנגד לדעותיו של גייגר ונודה, כי בכל פנה שהיה פונה היתה כוונתו להזיק ולהרוס מוסדות היהדות, והסתירה הזאת חשב הוא לבנין, אבל בכל אופן היה תלמודי מעמיק יותר מצונץ. ההבדל בין שני החכמים האלה היה, כי גייגר עסק בתורת היהדות וספרותה כמבקר שאין לו בעולמו אלא בקרת הענין, עבד רק במוחו ולא בלבו; כי לב גייגר היה מלא קור וכפור, ולא נכרו בו רגשי חם, חיים, אהבה ודבקות בלאָמו, לא כן צונץ — היהדות והאומה היו לו דברים שנשמתו תלויה בהם, ובקראנו את דברי חקירותיו נרגיש גם דפיקת לביה עברי מכל דבור ודבור, לבי-העברי הדבק באלהיו ועמו באמת ותמים. ובכן בדרך כלל אי אפשר לאמר שהיה צונץ יחיד בדורותיו; אך באחת היה באמת יחיד ומיוחד במדת האשכולות אשר בו, כי אם לא גדלו ורמו חקירותיו במדה אחת בכל מקצעות שבתורה, לא נמצא גם מקצע אחד שיהיה מוזר לו מכל וכל. באלפי הספרים שקרא ואשר היו לו לקנין תורה ורכוש רוחני, נהג מדת טוב עין, וישב ויוציא את רכושו זה בתמונת גאורה ונהדרה, המונה מלאה זיו ומפיקה נוגה השכל.

ובבא קורא הדורות להוציא משפט על פעולת צונץ אי אפשר לו לעצור ברוחו מבלי להביע מגנת לבו, כי צונץ תקע עצמו יותר מדאי אך להעבודה העיונית, ומפני התלמוד הסיח דעתו מן המעשה. איש כמוהו, אשר דבריו היו נשמעים בכל מערכות ישראל אשר בארצות המערב, היה בכחו לעמוד בפרץ בימי מהומת הריפורמה; ותחת להשמיע בחדר למודו את תלונתו על המתקנים המבקשים לעקור את הכל, היה לו לצאת בראש גלי נגדם, לקרוא אחריהם מלא ולסבב פני התנועה לחפצי האומה ומובתה. ודברר הוה צדק גייגר במכתבו אליו (מיום 8 נאוועמבר. 1847)¹, כאשר יתרעם עליו על השמיעו את דעתו מן הצד על דבר מעשי המחדשים ויאמר: „איש רב פעלים יצא המערכה ביום קרב ולא יאמר די במה שהוא מתרעם על מעשי בני הדור; על איש כביר כח כמוך להתערב בעניני הכלל ולהטות פני התנועה לתקונים לעבר אחר ולהניע לב בני הדור לרוח חפצך“, רק פעם אחת נראה את צונץ יוצא המערכה ובשבת פיו יוכיח את המחדשים המהרסים, בקול הקורא מאת הועד להקים הריסות העדה בברלין ביום 14 סעפטעמבר 1848. ששם נאמר מפורש: „הרעיון הקדוש של היהדות אי אפשר לשעבד לחפץ ההתיפות וההתהדרות החיצונית“², קול הקורא הכתוב מאת צונץ והוא הראשון החותם תחתיו. בכלל התרחק מאד מעשות מעשים בפועל. לו היה נאה ויאה להיות המיסד ישיבה של מעלה לחכמת ישראל בעורנו עומד עוד בחצי ימיו, אך הוא נמש הדבר ויתן מקום לגייגר להתגדר בו. בית המדרש זה קבל צורה שונה ומשונה ממה שהיתה לו, לו נבנה בית כזה בידי חכם ודבק בעמו ותורתו כצונץ. ובכן קמו ויהיו בעיר מושבו מפעלים גדולים ורבי העלילה בכחינת החיוב או השלילה, מבלי אשר השתתף ומבלי שהתערב בדבר, ועל זה ידוה לב רבים מאוחבי עמם ותורתם באשכנז.

ואם נסור לראות תוצאות בנין חכמת ישראל באשכנז גם כן לא נוכל לאמר, כי זכה צונץ לראות בחייו תשועת היהדות והצלחתה ביסוד חכמת ישראל והתפתחותה. עוד לא עברו עשר שנים למות החכם המופלא, וחכמי ישראל, חבריו ובני דורו, נאספו גם הם אל עמם או הגיעו לגבורות, ומהדור ההולך אין כל תקוה עוד לתקומת ישראל. קבו

(1) לודוויג גייגערס, צייטשריפט פיר דיע געשיכטע דער יודען אין רייטשלאנד“
באנד V, במאמר „אויסדעם נאלאסס צונץ-ס“ עמוד 245.
(2) עיין למעלה פרק ה' עמוד 199.

מאורות החכמה הישראלית, ועתה נקו לאור חדש ואין; בתי „ישיבה של מעלה“, אשר גם רבים ממשכילי ישראל בארצנו משתוקקים אליהם כמעט ששגמו בכל אשכנז; תופשי התורה המעטים הנמצאים עוד כשבלים בודדות בקרית מלכות אשכנז הם רובם ככלם לידי ארצות אחרות שבאו לגור באשכנז לפני שנים רבות או מעמטות; היהדות עומדת עתה על נקודת הדלדול בכל מדינות אשכנז ומיום ליום תלך הלך ודלה, ועוד מעט ותגיע לנקודת האפס... החזיון היותר מעציב ומדאיב לב הוא התמעטות הכנסייה הישראלית באשכנז לא לבד בכנינה כי אם גם במנינה, וכל זה מרפיון רוח התורה והתמעטות אמוני-העם והדת, באשמת הרבנים, אשר, מלבד יחידים יוצאים מן הכלל, הם לא לבד מעוטי תורה, כי אם גם קטני-דעת. ה„דרשה בבית הכנסת“, אשר בה ראה צונץ גאולת ישראל ותקותו ותחייתו, לא לבד שלא מלאה את תעודתה זאת, כי אם גרמה לבטול התורה ורפיון כח הדת והרגש הלאומי. כל עסקו של הרב האשכנזי הוא הדרשנות, לדרוש עשר פעמים או יותר במשך השנה, ומלבדה אין כל עבודה לפניו, והבמלה הזאת מביאה אותו לידי שעמום וגם לידי מעשים המגנים אותו ואת מפלגתו על הבריות. הראשונים, כצונץ וחבריו, עוד פרחו מריח התורה; והמה שתו מי חכמתם ממקור חיי האומה, והאחרונים שמים עיניהם בספרי חכמי ישראל לקבל את התורה מכלי שני ושלישי, וכידיעותיהם הקלושות והחלושות עוד יאמרו להוסיף התמעטות דמות האומה והדת ולמחוק כל רישומי היהדות. המצב הזה יורה דעה גם למשכילינו בארצנו, להיות זהירים ברוחם, שלא לאמר טוב ונעים לכל אשר יתראה להם מרחוק לטוב ונעים, ידעו נא כי רק התורה ממקורה הראשון ובלשונה המקורית, לשון המקרא והמשנה, לשון התלמוד והמדרשים, לשון הגאונים והרבנים והבקיאות בהם ובמשנתם, אך הם מקור חיים לדעת התורה וחזוק תקומת האומה הישראלית בעתות הללו.

זאת היא התורה היוצאת לנו מהשקפתנו על הליכות חיי האיש הגדול הזה, שהיה חותם תכנית דעת התורה והחכמה; האיש שנמה גם הוא אחרי ההתהדרות וההתיפות החיצונית, אך במדת האמת שהיה מצוין בה לא בוש מהגד בפומבי „ברם דברים שאמרתי טעות היו בידו“. היתה עת שהאמין גם הוא, כי הריפורמה, הסתירה הזאת בנין היא, אך עוד מעט שב וראה, כי הדור אינו ראוי גם להשנויים החיצונים שהוא אומר לעשות בסדרי העבודה גם בלי לנגוע במצות

המעשיות, כי חבריו אינם מהורי-לב כמוהו וכוונתם אינה כלל לשם שמים, וישב ויעמוד במחיצת המחזיקים בתורת מורשה לכל קהלות יעקב, בהתורה שהיתה לנחלה לכל בני האומה הישראלית, ולא בהאמונה הישראלית, האמונה הקלושה התלויה בהבל פי הדרשנים בבתי הכנסיות להאשכנזים בני דת משה.

רשימת ספרי צונץ ומאמריו השונים לסדר זמניהם*.)

1) Predigt über Religiosität, Berlin Dietrich 1817, (Gesam. Schriften II S. 83).

2) Etwas über die rabbinische Litteratur. Nebst Nachrichten über ein altes bis jetzt ungedrucktes hebräisches Werk. Berlin, Maurer, 1818, (Ges. Schriften S. 1—31).

3) Zwei Predigten: Erweckung zum Fortschreiten Leipzig, 1820. (Gesam. Schr. II, S. 91 f.)

4) Zeitschrift für die Wissenschaft d. Judenthums. Herausgegeben v. dem Verein für Cultur u. Wissenschaft der Juden, (Redacteur: Dr. Zunz). Erster [und einziger] Band. Berlin 1823.

(המאמרים היותר נכבדים שכתב צונץ בעצמו בצייטשריפט הם):

א) Rabbi Salomo b. Jsaak או „תולדות רש"י“, נעתק לעברית ע"י בלאך.

ב) Grundlinien einer künftigen Statistik d. Juden, (Gesam. Schr. I, S. 134 f.).

ג) Ueber die in den hebräisch-jüd. Schriften vorkommenden hispanischen [u. provençalischen] Ortsnamen

ד) Predigten. Gehalten in der neuen Jsraelit. Synagoge zu Berlin. Berlin, Schlesinger, 1823.

ה) Rede gehalten bei der Feier v. Moses Mendelssohns hundertjährigem Geburtstage, den 12 Elul, oder 10 September 1829 zu Berlin. Dasselbst, (Ges. Schr. II S, 102 f.).

* הרשימה הזאת לקוחה מרשימת שטיינשניידער, שחברה בשנת תרי"ז והגישה לצונץ במלאות לו ששים שנה. את רשימת ברלינער לא השגתי לראות. ע"כ אינני ערב כעת שלמות הרשימה הזאת ויוכל היות שנשמטו ממנה כמה מאמרים נכבדים מאותם שכתב צונץ אחר שנת תרי"ז.

7) Moses Mendelssohns hundertjähriger Geburtstag. Fliegend. Blatt, 1829. Bericht aus der Haude-und Spener'schen Ztg. 1829 (Ges. Schr. S, 116 f.).

8) Beleuchtung des Buches: Theorie du Judaisme des Abbè Chiarini. Berlin 1830 (Ges. Schr. I S, 271 f.).

9) Die Gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt. Ein Beitrag zur Alterthumskunde und biblischen Kritik, zur Literatur- und Religionsgeschichte I Auflage, Berlin A. Ascher 1832. II-te Auflage vermehrt u. verbessert nach dem Handexemplar d. Verfassers, herausgegeben v. d. Zun-Stiftung unter Revid. d. Rabbiners Dr. N. Brüll, Frankfurt a/M. 1892.

10) S. M. Ehrenberg. Zu Ehren d. silber. Hochzeit etc. Berlin 1833.

11) Namen der Juden. Eine geschichtliche Untersuchung, Leipzig 1837 (Ges. Schriften II S. 1 fg.).

12) Die 24 Bücher der heilig. Schrift. Nach dem masoretischen Texte. Unter der Redaction v. Dr. Zunz übersetzt v. u. s. w.—(יצאו לאור בראשונה בברלין בהוצאת Veit et Comp. Berlin 1838 ומני אז ועד היום יצאו בי"ג מהדורות)

13) Zeittafel über die gesammte heil. Schrift, Berlin, 1838.

14) Damaskus, ein Wort zur Abwehr (Aus d. Leipziger Allg. Zeitung 1840, № 152, Separatausgabe, Berlin 1859, Ges. Schr. S. II. 160 f.).

14a) Geographische Literatur der Juden, Von den ältesten Zeiten bis zum J. 1841, (כתוב בלשון אנגלי כפתיחה לספר מסעות בנימין מולידה, הוצאת אשר, לונדון 1841 ונמצא גם באספה ספריו ומאמריו. Ges. Schr. I. S. 146—216. והוא מהגדולים שבמאמריו, מחזיק שבעים עמודים).

14b) Zur Palästinischen Geographie aus jüdischen Quellen (גם כן נתפרסם לראשונה באנגלית לפני ספר המסעות הנ"ל וגם כן גדול בכמותו 39 עמודים) (Ges. Schr. II, S. 265—304)

15) Tefillin, eine Betrachtung (v. 1822) Jahrb. für Isr. J. Busch. Jahrg. II 1843-4. Ges. Schr. II, S. 172 f.).

- 16) Eine alte Stimme (אגרת המוסר לרבי שלמה אלעמי) Jahrb. für Isr. v. Busch Jahrg. IV. (Ges. Schr. II S. 177. f.) 1844.
- 17) Kurtze Antworten auf Kultusfragen. Berlin, Springer. 1844 (Ges. Schr. S. 204 f.) (המחברת הואת פעלה הרבה על) סדרי קהלות ישראל בפרוסיה לפי מערכת החקים מש' 1847.
- 18) Gutachten über die Beschneidung. Frankfurt a/M. 1844 (Ges. Schr. II, S. 191 f.).
- 19) Eingefundener Brief. Jahrb. f. Isr. v. Busch, Jahrg. V, 1845. (Ges. Schr. II, S. 183. חמשת המאמרים או המחברות מן 15 עד 19 ערוכים נגד הריפורמה הקיצונה).
- 20) Zur Geschichte und Litteratur, Erster Band, Verlag Veit et. Comp. Berlin 1845. (הספר הגדול הזה) המחזיק 607 עמודים הוא הראשון לשלשת הספרים הגדולים ע"ד הפיוטים והפיימנים, וכבר בארנו בפנים הספר, כי הספר „דיע זינאג. פאעייע" וה„רימוס" נחשב לספר אחד).
- 21) Rede, den Hintenbliebenen der Märzhelden Berlin 1848 (Ges. Schr. I, S. 301 f.).
- 22) Rede, im vierten Berliner Wahlbezirke 1848 (Ges. Schr. 301—302).
- 23) Die Principien der Demokratie (1849, Ges. Schr. S. 302—307).
- 24) Samuel Meyer Ehrenberg, Denkmal etc., Als Manuscript gedruckt. Braunschweig 1854.
- 25) Die Synagogale Poesie des Mittelalters. Berlin, Springer 1855 (מחזיק חמש מאות עמודים).
- 26) Wünsche für ein Wörterbuch d. hebräischen Sprache, Zeitschrift d. Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft Bd. X 1856, (Ges. Schr. II 14—30).
- 27) Die Eidesleistung der Juden. Springer, Berlin 1859 (Ges. Schr. 241—264).
- 28) Die Ritus d. Synagogalen Poesie. Berlin 1859 (מחזיק 25 עמודים והוא חלק שני מהספר דו"פ).

הספרים או המאמרים בעברית יצאו כלם לאור בימי עשרת השנים
תר"א — תרי"א (1841 — 1851)

והננו רושמים אותם במקום הזה :

(29) הפליט רשימת כתבי יד ובקרת עליהם יצא לאור בתוספות
חקירות ודרישות מאת החכם שניאור זק"ש, ברלין תר"י.

(30) תולדות רבי עזריה מן האדומים או די-ראססי, פרט
חמד חלק ה' מעמוד 131 ולהלן. עם הוספות בכ"ח חלק ז' מעמוד י"ט
ולהלן, מאו ועד הנה נדפסה התולדה הזאת ביחד עם ס', "מאור עינים"
לר"ע מן האדומים הוצאת בן יעקב, (ווילנא תרכ"ז) ואח"כ בווארשא
הוצאת אלאפין תרנ"ו.

(31) מכתב ע"ד רבי אליעזר הקליר; כרם חמד חלק ו' מעמוד 8
ולהלן.

(32) הקדמה לספר מורה נבוכי הומן לרבי נחמן קראַכְמאַל, לבוב
התרי"א.

33) Sterbetage [bis Sept. 27 S. 16] Berlin, [Poppelauer]
1864 [s. unten IV, 10.]

34) Die hebräischen Handschriften in Italien, ein Mahn-
ruf des Rechts und der Wissenschaft. (20 S.) 8, Berlin. [Adolf
et comp.] 1864. (Ges. Schr. III. 1—14).

35) Die geistige Gesundheit. Vortrag gehalten am 17.
März 1864 im Verein junger Kaufleute von Berlin. (15 S.) 8,
Berlin. [Druck von R. Ball.] 1864. (Ges. Schr. I. 332 — 340).

36) Selbstregierung. Vortrag gehalten am 4. October
1864 im Bezirksverein der Stadtbezirke 78 bis 81 und von
dessen Vorstand herausgegeben. [15 S.] 8, Berlin. [Commiss.
von Poppelauer.] 1864 (Ges. Schr. I 340 — 347). Schreiben
vom 16 August 1864 [I S.] [An die Gratulanten zum 70 Ge-
burtstag.]

37) Revolution. Vortrag im Bezirksverein. [15 S.] 8, Ber-
lin [Friedländer.] 1865.

38) Literaturgeschichte der synagogalen Poesie. [Vgl.
oben Nr. 23.] 8, Berlin [Gerschel] 1865 12. S (Ges. Schr. I.
347—345.)

38) Nachtrag zur Litteraturgeschichte der synagogalen Poesie [76 S.] 8, Berlin (Adolph Cohn) 1867.

39) Festrede zur Jubelfeier des Herrn S. L. Lewandowsky, königl. Musik-Directors am 13 December 1865 (15 S.) 8, Berlin (Peiser.) 1865.—(Ges. Schr. II. S. 335—343).

40) Israel's gottesdienstliche Poesie. Vortrag gehalten am 11 Jänner 1870. [14 S.] 8, Berlin. [Ascher.] 1870 (Ges. Schr. I. S. 323—341).

41) Die Monatstage des Kalenderjahres, ein Andenken an Hingeschiedene. [80 S.] 8, Berlin. [Poppelauer.] 1872

42) Deutsche Briefe. 8, Leipzig. [Brockhaus.] 1872.

Gesammelte Schriften von Zunz. Herausgegeben von Curatorium der „Zunz-Stiftung“ 3 Bde., gr. 8, Berlin. 1874-76 I. Bd. 354 S. II. und III Bd. 304 und IV. 301 S. [Louis Gerschel in Berlin].

בשלושת החלקים הגדולים האלה באו רוב המאמרים הנזכרים למעלה בפרטות ולכן לא רשמתי סימן המספר עליהם.

43) Die Organisation der Israeliten in Deutschland. Ein Versuch von S. L. Hellvitz. Auf Kosten des Verfassers zum Besten armen Handwerker (70 S.) [המחבר הוא צונץ] 8, Magdeburg [in Commis. bei F Rubach] 1819.—

44) Jüd. Zeitschrift u. s. w. her. von A. Geiger. Analekten: 9. Verfehltes Wortverständnis VI, 101—5 (1868). 10. Begleitnamen in Chiffren p. 187—96 Zusätze in VII, 284).

45) Alte Sentenzen über Hochmuth und Demuth p. 315—8, VII, 280—84 (1869). 12. Chasir hagadisch Gedeutet VIII, 101—4 (1870). 13. Erlösungsjahre IX, 104—11 (1871.) 14. Saadia's Emunot we-Deot, ältere Uebersetzung X, 4—10 (1872).

46) Daselbst: Aus einem Briefe an Herrn Prof. Dr. Jaffé 4 Febr. 1867 VI, 60 (1868) (gegen Levy) 16. Febr. p. 76. (gegen Auerbach) 28. Aug. p. 306. Berichtigung (Zu VI, 307) VII, 283 (1869) Aus einem Briefe an einen Freund X, 249—50 (1872).

47) Hebräische Bibliographie her. von M. Steischneider (von Bd. IX an her. v. J. Benzian mit lit. Beilage) Die Censur hebräischer Werke I, 42—4 (1858.) Der Zürcher Semack p. 83—6, 102—4 abgedr. in synag. Poesie) Die Baraita Samuels V, 15—20, 25 und III. Elasar b. Samuel und Elisier b. Sam. VII, 20—1. Anzeige von Or. Sarua (1865) VIII, 1—3. Das Buch Wehishir p. 20—6. Nachträge zur Literaturgesch. d. s. P. p. 150—2. (aufgenommen in Nachträge oben I, 35). Nachlese zur Sprachkunde (1869) IX, 86—90. Mose Kohen b. Elasar p. 113—4. Miscellen 1—9 p. 132—7 (Berichtungen S. VIII) ובע"ה ויא"ה X, 49—53. Misc. 10 ד"ק p. 130—5; n. 11—14 XI, 16—8. 68—71. Notiz über das Ritual von Sanaa XIII, 58—9. Hebr. Hymnen nach provencalischen Melodien XIV, 36—Kürtzere Notizen s. I, 88, III, 37, 45, IV, 73, V, 335, 343 und p. III. VI, 88, 117, VIII, 27.

כל אלה המאמרים באו בחלק השלישי לאספת ספריו ומאמריו
ובלוח המפתחות להחלק הנ"ל ימצאם המעיין.

48) Allgem. Encykl. der Wissenschaft und Künste her. von Ersch und Gruber Sect, II, vol, XX p. 56: Joab; p. 111: Jochana (cf. Johannes der Essener und Joh b. Levy aus Giskala); p. 158: Joel.—

Belletristisches.*)

Der Gesselschafter her. von F. W. Gubitz 1817 n. 123,—125: Vorlesung über das Büchermachen. N. 135: Marktschreierlied. 139: Liebesglück. 154, 160 (1818 n. 42, 47, 48, 55, 58, 63, 61, 65; 76, 82, 85, 88, 90, 194, 199, 201; 1819 n. 6, 59, 63, 75, 77, 104): Singgedichte (mit. besonderen Ueberschriften). Ne 176, 178, 186: Sentenzen aus meines Vaters Testament. 212: Das Gespräch.—1818 N. 29, 37, 54, 74, 186—7: Aphorismen 46: Anecdoten. 83, 87: Liter. Anzeigen. 190—3;

*) בקרת גדולה על מאמרי צונץ, ספריו ואמרי בונה Aphorismen שכתב, נמצאה בחלק ה' של צייטשריפט פיר געשיכטע דער יודען אין דייטשלאנד מאת הפירש. לודוויג גייגער.

Viel Lärm um Nichts.—1819 n. 62 (abgedr. in Aprilaunen des Gesellsch.): Ueberraschung. 80: Lyrische Ueberschriften. 94—8: Das Gastmahl der Ehe. Nach Fischart. 177 (abgedr. in Berliner Stadt- und Landbote 1834 n. 103) 180, 187: Fabeln (6) nach dem Hebräischen.—1820. N. 174.—

Die Leuchte, her. von J. D. Simansky, 1818 N. 3—6: Der Ruhm des Geldes. 11, 14, 23, 30, 42: Allerlei aus Abu Tabel's Miscelanen. Hefte (anonym). 25, 44: Betrachtungen. 31: Literar. Anzeigen. 41, 104: Vermischte Anzeigen und Bekanntmachungen. 51—52: Gratulationsepistel eines Israeliten an seinem Collegen, den weiland Satyriker J. H. Friedrich (gegen dessen Art im „Freimuthigen“. 82; s. das. n. 144 Friedrich's Entgegnung. Z. unterschreibt „Mastix“). 62: Exegegen. Scholie. 63—4 Cross readings.—

Haude und Spener'sche Zeitung. 1817. n. 81: an Johanna.—

Der Freimuthige für Deutschland, her. von K. Mühler nud J. D. Simansky, 1819 n. 82.

Iris 1823 N. 32: Der Todesengel.—

Briefe an verschiedene Herausgeber sind abgedruckt z. B. v. S. G. Stern zu Parchon's Wörterbuch, von. A. Berliner zu Raschi.

רשימת

שמות האנשים המקומות והענינים הנאים בספר הזה עפ"י סדר א"ב

א.

- אביניון 287, 292, 305.
 אבירסה עיר באיטליה 101.
 ר' אביתור 310.
 ר' אברהם בן דאוד הלוי 242, 308.
 ר' אברהם ווטרא בפרוסיא המערבית 297.
 ר' אברהם בררשי 309.
 ר' אברהם זכותא בעל היוחסין, 308, 145, 310.
 ר' אברהם זלמן מריער רב בפד"מ 177.
 הקדוש אברהם בן יהודה מלובלין 324.
 ר' אברהם היכיני 286.
 הקדוש ר' אברהם יעקב בן פינחס יצחק 323.
 ר' אברהם הכהן בן אליעזר 322.
 ר' אברהם הלוי (בעל תוספות) 218.
 הקדוש אברהם מאשימסקער 223.
 ר' אברהם אבן עזרא 56, 51, 144, 174.
 184, 210, 221, 228, 233, 246.
 276, 277, 280, 283, 309, 315.
 316.
 ר' אברהם פריצול בעל ארחות עולם 145.
 אדלחיד לבית בערמאן אשת צונץ 58.
 300, 329.
 אדלער 155.
 אדריונוס קיסר 78, 184, 205, 206, 253.
 285.
 אהרן האללי, ע' וואלפסאהן.
 אוברוב שר ההשכלה 23, 149.
 אוטראנטי 101.
 אויגוסטא קסריא אשכנז 298.
 אויסטריה 13, 16, 60, 105, 124, 127.
 196, 231, 235.
- אויערבאך (י. ל.) 58.
 אולמאן רב בקובלינץ 156.
 ד"ר אונגערליידער 334.
 אונגריה 40, 24, 231.
 אונקלוס 73, 80.
 אוסטריה בוואלין 322.
 אופסלה, עיר בשווידין 13.
 אוקספורד 124, 237.
 אוקרינא 211, 285, 321.
 אוראן באפריקה 292.
 ר' אושיעא (בעל תוספות) 218.
 אושקי 210.
 אותיות דרבי עקיבא 86.
 רב אחאי גאון 78.
 אחלב (אלעפפע, ארם צובא) 210.
 איוב 83.
 איוואן הנורא מלך רוססיא 284.
 איטליה 100 — 102, 120, 131, 208.
 211, 235 — 238, 282, 284, 286.
 287, 291, 306, 314, 315, 317.
 318, 320, 324.
 ר' אייזיק טורנא 292.
 אייוענמענגער 62, 293.
 אייכאהרן, מיניסטר בפרוסיא 172.
 אינקוויזיציא 284, 318.
 ר' איצא מטשירניגוב 194.
 איקוניום 95.
 אירוסא 101, 102, 135, 205, 206.
 209, 210, 228, 259, 266, 277.
 284, 314.
 ר' אישתורי פרחי 146.
 אלגיר 210, 211, 292.

- אנטיוכיא 95 .
 אנקונה 285 .
 אסיא 102, 208, 209, 286, 314 .
 אסף 252, 253 .
 אספמיא, ע' ספרד .
 אספסינוס 98 .
 ספרי האפוקריפין 84, 85 .
 אפמא עיר בפולין 10 .
 אפפענהיימער (דוד) 211 .
 אפרים 16 .
 ר' אפרים מבונא 310 .
 הקדוש ר' אפרים הרב מוורעשנא 322, 323 .
 אפריקה 100, 209, 285, 290, 292, 314 .
 ארגוניה 292 .
 הקדוש ר' אריה יעקב בן יוסף הדרשן 322 .
 ר' אריה ליב בר' אשר אב"ד דק"ק מיין בעל שאגת אריה 11 .
 ר' אריה ליב צונג אב"ד בפלאצק בעל „מלא העומר" על התורה 20 .
 אריסטו 209 .
 אריסטובול 207 .
 אריסטיאס 90 .
 ארם 69 .
 ארמלעדער 262 .
 ארנהיים (ר' חיים היימאן) 134, 139, 140 .
 ארץ ישראל 70, 71, 77, 179, 211, 231, 290, 291 .
 רב אשי 208 .
 אשכנז 5, 50, 102, 105, 106, 124, 149 וכו', 191, 196—200, 203—205, 210, 211, 214, 215, 219—224, 228, 230—232, 235, 236, 239, 246, 259, 262, 263, 277, 284—287, 290—292, 299, 304, 305, 314, 317, 318, 320 .
 רבינו אשר (הרא"ש) בן יחיאל 215—217, 223, 224, 231, 223 .
 ד"ר אשר 143, 145 .
 אחונא 95 .
- אלדד הדני 85, 144 .
 אלדענבורג 156 .
 ר' אלהן בן ר"י הזקן 216 .
 אלמונא הסבורג ואנובעק (אה"ו) 11, 40 .
 ר' אליה בחור הלוי 210, 221 .
 ר' אליהו דילמדיגו 141 .
 ר' אליהו הגאון מוויילנא 109, 203 .
 ר' אליהו (בר' מנחם) הזקן הפייטן 314, 315 .
 אליהו הנביא 310 .
 ר' אליעזר בר' אליהו הרופא אשכנזי 319 .
 ר' אליעזר אשכנזי איש תוניס 311 .
 ר' אליעזר מגרמיווא (הגדול) 220, 223, 224, 310, 315 .
 ר' אליעזר בן טוביה 261 .
 ר' אליעזר מטוד 216 .
 ר' אליעזר כה"ו זואל הלוי (ראבי"ה) 194, 218, 223 .
 ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי 91 .
 ר' אליעזר הסודעי 90 .
 ר' אליעזר ממיץ 223, 224 .
 ר' אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן) 326 .
 ר' אליקום המילוזאגו (ראבי"ה) 74, 108 .
 אלכסנדר מוקדון 132, 134, 206 .
 אלכסנדר הראשון קיסר רוססיא 16, 17, 37 .
 אלכסנדרונים 73 .
 אלכסנדריה של מצרים 71, 134, 179, 207 .
 ר' אלעזר בן ערך 312 .
 ר' אלעזר הקליר 5, 101, 209, 260, 271—277, 281, 282, 290, 306, 310, 312, 314, 315 .
 אמטסברידער 166, 174 .
 אמיריקה 284 .
 אמשטרדם בהולנדיה 211, 237, 287 .
 אנגליה 105, 210, 230, 262, 284 .
 אנדלוסיה 236, 290, 292 .
 אנטיגנוס איש סובו 77 .
 אנטיוכוס אפיפאטיוס 184 .

ב.

- באבאריה 285.
 בארען 38.
 באזידוב 22.
 באמבערג בבאבאריה 38.
 באָנן 157—155.
 בארי 101.
 בבל 98, 69, 101—207, 205, 209, 276, 314.
 בודאפעשט 124.
 בולגריה 233.
 בונפארטי (יהודים אחיו של נפוליון הראשון) 26.
 בוקסטורף 62, 145.
 בושר 145.
 רבינו בחיי אבן פקודה בעל חובות הלבבות 181, 33.
 ביהם (בוהמיה) 210, 211, 314, 317, 318, 321.
 בילעפעלד 121.
 ביסמארק פֿאן שאָנהויזען 196, 298.
 ביציגן 208, 209, 290, 317.
 בישיעננהאל 57.
 בית הלל 95.
 בית שמאי 95.
 ביתר 253.
 בלוויש 262.
 בלייבראָדער 300.
 בן אשר 209.
 בן־רוז (אלעזר) 19, 58.
- בן זאב (יהודה ליב) 13.
 בן סירא 83, 86.
 בן עזאי 90.
 ר' בנימין מטודילה הספרדי 143, 144, 194.
 בעער (בערנהארד) בזכסוניה 197.
 בעקקער 165.
 ר' בצלאל אישכנזי 217.
 בראדי 115.
 כרוינשווייג 23, 25, 149, 151, 163.
 ברטולוצי 238, 293.
 בריגגעמאנן 172.
 ברייתא דר' אליעזר, ע' פירקי דר"א, ברייתא דשמואל 299.
 ברוסק דליטא 194.
 ר' ברכיה הנקדן בן נטרונאי מבורגונד 222, 224.
 ברלין 12, 23, 24, 27, 29, 39, 43—45, 58, 60, 123, 124, 126, 127, 136, 137, 149, 154, 175, 177, 191, 196—200, 297—300.
 ברלינער (אברהם) 296, 333.
 ברעמען 37.
 ברעסלוי בירת שילוייה 24, 60, 159—162, 175, 177.
 ברעסעלי 41, 42, 57.
 ברעשיא עיר נאיטליה 194.
 ליל ברתלמי 284.

ג.

- גאָמטינגען 20, 25.
 גאלילוי 284.
 גונצנה 238.
 גיאורפיה 143—146, 231.
 גירעמאנן (דר' משה) 331.
 גייגער (אברהם) 42, 112, 119, 121, 142, 147, 151—177, 191—193, 296.
 גלאגוי רבתי בשילוייה 134, 136, 139.
 (ארץ ה) גליל 207.
 רבן נמליאל 289.
 גנעזען 319.
 געשטעטנער 296.

רבנו גרשום מאור הגולה 5, 209, 283,	גראָטין (ר' צבי הירש 49, 88, 146,
.315, 310, 304	.151
ר' גרשון בר' משה חפץ 287.	גרודדיק 238.
ר' גרשון בר' שלמה הכהן מדפיס בפראג	גריגואר 212.
.239	גריגור השבועי (או הילדיברנד) 259, 262.

ד

ר' דוד קמחי (רד"ק) 228, 233,	דאהם 212.
דוד הראובני 145.	דאניה 11, 12.
דונש בן לברט 219, 221.	דארמשטאדט 38, 121 — 124.
דוקעס 305.	ר' דובער המגיד ממעזריטש הלמיר ר'
דיטמולר 21.	ישראל בעש"ט 10.
דייטש (ישראל) הרב מבייטהען 123, 154,	ר' דובעריש מייזליש 196.
.160	דוד נעים זמירות ישראל 252, 253.
דמשק 95, 146, 210, 320.	ר' דוד (בר' יוסף) אבורהם 292.
דניאל איטציג יפה הותנו של פריערלאָנרעד	ר' דוד אופינהיים אב"ד בפראג 237.
.16, 15, 12	ר' דוד גאנס 312.
דנציג 38.	ר' דוד דייטש 123.
דעליטש (פראג) 305.	ר' דוד בן זמרא (רדב"ז) 286.
דעסוי 22, 24, 45.	ר' דוד אלמקמן 314.
דערנבורג (יוסף) 146, 331, 333.	ר' דוד קונפורטו 215, 312.

ה

היידענהיים (וואלף) 307, 312,	דב האי בן נחשון 291.
היימאן (חיים) יחיאל מיכל ע' חיים מיכל.	דב האי גאון 51, 78, 101, 191, 304,
היינע היינריך 45, 333.	.315
היינריך הרביעי 262.	האלבערשטאדט 25, 40.
היכלות דרבי ישמעאל 86.	האללע 328.
הילדיברנד ע' גריגור השבועי.	האמבורג 11, 37—45, 57, 60, 112,
הילדעסהיימער (ד"ר עזריאל) 333.	.162, 161, 121
היליניים 71, 134.	האניגמאן (דוד) 163.
הימן 252, 253.	הארדינבערג 212.
ר' הירץ שמשון מוואלפענביטעל 21, 25.	הארון אל רשיר הכלוף 206.
בעל הלכות גוולות (בה"ג) 78.	הולדהיים 150 — 153, 163, 164, 170,
הלל הזקן 95, 207, 28.	.175
רב המנונא 312.	הולנדיה 11, 285.
הנובר 121.	מלכי הורדוס 46, 86.
העלישיא במאָהרען 20, 323.	היידעלבערג 38, 155, 237.

העניינם שר היושב בחצר מלך דאניה 11.	הערצפילד 150 — 152, 163.
העסם (מענדל) 150 — 153, 155, 163.	העוקסהיימער 150.
הערץ העגרייטטע 16, 17, 27, 58.	הפטרה 68.
122.	הרכבי (אברהם אליהו) 193, 194.

י

וואגענוויל 145.	ווילקאמיר 11.
וואלף 238.	ווינא 37, 124, 321.
הקדוש וואלף בן נפתלי 324.	וויניציה 120, 210, 238, 319.
הרב וואלף מקופינהאגין 122, 157.	וויים (אייזיק הירש) 50, 51, 68.
וואלפסאהן (אהרן האללי) 39.	וויסבאדען 157 — 160.
וואלפענבוטעל בברונשוויג 20—24, 121.	וויסטגוטסהים 261.
ווארשיא 196, 321, 322.	ווירמיווא (ווארמס) 124, 214.
די וויטי פרופיסור באוניברסיטה בברלין	ווירצבורג בבאבאריה 38.
153, 135, 27.	וילאדימיר הוואליניט 321.
וויטקוב (עיר קטנה) 10.	וועכסלער 197.
וויילהעלם מלך פרוססיה ואח"כ קיסר אשכנז	וועלהווען 153.
294.	וועסטפאלען 26.
ווילנא 142, 194, 321, 323.	וורעשנא 322, 323.

יא

זאלקווא 115.	הקדוש זעליג בן יעקב 323.
זיגיסמונד השלישי 324.	הקדוש ר' זעליג (בן משה מקראקא אב
זיון 24 — 45, 26.	מלוכשיניץ) 322.
ר' זלמן העניי המדקדק 211, 221.	זרבבל 252.

יב

חארין (אהרן רב באראד) 42, 121, 122.	ר' חננאל ניפי מפדרה 242.
חרקל 208.	ר' חנניה בן יקר 286.
חוקיהו המלך 310.	ר' חסאן בן חסאן מקורדובה 209.
רבי הייא 207.	ר' חסדי קרישקש 181.
ר' חיים וויטאל 211.	ר' חסדיא אבן שפרוט 144, 209, 234.
ר' חיים יאיר בכרך 103.	325.
ר' חיים יוסף דוד אוולאי (חיד"א) 312.	חשמונאים 46, 67, 69, 77, 78, 80.
חיים מיכל (הייסאן וויאל) 121, 238.	206, 205, 94, 86.
רבנו חננאל (בן חושיאל) 51, 209, 217, 304.	

ת

- טארנופל 115 .
 טבריה 255 .
 ד' טוביה בר' א'יעור 232 .
 מוליה 143, 144, 194, 292 .
 טומאשוב 323 .
 טורין 306 .
 ט מוס 78, 253 .
 טיקטין (ר' גדליה בר' שלמה זלמן) 161 .

י

- יאהר צייט 243 .
 יאטפאלו עיר בפודוליה 10 .
 יאטט (מרדכי) 21 — 23, 142, 151, 162, 158 .
 ידיתון 253, 252 .
 ידידיה האלכסנדרוני, ע' פילון .
 ד' ידעיה הפניני בררשו 309 .
 רב יהודאי גאון 208, 291 .
 הקדוש יהודה בן אהרן מלובלין 223 .
 ר' יהודה היוג 209, 221 .
 ר' יהודה החייט 237 .
 ר' יהודה (בר' שמואל) החסיד מרינושבבורג 210, 220, 224, 225, 290, 311 .
 ר' יהודה אלחריוו 270, 280, 309 .
 ר' יהודה הכהן 223 .
 ר' יהודה הלוי 51, 120, 144, 181, 209, 228, 246, 261, 277, 280 .
 ר' יהודה 283, 293, 305, 309, 315, 316 .
 ר' יהודה (אריה) די מורינה 320 .
 ר' יהודה מוסקאטו 103 .
 ר' יהודה מינץ 232 .
 ר' יהודה הנשיא 78, 207, 288 .
 ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) חתן רש"י 216 .
 ר' יהודה מסיר ליאן (החסיד בפאריז) 141, 216, 224, 239, 326 .
 הקדוש ר' יהודה הפרנס 323 .
 ר' יהודה אבן קריש 209 .
 ר' יהודה (בר' שמואל) אבן תבין 237 .
- יהושע בן נון 310 .
 יהושע בן סירא 76, 207, 253 .
 ר' יהושע העשיל שור (יה"ש) 331 .
 יואל (מ.) מברעסלוי 333, 337 .
 יואל ברו"ל (לאָווע) 24 .
 יואלזון (ר') 121, 124 .
 רבי יוחנן 207 .
 יוחנן השליח 311 .
 יון 131, 206, 210, 233, 291, 292, 314, 317 .
 יוגים 70, 71, 261 .
 ר' יו"ט ליפמאן העללער (בעל תוי"ט) 287, 317, 321 .
 ר' יונה מרינוס אבן גנאח 209, 221 .
 ר' יונתן אייבשיטץ 39 .
 יונתן בן עוזיאל 81, 95 .
 יוסמיניאנוס קיסר רומא 71 .
 יוסי בן יוסי הפייטן 280, 283, 310, 314, 325 .
 יוסי בן יועזר 69 .
 יוסיפון העברי 85, 144, 194, 314, 325 .
 ר' יוסף אלבו 33, 181, 228, 337 .
 ר' יוסף בכור שור 220, 233 .
 ר' יוסף טוב עלם (הראשון) 219, 315 .
 ר' יוסף הכהן 37, 312 .
 ר' יוסף אבן לב 286 .
 ר' יוסף אבן מיגאש 217, 270, 276 .

ר' יצחק בר' אברהם (ריב"א) 223 .
 ר' יצחק איזיק בן יעקב מווילנא 142 ,
 149 , 216 , 238 .
 ר' יצחק אייבל 13 .
 ר' יצחק אלפסי 209 , 290 .
 ר' יצחק בער לעוויגואהן 191 .
 ר' יצחק בערנאיים מהאמבורג 155 , 161 ,
 162 .
 ר' יצחק אבן גיאת 280 , 315 .
 ר' יצחק (בר' משה) מווינא (אור זרוע)
 215 , 326 .
 ר' יצחק הוקן 216 , 218 .
 ר' יצחק בר יהודה הלוי (נכד מהר"ש
 מפליזא) 220 .
 הקדוש ר' יצחק מלכשון 323 .
 ר' יצחק לוריא (האר"י) 211 , 320 .
 ר' יצחק בר' מנחם מאורלי נויש 315 .
 ר' יצחק נח מאנהיימער דרשן בווינא 178 ,
 187 , 196 .
 ר' יצחק יהודה ליב צונץ 20 .
 ר' יצחק (בר' יוסף) מקורבייל (בעל
 הסמ"ק) 217 , 230 .
 ר' יצחק ציר קרלוס הגדול 144 .
 הקדוש ר' יצחק בראגאווען 322 , 323 .
 ר' יצחק שמואל ריגוי (יש"ר) 182 .
 הקדוש ר' יקותיאל הלוי
 ר' יקותיאל זיסקינד אביו של ר' רפאל
 הכהן המבורגער 11 .
 ירושלים 207 , 253 , 255 , 292 .
 ר' ישמעאל בהן גדול 281 .
 ר' ישעיה (הראשון) די טראני (רי"ד) 216 ,
 235 .
 ר' ישעיה אחרון (ריא"ז) 215 .
 ר' ישראל איסרלין (בעל תה"ד) 231 .
 ר' ישראל מברונא 231 .
 ר' ישראל מואכטשין הלוי 211 .
 ר' ישראל (בר' משה) נגארה 211 , 286 .
 הקדוש ר' ישראל מפסומובה , ע' ר' לוי
 (ישראל) .

יוסף (בן מתתיהו) פלאוווס 142 , 187 ,
 207 , 227 .
 ר' יוסף קארו 211 ,
 ר' יוסף קולץ (מהרי"ק) 232 , 239 .
 ר' יוסף (בן יצחק) אבן שטנאס (אבן אביתור)
 מקורדובה 315 .
 ר' יוסף שלמה רופא (יש"ר) מקנריאה 143 ,
 206 , 237 , 319 .
 ר' יוסף בר' שמעון קרא 219 , 221 , 233 .
 יוסף השני קיסר אויסטריה 105 .
 יוצר , אופן , זולת , רשות , מאורה , אהבה ,
 גאולה , קרובות , סלוק וכו' 270 , 271 .
 ר' יחזקאל לנדא מפראג 10 , 12 , 40 ,
 126 .
 ר' יהיאל היילפרין הלוי , בעל סדר הדרות
 211 , 215 , 312 .
 ר' יהיאל ספרוש 216 .
 ילקוט שמעוני 87 .
 ינאי הפייחן 314 , 315 .
 יעלינעק (ד"ר אהרן) 88 , 329 , 331 .
 יענא 17 .
 ר' יעקב בן הרא"ש (בעל הטורים) 230 .
 ר' יעקב ווייל (מהרי"ו) 231 .
 ר' יעקב בר יקר 223 .
 ר' יעקב הלוי טמולין (מהרי"ל) 231 , 292 .
 ר' יעקב מליסא 42 .
 ר' יעקב מרגלית 232 .
 ר' יעקב עטלינגער 156 , 157 .
 ר' יעקב עמרון 39 .
 ר' יעקב פולאק המפולפל 194 .
 ר' יעקב יוסף איטינגער 122 , 123 .
 ר' יעקב גורטהויזין 217 .
 יעקבזון (ישראל) מהאלבערשטאדט 24 —
 27 , 40 , 45 , 58 , 112 , 122 .
 ר' יעקבא לנדא בהג' ר' יחזקאל לנדא 10 .
 יפת בן עלי הקראי 209 .
 ר' יצחק אבוהב הספרדי (בעל מגורה
 המאור) 293 .
 דון יצחק אברבנאל 51 , 141 .

ב.

כמא 292.	כהן (מאיר) באנקיר כפרלן 16.
כרמית (אדאלף, יצחק) 146.	כוזים 208, 269.
	כרש מלך פרס 69.

ג.

ליאופולד פריעדריך פראנץ דוכס רעמיי 22.	לאָווע 146.
ליאָובויץ בפלך מינסק 10.	לאָווענבערג (יוליוס) 145.
ליבערמאן (אליעזר) 42.	לאצארוס (ד"ר משה) 300, 333.
ליובעק 37.	לכוב 118.
ר' ליווא בר' בעלאל (מהר"ל מפראג)	לובלין 194, 319, 322, 323.
239, 103	לובשינץ 322.
ליטא 11, 12, 194, 206, 211, 285,	ר' לוי בן חביב 211.
287, 292, 323.	ר' לוי בר' חיתה 71.
לויפציג 134, 149.	לוי בן יפת הקראי 269.
ליליענשטאל 23, 149.	הקדוש ר' לוי (ישראל) בסלוטובה 322,
לינדא (ברוך) 57.	323.
ליסא 40.	לונדון 12, 135.
ליסבון 237, 238.	לוניל 292.
ליפלאנד 11.	לותיר מיסד הירפורמצייה 104, 284.
לעססינג (גוטעהולד אפרים) 212.	רבי לואון (ר' יתודה בר' מאיר) 30.

ד.

ד"ר מארקוס הערין 15, 16.	מאהילוב 323.
מגדנבורג 39.	מאָהרען 40.
מגנצה 232, 264.	ד"ר מאיבוים 334, 335.
מדרש ילמדנו, ע' מדרש תנחומא.	ר' מאיר 83, 207.
מדרש עשרת הדברות 86.	ר' מאיר בר' ברוך מרוטנבורג 194, 217,
מדרש רבה 87, 97.	223.
מדרש שוחר טוב 87, 101.	ר' מאיר איש שלום 88.
מדרש תהלים, ע' מדרש שוחר טוב.	ר' מאיר (בר' שמואל) מרומרוג חתנו של
מדרש תנחומא או מדרש ולמרנו 87, 98,	רשיי 216.
101.	ר' מאיר בן צבי אביו של ר' פונחס הורוויץ
מונק 146, 337.	10.
מורשארד 331.	מאירי 308.
מחזור וויטרי 292.	מאירבורג 158.
מחמד 98, 208, 269.	מאָרקוס (לודוויג) 45.

- מטטרון 282 ,
 אי מיוקתה 291 , 292 .
 מיוס (יהודה ליב) 42 .
 מיכאל במיליוס הקדוש לנוצרים 311 .
 ר' (יחיאל) מיבל זקש 42 , 121 , 134 —
 138 , 140 , 142 , 152 , 158 , 164 ,
 187 , 195 , 197 , 200 , 275 , 305 .
 ר' מיבל צינג 20 .
 מינענזינגער 263 .
 מינסק 11 , 23 .
 מיץ בלוזרינגיה 11 , 40 .
 מיסקיקה 284 .
 ר' מכיר בן יהודה (אחיו של רגמ"ה)
 219 , 230 .
 ר' מנחם (בעל תוספות) 218 .
 ר' מנחם בן חלבו (ב"א של ר' שמעון קרא)
 219 , 233 .
 ר' מנחם מאניש (בר' יצחק) חיות 321 .
 מנחם בן סרוק 219 , 221 .
 ר' מנחם עוריה מפאנו 103 .
 מנטובה 142 , 238 , 239 .
 ר' מנשה בן ישראל 51 , 237 , 238 .
 מסכת סופרים 314 .
 מעטערניך דוכס באייסטריה 126 , 127 , 196
 ר' (מנחם) מענדיל לעפין סאטנב 115 ,
 מעקלענבורג-שווערין 164 .
 מעשה דר' יהושע בן לוי 85 .
 מעשה פטירת משה 85 .
 מעשה דרב נסים 85 .
 מצרים 70 , 131 , 209 , 211 , 234 , 290 ,
 319 .
 מרדכי על הרי"ף 194 , 217 , 230 .
 ר' מרדכי בנעט 42 .
 ר' מרדכי גימפל לויסין 13 .
- הקדוש ר' מרדכי החזן 323 .
 ר' מרדכי מויזיל 239 .
 מרוקה 211 , 292 .
 משה ארון הנביאים 67 , 92 , 253 .
 ר' משה אלבילרו 103 , 211 .
 ר' משה אלמושינו 103 , 211 .
 ר' משה אלשיך 103 , 211 , 286 ,
 ר' משה הדרשן 219 , 312 .
 ר' משה חיים לוצאטו 211 , 287 ,
 ר' משה (בר' ישראל) לנדא נכדו של ר'
 יחזקאל לנדא 10 , 124 , 125 .
 משה מאזער 44 .
 ר' משה מונטיפיורי 146 .
 ר' משה בן מיטון 5 , 33 , 51 , 174 ,
 181 , 184 , 191 , 206 , 210 , 218 ,
 228 , 233 , 234 , 292 , 308 .
 ר' משה בן מנחם מענדעלסזאהן 10 — 12 ,
 22 , 62 , 105 , 135 , 174 , 182 ,
 185 , 191 , 206 , 212 .
 ר' משה מרדכי (בר' שמיאל) מרגליות 321 .
 ר' משה בן נחמן (רמב"ן) 33 , 144 , 146 ,
 228 .
 ר' משה סופר 42 .
 ר' משה בן עזרא 277 , 280 , 283 , 305 ,
 309 , 316 .
 ר' משה קונין מאובין ישן 42 .
 ר' משה מקוצי (בעל הסמ"ג) 217 , 220 ,
 223 , 225 , 230 .
 ר' משה ריאטי 309 .
 ר' משה רפאל די אגולאר 237 .
 ר' משה תקו 311 .
 ר' משולם בן קלונימוס 281 .
 הקדוש ר' מתתיהו מקראקא 323 .
 ר' מתתיהו שטראשן מוילנא 142 .

ג

- נאפוליון הראשון בונפארטי 17 , 24 ,
 26 , 27 , 37 , 41 , 163 .
 נהרדעא 290 .
 ר' נחום ברילל 331 .
 ר' נחום הלוי אחיו של ר' פינחס הורוויץ
 10 .
 ר' נחניא בן הקנה 312 .
 נחמיה 46 , 76 , 93 .

ר' נסים בר' ראובן (ר"ן) .217	הקדוש ר' נחמן .322
ר' נפתלי הירץ וויזיל .12	רב נטרונאי גאון .269
נרבונה .292	ניאפול .237
נשיאים .46	נייבוייער .331
רבי נתן .83	ניימאיר .212
ר' נתן אופסילאי .220	ד"ר ניימאן .300 .330
ר' נתן בר' יהודה (בעל ס' המהכים)	נימירוב .321 , 322
.293	נירנברג .235
ר' נתן בעל הערוך .124 , 209	ר' נסים גאון .308

ד

וכו' 279 ; עקדה .281	פפיוניטו .120 , 138
רב סעריה גאון 78 , 101 , 135 , 180	סדר עולם רבה .144
182 , 209 , 232 , 269 , 283 , 291	סדר עולם חושא .85 , 144 , 308
.292 , 311 , 313 — 315 , 337	סדר תנאים ואמוראים .308
ר' סעריה דאגון .261 , 308	אבן סהל .209
ספר יצירה .314	סורא .208 , 276 , 290
ספר הישר על סדר התורה .85	סוריא .69 , 207 , 111 , 269
ספרד 5 , 48 , 100 — 103 , 120 , 144	סיכובט מלך וויסגוטשהען .184
206 , 209 — 211 , 214 , 220 , 221	סיצילה .203 , 235 , 237 , 244 , 291
233 , 235 , 236 , 246 , 261 —	סליבס = כנען .193 , 194 , 236 , 319
263 , 270 , 277 , 284 , 285 , 290	.336
292 , 306 , 313 — 315 , 319 , 318	סלוטובה .322 , 323
.324 , 327	סליחה , שניה , שלישית , שלמונית , פומון

ע

לופמאן צונץ .21	עגערס .331
ר' עמנואל מרוסי .237 , 309	ערווארד גאנס .44 , 50 , 333
רב עמרם גאון .291 , 292 , 313	עהרענבערג .23
ענן מיסר כת הקראים .180 , 208	עהרענסרוף .157
עפיוס .95	הקדוש ר' עוזר מלבישין .323
רבי עקיבא בן יוסף .78 , 207 , 255	עורא הסוסר .46 , 64 , 67 , 76 , 93
.310	ר' עזריה מן האדומים .141 , 237 , 239
ר' עקיבא איגל .42	ר' עזריה פיגו .103
עקילס הגר מפונטוס .71 , 73 , 81	עמנואל וואלף .45
ערכים .101 , 208 , 277 , 278	ר' עמנואל מנחם צונץ אביו של ר' יוסף

ט

- פאראליה 285
 פאררבה 319, 119
 פארל הרביעי האפיפיור 285, 261, 238
 פאנו 238, 120
 פאריו 45, 124, 195, 234, 306
 פודהייץ 322
 פוזנא 11, 40, 139, 194, 319, 321, 322
 פולין 11 — 14, 102, 105, 193, 206, 210, 211, 237, 285, 287, 291, 292, 295, 304, 317, 319 — 322, 324
 פומבדיתא 276, 290
 פורטוגאל 102, 206, 210, 235, 237, 284, 262, 318
 פיוטים, סליחות, מערכות, הושענות וכו' 277
 פיוס החמישי האפיפיור 285, 261, 238
 פיורדא 40
 פיזארו 285
 פייש, מו"ל התנ"ך בהעתקה אשכנזיה 136 — 139
 פיכטע הפילוסוף 18
 פילון (ידידיה האלכסנדרוני) 90, 95, 142, 179, 184, 207
 פילוסף היפה מלך צרפת 227
 פילוסף השני מלך ספרד 284
 פילופון (לודוויג) 39, 150, 152, 163, 329
 פילופון (משה) 22
 פילופון (פעבוס) 22, 39
 ר' פינחס הלוי הורוויץ 10, 40
 ר' פינחס מענדיל היילפערין מטומאשוב 42
 הקדוש פינחס בן משה מטומאצ'וב 323
 פינששוב בפולין 20
 פינסק 11
 פיש 292
 פיסטרוצי 212
- פירו 284
 פיררה 238
 פירשט (ד"ר יוסף או ויליום) 134, 139
 פסיקתא 87, 98, 279
 פרא וויציני הודמוניקי 237
 פראג 10, 60, 103, 118, 124 — 127, 134, 137, 139, 317, 319 — 321
 פראנץ קיסר אויסטרייך 127
 פראנקל (זכריה) 42, 123, 150 — 152, 164, 166, 195, 197, 337
 פראנקעל (ס) 331
 פראנקל 24, 41
 פראנקען 38
 פראנקפורט דאדר 12
 פראנקפורט ע"ג מאיין 10, 20, 24, 37, 40, 123, 124, 149, 154, 156, 160, 162, 164, 177, 196
 פרובינציאה 203, 209, 210, 221, 228, 234, 244, 263, 291 — 293, 317
 פרוזיה 60, 124, 160, 297, 298
 פרויטאג, פרופיסור ללשון ערבית באוני-ברטישה דהידעלבערג 155
 פרוינר פונם בברעסלוי מהמהדשים 186
 פרויעדלענדער (דוד) 12, 15, 19, 25, 26, 40, 45, 56, 58, 112, 212
 פרויעדריך הגדול 15, 16
 פרויעדריך ווילהעלם השני 15
 פרויעדריך ווילהעלם השלישי 16, 17, 38, 128, 162
 פרויעדריך ווילהעלם הרביעי 162
 פרויעדריך רוקקעט 138
 פרס 97, 129, 206, 269, 314
 ר' פרץ 216
 דרשות ד, פרקא" 97
 פרקי דר' אליעזר או ברייתא דר"א 87, 279, 282, 299, 314
 פרס 208, 231
 ר' פתחיה המסכב מריגנישבורג 144, 228

ז

- צפורי 255.
 זרפת 5, 14, 26, 45, 50, 100 —
 — 102, 191, 193, 195, 196, 203 —
 — 205, 209, 210, 214, 215, 219 —
 , 224, 228, 230 — 234, 236, 246,
 , 262, 263, 277, 284, 290, 291,
 , 314, 315, 317, 325.
- ר' צבי חיות 42, 115, 195.
 ר' צבי הירש לעווין (הירשל) רב בברלין
 , 12, 40, 293.
 ר' צבי בר' מרדכי מפורתיין 322.
 צדוקים 77, 86, 94, 207.
 ר' צדקיהו הרופא (בעל שבלי הלקט) 292.
 צונצק'ס שטיפטונג 300, 328.

ק

- קירואן 209.
 קיריניאה 70, 121.
 קלווין 284.
 ר' קלונימוס בן יהודה הפייטן 264.
 ר' קלונימוס מלוקא 102, 231.
 ר' קלונימוס בן קלונימוס 309.
 קלוי הדרשן 39, 41.
 קלימונטי השביעי האפיפיור 262.
 קנדיאה (קריטא) 211, 237.
 אי קפריסין 319.
 קראים 78, 98, 101, 181, 208, 209,
 , 232, 269, 293, 312.
 קראכמאל (נחמן) 6, 114 — 117.
 קראקא 194, 196, 317, 319, 321, 322.
 בני קרח 252, 253.
 קריאת התורה 67.
 קרייצנאך (מיכאל) 155, 158, 162.
 קרימונה 120, 319.
 קירל הגדול 144, 262.
 קרלוס החמישי 262, 266.
 קשמיליה 237, 292.
 די קשטרו 144.
- קאהירא 210.
 קאטצעבואי 37.
 קאטיניץ פודולסק 285.
 קאניגסבערג 25, 57, 60.
 קאססעל (דוד) 142, 331.
 קאססעל בירת וועטמאָאלען 26, 27, 121,
 , 124.
 קארל 5. רוימער 145.
 קארלסרוהע 38.
 קובליניץ 156.
 קווקים 285, 287, 317.
 קייסמאן (דוד) 296, 297, 300, 329 —
 , 331.
 קונסטנצין הגדול 262, 266.
 קונסטנצינפול 235, 237, 261, 319.
 קופינחאגין 122.
 קופירניקוס 284.
 קורדובה 311.
 קורניג 95.
 אי קורפו 287.
 קשלנזיה 292.
 קיסרין 71.

ר

- ראבינוואהן 146.
 ראנאווען 322.
 ר' ראובן שמואל גומפירץ פרנס בברלין 24.
 ראזין (דוד) 134, 135, 140.
 רב (אבא אריבא) 207.
 רבקה בת ר' יעקב בר יקר 243.

רייכלין (יוחנן) 61.
 רילנד מענגלאנד מלומד כגיוגראפיה 145.
 ריעססער (אליעזר) התנו של ר' רפאל
 המבורגער ואביו של גבריאל ריעססער
 40, 12, 11.
 ריעססער (גבריאל) בן בתו של ר' רפאל
 כהן המבורגער 11, 12, 157, 161, 162.
 ר' רפאל כהן מהמבורג 11, 40.
 ר' רפאל שמשון הירש 152, 155—158,
 173, 195.

גפיה (ה) דהיין 14.
 דודאלף 239.
 רוטהשילד 45, 155.
 רומא 101, 207, 254, 255, 292, 305,
 313.
 רומניא 236, 305, 313 — 315.
 רוסי 22.
 די רוסי 238.
 רוסייה 13, 14, 48, 193, 295, 306.
 דיטטער 151, 158.

ר' שלמה אלקבץ 286.
 ר' שלמה אפרים לונטשיץ 103, 320.
 ר' שלמה בוכער 88.
 ר' שלמה בינפיר 309.
 ר' שלמה בן גבירול 137, 209, 228,
 242, 246, 277, 280, 283, 315,
 316, 327.
 ר' שלמה בן גרשון (בעל תוספות) 218.
 ר' שלמה זלמן גאטהאלד מואנדערסלעבען
 39.
 הקדוש שלמה בן זנוויל מקרושיסקוב 323.
 ר' שלמה יהודה ליב ראפורט (שי"ר) 6,
 42, 51, 65, 110, 114, 117 —
 120, 142, 143, 152, 159, 195,
 275, 304, 312.
 ר' שלמה יצחקי (רש"י) 5, 49 — 51,
 81, 209, 215 — 228, 228, 230,
 232, 292, 310.
 ר' שלמה כונת הרופא 238.
 ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) 103, 104,
 216, 319.
 שלמה מימון 11.
 ר' שלמה עתיה 242.
 ר' שלמה פרחון 221, 233.
 ר' שלמה הקטן הפייטן 259.
 ר' שלמה בר' שמעון דוראן (רשב"ש) 235.
 שלשלת הגאונים 308.
 ר' שם טוב פֿאקליירה 143, 309.

ר' שאול אב"ד באמשטרדם 12.
 ר' שאול מפ"פ דאדור בנו של ר' צבי הירש
 מברלין 12, 40, 293, 294.
 שאול התרסי השליח 153, 311.
 שאלהות 98.
 ר' שבתי באם 211, 238, 312.
 ר' שבתי דונולו 101, 209, 219, 282,
 ר' שבתי הכהן (ש"ך) בן ר' מאיר 287,
 323.
 שבתי צבי 39, 206.
 שודט 62, 293.
 שוואבען 38.
 שוודין 13.
 שומרונים 69, 93.
 שונצינו 210.
 שטארע 153.
 שטייטנהאל (ד"ר היימאן—היים) 200, 333,
 שטייטשניידער (משה) 300, 329, 331.
 שטעקן 150 — 153, 158, 160, 164,
 175.
 שיבוליה 292.
 שילויא 12, 123, 235, 237.
 ר' שלום הכהן 13.
 ר' שלום בר נתן 313.
 שליווערמאכער הכהן רעקטאר באוניוורסיטה
 בברלין 27.
 שלמה המלך 310.
 ר' שלמה אלעמי הספרדי 190.

- שמאי הזקן 207, 288.
 ר' שמואל אופינהיים בווינה 237.
 ר' שמואל אליעזר איידלש (מהרש"א) 322.
 ר' שמואל בר' דוד אויערבאך 323.
 ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) 114, 119,
 120, 195, 216, 275, 305.
 ר' שמואל (אביו של ר' יהודה) החסיד
 מריגנישבורג 223.
 ר' שמואל בן חפני 304.
 ר' שמואל בהג' ר' יהואל לנדא 10, 125.
 שמואל ירחינאי 207.
 ר' שמואל בר' מאיר (רשב"ם) 216, 218,
 220, 221, 233.
 ר' שמואל הנגיד 234, 308, 327.
 ר' שמואל שמעלקא הלוי הורוויץ 10.
 ר' שמחה מוויטרי 292, 310.
 ר' שמחה פונסקער 120.
 ר' שמחה משיפויאר 323.
 ר' שמעון הגדול הפייטן 283.
 שמעון החשמונאי 77.
 ר' שמעון בן יוהאי 312.
 שמעון מכיפא או פטרוס השליח 311.
 שמעון הצדיק 46, 76, 77, 94, 132,
 207.
 ר' שמעון בן צמח דוראן (רשב"ץ) 181.
 ר' שמעון מקירא 208, 291.
 שמעון בן שטה 310.
 שמעיה ואבטליון 95.
 ר' שמשון מוואלפענביטל ע' הירץ שמשון.
 בני שמשון 23, 24.
 ר' שמשון בכרך 287.
 ר' שמשון בלאך 50.
 ר' שמשון מקינן 215, 216, 230.
 ר' שמשון (בר' אברהם) משאנץ 216,
 218, 231.
 שפינוזה (ברוך) 211.
 רב שר שלום גאון 101.
 רב שרירא גאון 291, 308.

ת.

- תגרמה (תורכיה) 210, 211, 284, 286.
 תונים 131.
 תוספות ושמותיהן השונים 216.
 תורתו של ר' מאיר 86.
 תיאורורה מאיר 325.
- תיסלוניקה 95.
 רבנו (יעקב) תם (מדומרג) 32, 210,
 216, 218, 221, 223, 228, 310.
 תרגום ירושלמי 98.

תכן הענינים.

פתח דבר 7-3

פרק ראשון. קהלות ישראל כמלכות אשכנז לפני ה"א תק"ס.

התמורה בחיי הדת והצבור במשך השנים הק"ס — תקפ"ה.
הרבנים הגאונים תופשי ישיבות: רבי יחזקאל לנדא בפראג, רבי רפאל כהן
בהאמבורג (רב בקהלות אח"כ), החסיד רבי פינחס הלוי איש הורוויץ בעל
ההפלאה בפראנקפורט דמיין. צאת בני הדור מתמימות ויראת הטא לפריקת עול
הדת, סכית התמורה, מצב היהודים באשכנז בחיי החברה והמדינה בימי
הסתפכה בצרפת וכימי מלחמות נאפוליון בונפורטי. דוד פריעדלאַנדער ובני
הדור תלמידיו בן-מנחם ובאי ביתו, המרת הדת ושכחת התורה והלשון העברית.
ימי ילדותו של צונץ בבית אבותיו בדיטמולד ושבתו בבית תלמודו של
ר' הירץ שמשון בוואַלפֿענביטעל. מצב החנוך, התורה וההשכלה ביושבי
היהודים אשר במלכות אשכנז. הישיבה משנה פניה לבית הספר עפ"י הפץ
מחזיקיה בני ר' הירץ שמשון. השפעת מנהל בית הספר עהרענבערג על חניכיו
בכלל ועל בחירי תלמידיו צונץ ויאסט בפרט. צונץ בא לבית ספר
הגימנאזיום ובכלותו את חק התלמידים שמה בא לברלין. שימת עין על מצב
היהודים בפרוסיה ויתר מלכות אשכנז באחרית ימי מלחמות בונפורטי ובתקופת
השלום וכריחת ה"ברית הקדושה". ישראל יעקב זון ופעולתו בימי ממשלת
הצרפתים באשכנז ואחרי כן כאשר העתיק משכנו לברלין. יסוד ההיכל עם
סדרי עבדת-אלהים, "מתוקנים" בערי וויסטפאלען ובברלין. צונץ נתמנה לדרשן
בהיכל המתוקן הזה וישם את משכנו בימי תלמודו בברלין בבית האשה
העניוועטטע הערץ 28-9

פרק שני. צונץ ידמה, כי עיקר כחו — בדרשונה. הפצו להשיג משרת

דרשן לא עלה בידו. מחברתו הראשונה "דברים אחרים ע"ד
הספרות הרבנית". תוכן המחברת הזאת הוא, תוכן כל עניני העבודה הספרותית
של צונץ לימים הכאים, השקפת מיסד חכמת ישראל באשכנז על תכונת
הספרות התלמודית ושאהרי התלמוד. עוד הפעם "פני הדור". מעמד המדיני
של יהודי אשכנז שב להיות שנית שוקע ויורד אחרי מפלת נאפוליון וכריחת
"הברית הקדושה". הרעמים והרעשים או קריאת העם! העם! בשנות תקע"ט —
תק"פ. ממשלת פרוסיה השיים מכשולים על דרך הפצי חדשות ותאסור את
הדרשות בבית הנסח כלשון אשכנזית צחה, — דלדול התורה ובטול הישיבות.
"ריב ההיכל" בהאמבורג. הדרשן קליין והריפורטיר ברעססעלוי. סדר התפלות
בהשמטת התקנה לגאולה וזכר ציון וירושלים. ליור ריעססער חתנו של הגאון
ר' רפאל כהן בהאמבורג נותן ידו לבעלי הריפורטה. האגודה להשכלת היהודים
וחקרי היהדות" (קולטור פֿעראיין), תכליתה והפצה. צונץ, עדוארד
גאנס, משה מאזער, עמנואל וואלף או וואלוויל, לודוויג
טארקוס והיינריך הויני. ספר העתי (צייטשריפט) שהוציאה האגודה.
תוכן מאמרי צונץ ב"ספר העתי" הזה. תולדות רש"י. אחרית האגודה
קולטורפֿעראיין" 29-28

פרק שלישי. הסכה הגורמת ליצירת הספר „הדרשות בבית הכנסת”. הגורה על ה„דרשות” בפרוסיה והיתר ה„דרשות” בכל יתר מלכיות אשכנז, תמצית דברי ההקדמה לספר „הדרשות בבית הכנסת”. העמדת כל ה„תורה” על ה„עבודה” (כבית אלהים). כוונת צונץ הטובה ומעלותו בפעולת ההיסטוריה והשפעתה על איתנו עולם אשר גורל העמים בידם נתנו. צונץ דרש רפורמה אשר תטיב פני הדת אך לא תהרס אותה, הכנית הספר: „הדרשות בבית הכנסת”. תמצית המבוא: התפלה והקרבן, הקריאה בתורה = הדרשה. מצות „הקהל” והקנות עורא ואכנה”ג. התרגומים: לשון הקדש משתכחת, אך גדולי הלאם מתאמצים להחזיק בה. התרגום לארמית וליונית. יפיותו של יפת באהלי שם. הקרה עיונית ע”ר המצות הכתובות בתורה ולא נתקמו בפועל. הקריאה בתורה ונביאים היתה לחלק ה„תורה” אשר ב„עבודה”. הערות אחרות על המבוא, הצעה ראשונה: רישומי הדרשה בכתבי הקדש, בדברי „הסופרים” והחכמים ה„מבינים”, כה „משנה”, ה„תוספתא” וה„ברייטות השונות”. הצעה שניה: ע”ר ספר דברי הימים תכנון וחבור ועקבות ה„דרשה” אשר בו. הצעה שלישית: סדרש הלכה ומדרש הגדה. ההגדות למיניהן וסוגיהן. הצעה רביעית וחמישית וכו’: פרמי המדרשים, התרגומים, ההגדה אשר בחלקי ההלכה וההגדה המוסרית, התולדות וכו’, תורת הסוד הקדמונית, מהות הפירוש והבאור. ההצעה התשע עשרה: ההגדה היא שיעור מרוח הנבואה, — ההלכה וההגדה אחרי שנסתם החזון. רישומי ההגדה הקדמונית, „משא דבר ה” בימי הנביאים ומשא הדרשות בימי התנאים והאמוראים. הבור המדרשים. הדרשות בימי הסבוראים והגאונים. הדרשות באספמיה ואיטליה, בצרפת ואשכנז. הדרשות בדרות המאות החמשית והששית לאלף הששי. הדרשות בדרות העת החדשה. שיר תהלה על כנסת ישראל שבאשכנז. השקפה כללית על הספר 59—110

פרק רביעי. השפעת הספר „הדרשות בבית הכנסת לישראל” על שלשת הכתות בכנסת הישראלית שבאשכנז: העומדים המהלכים והמחדשים-המחסימים. היחס שבין חכמי הדור ההוא ובין צונץ. רבי נחמן קראכמאל והשקפתיו הפילוסופיות והתולדות, הקדמת צונץ לספר „מורה נבוכי הזמן” ודברים אחדים על הספר הנ”ל. רבי שלמה יהודה ליב רפאפורט (ש”ר), הצד השהו שבינו ובין צונץ. השקפת ש”ר על ישראל ועל תולדתו. תכונת חקירותיו. תולדותיו. דברי צונץ על ש”ר. ר’ שמואל דוד לוצאטו (שד”ל) וצונץ. פעולת שד”ל בהוציאו העלומות ספרותנו לאור עולם. הצלחת ספרותנו. דבר ישיבת שד”ל באיטליא ובית מדרשו שקבע בפאדובה. הספר „אבני זכרון” וה„דיוואן” של רבי יהודה הלוי. ההמשך מתולדות צונץ. צונץ מבקש לו מקום רבנות או דרשנות ומחזר אחרי סמיכות (התרת הוראה) וראש הבית דין בכרלין ממאן לתת לו ה„תהרה” הזאת. חפצו להתמנות לרב בדארמשטאדט או בקאססל לא עלה בידו. צונץ מתמנה לדרשן ב „קהלת ההיכל” אשר בפראג, כתב התנאים בין הקהלה ובין הדרשן. חוכות רב ודרשן בקהלת פראג המתאשכנזות. צונץ שב שנית לברלין ונעשה למנהל בית הספר למורים (סימינריום). פעולת צונץ בהכמת ישראל: ספרו „על דבר שמות היהודים” וספתו. הצעת עניני הספר חות והשם אשר עשה לו על ידו כמערכות החכמים מאורי הדעת

באשכנז. התרגום לעשרים וארבעה כתבי הקדש, פעולת התרגומים לכה"ק בכל תקופות התולדה הישראלית. שימת עין על ההרגום שנעשה בהשגחת צונץ. חבריו המתרגמים: רבי מיכל זק"ש ושימה עין על תולדתו; רבי חיים (היומאנן) ר"ר ארנהיים והפרופיסור יוליוס (יוסף) פירסט. תכונת התרגום הזה. כוונתו, תכליתו ופעולתו. מאמרי צונץ קטני הכמות ורבי האיכות: „תולדות רבי עזריה טן האדומים“, ידיעת הגיאוגרפיה הכללית בספרות ישראל ידיעת הגיאוגרפיה של ארץ ישראל בספרות ישראל. (כפתיחה לספר מסעות בנימין מטודלה הוצאת אשר). שנת ה"א ת"ר—שנת הפקודה לכנסת ישראל שבמזרח ושבמערב—וצונץ. 147—111

פרק חמישי. צונץ והריפורמה. תקותו היתה למפח נפש. „תורה וישאל“. רבניו אשכנזי מחוקים מוסדות „האמונה“ ומחריבים את הלאומית הישראלית. הריפורמיים בתור „מצדיקי הרבים“. העומדים, המהלכים והמתקנים—המחרסים. אברהם גייגר ותולדתו בקצרה. יחוסו לצונץ. מאגרות גייגר: יחוסו אל הרב ר' שמשון רפאל הירש בימי בחרותם, בהיותם יושבים על ספסל אחד בישיבה של מעלה, גלוי דעת גייגר ע"ד הנהגת „הרבנים“ המתעתדים להיות בעלי רפורמה בישראל. מרוץ מכתבים בינו ובין הירש. ספר העתי „צייטשריפט“ לגייגר. המחלוקת בין הרב טקטין וסיעתו ובין גייגר וסיעתו כברעסלוי. התחדשות המחלוקת בהאמבורג ע"ד הויכל, גבריאל ריעססער והרב (החכם) ר' יצחק בערנייס. „הרבנים“ מתקים מעשי ה„דויטש קהלים“ ובעלי „פריידעליגיאוע געמיינדע“ ונכנסים לישיבה באספת ברונשווייג (1844=ת"ר), אספת „הרבנים“ השנייה בֶּראַנקֶפורט ע"ג מאין. גייגר, הולדהיים והעס. רבי זכריה פֶּראַנקל ואספת פֶּראַנקפורט. דברים אחרים מרברי המשא ומתן באספת „הרבנים. מכתבי גייגר לצונץ. הפץ „הקרע“ (Schisma) טן הכלל. תשובת צונץ לגייגר. מאמרי צונץ: „התפלן“ על דבר קדושת ברית המילה, הסכסוכים על דבר המילה בקהלת פֶּראַנקפורט. המשך מכתבי גייגר לצונץ. מאמר צונץ ע"ד שרידי זכרונות ישראל בארצות הסלבים. שנת הפקודה 1848=ת"ח ותוצאותיה לכנסת ישראל המערבית. צונץ ודרשותיו בימי המחפכה בכרלין בחדש מאָרץ 1848. קהלת ישראל בכרלין בעצם ימי המחפכה המדינית. קול־קורא מאת צונץ וסיעתו לחווק כנסת ישראל ותורת ישראל המקובלת. 200—148

פרק ישי. השקפה על תכונת שלשת ספרי צונץ הגדולים אחרי חבורו הגדול הראשון: „הדרשות בבית הכנסת“. דרכו של צונץ להיות „כונס פרטים ומוציא כללים“. ספרי צונץ בתור „ספרי מחקר“ ובתור „ספרי שמוש“. הקבנית הספר „לקורות העתים והספרות“. ספרות משפחת בני האדם בכלל וספרות ישראל בפרט. שלשה הלקי ספרות ישראל מימי חתימת התלמוד עד הדור האחרון לפי שלשת התקופות: הקדמונית, ספרות ימי הבינים, והעת החדשה. אחד עשר הזמנים שימי התקופות ההן. חתימת המבוא להספר „לקורות העתים“. חכמי צרפתו מפרשי המקרא, חקדנים (חמקרקים)

ומחברי ספרי מוסר—רבי אלעזר בעל הרוקה ורבי יהודה
 החסיד בעל ספר חסידים—, אופנה של התקופה הצרפתית באחרית
 זאלף החמישי וראשית הששי. בעלי התוספות: פירושים ותדושים,
 פסקים וכתבים. חכמי ישראל באשכנז בימי המאות השנית והשלישית
 לאלף החמישי. האר פני המשפחה הישראלית בימים ההם: „הנשים היקרות”
 שבישראל. הפוסקים בעלי המנהגים: רבי ישראל איסרלין בעל תרומת
 הדשן. סהר”י ווייל, המהר”ל ואחרים. הבינה במקרא בצרפת בימי
 תקופת בעלי התוספות: רבי מנחם בן הלכו, רבנו שמואל בן
 מאיר (הרשב”ם), רבנו יעקב תם, רבנו יוסף בכור שור ואחרים.
 תכונת הספר „לקורות העתים” כתור ספר שמושי: סדריו זמנים; כתי
 אוצר הספרים והרשימות השונות; קורות כתי הדפוס
 העתיקים; תוצאות הדפוס וכתי ההדפסה בפראג.
 זכרונות הצדיקים ודרכי הדבור השונים בספרי ישראל אשר בימות

הבינים 201—211

פרק שביעי. דבר צונץ לאמר: „צרות ומחשבות הן תולדות
 ישראל”: הפיוט הַד המחשבות והסליחות הַד הצרות.

הפיוט ביהוסי אל שירת תהלים. שירת קדש—שירת תהלים.
 הנביא והמשורר. הנבואה והחפש. ספר התהלים—קול יהודה—קול כנסת
 ישראל בימי הגלות וקושי השעבוד. ספר התהלים—שירת גבורים—שיר
 ספורי (Epos) אשר להאומה הישראלית. ספר-התהלים—יסוד ושרש העבודה
 שבלב—התפלה. מזמורי תהלים מְקַנְנִים להעתות אשר עברו על עם ישראל—
 מספרים ששנו ואסונו בכל הדורות—הצרות והסליחות: דור דור
 וצרותיו, דור דור וקינותיו וסליחותיו. הפיוט והסליחה.
 תולדות סדר התפלה בישראל, הפיוט, היוצר והקרובות. הקליר,
 דרכי בנין החרוזים אשר בפיוט הקליר, דרכי נטיות הפעלים ובניני השמות
 וגזרתם. צורת הסליחות והפזמונים, דרכי המשקלים וקצב החרוזים, פני
 הדורות בשנות אלף משתנות ומתחלפות ולפיתם משתנות ומתחלפות צורת
 הפיוטים והסליחות. פעולת תורת הסוד על הפיוט. תארי ההגשמה.— על
 דבר פייטני הסליחות. לקורות הגזרות בשנות מאות האחרונות. דורות העת

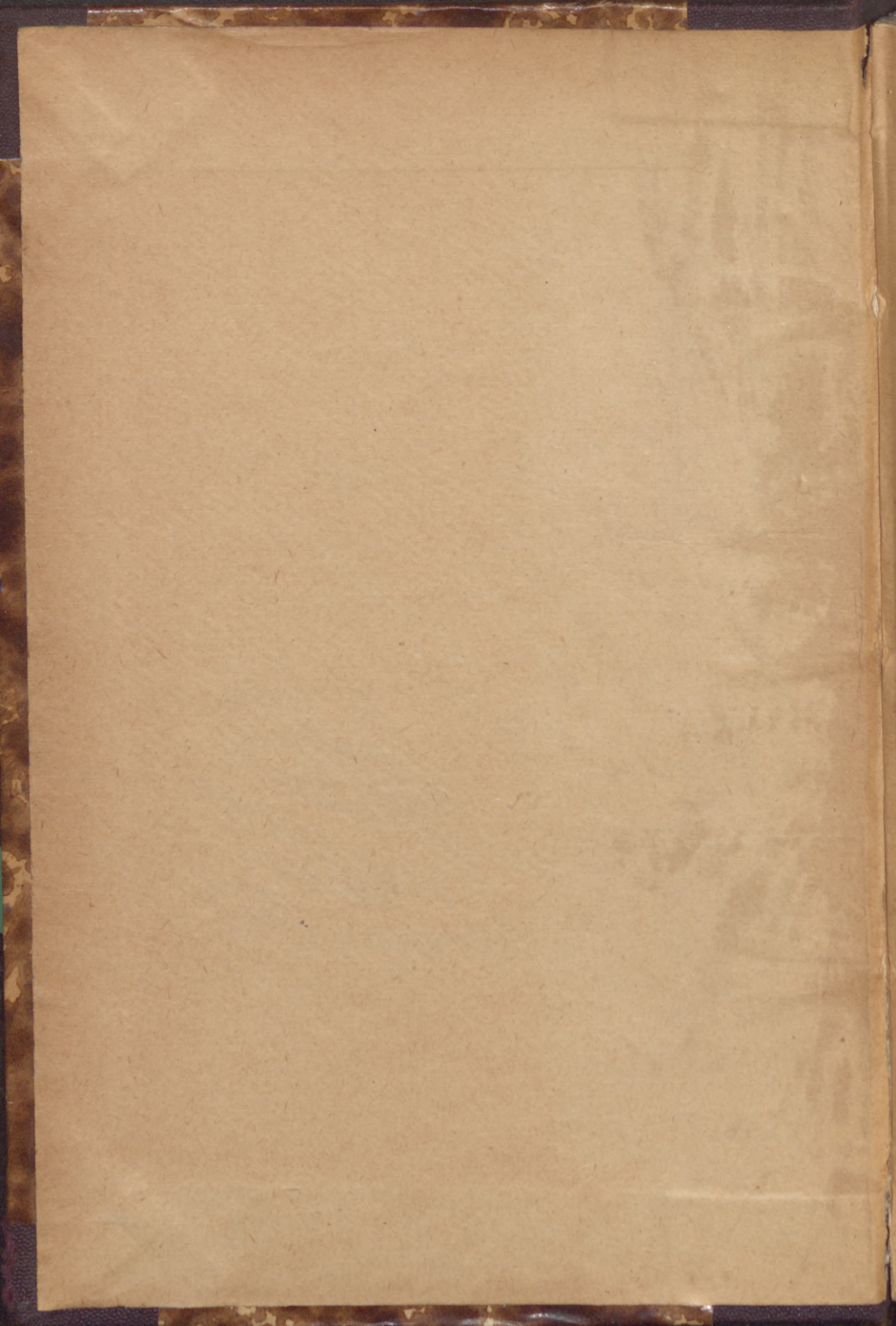
החדשה 245—300

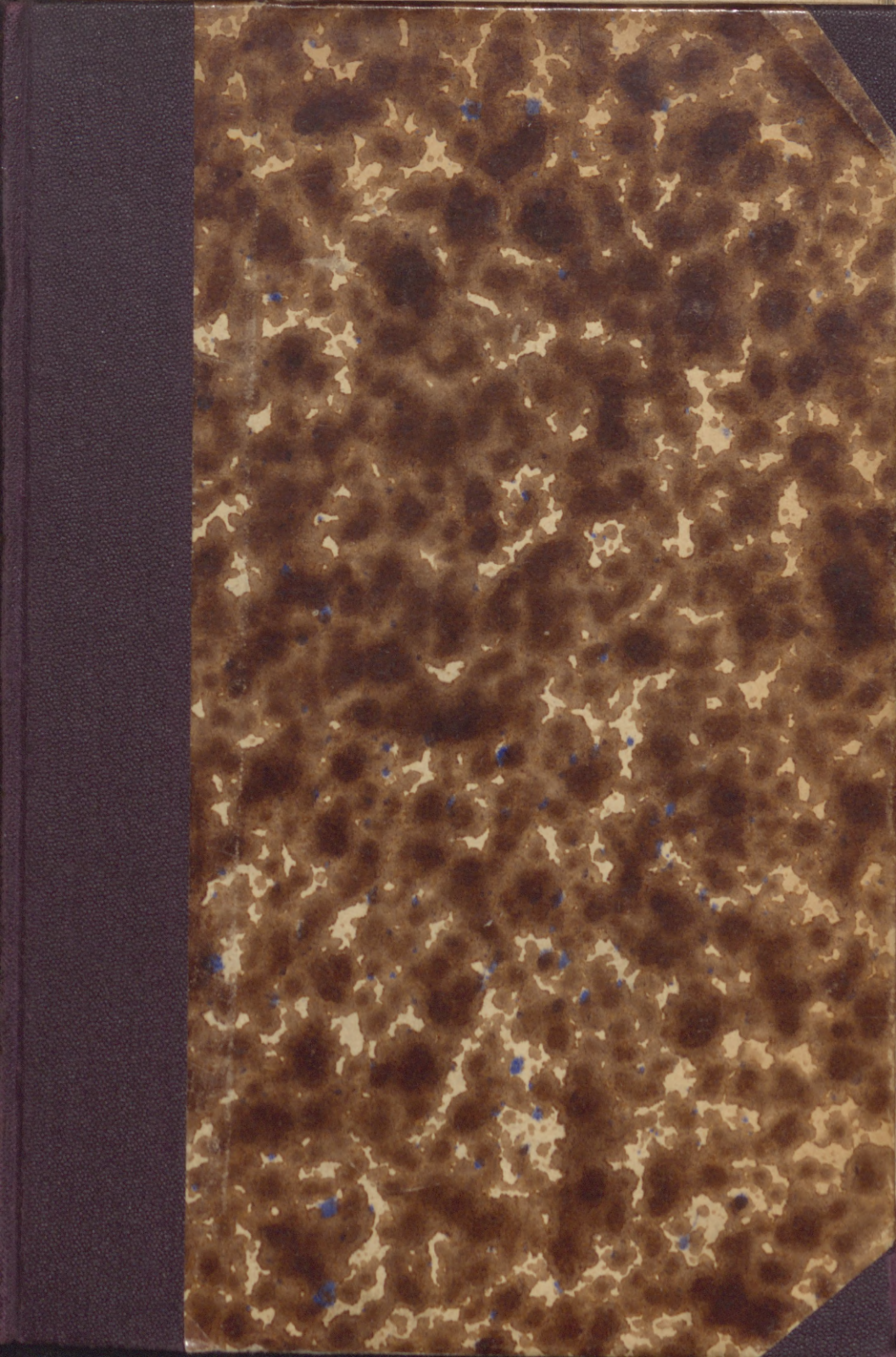
פרק שמיני. ספר „תולדות חספרות הפיוטית” האחרון שבספריו
 הגדולים, מכוא הספר: חשיבות הפיוטים בתור „עמודי-

זכרון” לתולדות ישראל. תוכן הספר. תשובה על השאלה: מדוע רבו
 החכמים, החוקרים והמשוררים בין חכמי ספרד לעת הפרחת הספרות ולא
 נמצאו ביניהם חכמים יודעים בינה לעתים? סבת ההתחלפות בשימות
 הקירות, שנראתה גם בין יהודי צרפת ואשכנז בימי הבינים. הפיוטנים
 שלפני הקליר: יוסי בן יוסי, ינאי ואחרים. הפיוטנים שביומי הקליר
 ולאחריו. הפיוטנים שבין יהודי ספרד ושבין יהודי צרפת ואשכנז. מחברי
 הסליחות, סבת הפסק הסליחות במאות השנים האחרונות, הסליחות חדלו
 להיות הר אנתה הכנסיה הישראלית על צרותיה ונתחברו על הפורעניות
 הכלליות. דלדול הפיוט והסליחה באשכנז ופולין. באיטליה מקבלת הסליחה

- בעת החדשה תמונה שירית-מליצית. תכונת "התחנה" בהומנים האחרונים , שימת עין על מחברי הסליחות והתחנונות שעמדו לכנסת ישראל בארצות הסלבים , החלק השמושי או הביבליוגרפי הוא היותר נכבד בהספר הגדול והאחרון של צונץ. דרשותיו של צונץ ומחברותיו האחרונות כהגיעו לגבורות. במדבריו וספריו האחרונים נראה סימני התרחקות הכנסיה הישראלית באשכנז ממוקד ישראל. הכבוד שנעשה לצונץ בהגיעו לשנת הגבורות בשנת תרל"ד ובהגיעו לגבורי גבורות (שנת התשעים) בש' הרמ"ד, מות צונץ 'אד"ש הרמ"ו, והכבוד שנעשה לו בסוחר, אחרית דבר: משפט כללי על האיש ועל ספריו וזמנו. רשימת ספריו וזמניהם 301—347
- רשימת האנשים, המקומות והענינים ע"פ סדר א"ב 348—361
-

3

320.

S. P. Rabinowitz

ר ר יום

טוב

זמפיל

עונם